॥ गोभिलगृह्यसूत्रम् ॥

(कौथुमानाम्)

सामगाचार्य्यश्रीसत्यव्रतसामश्रमिणा:

टीकया बङ्गानुवादेन च सहितम् ।

কৌথুমী শাখার গৃহ্য সূত্র,

(ভগবান্ গোভিলাচার্য্য প্রণীত)

সামগাচার্য্য শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী কৃত

টীকা ও বঙ্গানুবাদ সহিত ।

Printed and published by S. V. Samashramee.
At the Satya Press.
No. 16-1. Ghoshes Lane. Calcutta.
1886.

॥ शाका १८०७ ॥

॥ गोभिल-गृह्यसूचीपत्रम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

(सर्वकर्मसाधारणविषयः)

॥ अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥

(विवाहादिसंस्कारप्रकरणम्)

—

॥ अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥

—

॥ अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥

सूत्रोपात्तमन्त्रादिनामानि ।

सूत्रोपात्ताचार्यनामानि ।

॥ सूत्रोक्तविज्ञेयपदादिसूचीपत्रम् ॥

॥ सूचीपत्रं समाप्तम् ॥

॥ टीकाकारपरिचयः ॥

दृष्ट्वा यस्सत्यनिष्ठां प्रमुदितगुरुणाऽख्यायि सत्यव्रतोऽयम्,
बुन्दीशानश्च तुष्टः सदसि परिचया दाह सामश्रमीति ।
वङ्गे यस्मै त्वयच्छत् भुवनविजयिनी मुद्रितं ग्रन्थ मेकम्,
यत्पौर्वैरावसथ्योऽग्निरपि समिधितो वङ्गदेशेऽपि नित्यम् ॥
आ दैत्त्वाद् ब्रह्मचर्याद् गुरुभवनकृताद् येन वित्ता हि वेदाः,
आ केदाराच्च पद्भ्यां भ्रमित मपि जिता लिङ्गिनो ब्रह्मकुण्डे ।
हारिश्चन्द्रीयपक्षे जयपुरसमितौ येन लब्धाः प्रतिष्ठाः,
माध्यस्थं येन काश्यां कृत मभिमतं श्रीदयानन्दवादे ॥
वङ्गे छन्दश्च गेयं यजुरपि तनितं सानुवादं सटीकम्,
षड्विंशं दैव-मन्त्रे विधिक मुपनिषद् वंश मार्षेयकञ्च ।
नैरुक्तं नामसूची निगमकसहितं काशितं येन सम्यक्,
तेनैवेयञ्च टीका मुनिखवसुकमे गोभिलीया प्रणीता ॥

[तत्पादान्तेवासिनाम्]

अथ गोभिल-गृह्यसूत्रम् ।

অর্থাৎ

ভগবান্ গোভিলাচার্য্য প্রণীত

কৌথুমশাখীদের গৃহ্যকর্ম্ম বিধি ।

आचार्यो दण्डदाता शरणमिह सतां कर्म्मिणां दण्डिनोऽस्य,
गौड़स्वामीति काश्यां विदित-बुध-मणिर्यस्त्वमासीच्च दृश्ये ।
स्मारं स्मारं गुरो तेऽमृतविमलगिरः पाठकाले गृहीताः,
गृह्यार्थं कौथुमानां परमतरहितं ख्याति सत्यव्रतस्ते ॥ १

मय्मन्सिंहे वसति मम सुहृच्चन्द्रकान्तः सुशीलः,
यः स्मार्त्तो मच्छ्वशुरजनकतोऽधीतविद्यो विपश्चित् ।
'भास्यार्हतिक्'-समितिवचनतस्तेन भाष्ये कृतेऽपि,
एतेनाद्य स्वगतममिलितं ख्यायते गोभिलीयम् ॥ २

বেদের ছয়টি অঙ্গ, তন্মধ্যে কল্পসূত্র একটি। যে গ্রন্থগুলিতে অগ্নিষ্টোমাদি বা বিবাহাদির ব্যবস্থা প্রণালি কল্পিত অর্থাৎ বিহিত এবং সেই কার্য্যপ্রণালিগুলি সাক্ষাৎ শ্রুতিতে উপদিষ্ট না হইলেও 'বেদবিৎ আশ্বলায়নাদি কর্ত্তৃক বিহিত সুতরাং অবশ্যই শ্রুতির অভিমত' কল্পনানুযায়ী যাহাদের প্রামাণ্য স্বীকার করিতে হয়; সেইগুলিকেই কল্পগ্রন্থ বলা বলাযায়। উক্ত কল্পগ্রন্থসকল সূত্রাকারে রচিত, এইজন্যই তাহাদের অপর নাম সূত্রগ্রন্থ। ঐ কল্পসূত্রসকল ভাগদ্বয়ে বিভক্ত; কতকগুলি শ্রৌত, কতকগুলি গৃহ্য *। যাহাতে সাক্ষাৎ শ্রুতিবিহিত অগ্নিষ্টোমাদি অনুষ্ঠিত হয় সেই অগ্নিকে শ্রৌত কহে এবং সেই অগ্নি সম্বন্ধে যে সমস্ত অনুষ্ঠেয় কার্য্য তাহাদিগকে ও ঐ কার্য্যসমস্ত প্রণালিবদ্ধ উপদিষ্ট হইয়াছে যে গ্রন্থে, তাহাকেও শ্রৌতকহে। এই রূপ, যে অগ্নিকে অবলম্বন করিয়া বিবাহাদি গৃহকার্য্য সমস্ত অনুষ্ঠান করা যায়, সেই অগ্নিকে, সে কার্য্য সমস্তকে এবং তৎসমস্ত কার্য্যের প্রণালি বিধায়ক গ্রন্থকেও গৃহ্য বলাযায় †। যদ্যপি শ্রৌতসূত্র প্রত্যেক বেদের একাধিকও আছে কিন্তু অমুক শাখার অমুক শ্রৌতসূত্রই গ্রাহ্য এরূপ ব্যবস্থা নাই অতএব সায়ণাচার্য্য বলেন 'সর্ব্বশাখা প্রত্যয়মেকং কর্ম্ম' ‡ (অর্থ---

* সায়ণাচার্য্য ঋগ্বেদীয় ভাষ্যভূমিকাতে কল্পসূত্রের পরিচয়ে যদিও দ্বৈবিধ্যের উল্লেখ করেন নাই তথাপি আমি স্বীয় গুরূপদেশানুসারে যথাজ্ঞান লিখিতে বাধ্য হইলাম। এতদ্বিষয়ক যাথার্থনির্ণয়ও বৈদিকসমালোচনাতেই করিবার মানস থাকিল।

† শ্রৌত অগ্নি কতপ্রকার? ইত্যাদি বিশেষ বর্ণনা এবং গৃহ্য অগ্নির নামান্তরাদি মানব কল্পসূত্রের ভাষ্যে দ্রষ্টব্য।

‡ তদীয় ঋগ্ভাষ্যভূমিকা দ্রষ্টব্য।

সকল শাখা বোধিত কার্য্যানুষ্ঠান একই)। মীমাংসাচার্য্য জৈমিনিও এতদনুরূপই ব্যবস্থা করিয়াছেন* এবং অধিকরণ-মালাদিতেও তাহাই সুস্পষ্ট বোধিত হইয়াছে †; পরং গৃহ্য-সূত্রগুলি শাখাভেদে বিভিন্ন সুতরাং যে বেদের যতগুলি শাখা সে বেদের গৃহ্যগ্রন্থও ততগুলি স্বীকার্য্য। সামবেদীয় শ্রৌতসূত্র প্রণেতা লাট্যায়ন এবং তদীয় কৌথুমী শাখার গৃহ্য গ্রন্থ প্রণেতা আচার্য্যের নাম গোভিল। এই গোভিলপ্রণীত সূত্রগুলির ব্যবস্থানুসারেই উক্ত শাখাধ্যায়ী ব্রাহ্মণগণের বিবাহাদি সমস্ত কার্য্য সম্পাদিত হইয়াথাকে ‡ এবং এই সূত্ররূপ প্রমাণানুসারেই মহামহোপাধ্যায় ভবদেব ভট্ট বিবাহাদির পদ্ধতি বাঙ্গলা প্রদেশে প্রচলিত করিয়াছেন অপরাপরদেশে অপরাপর পদ্ধতিও আছে। এই গোভি-লাচার্য্যের গৃহ্যসূত্র, সন্ধ্যাসূত্র, স্নানসূত্র ও শ্রাদ্ধসূত্র, এই চারিখানি গ্রন্থ আমরা গুরুর সমীপে যেরূপ অধ্যয়ন করি-য়াছি, সেইরূপ অর্থাৎ যথালব্ধ উপদেশানুসারেই সংস্কৃত ব্যাখ্যানুগত এবং বঙ্গভাষায় অনুবাদিত করিয়া প্রচার করি-বার মানসেই, এই সামবেদসংহিতার সাহিত্য অবলম্বন করি-লাম। ইচ্ছা আছে এইগুলি প্রকাশের পরে ভবদেবীয় পদ্ধতি-খানিও প্রকাশ করত যাজক সম্প্রদায়ের আশীর্ব্বাদ ভাজন করিব।

---

*,† নবমাধ্যায়ের দ্বিতীয় পাদ দ্রষ্টব্য।

‡ গোভিলপুত্রের দোহাই দিয়া কতকগুলি গৃহ্যপরিশিষ্ট, প্রামাণ্যরূপে স্বীকৃত হইয়াথাকে পরং উহা কতদূর মান্য তাহাও বিচার্য্য; অধিকন্তু কাত্যায়নপ্রণীত গৃহ্যপরিশিষ্টখানিও কৌথুমশাখীরা মান্য করেন পরং যে অংশে গোভিল স্বয়ং স্বাভিপ্রায় প্রকাশ করিয়াছেন সে অংশে যজুর্ব্বেদী কাত্যায়ন ঋষির পরিশিষ্টকারিতা উপযোগিনী নহে,—বিচক্ষণসমাজে ইহা বলাও বাহুল্য।

এই গৃহ্য সূত্রের নারায়ণোধ্যায় কৃত বৃত্তি পাওয়া যায় পরং উহা এতদূর লেখক-প্রমাদে পরিপূর্ণ, যে, তাহা সংশোধন করিয়া প্রকাশ করা এবং স্বয়ং নূতন রচিত করিয়া প্রকাশ করা উভয়ই তুল্য। এইজন্যই মদীয় জনৈক সুহৃৎ উক্ত গ্রন্থের নূতন টীকা রচনা করিয়াছেন পরং বন্ধুকৃত উক্ত টীকাখানি পরশাখানুযায়ী মতাদির সহিত ঐকমত্য সম্পাদন-পূর্ব্বক রচিত হইবায় অতি বৃহৎ হইয়াছে এবং আমার বিবেচনায়,—যাবন্মাত্র এই গোভিলাচার্য্য বলিয়াছেন, তদতিরিক্ত কিঞ্চিদপি আকাঙ্ক্ষণীয় নহে, যেহেতু প্রতিশাখারই গৃহ্যকল্প ভিন্ন, যে শাখার যাবৎ কর্ত্তব্য তাহা সেই শাখার গৃহ্যেই প্রাপ্তব্য; এই হেতু আমিও অপর একখানি স্বতন্ত্র টীকা প্রণয়নারম্ভ করিয়াছি। ইহাতে বহুমতের একতা সম্পাদন প্রয়াস না পাইয়া স্বল্পাক্ষরে একমাত্র গোভিলীয় সূত্রসমস্তের ব্যাখ্যাই প্রকাশ্য। সাধারণের বোধসুকর করণার্থ বাঙ্গলাভাষায় তদীয় অনুবাদও তৎসহ করা যাইতেছে। নিরুক্ত প্রণালিতে প্রকাশিত হইতে থাকিলে অনতি বৃহৎ গ্রন্থেই কৌথুমশাখীগণ তৃপ্তিলাভ করিতে পারিবেন॥

শ্রীসত্যব্রত শর্ম্মা।

কলিকাতা।

ॐ

सामवेदीयम्

अथ गोभिल-गृह्यसूत्रम्।

—※※※—

अथातो गृह्याकर्म्माण्युपदेक्ष्यामः ॥ १ ॥

'अथ' ग्रन्थारम्भद्योतकोऽयं निपातः। 'अतः' तदानीन्तनाचार्याणां वचोभङ्गीप्रयुक्तमिदम्। 'गृह्याकर्म्माणि' गृहाय हितो गृह्यः, योगरूढ्या अग्निरिति बुध्यते; वक्ष्यत्यनुपदमेव 'स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति(२१सू०)'-इति; तत्र, कर्म्माणि 'कर्म्माणि' नित्याग्निहोत्रहोमादीनि, तदङ्गभूतान्यग्न्याधानादीनि च 'उपदेक्ष्यामः' तत्तदितिकर्त्तव्यतां बोधयिष्यामः। गृह्येतिदीर्घश्छान्दसः। १

অথ অতঃপর গৃহ্য অগ্নিতে * কর্ত্তব্য নিত্য অগ্নিহোত্র প্রভৃতি: এবং তদুপযোগী অগ্ন্যাধান প্রভৃতি উপদেশ করিব। ১

---

* অগ্নি, সামান্যতঃ তিন প্রকার; শ্রৌত, গৃহ্য ও লৌকিক। শ্রুতিতে অর্থাৎ ব্রাহ্মণ ভাগে যাহার ব্যবহার ব্যবস্থাদি শ্রুত হইয়াছে (পরে লাট্যায়নাদি কর্ত্তৃকও বিশেষত বিধিবদ্ধ হইয়াছে), তাহাকেই শ্রৌত কহে, যথা—'গার্হপত্য' প্রভৃতি; তদতিরিক্ত অথচ বেদ বিহিত অর্থাৎ বেদে গৃহীদের উপযোগী ও কর্ত্তব্য বলিয়া বোধিত হইলেও যাহার ব্যবহার-প্রণালী শ্রুত হয় নাই অতএব গোভিলাদি স্মৃতি দ্বারা উপদিষ্ট, তাহাকেই গৃহ্য বা স্মার্ত্ত কহে; অপর, বেদে যাহার নিষেধও নাই বিধিও নাই, অন্নপাকাদি কার্য্যের জন্য লোকে ব্যবহৃত হইয়া থাকে, তাহাকেই লৌকিক কহে।

অথ তত্র সর্ব্বকর্মসাধারণবিধীনাহ—

যজ্ঞোপবীতিনাঽচান্তোদকেন কৃত্যম্ ॥ ২ ॥

'যজ্ঞোপবীতিনা' কিঞ্চ 'আচান্তোদকেন' উদকাচমনং কৃতবতৈব পুরুষেণ 'কৃত্যম্' কার্য্যম্, বক্ষ্যমাণকার্য্যজাতমিতি। ২

সেই কার্য্যসকল যজ্ঞোপবীতী * হইয়া এবং জলগণ্ডূষ আচমন করিয়া আরম্ভ করিবে। ২

উদগয়নে পূর্ব্বপক্ষে পুণ্যেঽহনি প্রাগাবর্ত্তনাদহ্নঃ কালং বিদ্যাৎ ॥ ৩ ॥

'উদগয়নে' উত্তরায়ণে 'পূর্ব্বপক্ষে' শুক্লপক্ষে 'পুণ্যেঽহনি' মেঘাচ্ছন্নাদিদোষশূন্যদিনে 'অহ্নঃ' দিবসস্য 'আবর্ত্তনাৎ' পরিবর্ত্তনাৎ 'প্রাক্' পূর্ব্বং পূর্ব্বাহ্নমেব 'কালম্' সময়ং 'বিদ্যাৎ' জানীয়াৎ, বক্ষ্যমাণকর্ম্মণাং সর্ব্বেষামেবেতি। ৩

যে স্থানে কোন বিশেষ ব্যবস্থা নাই, তাদৃশ স্থলে, সমস্ত কার্য্য উত্তরায়ণে, শুক্লপক্ষে, নির্দ্দোষ দিবসে, পূর্ব্বাহ্নে, করিবে। ৩

---

* উপবীত,—বামস্কন্ধ হইতে দক্ষিণ পার্শ্বে লম্বমান থাকিলে 'যজ্ঞোপবীত' ও দক্ষিণ স্কন্ধ হইতে বাম পার্শ্বে লম্বমান থাকিলেই 'প্রাচীনাবীত, এবং মালার ন্যায় কণ্ঠলম্বিত থাকিলেই 'নিবীত' নামে অভিহিত হয়। পিতৃকার্য্যে প্রাচীনাবীতী, দৈব কার্য্যসমস্তে যজ্ঞোপবীতী হইবার ব্যবস্থা এবং 'নিবীতী মনুষ্যধর্ম্মা' অর্থাৎ সাধারণে যৎকালে মনুষ্য কোনও দৈব পৈত্র কার্য্য করিতেছে না, সেই অবসর কালে এবং মল মূত্রত্যাগ, বা ভ্রমণাদি শারীরিক কার্য্য কালে নিবীতী হইবে।

পূর্ব্বকালে প্রায় সকলেই অধিকাংশ কাল দৈবকার্য্যে অতিবাহিত করিতেন সুতরাং তাঁহাদিগকে প্রায়ই যজ্ঞোপবীতী দেখা যাইত; ইদানীন্তনীয় কর্ম্মভ্রষ্ট দ্বিজাতিগণের পক্ষে নিবীতী থাকাই ব্যবস্থা। এই সমস্ত বিষয়ে প্রমাণ এই গ্রন্থেই; ক্রমে পাওয়া যাইবে।

यथादेशञ्च ॥ ४ ॥

यथादेशमपि कालं विद्यात्। यत्र यत्र च विशेषतः काल-मादेक्ष्यामस्तत्रतत्र स सएव काल आदरणीयो न तु सामान्यत उक्त उदगयनादिकइति । ४

যে যে স্থানে কালাদির বিশেষ ব্যবস্থা করিব, তথায় তাহাই আদরণীয় হইবে। ৪

सर्वाण्येवान्वाहार्य्यवन्ति ॥ ५ ॥

'सर्वाणि' गृह्यकर्माणि 'आन्वाहार्य्यवन्ति एव' आहरणीयानि कुशाद्युपकरणानि तद्विशिष्टान्येवेति । ५

সমস্ত গৃহ্য কর্ম্মেই কুশা প্রভৃতি বিবিধ উপকরণ আবশ্যক। ৫

अपवर्गेऽभिरूपभोजनं यथाशक्ति ॥ ६ ॥

'अपवर्गे' कर्म्मसमाप्तौ 'अभिरूपभोजनम्' अभिरूपः शास्त्र-बोधितत्वर्था यथोपयुक्तः, तस्य तयोः तेषां वा भोजनं 'यथाशक्ति' स्वकीयायाद्यनुगतं कार्य्यमिति । ६

সকল কর্ম্মেরই সমাপ্তি কালে স্বীয় ক্ষমতানুসারে, যথাশাস্ত্র উপযুক্ত এক দুই বা বহু ব্যক্তিকে যথাশক্তি ভোজন করাইবে।৬

इति सर्व्वकर्मसाधारणविषयः।

—*:*:*—

अथाग्न्याधानविधीनाह—

ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्त्याᳫसमिधमभ्याधास्यन्—॥७॥

उक्तं 'गृह्याकर्माणि'-इति, तत्र कोऽसौ गृह्योऽग्निः ?

प्रथमन्तावत् सएव उपदिश्यते 'ब्रह्मचारी'-इत्यारभ्य 'गृह्योऽग्नि-र्भवति'-इत्यन्तेन ग्रन्थसंन्दर्भेण । —

'ब्रह्मचारी', 'वेदम् अधीत्य' गुरुकुले स्थित्वा वेदाध्ययनं समाप्य 'अन्त्यां' ब्रह्मचर्यसमापिकां 'समिधमाधास्यन्' समिधमाधातुं प्रवृत्तः "अग्निसमाधानं कुर्वीत (१४सू०)"-इत्यनेन सम्बन्धः । प्रतिदिनं यथाऽऽचार्याग्नावेव समिधमाधत्ते तदानीं न तथा आदधीत अपितु अपआहरणादिपूर्वकं अग्निप्रणयनं कृत्वैव तत्र स्वकीयेऽग्नौ तामन्त्यां समिधमादधीतेति । ७

ব্রহ্মচারী (গুরুকুলে থাকিয়া) বেদাধ্যয়ন সমাপনান্তে শেষ সমিৎ আহুত করিতে প্রবৃত্ত হইয়াই ;—৭ *

जायाया वा पाणिं जिघृक्षन्— ॥ ८ ॥

यदि ब्रह्मचर्यसमापिकान्त्यसमिदाधानकालेऽग्निग्रहणं न कृतं भवेत्, तदा पूर्वपूर्वदिनवत् गुरोरग्नावेव ता मन्त्यां समिधमादधीत । पुनः कोऽग्निग्रहणकालः ? इत्याह —'वा' अथवा 'जायायाः' 'पाणिं' 'जिघृक्षन्' ग्रहीतु मिच्छन्, पाणिग्रहणात् पूर्वमेव 'अग्निसमाधानं कुर्वीत (१४ सू०)'-इति । ८

অথবা জায়ার পাণিগ্রহণার্থ সমুদ্যত হইয়াই ;—৮

अनुगुप्ता अप आहृत्य, प्रागुदक्प्रवणं देशꣳसमं वा ; परिसमुह्योपलिप्य, मध्यतः प्राचीं लेखामुल्लि-

---

* প্রথমেই বলা হইয়াছে 'গৃহ্যাগ্নি সম্বন্ধী কার্য্যসমস্তের উপদেশ করিব'। সেই গৃহ্যাগ্নি কি? এতদাদি পঞ্চদশ সূত্রে তাহারই উপদেশ দেওয়া হইতেছে।

उदीचीञ्च संहतां पश्चात्, मध्ये प्राचीस्तिस्त्र उल्लिख्याभ्युक्षेत् ॥ ८ ॥

तदग्निप्रणयनाय कीदृशः स्थानसंस्कारइष्टः ? इत्युच्यते— 'अनुगुप्ताः' विण्मूत्रप्रक्षेपतैलाभ्यङ्गादिवारणेन सुरक्षिताः 'अपः' उदकानि 'आहृत्य,' 'प्रागुदक्प्रवणं' प्राक् उदक् वा क्रमनिम्नं यस्य ईदृशं, 'समं' समतलं 'वा' 'देशं' स्थानं तैरुदकैः 'परिसमूह्य', 'मध्यतः' तत्स्थानस्यान्तरे 'प्राचीं' प्रागग्रां, 'च' अपिच 'पश्चात्' तस्यैव पाददेशे 'उदीचीं' उदगग्रां 'संहतां' प्राचीरेखया संहता मपरां, 'लेखां' रेखां, 'मध्ये' मध्यस्थले 'तिस्रः प्राचीः' एव अपराः रेखाश्च 'उल्लिख्य' तत् स्थानम् 'अभ्युक्षेत्' कुशाग्रग्रजलविन्दुभिः सिञ्चेत्। तदेतत् स्थानं स्थण्डिलमुच्यते । ८

(* যে পুষ্করিণ্যাদির জল, বিষ্ঠা-প্রক্ষেপ বা মূত্রত্যাগ বা তৈলাভ্যঙ্গন বা শৈবালাদি দ্বারা দূষিত নহে ; প্রত্যুত রাজা-জ্ঞাদিশাসনে বিশেষ সাবধানে রক্ষিত, সেই) দোষশূন্য জল আহরণ করিয়া তদ্দ্বারা স্থানটি লেপন করিবে। ঐ স্থানটি পূর্ব্ব বা উত্তরদিকে ক্রম-নিম্ন অথবা সমতল হওয়া আবশ্যক। ঐ লিপ্ত স্থানের মধ্যে পূর্ব্বাগ্র একটি রেখা অঙ্কিত করিবে এবং তাহারই নিম্নে অপর একটি রেখা উত্তরাগ্র করত তাহাতেই সম্মিলিত করিবে, মধ্যে আর ও তিনটি রেখা করিবে। পরে পুনশ্চ তদুপরি সেই আহৃত জলই অভ্যুক্ষণ করিবে (ইহাকেই স্থণ্ডিল কহে)। ৮

---

* অগ্নি প্রণয়ন করিতে হইলে তাহার জন্য কি রূপে স্থান প্রস্তুত করিতে, হইবে ? তাহাই বলা হইতেছে ।

—लक्षणावृदेषा सर्वत्र ॥ १० ॥

'एषा' अपआहरणादिका क्रिया 'लक्षणावृत्' उच्यते ; 'सर्वत्र' एव अग्निप्रणयने व्यवहर्त्तव्येति । १०

এই ক্রিয়ার নাম লক্ষণাবৃৎ। ইহা অগ্নিপ্রণয়নমাত্রেই সর্ব্বত্র ব্যবহার্য্য । ১০

भूर्भुवःस्वरित्यभिमुखमग्निं प्रणयन्ति ॥ ११ ॥

'भूर्भुवःस्वः'-इति मन्त्रेण 'अभिमुखं' यथास्यात् तथा कृत्वा 'अग्निं' 'प्रणयन्ति'। 'लिङर्थे लेट् (३, ४, ७,)'-इति लेटि, रूपम् ; प्रणयेयुः। सर्वकर्मसु सर्वैः कर्मिभिरेवैव मग्निप्रणयनं कार्यमिति सामान्यविधित्वख्यापनायैव बहुवचनम्, सर्वे प्रणयेयुरिति । ११

পরে সেই অভ্যুক্ষিত স্থানে 'ভূর্ভুবঃস্বঃ'—এই মন্ত্রে আপনার অভিমুখ করিয়া অগ্নি স্থাপন করিবে। ১১

गृहस्वामी पितादिर्जीवितइति ब्रह्मचर्यावसानसमये पाणिग्रहणकालेऽप्यग्निग्रहणं न भवेच्चेत् ;— गृहस्वामिनि मृते, यदैव गृहस्वामी म्रियेत तदैव अग्निग्रहणं कर्त्तव्यमित्याह—

प्रेते वा गृहपतौ परमेष्ठीकरणम् ॥ १२ ॥

'वा' अथवा 'गृहपतौ' पित्रादौ 'प्रेते' मृते तदैव परमेष्ठीकरणम्' कृतच्विप्रत्ययस्यैतद्रूपम्, क्रियाविशेषणम् ; परमेष्ठितया अग्नेः स्वीकरणं यथास्यात्तथा 'अग्निसमाधानं कुर्वीत (१४सू०)' -इति। परमेष्ठिवत्करणमिति ह्रस्वेकारयुक्तपाठस्तु क्वापि पुस्तकेऽनुपलब्धत्वान्न युक्तः। १२

যদি ব্রহ্মচর্য্য সমাপন কালে বা পাণিগ্রহণ কালে

গৃহস্বামী জীবিত থাকেন, তাহা হইলে গৃহস্বামীর মৃত্যু হইলে পরেই অগ্নি গৃহিত হইবে। ১২

अग्निग्रहणस्य सामान्यतः कालत्रयमुक्तम्, तत्रैव विशेषमाह—

तथा तिथिनक्षत्रपर्वसमवाये— ॥ १३ ॥

'तथा' अग्न्याधाने यथा अन्यसमिदाधानादिः कालोऽपेक्षित-स्तद्वदिति। तिथिनक्षत्रपर्वणां त्रयाणामेवैषां शुभानां सम-वाये— (उत्तरेण सम्बन्धः)। १३

যে মুহূর্ত্তে ভাল তিথি নক্ষত্র পর্ব্ব একত্র হইবে, সেই মুহূর্ত্তে অগ্নিগ্রহণ করিবে *। ১৩

तादृशसमवायः शीघ्रो न घटेत चेदाह—

दर्शे वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानं कुर्वीत ॥ १४ ॥

'वा' अथवा 'दर्शे' अमावास्यायां, 'वा' अथवा 'पौर्णमासे' पौर्णमास्याम्, 'अग्निसमाधानम्' अग्नेः सम्यक् आधानं धारणं-पोषणञ्च 'कुर्वीत'। १४

* গুরুগৃহে বাস পূর্ব্বক বেদাধ্যয়ন কালে প্রতিদিনই গুরুর গৃহ্য অগ্নিতে ব্রহ্মচারীরা সমিদাহুতি প্রদান করিয়া থাকেন কিন্তু পাঠ সমাপ্ত হইলে শেষ আহুতিটি পূর্ব্ববৎ না হইয়া ব্রহ্মচারীর স্ব-সম্পাদিত অগ্নিতে হওয়াই কর্ত্তব্য; যদি কোনরূপ প্রতিবন্ধকে ঐ সময়ে অগ্নির গ্রহণ না ঘটে তাহা হইলে পাণিগ্রহণের পূর্ব্বে উহা গ্রহণ করিয়া সেই স্বীয় অগ্নিতেই লাজাহোমাদি পূর্ব্বক পাণি গ্রহণ কর্ত্তব্য; পরং সে সময়ে যদি পিতা বা অপর গৃহস্বামী জীবিত থাকেন, তাহা হইলে একান্নস্থলে সে সময়েও অগ্নিগ্রহণ অনাবশ্যক অতএব গৃহস্বামী গত হইলেই অগ্নিগ্রহণ করিবে।

সামান্যতঃ অগ্নিগ্রহণের এই তিনটি কাল উক্ত হইল। ১ম ব্রহ্মচর্য্য সমাপিকা সমিদাহুতির সময়, ২য় পাণিগ্রহণের সময়, ৩য় গৃহস্বামীর মৃত্যুর অনন্তর। ইদানীং এ সূত্রে ও পরসূত্রে আরও বিশেষরূপে কাল নির্দ্দিষ্ট হইতেছে অর্থাৎ উক্ত নিমিত্তত্রয়ের কোন একটি ঘটিলেও ভাল মুহূর্ত্তের অপেক্ষা করিবে। এতাবতা ৭ম, ৮ম ও ১২শ সূত্রের সহিত এই ১৩শ ও ১৪শ সূত্রের একবাক্যতা করিয়াই কাল ব্যবস্থা করিবে।

তিথি নক্ষত্র ও পর্ব্ব, এ সকলগুলির একত্র সংযোগ পাইতে যদি বিলম্ব বোধ হয়, তাহা হইলে যে কোন অমাবাস্যা বা পূর্ণিমাতে ঐ অগ্নি গ্রহণ করিতে পারে। ১৪

অগ্নিশ্চ সঃ কুতো গ্রাহ্য ? ইতি বিধত্তে—

বৈশ্যকুলাদ্বাऽম্বরীষাদ্বাऽগ্নিমাহৃত্যাভ্যাদধ্যাত্ ॥১৫॥

'বৈশ্যকুলাদ্ বা' বৈশ্যজাতিগৃহস্থগেহাত্, অথবা 'অম্বরীষাদ্বা' ভ্রাষ্ট্রাদ্ বা 'অগ্নিম্' 'আহৃত্য' 'অভ্যাদধ্যাত্' অভ্যাধানং গ্রহণং কুর্বীতেতি। ১৫

বৈশ্যকুল হইতে হউক, ভ্রাষ্ট্র হইতে হউক, অগ্নি আহরণ করতঃ গ্রহণ করিবে। ১৫

অপিবা বহুযাজিনএবাগারাদ্ব্রাহ্মণস্য বা,
রাজন্যস্য বা, বৈশ্যস্য বা ॥ ১৬ ॥

'অপিবা' অথবা 'ব্রাহ্মণস্য বা', 'রাজন্যস্য বা', 'বৈশ্যস্য বা' 'বহুযাজিনঃ এব' 'আগারাত্' অগ্নি মাহৃত্যেত্যাদি পূর্ব্বেণ সম্বন্ধঃ। বহুযাজিনোऽগ্ন্যাহরণং বিধেয়ম্, স চ বহুযাজী, ত্রয়াণামন্যতমো যঃ কশ্চন ভবেন্নামেতি। অত্র বৈশ্যস্যানুল্লেখে ব্রাহ্মণক্ষত্রিয়যোরন্যতরবহুযাজিনোऽগ্নিঃ গ্রহণীয়ঃ স্যাত্ ন তু বৈশ্যস্য বহুযাজিনঃ; পূর্বস্মানুক্তৌ তু বহুযাজিন এব বৈশ্যস্য স্যাত্, তদ্ভিন্নস্যাপি বৈশ্যনোऽগ্নিগ্রহণমিষ্টং তন্ন ভবেদিত্যুভয়ত্রৈব বৈশ্যস্যোল্লেখঃ। ১৬

অথবা বহুযাজীর গৃহ হইতে অগ্নি আহরণ করত গ্রহণ করিবে। উক্ত বহুযাজী ব্রাহ্মণ, ক্ষত্রিয় বা বৈশ্য, ত্রিবর্ণের যে কোন বর্ণ হউক তাহাতে ক্ষতি নাই। ১৬

अपिवाऽन्यं मथित्वाऽभ्यादध्यात् ॥ १७ ॥

'अपिवा' अथवा 'मथित्वा' अरणिद्वयमन्थनं प्रकृत्यैव 'अभ्याद-ध्यात्' 'अन्यम्' अपरं नूतनम् अग्निमिति । १७

অথবা অরণি মন্থন করিয়াই অপর অগ্নি গ্রহণ করিবে। ১৭

पुण्यस्त्वेवानर्द्धुको भवतीति ॥ १८ ॥

यथा कामयेत तथा कुर्य्यात् ॥ १९ ॥

'अनर्द्धुकः' ऋद्धिशून्यः 'पुण्यः तु एव' पुण्यमात्रजनकएव भवति, अयमारणेयोऽग्निरिति शेषः । 'इति' अतो हेतोः 'यथा कामयेत तथा कुर्यात्' स यदि आमुष्मिकफल सृद्ध्यादिकं काम-येत वैश्यकुलादेरग्निं गृह्णीयात्, यदि तु तत्र न प्रवृत्तिः परं पुण्यमात्रं कामयेत तर्हि अरणिं निमथ्यैव गृह्णीयादिति । १८-१९

এই অরণি হইতে নবোৎপন্ন অগ্নিতে বক্ষ্যমাণ অনুষ্ঠান সকল করিলে পুণ্য হয় বটে কিন্তু সম্প্রাপ্তি হয় না। ১৮

অতএব যে রূপ ইচ্ছা সেইরূপ করিবে। ১৯

स यदेवान्त्याᳪसमिधमभ्यादधाति जायाया वा पाणिं जिघृक्षन् जुहोति तमभिसंयच्छेत् ॥ २० ॥

'सः' पुरुषः 'यत् एव' यस्मिन्नेवाग्नौ 'अन्त्यां समिधम् आदधाति', 'वा' अथवा 'जायायाः पाणिं जिघृक्षन् जुहोति' लाजादिकान्, 'तम्' अग्निम् 'अभिसंयच्छेत्' यत्नेन रक्षेत् । २०

এই রূপে অগ্নি আহরণ পূর্ব্বক গ্রহণ করত যাহাতে শেষ সমিৎটি আহুত করিবে অথবা পাণি গ্রহণ কার্য্যের লাজা হোমাদি যাহাতে সম্পন্ন করিবে, সেই অগ্নি অতি যত্নে রক্ষণায়। ২০

स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति ॥ २१ ॥

'सः 'एव अग्निः' 'अस्य' ग्रहीतुः 'गृह्यः' गृहाय हितः गृहकर्म्मोपयोगी अतएव 'गृह्यः'-इत्येतन्नाम्ना प्रसिद्धो भवति'। २१

ইহাই তাহার 'গৃহ্য' অগ্নি অর্থাৎ এই অগ্নিতেই চিরদিন তদীয় সমস্ত গৃহকার্য্য সম্পন্ন করিতে হইবে। ২১

तेन चैवास्य प्रातराहुतिर्हुता भवतीति ॥ २२ ॥

'च' अपिच, 'तेन एव' अन्त्यसमिदाधानेन लाजादिहोमेन वा एव 'प्रातराहुतिः' 'हुता' हुतैवेति सिद्धा 'भवति'; तद्दिने अपरा प्रातराहुतिर्नापेक्ष्यतइति भावः। 'इति' अग्न्याधान-प्रकरणसमाप्तिसूचकोऽयमितिशब्दः। २२

এবং এই অন্ত্যাহুতি বা লাজাহুতিতেই তদীয় প্রাতরাহুতি সিদ্ধ হইবে সে দিবস অপর প্রাতরাহুতির আবশ্যক নাই। ২২

अथ नित्यहोमकालादिः—

सायमाहुत्युपक्रम एवात ऊर्द्ध्वं गृह्येऽग्नौ होमो विधीयते ॥ २३ ॥

तद्दिनस्य प्रातराहुतिस्तेनैव सिद्धा परन्तु तद्दिने एव सायमाहुति रुपदेष्टव्येवेति 'सायमाहुत्युपक्रमे एव' वदामि— 'अतऊर्द्ध्वं' अग्न्याधानोपदेशात् परं 'गृह्येऽग्नौ' तस्मिन्, 'होमो विधीयते' सायं'प्रातश्च होमप्रकार उपदिश्यते इति। १२

সে দিনের প্রাতরাহুতিটি সেইরূপেই সিদ্ধ হইলেও সেদিনেও সায়ং আহুতির বিধিটি উপদেষ্টব্য অতএব

অতঃপর সামান্যতঃ সকলদিনের জন্যই ঐ গৃহ্য অগ্নিতে সায়ং ও প্রাতঃকালের হোম প্রকরণ বলা হইতেছে। ২৩

पुरा प्रादुष्करणवेलायाः सायंप्रातरनुगुप्ता अप आहरेत् परिचरणीयाः ॥ २४ ॥

अपि वा सायम् ॥ २५ ॥

अपि वा कुम्भाद्वा मणिकाद्वा गृह्णीयात् ॥ २६ ॥

पुरास्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्यास्तमिते सायमाहुतिं जुहुयात् ॥ २७ ॥

पुरोदयात् प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं जुहुयात् ॥ २८ ॥ १

बोधसौकर्याय प्रथमन्तावत् सप्तविंशाष्टविंशसूत्रयोर्व्याख्यानं प्रक्षत्यैव चतुर्विंशादीनि सूत्राणि व्याख्यायन्ते—

'अस्तमयात् पुरा' यावत् सूर्यास्तो न भवति तावदेव 'अग्निं' 'प्रादुष्कृत्य' सन्दीप्य, 'अस्तमिते' सूर्ये 'सायमाहुतिं जुहुयात्' —इत्युक्तः सायमाहुतिकालमात्रः (२७)। 'उदयात् पुरा' यावत् सूर्यो नोदेति तावदेव 'प्रादुष्कृत्य' अग्निम्, 'उदिते' सूर्ये 'अनुदिते' उदयसमये वा 'प्रातराहुतिं जुहुयात्'— इत्युक्तः प्रातराहुतिकालमात्रः (२८)। 'सायं' 'प्रातः' च द्विवारमेव 'प्रादुष्करणवेलायाः पुरा' अग्निसन्दीपनकालात् प्रागेव काले 'अनुगुप्ताः' सुरक्षिता निर्मलाः 'परिचरणीयाः' आचमनादिपरिचर्योपयुक्ताः 'अपः' उदकानि 'आहरेत्' (२४)। 'अपिवा' अथवा 'सायम्' प्रतिदिन मेकवारं सायङ्काले अग्निसन्दीपनकालात् पूर्वमेव अप आहरेत्, तेनैव प्रातश्चाचमनादिकाः क्रियाः कर्त्तव्याः;

न तु पुनः प्रातराहरेदिति (२५)। 'अपिवा' अथवा एकदैव सायं प्रातर्वा अग्निसन्दीपनात् प्राक्काले अनुगुप्ता अप आहृत्य कुम्भे मणिके वा स्थापयेत्, प्रतिदिनं तत एव 'कुम्भाद्वा' 'मणिकाद्वा' ताः सायं प्रातश्च 'गृह्णीयात्'। २६

इति गोभिलगृह्यसूत्रीय-प्रथमप्रपाठके

प्रथमखण्डस्य व्याख्यानम्। १, १।

সায়ংকালে,—সূর্য্যাস্ত হইবার পূর্ব্বে সেই রক্ষিত অগ্নি সন্দীপিত করিয়া সূর্য্যাস্ত হইলে পরে তাহাতে আহুতি প্রদান করিবে (২৭)। প্রাতঃকালে,—সূর্য্যোদয়ের পূর্ব্বে সেই রক্ষিত অগ্নি সন্দীপিত করিয়া সূর্য্য উদয় হইলে পরে বা উদয় হয় হয় এমন সময়ে তাহাতে আহুতি প্রদান করিবে (২৮)। সায়ংকালে ও প্রাতঃকালে উভয় কালেই ঐ অগ্নি সন্দীপন কালের প্রথমেই আচমনাদির উপযুক্ত সুরক্ষিত জল আহরণ করিবে (২৪)। অথবা সায়ংকালে একবার ঐ জল আহরণ করিলেই উভয় কালেরই কার্য্য চলিতে পারে (২৫)। কিম্বা একদিন সায়ংকালে বা প্রাতঃকালে অগ্নিসন্দীপন কালের পূর্ব্বেই ঐ জল আহরণ করিয়া কলশ বা জালায় রাখিয়া দিবে, পরে প্রতি সায়ং ও প্রাতঃ উভয়কালেই আবশ্যকানুসারে উহা হইতে গ্রহণ করিবে। (২৬)। ২৪-২৮*

প্রথম অধ্যায় প্রথম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ১, ১

—*:*:*—

---

* বুঝিবার সুবিধার অনুরোধে প্রথমে ২৭শ ও ২৮শ সূত্রের ব্যাখ্যা করিয়া পরে ২৪শ প্রভৃতি সূত্রত্রয় ব্যাখ্যাত হইল।

अथ उपवीतविधिः—

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वाऽपि वा कुशरज्जुमेव ॥ १ ॥

पूर्वमुक्तं 'यज्ञोपवीतिना कार्यम्'-इति, इदानीं तद्यज्ञोपवीतमेवोपदिश्यते—

'सूत्रं', 'वा' अथवा 'वस्त्रं', 'अपिवा' अथवा 'कुशरज्जुमेव' यदा यत्र यत् सुलभं, तदा तत्र तदेव 'यज्ञोपवीतं' 'कुरुते' लेटोरूपमिदम्, कुर्वीतेत्यर्थः। १

সূত্র বা বস্ত্র অথবা কুশরজ্জু, যখন যাহা সুলভ হইবে, তখন তাহারই যজ্ঞোপবীত ব্যবহার করিবে *। ১

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येंऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति ॥ २ ॥

तत् 'दक्षिणं बाहुम्' 'उद्धृत्य' उत्क्षिप्य, 'शिरः' 'अवधाय' वेष्टयित्वा 'सव्येंऽसे' वामस्कन्धोपरि 'प्रतिष्ठापयति'; तत्र 'दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं' दक्षिणकक्षान्तलम्बमानम् 'भवति' भवेत्। 'एवम्' प्रकारेण सूत्राद्यन्यतमस्य धारणेन 'यज्ञोपवीती भवति'। २

উহা, দক্ষিণ বাহুকে উপরে রাখিয়া, শিরো বেষ্টনানুসারে, বামস্কন্ধ হইতে দক্ষিণ কক্ষের নিম্নসীমা পর্য্যন্ত লম্ব-

* এ সূত্রে, নবগুণ বা ত্রিদণ্ডী বা ২টী কি তিনটী ধারণ করিবে, তাহাতে গুণচ্ছেদ থাকিবে না ইত্যাদি গোলযোগ কিছুই নাই। পৃথিবীর বয়োবৃদ্ধি অনুসারেই গোলোযোগ বৃদ্ধি হইতেছে।

মান * হইবে। এই রূপে সূত্রাদির অন্যতম ধারণকারীকে যজ্ঞোপবীতী অর্থাৎ যজ্ঞোপবীতধারী বলা যায়। ২

प्रसङ्गात् प्राचीनावीतिनोऽपि लक्षणमुच्यते—

सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणे अंसे प्रतिष्ठापयति, सव्यं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति ॥ ३ ॥

'सव्यं' वामम्। अन्यत् सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयम्। ३

এবং বাম বাহুকে উপরে রাখিয়া, শিরো বেষ্টনানুসারে, দক্ষিণ স্কন্ধ হইতে বাম কক্ষের নিম্নসীমা পর্য্যন্ত লম্বমানও হইবে। এইরূপে সূত্রাদির অন্যতম ধারণকারীকে প্রাচীনাবীতী অর্থাৎ প্রাচীনাবীতধারী বলা যায়। ৩

पितृयज्ञे त्वेव प्राचीनावीती भवति ॥ ४ ॥

'पितृयज्ञे' श्राद्धादौ 'तु' 'प्राचीनावीती एव' 'भवति' भवेत्। एवञ्च देवपितृकार्य्याभ्यामन्यत्र निवीत्येव स्यादिति सुतरां लभ्यते। ४

পিতৃযজ্ঞে প্রাচীনাবীতী হইবে †। ৪

* ইহাই উপবীতের দৈর্ঘ্য প্রমাণ স্থির হইল। ইহার বিরুদ্ধ যে কোন গ্রন্থে দীর্ঘতা বিহিত আছে, তৎসমস্তই সামবেদি কৌথুমশাখাধ্যায়ী ব্রাহ্মণগণের অগ্রাহ্য।

† সর্ব্বকার্য্যসাধারণবিধির প্রকরণে ২য় সূত্রে (দৈবকার্য্যে) যজ্ঞোপবীতী হইয়া কার্য্য করণের ব্যবস্থা করিয়াছেন এবং এস্থলে বিশেষত পিতৃযজ্ঞে প্রাচীনাবীতী হইবার ব্যবস্থা করিলেন। এতাবতা যে সময়ে পিতৃকার্য্য বা দৈবকার্য্য কিছুই করিতেছে না, সেই অবসর কালে বা শারীরিক মলমূত্রত্যাগাদি কালে যজ্ঞোপবীতী বা প্রাচীনাবীতী থাকিবার কোনই আবশ্যক নাই, ইহাও প্রতিপন্ন হইতেছে সুতরাং যে সময়ে দৈব্য বা পৈত্র কার্য্যে

अथ आचमनविधिरुपस्पर्शनविधिर्वा—

उदङ्ग्नेरुत्सृप्य प्रक्षाल्य पाणी पादौ चोपविश्य
त्रिराचामेद् द्विः परिमृजीत ॥ ५ ॥
पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षेत् ॥ ६ ॥
इन्द्रियाण्यद्भिः संस्पृशेत् ॥ ७ ॥
अक्षिणी नासिके कर्णाविति ॥ ८ ॥
यद्यन्मीमांस्यं स्यात्तत्तदद्भिः संस्पृशेत् ॥ ९ ॥

उक्तञ्च 'आचान्तोदकेनैव कृत्यम्'-इति, इदानीं तदिति-कर्त्तव्यतादिकमुपदिश्यते—

'अग्नेः' 'उदङ्' उत्तरतः 'उत्सृप्य' सर्पणेन गत्वा, 'पाणी पादौ च प्रक्षाल्य', 'उपविश्य च',—'त्रिः' त्रिवारम् 'आचामेत्' जलं पिबेत्; 'द्विः' द्विवारं 'परिमृजीत' ओष्ठाधरलग्नमुदकं मार्जयेत्; ततश्च 'पादौ अभ्युक्ष्य' पादयोरभ्युक्षणं प्रकृत्य, 'शिरः' 'अभ्युक्षेत्'। ततश्च 'अक्षिणी' अक्षिगोलकद्वयम्, अनन्तरं 'नासिके' नासिकारन्ध्रद्वयं, तदनन्तरञ्च 'कर्णौ' कर्णशष्कुलिद्वयम्;—इति षट् 'इन्द्रियाणि' 'अद्भिः' 'संस्पृशेत्'। ततोऽनन्तरमपरमप्यङ्गं 'यत् यत्' 'मीमांस्यं' अवबोध्यं 'स्यात्'; 'तत्तत् अपि 'संस्पृशेत्"। ५—९

অগ্নির কিঞ্চিদুত্তরে সরিয়া হস্তদ্বয় ও পাদদ্বয় প্রক্ষালন করণানন্তর যথাস্থানে উপবিষ্ট হইয়া বারত্রয় জলগণ্ডূষ পান করিবে, পরে বারদ্বয় ওষ্ঠাধর লগ্ন জল পরিমার্জ্জিত করিবে,

---

ব্যাপৃত না থাকিবে তখন বোধ হয় নিবীতী থাকাই ব্যবস্থা। মনু বলেন—'নিবীতী কণ্ঠসজ্জনে' (২অং ৬৩ শ্লোঃ) কণ্ঠের সজ্জা রূপে অর্থাৎ মালার ন্যায় উপবীতধারীকে নিবীতী বলা যায়।

অনন্তর পাদদ্বয় অভ্যুক্ষণ করিয়া মস্তক অভ্যুক্ষিত করিবে, তাহার পরে অক্ষিদ্বয়, নাসিকাদ্বয় ও কর্ণদ্বয় এই ষড়িন্দ্রিয় স্থানে জল স্পর্শ করিবে, তদনন্তর আরও যে যে অঙ্গকে অববোধিত করিতে ইচ্ছা হইবে, সেই সেই অঙ্গেও জল স্পর্শ করিবে। ৫—৯

तत्रैतदाहुः—॥ १० ॥

'तत्र' आचमनविषये 'एतत्' मद्बुद्धिस्थमीष्टागतं वक्ष्यमाणम् 'उच्छिष्टी हैवातोऽन्यथा भवति (२०)'-इत्यन्तग्रन्थम् आहुः केचनेति शेषः। १०

এই আচমন বিষয়ে কোন কোন আচার্য্য বলেন,—তদ্যথা—

नोपस्पृशेद् व्रजन् ॥ ११ ॥

'व्रजन्' इतस्ततश्च भ्रमन् 'न' 'उपस्पृशेत्' अपइति शेषः। ११

ভ্রমণ করিতে করিতে আচমন করিবে না। ১১

न तिष्ठन् ॥ १२ ॥

'तिष्ठन्' दण्डायमानः सन् 'न' उपस्पृशेदित्यनुवर्त्तते। १२

দাঁড়াইয়া আচমন করিবে না। ১২

न हसन् ॥ १३ ॥

'हसन्' हास्यं कुर्वाणः 'न' उपस्पृशेत्। १३

হাসিতে হাসিতে আচমন করিবে না। ১৩

न विलोकयन् ॥ १४ ॥

'विलोकयन्' अपरं किमपि ईक्षमाणः 'न' उपस्पृशेत्। १४

অপর দিকে তাকাইয়া (অর্থাৎ অন্যমনস্ক হইয়া আচমন করিবে না ১৪

नाप्रणत: ॥ १५ ॥

'अप्रणत:' क्रोधदम्भादिभिरुग्रमूर्त्तिः सन् 'न' उपस्पृशेत् ।१५

প্রনত্র না হইয়া (অর্থাৎ ক্রোধাদিবশে উগ্রভাবে) আচমন করিবে না। ১৫

नाङ्गुलीभि: ॥ १६ ॥

'अङ्गुलीभि:' अङ्गुल्यग्रेषु जलं गृहीत्वाग्राह्यबुद्धा 'न' उपस्पृशेत् । १६

অঙ্গুল্যগ্রে জল লইয়া (অর্থাৎ অগ্রাহ্য বুদ্ধিতে) আচমন করিবে না।

नातीर्थेन ॥ १७ ॥

'अतीर्थेन' तीर्थं ब्राह्मादिकं मन्वादिभिरुक्तम्, तदतिरिक्तेन यथा 'न' उपस्पृशेत् । १७

অতীর্থ দ্বারা (অর্থাৎ ধাতুপাত্রাদিতে চুমুক দিয়া বা গলায় ঢালিয়া) আচমন করিবে না। ১৭

न सशब्दम् ॥ १८ ॥

'सशब्दं' क्रीड़ाभिप्रायेण शब्दं यथा भवेत् तथैव कुर्वाणो 'न' उपस्पृशेत् । १८

শব্দ করিয়া (অর্থাৎ জলক্রীড়ানুসারে) আচমন করিবে না। ১৮

नानवेक्षितम् ॥ १९ ॥

'अनवेक्षितम्' हस्तगृहीतमुदकं अनवेक्ष्यैव यथालब्धं दृश्यकीटादिसहितं 'न' उपस्पृशेत् । १९

জল না দেখিয়া সে জলে আচমন করিবে না। ১৯

न वाह्यांऽसः ॥ २० ॥

'वाह्यांसः' वाह्यौ वहिर्भूतौ जान्वोः, अंसौ स्कन्धौ यस्य, तादृशः सन् 'न' उपस्पृशेत् । २०

জানুদ্বয়ের বাহিরে স্কন্ধ থাকিলে (অর্থাৎ বক্র শরীরে) আচমন করিবে না। ২০

नान्तरीयैकदेशस्य कल्पयित्वोत्तरीयताम् ॥ २१ ॥

'अन्तरीयैकदेशस्य' परिहितवसनस्यैकांशस्य 'उत्तरीयतां' कल्पयित्वा 'न' उपस्पृशेत् । २१

যে বস্ত্র পরিহিত থাকিবে, তাহারই এক অংশ উত্তরীয় থাকিলে আচমন করিবে না। ২১

नोष्णाभिः ॥ २२ ॥

'उष्णाभिः' वह्न्यादितप्ताभिः अद्भिः 'न' उपस्पृशेत् । २२

উষ্ণজলে আচমন করিবে না। ২২

न सफेनाभिः ॥ २३ ॥

'सफेनाभिः' फेनादियुक्तैर्मलिनैरद्भिश्च 'न' उपस्पृशेत् । २३

ফেনিল জলে আচমন করিবে না। ২৩

न च सोपानत्कः क्वचित् ॥ २४ ॥

'च' अपिच 'क्वचित्' स्थानविशेषे, यत्रानावश्यकं तत्र, 'सोपानत्कः' उपानद्विशिष्टः सन् 'न' उपस्पृशेत् । २४

এবং অনাবশ্যক স্থলে পাদদ্বয়ে উপানৎ ধারণ পূর্ব্বক আচমন করিবে না। ২৪

कामन्तु कः ॥ २५ ॥

गले बद्धः ॥ २६ ॥

चरणौ न प्रसार्य्य च ॥ २७ ॥

के मस्तके आसक्तिर्बन्धनं यस्य स 'कासक्तिकः' 'गले' गलदेशे 'बद्धः' गलाधःकरणे व्याघातः स्यादेवं दृढ़बद्धः, 'च' अपिच 'चरणौ' 'प्रसार्य' 'न' उपस्पृशेत् । २५—२७

মস্তকে বা গলদেশে দৃঢ় বন্ধন থাকিলে অথবা চরণদ্বয় প্রসারিত করিয়া আচমন করিবে না। ২৫ - ২৭

अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिर्भवति ॥ २८ ॥

'अन्ततः' आचम्यारब्धकर्मकेण अनारब्धकर्मकेण वा शयनादीनामन्ते 'प्रत्युपस्पृश्य' अनुपद-वक्ष्यमाणप्रत्युपस्पर्शन प्रकृत्यैव 'शुचिर्भवति' । २८

শয়নাদির* পরে প্রত্যুপস্পর্শন† করিয়া শুচি হইবে। ২৮

हृदयस्पृशस्त्वेवाप आचामेत् ॥ २९ ॥

आचमनजलपरिमाणमाह—'हृदयस्पृशः' यावन्त्यः पीताः हृदयं स्पृशन्ति, तावन्त्यएवापः हृदयस्पृशः • ताः 'आपः' 'आचामेत्' । २९

যতটা জল পান করিলে হৃদয় পর্য্যন্ত সিক্ত হইতে পারে, অন্যূন ততটা জল অবশ্য পান করিবে। ২৯

उच्छिष्टोहैवातोऽन्यथा भवतीति ॥ ३० ॥

'अतोऽन्यथा' उक्तादन्यप्रकारकृताचमनः 'उच्छिष्टः एव'

*—কোন কোন স্থানে [illegible] ২৪শ সূত্রে নির্দ্দিষ্ট হইবে।

†—শয়নাদির পরে যে আচমন করা [illegible] তাহাকেই প্রত্যুপস্পর্শ [illegible]

अप्युच्छिष्टएव 'ह' निश्चयं 'भवति'—'इति' 'आहुः'(१)-इति पूर्व्वेणान्वयः । ३०

তাহা যদি না করে, উচ্ছিষ্টই থাকিল। ৩০

अथ प्रत्युपस्पर्शनानि ॥ ३१ ॥

'अथः' अनन्तरम् 'प्रत्युपस्पर्शनानि' कीदृक्स्थलकृताचमनं प्रत्युपस्पर्शनसंज्ञां लभते ? तत् उपदेक्ष्यामइति । ३१

কোন কোন স্থানের আচমনকে প্রত্যুস্পার্শন বলা যায় ? তাহা বলি—৩১

सुप्त्वा, भुक्त्वा, क्षुत्वा, स्नात्वा, पीत्वा, विपरिधाय च, रथ्यामाक्रम्य, श्मशानञ्चाचान्तः पुनराचामेत् ॥३२॥

'सुप्त्वा' स्वापानन्तरम्१, 'भुक्त्वा' भोज्यभोजनानन्तरम्२, 'क्षुत्वा' क्षवनानन्तरम्३, 'स्नात्वा' स्नानानन्तरम्४, 'पीत्वा' पेयपानानन्तरम्५, 'विपरिधाय' वसनादिपरिधानानन्तरम्६, 'च' अपिच 'श्मशानम्' 'रथ्याम्' ग्राम्यमार्गम्७ 'आक्रम्य' विचरणानन्तरम्८ 'आचान्तः च' यागाद्यनुरोधतः प्रथममाचान्तोऽपि पुनराचामेत् द्वितीयमाचमनं कुर्वीत । अत्रेदं तत्वम् स्वापाद्यनन्तरमाचामेत्, तत्रैकमेवाचमनं कर्त्तव्यम् ; अथ आचम्यारब्धकर्म्मणि तु स्वापाद्यनन्तरं पुनश्च द्वितीयमाचमनं कर्त्तव्यम् ; तदिदमेवंस्थानिकमाचमनमेव प्रत्युपस्पर्शनमुच्यतेइति । ३२

इति श्रीगोभीलीय-गृह्यसूत्रे प्रथमप्रपाठके
द्वितीयखण्डस्य व्याख्यानं समाप्तम् । १, २ ।

নিদ্রা ভঙ্গের পরে, আহারান্তে, হাঁচির পর, স্নানানন্তর, রসাদি পানের পর, বসন ভূষণাদি পরিধান শ্রমের উপ-

সমর্থে, এবং রথ্যা ও শ্মশান ভ্রমণ করিয়া, ইতিপূর্ব্বে অপর কোন কার্য্যানুরোধে আচমন করা হইয়াছে, এরূপ স্থলেও পুনশ্চ আচমন করিবে* । ৩১.

(इति सर्वकर्मसाधारण-प्रकरण समाप्तम्)

(अथ ब्रह्मयज्ञप्रकरणम्)

अग्निमुपसमाधाय परिसमूह्य दक्षिणजान्वक्तो दक्षिणेनाग्निमदितेऽनुमन्यस्वेत्युदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् ॥ १ ॥

'अग्निम्' पूर्वोक्तप्रकारेण (१,२७-२८) 'उपसमाधाय', 'परिसमूह्य' वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण, 'दक्षिणजान्वक्तः' दक्षिणं जानु अक्तं भूमिगतं यस्य, तादृशः सन् ;—'अदितेऽनुमन्यस्व' हे अदिते ! देवि ! एतत्कर्मकरणे अनुमतिं देहि—'इति' अनेन मन्त्रेण —'अग्निम् दक्षिणेन' कृत्वा 'उदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् । १

পূর্ব্বোপদিষ্ট প্রকারে (১,২৭-২৮) অগ্নি উপসমাধান করিয়া, পরিসমূহন করণানন্তর, দক্ষিণ জানু ভূমিতে পাতিয়া, 'হে অদিতে! আমাকে এই কার্য্য করিতে অনুমতি দাও' —এই মন্ত্রে অগ্নির দক্ষিণে উদকাঞ্জলি সেক করিবে। ১

*—অর্থাৎ নিদ্রাভঙ্গাদির পরে আচমন অবশ্য করিবে; যদি কোন দৈবানুষ্ঠানাদি করিতে করিতে আলস্যজাত তন্দ্রারূপ নিদ্রা কি কোনরূপ আহার বা হাঁচি প্রভৃতি (যথাসম্ভব) ঘটে, তাহা হইলে তাদৃশ স্থলেও পুনর্ব্বার আচমন করিবে, একবার কৃত হইয়াছে বলিয়া কৃতকার্য্য হইবে না।

अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चात् ॥ २ ॥

'अनुमतेऽनुमन्यस्व' हे अनुमते देवि ! अत्रानुमतिं देहि— 'इति' मन्त्रेण 'पश्चात्' अग्नेः पश्चिमतः उदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् । २

'হে অনুমতে ! আমাকে এই কার্য্য করিতে অনুমতি দাও'—এই মন্ত্রে অগ্নির পশ্চাৎ অপর উদকাঞ্জলি সেক করিবে । ২

सरस्वत्यनुमन्यस्वेत्युत्तरतः ॥ ३ ॥

'सरस्वत्यनुमन्यस्व' हे सरस्वति ! देवि ! अत्रानुमतिं देहि —'इति' मन्त्रेण 'उत्तरतः' अग्नेः उदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् । ३

এবং 'হে সরস্বতি ! আমাকে এই কার্য্য করিতে অনুমতি দাও'—এই মন্ত্রে অগ্নির উত্তরে তৃতীয় উদকাঞ্জলি সেক করিবে ।৩

देवसवितः प्रसुवेति प्रदक्षिणमग्निं पर्य्युक्षेत् सकृद् वा त्रिर्वा ॥ ४ ॥

'देवसवितः प्रसुव' इत्याद्यनेन मन्त्रेण (म० ब्रा० १क०) 'अग्निं प्रदक्षिणं' यथाभवेत् 'सकृत् वा' एकवारं वा 'त्रिर्वा' अथवा वारत्रयं 'पर्युक्षेत्' उदकधाराभिरिति शेषः । ४

একবার বা বারত্রয় 'দেবসবিতঃ প্রসুব (মং ব্রাং ১কং)' মন্ত্রে অগ্নির প্রদক্ষিণ অনুসারে জলধারাপাৎ করিবে । ইহাকেই পর্য্যুক্ষণ কহে । ৪

पर्य्युक्षणान्तान् व्यतिहरन्नभिपर्य्युक्षन् होमीयम् ॥ ५

'पर्युक्षणान्तान्' अङ्गयागान् 'व्यतिहरन्' व्यवहरन्

'होमीयम्' होमोपयोगितया सङ्गृहीतं वस्तुजातम् 'अभिपर्युक्षन्' उदकबिन्दुभिः सिञ्चन्। ५

উক্ত প্রকারে পর্য্যুক্ষণ পর্য্যন্ত কার্য্যগুলি শেষ করিয়া পরে হোমের উপযোগী অন্নাদি সমস্তে জলবিন্দু সিঞ্চন করিবে। ইহাকেই পর্য্যুক্ষণ কহে। ৫

अथ हविष्यस्यान्नस्याग्नौ जुहुयात् कृतस्य वाऽकृतस्य वा ॥ ६ ॥

'अथ' अनन्तरम् 'अग्नौ' तस्मिन् 'कृतस्य' वा पक्वस्य वा 'अकृतस्य वा' अपक्वस्य वा 'हविष्यस्य' अन्नस्य यथार्हैः (अंशमितिशेषः) 'जुहुयात्'। ६

অনন্তর, উহাতে অগ্নি-পক্ব অথবা আম হব্য হবন করিবে। ৬

अकृतञ्चेत् प्रक्षाल्य जुहुयात् प्रोदकं कृत्वा ॥ ७ ॥

तच्च होमीयं 'अकृतम्' अपक्वं 'चेत्', तत् 'प्रक्षाल्य' उदकैः, 'प्रोदकं' जलार्द्रं च 'कृत्वा' 'जुहुयात्'। ७

যদি অগ্নি-পক্ব ভক্তাদি হবনীয় না হয়; প্রত্যুত তণ্ডুল বা ফলাদিই হবনীয় হয়, তাহা হইলে তৎসমস্ত ভালরূপে ধুইয়া জলার্দ্র অবস্থাতেই হবন করিবে। ৭

अथ यदि दधिपयोयवागूं वा; कंसेन वा चरुस्थाल्या वा स्रुवेण वै वा ॥ ८ ॥

'अथ' तत्रापि यदि दधि पयः यवागू 'वा' होतव्यं भवेत् तदा 'कंसेन वा' कांस्यपात्रेण वा 'चरुस्थाल्या वा' चरुपाक

পাত্রেণ 'বা' অথবা 'স্রুবেণ' 'বৈ' এব জুহুয়াৎ ন তু সাক্ষাৎ হস্তেন। ৮

বিশেষ; যদি দধি, দুগ্ধ বা যবাগূ হোম করিতে হয়, ত তাহা ধুইবার আবশ্যক নাই, যথাবস্থিত অধৌতই কাংস্য-পাত্রের দ্বারা বা চরুস্থালীতে গ্রহণ করিয়া তাহার দ্বারা অথবা স্রুবার দ্বারাই হবন করিবে। ৮

অগ্নয়ে স্বাহেতি পূর্ব্বাং তূষ্ণীমেবোত্তরাং মধ্যে চৈবাপরিজিতায়াঞ্চৈব দিশীতি সায়ম্ ॥ ৯ ॥

'মধ্যে' অগ্নের্মধ্যস্থলে 'পূর্বাং' প্রথমামাহুতিম্ "অগ্নয়ে স্বাহা"-'ইতি' অনেন মন্ত্রেণ 'অপরাজিতায়াং' দিশি অগ্নেরৈশান্যাং 'উত্তরাম্' দ্বিতীয়ামাহুতিম্ 'তূষ্ণীম্' মন্ত্রশূন্যাম্ জুহুয়াৎ। 'ইতি' এবং 'সায়ম্' সায়ঙ্কালীনো হোমঃ। ৯

প্রথম আহুতিটি "অগ্নয়ে স্বাহা" এই মন্ত্রে অগ্নির মধ্য-স্থলে এবং দ্বিতীয় আহুতিটি ঈশান কোণে মন্ত্রশূন্যই হবন করিবে। ইহাই সায়ংকালের হোমবিধি। ৯

অথ প্রাতঃ,—সূর্য্যায় স্বাহেতিপূর্ব্বাং, তূষ্ণী-মেবোত্তরাং মধ্যে চৈবাপরাজিতায়াঞ্চৈব দিশি ॥১০

"অথ প্রাতঃ ——" 'পূর্বাম্' প্রথমামাহুতিং "সূর্যায় স্বাহা" -"ইতি" অনেন মন্ত্রেণ। অন্যৎ সমানং পূর্বেণ।১০

প্রাতঃকালের হোমের ব্যবস্থাও সমস্তই ঐরূপ; কেবল ("অগ্নয়ে স্বাহা" মন্ত্রের পরিবর্ত্তে) "সূর্য্যায় স্বাহা" মন্ত্রে আহুতি প্রদান করিতে হয়, এইমাত্র বিশেষ। ১০

समिधमाधायानुपर्य्युक्ष्य तथैवोदकाञ्जलीन्
प्रसिञ्चेदन्वमꣳस्था इति मन्त्रविशेषः ॥ ११ ॥

सायं प्रातश्चोभयत्रैव होमानन्तरम्—'समिधम्' अमन्त्रक-मेव 'आधाय' तत्राग्नौ हुत्वा 'अनुपर्युक्ष्य' पुनः पर्युक्षणं कर्त्तुं प्रवृत्तः 'तथैव' पूर्ववदेव 'उदकाञ्जलीन्' प्रसिञ्चेत्। तत्र 'अन्वमंस्थाः'-'इति' अयमेव भूतार्थपदप्रयोगएव 'मन्त्रविशेषः' मन्त्रे विशेषः कर्त्तव्यः। ११

সায়ং বা প্রাতঃ, উভয়কালেই হোমের পরে অগ্নিতে একটী সমিৎ অমন্ত্রক প্রক্ষেপ করিয়া পূর্ব্ববৎ পুনশ্চ পর্য্যুক্ষণ করিতে প্রবৃত্ত হইয়া উদকাঞ্জলি সেক করিবে। ইহাকেই অনুপর্য্যুক্ষণ কহে। এই অনুপর্য্যুক্ষণে পূর্ব্বমন্ত্রের পরিবর্ত্তে 'হে অদিতে! আমাকে এই কার্য্য করিতে অনুমতি করিয়াছিলে' (আমিও তদনুযায়ী সম্পন্ন করিলাম)—এই মন্ত্রটি ব্যবহার করিতে হইবে, ইহাই বিশেষ। ১১

प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्यापाꣳशेषं निनीय
पूरयित्वा चमसं प्रतिष्ठाप्य यथार्थम् ॥ १२ ॥

उक्तानुपर्युक्षणानन्तरम्—'अग्निं' 'प्रदक्षिणं' यथा स्यात् तथा 'परिक्रम्य' 'अपाम्' अनुगुप्तानां कुम्भादिगृहीतानां वा 'शेषं' 'निनीय' पुनर्गृहीत्वा, तेनैवोदकशेषेण 'चमसं' पानपात्रं 'पूरयित्वा' 'प्रतिष्ठाप्य' संरक्ष्य च 'यथार्थम्' यथाप्रयोजनम् एतदुत्तरवक्ष्यमाणं सायं सायमाशादिकं, प्रातः प्रातराशादिकञ्च कुर्वीतेति। १२

উক্ত অনুপর্য্যুক্ষণের পরে প্রদক্ষিণ দ্বারা অগ্নির পরি

ক্রমা করিয়া, গৃহীত জলের অবশিষ্টটুকু চমসনামে প্রসিদ্ধ পানপাত্রে ঢালিয়া যথাবশ্যক ব্যবহারার্থ রাখিয়া দিবে। ১২

एव मत ऊर्द्धं गृह्येऽग्नौ जुहुयाद्वा हावये-द्वाऽऽजीवितावभृथात् ॥ १३ ॥

'अतः ऊर्द्धम्' एतद्दिवसत ऊर्द्धम् 'आ जीवितावभृथात्' जीवितं जीवनम्, अवभृथश्च अश्वमेधादिमहायागक्रियान्त्यकर्म, तयोः समाहारः ; तस्मात् यावज्जीवनं महाक्रतुसम्पादनान्तं वा प्रतिदिनमेव सायं प्रातश्च 'एवम्' अनेन प्रकारेणैव तत्र 'गृह्ये अग्नौ' 'जुहुयात् वा' स्वयम् ; 'हावयेद्वा' अपरेण प्रति-निधिना। १३

যে দিবসে অগ্নি গ্রহণপূর্ব্বক প্রথম হোম করিবে, সেই দিবস হইতে যাবজ্জীবন অথবা অশ্বমেধাদি মহাযাগে অবভৃথ স্নান করা পর্য্যন্ত প্রতিদিন সায়ং ও প্রাতঃ উভয়কালেই উপদিষ্ট প্রকারে স্বয়ং হোম করিবে অথবা প্রতিনিধির দ্বারাও এই হোম সম্পাদন করিবে। ১৩

अथाप्युदाहरन्ति ॥ १४ ॥

'अथा' अत्र विषये 'उदाहरन्ति अपि' अपरेण हावने विशेष-विधिमप्यनेके वदन्ति। १४

এই প্রতিনিধি বিষয়ে বিশেষ বিধিও অনেকে বলেন।১৪

कामं गृह्येऽग्नौ पत्नी जुहुयात् सायंप्रातर्होमौ गृहाः पत्नी गृह्यएषोऽग्निर्भवतीति ॥ १५ ॥

'एषः अग्निः' 'गृह्यः' गृहाय हितएव 'भवति',—'पत्नी' च 'गृहाः' गृहा, 'इति' अतोहेतोः 'गृह्ये अग्नौ' अत्र 'पत्नी',

'कामं' यथा स्यात्तथा, इच्छेच्चेत् 'सायंप्रातर्होमौ' यथोक्तौ द्वावेव, 'जुहुयात्'। १५

পত্নীকে গৃহ্যা (গৃহকার্য্যের উপযোগিনী) বলা যায়, এবং এই অগ্নিকেও গৃহ্য (গৃহকার্য্যের উপযোগী) বলা যায়; অতএব পত্নী ইচ্ছা করিলে সায়ং বা প্রাতঃ উভয় হোমই করিবে। ১৫

निष्ठिते सायमाशप्रातराशे भूतमिति प्रवाचयेत् ॥ १६

अनन्तरम्, 'सायमाशप्रातराशे' सायं सायम्भोजने प्रातः प्रातर्भोजने च 'निष्ठिते' अनुष्ठिते, ततः 'भूतम्' इदनीं कर्त्तव्यजातं सम्पन्नम् 'इति' मनसि विचार्य अन्तेवासिनोविज्ञाप्य वा 'प्रवाचयेत्' स्वाध्याय मध्यापयेत्; स्वान्तेवासिन इति शेषः। एष एव ब्रह्मयज्ञः। १६

অনন্তর, সায়ংকালে সায়মাশ এবং প্রাতঃকালে প্রাতরাশ অনুষ্ঠিত হইলে পরে ছাত্রগণকে অধ্যয়ন করাইবে (ইহাকেই ব্রহ্মযজ্ঞ কহে)। ১৬

ऋते भगया वाचा शुचिर्भूत्वा—१७

प्रतिजपत्योमित्युच्चैस्तस्मैनमस्तन्माऽऽत्मा इत्युपांशु ॥१८॥

ब्रह्मयज्ञकाले 'भगया वाचा ऋते' वेदवाक्यं विना अपरं किमपि लौकिकं प्रब्रूय 'अशुचिः भूत्वा' तदशुचित्वं दूरीकर्त्तुम् 'उच्चैः ओम् इति' किञ्च 'उपांशु' नीचैः 'तस्मैनमस्तन्माऽऽत्मा'-'इति' मन्त्रद्वयं 'प्रतिजपति' प्रतिवारं यावद्वारं लौकिकं वदेत् तावद्वारमेव जपेदिति। १७—१८

इति गोभिलगृह्यसूत्रे प्रथमप्रपाठके
तृतीयखण्डस्य व्याख्यानं समाप्तम् ॥ १. ३ ॥

'प्राजापत्या' प्रजापतिदेवताका, तथाच मनसा प्रजापतिं प्रजानामीशानं सृष्टिस्थितिलयकर्त्तारं परमदेवं विचिन्त्य 'प्रजापतये स्वाहा'-इत्यस्फुटमेवोक्त्वा 'पूर्वाहुतिः' प्रथमा आहुतिः 'भवति' सम्पद्यते। 'सौविष्टकृती' स्विष्टकृद्देवताका, स्विष्टं शोभनाभिलाषं करोति पूरयति यः तमेव सर्वान्तर्यामिणं परमेशं मनसा विचिन्त्य 'स्विष्टकृते स्वाहा' इत्यस्फुटएवोक्ते 'उत्तरा' आहुतिः भवति। इत्थमुपदिष्टौ देवयज्ञापरनामकौ नित्यहोमाभिधौ वैश्वदेवः ॥ ४

প্রজাপতি দেবতা অর্থাৎ যিনি এ বিশ্বরাজ্যের প্রকৃত রাজা হইয়া প্রজারূপ বিশ্বসংসারকে প্রতিপালন করিতেছেন, সেই পরমেশ্বরকে মনে মনে চিন্তা করত প্রথম আহুতি এবং স্বিষ্টকৃৎ দেবতা অর্থাৎ একমাত্র যিনিই বিশ্ব সংসারের অন্তর্যামী ও সু-মনোরথ পূরণকারী, তাঁহাকেই মনে মনে চিন্তা করত দ্বিতীয় আহুতি প্রদান করিবে ইহাকেই দেবযজ্ঞ, নিত্যহোম ও বৈশ্বদেব কহে। ৪

अथ बलीन् हरेत्, बाह्यतोवान्तर्वा सुभूमिं कृत्वा ।५

'अथ' देवयज्ञापरपर्यायवैश्वदेवहोमानन्तरम् ;—

'बाह्यतः वा अन्तर्वा' अग्न्यागारस्येति शेषः, 'सुभूमिं' मार्जनादिभिर्भूमिशोधनं 'कृत्वा' 'बलीन्' भूतयज्ञात्मकान् पशुपक्षिपिपीलिकादीनामाहारदानरूपान् 'हरेत्' सम्पादयेत् ।५

দেবযজ্ঞ নামক উক্ত বৈশ্বদেব হোমের পরে, অগ্নি-গৃহের মধ্যেই হউক বা বাহিরেই হউক অর্থাৎ যথাযোগ্য যে কোন স্থানেই হউক, মার্জনাদির দ্বারা ভূমি-পরিষ্করণাদি করত সেই

সেই স্থলে পশু-পক্ষী পিপীলিকাদির আহার দানরূপ বলি-কার্য্য সম্পন্ন করিবে। ৫

सकृदपो निनीय चतुर्धा बलिं निदध्यात्, सकृदन्ततः परिषिञ्चेत्। ६

'सकृत्' एकवारम् 'अपः' उदकानि 'निनीय' भूमौ सिञ्चनं प्रकृत्य 'बलिं' पार्थिवभूताद्युद्देश्यकं दानं 'चतुर्धा' चतुःप्रकारं यथा स्यात् तथा 'निदध्यात्' तत्र मार्जितजलसिक्ते च स्थाने संरचेत्; 'अन्ततः' बलिनिधानान्ते, पुनरपि पूर्ववत् 'सकृत्' एकवारम् अपः 'परिषिञ्चेत्'। ६

মার্জিত ভূমিতে প্রথমে একবার জলসিঞ্চন করিয়া চতুর্ভাগ বলি স্থাপন করিবে এবং পুনরপি তাহাতে জলসিঞ্চন করিবে। ৬

एकैकं वानुनिधानमुभयतः परिषिञ्चेत्। ७

'वा' अथवा 'अनुनिधानम्' एकस्य पश्चादपरमिति क्रमेण चतुर्णामेव बलीनां स्थापनं कार्यमिति शेषः, किन्तु 'एकैकम्' एव 'उभयतः' स्थापनात् पूर्वस्मिन् पश्चादपि 'परिषिञ्चेत्'। ७

অথবা এক এক ভাগ করিয়াই বলি স্থাপন করিবে এবং প্রত্যেক ভাগেরই স্থাপনের প্রথমে একবার ও পরে একবার জলসিঞ্চন করিবে। ৭

स यत् प्रथमं निदधाति स पार्थिवो बलिर्भवत्यथ यद् द्वितीयꣳ स वायव्यो यत् तृतीयꣳ स वैश्वदेवो यच्चतुर्थꣳ स प्राजापत्यः। ८

'सः' बलिप्रदाने प्रवृत्तः पुरुषः 'यत् प्रथमं निदधाति', 'सः'

प्रथमो 'बलि:' 'पार्थिव:' पृथिवीदेवताको भवति। 'अथ' अनन्तरं 'यत् द्वितीयं' निदधाति 'स' बलि: 'वायव्य:' वायु-देवताको भवति। 'यत् तृतीयं' निदधाति 'स:' बलि: 'वैश्वदेव:' विश्वदेवदेवताको भवति। 'यत् चतुर्थं' निदधाति 'स:' बलि: 'प्राजापत्य:' प्रजापतिदेवताको भवति। ८

উক্ত চারিভাগ বলির,—যেটি প্রথম, উহা পৃথিবী দেবতার; যেটি দ্বিতীয়, তাহা বায়ুদেবতার; যাহা তৃতীয়, তাহা বিশ্বেদেবা দেবতাদের এবং যাহা চতুর্থ, তাহা প্রজাপতি দেবতার হয়। ৮

अथापरान् बलीन् हरेदुदधानस्य मध्यमस्य द्वारस्याद्भ्यः प्रथमो बलिर्भवत्योषधिवनस्पतिभ्यो द्वितीय आकाशाय तृतीयः। ९

'अथ' तद्बलिचतुष्टयविधानानन्तरम् 'अस्य' बलिनिधातु: 'उदधानस्य' यस्मिन् गृहे परिचरणीया आपो रक्षिता: तस्य 'द्वारस्य' मध्यम्' मध्यत: 'अपरान्' त्रीन् 'बलीन्' 'हरेत्' सम्पादयेत्। तत्र 'प्रथम: बलि:' 'अब्देवत:' 'भवति'; 'द्वितीय:' 'ओषधिवनस्पतिभ्य:' ओषधिवनस्पतिदेवताक: भवति; 'तृतीय:' 'आकाशस्य' भवति; तोयादिवि सर्वत्र शेषणीय:।

ঐ চারিটি বলি স্থাপনের পরে, এই বলি স্থাপয়িতার নিজের জলগৃহের অর্থাৎ যে গৃহে পূর্ব্বোক্ত পরিচরণীয় জল রক্ষিত থাকে, সেই গৃহের, দ্বারের, মধ্যদেশে অপর তিনটি বলি স্থাপন করিবে। তন্মধ্যে—প্রথমটি জলদেবতার, দ্বিতীয় ওষধি বনস্পতির এবং তৃতীয়টি আকাশের হয়। ৯

अथापरं बलिं हरेच्छयनं वाधिवर्च्चं वा स कामाय वा बलिर्भवति मन्यवे वा। १०

'अथ' उक्तबलित्रयहरणानन्तरम 'बलिम' अपरमपि एकं 'हरेत्' सम्पादयेत्। तस्य स्थानं निर्द्दिशति—'शयनं वा अधिवर्चं वा' शय्यागृहस्य मध्ये शयनस्थानं वा, तद्गृहमध्ये एव अधिवर्च्चं मूत्रत्यागादिस्थानं वा अभिलक्ष्येति। देवतां विधत्ते—'सः' शयनस्थाने वा स्थापितो बलिः 'कामाय' भवति, अधिवर्चस्थाने वा स्थापितो बलिः 'मन्यवे' भवति। १०

ঐ বলিত্রয় স্থাপনের পরে শয্যাগৃহের মধ্যে শয়নস্থানেই হউক মূত্রত্যাগাদি স্থানে (নর্দ্দামা) তেই হউক অপর একটি বলি স্থাপন করিবে। তন্মধ্যে শয়নস্থানেরটি কাম দেবতার এবং নর্দ্দামারটি মন্যু দেবতার হয়॥ ১০

अथ सस्तूपे स रक्षोजनेभ्यः। ११

'अथ' अनन्तरं 'सस्तूपं' गृहावर्जनादिप्रक्षेपस्थान मभिलक्ष्य तत्रापि बलि मेकं प्रक्षिपेत्। 'सः' बलिः 'रक्षोजनेभ्यः' भवति। ११

তদনন্তর, আঁস্তাকুড়ে একটি বলি প্রক্ষিপ্ত হইবে, উহা রক্ষোজনের হয়। ১১

अथैतद्बलिशेषमद्भिरभ्यासिच्यापसलवि दक्षिणा निनयेत् पितृभ्यो भवति। १२

'अथ' तदनन्तरम, 'एतद्बलिशेषम्' 'अद्भिः अभ्यासिच्य' जलसेकेन धौतप्रायं प्रकृत्य 'अपसलवि' अपसव्येन पितृतीर्थेन

'দক্ষিণা' দক্ষিণস্যাং দিশি 'নিনয়েৎ' বিকিরেৎ। স এষবিকীর্ণো বলিঃ 'পিতৃভ্যঃ' পিতৃদৈবতাকঃ 'ভবতি'। ১২

তদনন্তর পাত্রস্থ অবশিষ্ট অন্ন সমস্ত জলে ধৌতপ্রায় করিয়া হস্তস্থ পিতৃতীর্থের দ্বারা দক্ষিণ দিকে বিক্ষিপ্ত করিবে, উহাই পিতৃগণের হইবে। ১২

(এতদনুসারে গোভিলাচার্য্য-মতে দশটিমাত্র ভূতবলি নির্ণীত হইল। তন্মধ্যে, চারিটি অগ্নি-গৃহের মধ্যে, তিনটি জলগৃহের দ্বারপ্রদেশে, একটি শয্যাস্থানেই হউক আর মূত্রত্যাগ স্থানেই হউক শয়ন-কক্ষে, আর একটি আঁস্তাকুড়ে এবং শেষটী বাটীর দক্ষিণে। কিন্তু সাধারণ্যে উক্ত-রেখার উত্তর জলীয় তিনটি রেখা-পাতের উপরি ঊর্দ্ধাধোভাবে চারিটি করিয়া দ্বাদশটি এবং সর্ব্ব-উত্তরে একটি ও সর্ব্ব-দক্ষিণে একটি; এই চতুর্দ্দশ বলি ব্যবহৃত দেখা যায় *॥)

০ প্রজাপতয়েনমঃ৪ | ০ বিশ্বেভ্যোদেবেভ্যোনমঃ৩ | ০ বায়বেনমঃ২ | ০ পৃথিব্যৈনমঃ১

০ কামায়নমঃ৮ | ০ আকাশায়নমঃ৭ | ০ ওষধিবনস্পতিভ্যোনমঃ৬ | ০ অদ্ভ্যোনমঃ ৫

০ ব্রহ্মণেনমঃ১২ | ০ বাসুকয়েনমঃ১১ | ০ ইন্দ্রায়নমঃ১০ | ০ মন্যবেনমঃ ৯

০ পিতৃভ্যঃস্বধা১৪

১৩ রক্ষোজনেভ্যোনমঃ০

* এরূপ চতুর্দ্দশ বলি প্রথা যদিও অমূলক নহে পরং যেহেতু গোভিলোক্ত নহে অতএব কৌথুমি-দিগের কর্ত্তব্য বলিয়া বোধ হয় না।

आसीन एवाग्नौ जुहुयात्। १३

आसीनः पितृभ्यो दद्यात् यथोपपादमितरान्। १४

'आसीनः' उपविष्टः 'एव' 'अग्नौ जुहुयात्' पूर्वोक्तप्रकारमथ हविष्यस्यान्नस्योद्धृत्येत्यादिकं वैश्वदेव-होमं कर्त्तव्यम्। 'पितृभ्यः' अपि 'अथैतद्बलिशेषमित्युक्तं' बलिशेषम् 'आसीनः' एव 'दद्यात्'। 'इतरान्' अथापरानित्याद्युक्तान् उदधानादिबलीन् 'यथोपपादं' यथा यथा उपपद्यते तथातथैव तिष्ठन् प्रव्रजन् वा दद्यात्। १३,१४

পূর্ব্বোক্ত (২৯ পৃঃ) বৈশ্বদেব হোম উপবিষ্ট হইয়াই করিবে, পিতৃগণকে প্রদেয় বলিশেষও (১২ সূ°) উপবিষ্ট হইয়াই প্রদান করিবে। অপর অর্থাৎ পূর্ব্বোক্ত জলগৃহাদিতে প্রদেয় (৯ পৃঃ) বলিগুলি যে যেরূপে সম্পন্ন হইতে পারিবে সে সেইরূপেই অর্থাৎ দাঁড়াইয়া, বসিয়া, শুইয়া যে স্থানে যেরূপ হইলে সুসম্পন্ন হয় তাহাই করিবে। ১৩,১৪

स्वयन्त्वेवैतान् यावद्वसेद्बलीन् हरेत्। १५

अपि वाऽन्यो ब्राह्मणः। १६

दम्पती एव। १७

'एतान्' 'बलीन्' 'यावद्' 'वसेत्' स्वगृहे, तावत् 'स्वयमेव' 'हरेत्'। 'अपिवा' पीड़ादौ 'अन्यः' 'ब्राह्मणः' प्रतिनिधिरपि अत्र अधिकारी। अत्र कार्यें 'दम्पती' भार्या पतिश्च उभौ 'एव' तुल्याधिकारिणौ॥ १५—१७

এই বলিগুলি যখন বাটীতে থাকিবে তখন স্বয়ংই সম্পন্ন করিবে অথবা (পীড়াদি হইলে) অন্য ব্রাহ্মণ করিলেও চলে। এ কার্য্যে স্ত্রী-পুরুষ উভয়ই সমান অধিকারী। এতাবতা পত্নীও বলিহরণ করিতে পারিবে *। ১৫-১৭

ইতি গৃহমেধিব্রতম্। ১৮

'ইতি' এতত্খণ্ডোক্তং বৈশ্বদেবাদিকং 'গৃহমেধিব্রতম্' গৃহমেধিনঃ গৃহস্থস্য ব্রতম্ অবশ্যপ্রতিপাল্যনিয়মিতকার্য্যম্। ১৮

ইহা (এই খণ্ডের আরম্ভ হইতে যাহা কিছু বলা হইল) গৃহস্থদিগের অবশ্য কর্ত্তব্য। ১৮

স্ত্রী হ সায়ং প্রাতঃ পুমানিতি। ১৯

'সায়ং স্ত্রী', 'প্রাতঃ পুমান্' কুর্য্যাদিদং বলিহরণম্ 'ইতি' এবং নিয়মঃ কস্যচিদাচার্য্যস্য অভিমতঃ। অন্যাপ্যস্য গোভিলস্য নাসম্মতিঃ। ১৯

'প্রাতঃকালে গৃহ-স্বামী এবং সায়ংকালে তৎপত্নী বলিহরণ করিবে' ইহাও কোন কোন আচার্য্যের মত, ইহাতেও হানি নাই। ১৯

সর্ব্বস্য ত্বেবান্নস্যৈতান্ বলীন্ হরেৎ পিত্র্যস্য বা স্বস্ত্যয়নস্য বা অর্থার্থস্য বা। ২০

'পিত্র্যস্য বা' পিতৃকর্মার্থং শৃতস্য, 'স্বস্ত্যয়নস্য বা' স্বস্ত্যয়নার্থং কল্যাণার্থং ব্রাহ্মণভোজনায় শৃতস্য বা, 'অর্থার্থস্য বা' অর্থঃ প্রয়োজনং, কিমপি প্রয়োজনং স্বভোজনাদিকমুদ্দিশ্য পক্কস্য

* পত্নী মন্ত্রক করিবে এরূপ কিছুই বলিলেন না।

वा 'सर्वस्य एव' सर्वप्रकारस्यैवान्नस्य 'एतान् बलीन् हरेत्' बलिहरणे इदमेवान्नं ग्राह्यमिति न नियमः। २०

পিতৃকার্য্যের জন্যই হউক, ব্রাহ্মণভোজনাদি কল্যাণ-কার্য্যের জন্যই হউক, বা স্বোদরপূরণাদি উদ্দেশ্যেই হউক, সকলপ্রকার অন্নেই বলিকার্য্য সম্পন্ন করিতে পারিবে। ২০

यज्ञादेव निवर्त्तते। २१

'यज्ञात्' ज्योतिष्टोमादिकं यज्ञमारभ्य (ल्यब्लोपे पञ्चमी) 'एव' 'निवर्त्तते' इतः कर्मणः पुरुषइति यावत्। यज्ञे दीक्षितस्य नास्यनावश्यकर्त्तव्यतेति भावः। २१

জ্যোতিষ্টোমাদি যে কোন যজ্ঞেরই হউক, অনুষ্ঠান আরম্ভ করিলে আর এ বলিকার্য্য করিতে হয় না। ২১

यद्येकस्मिन् काले व्रीहियवौ प्रक्रियेतान्यतरस्य कृत्वा कृतं मन्येत। २२

'यदि' 'एकस्मिन् काले' 'व्रीहियवौ' उभयविधावेवान्नौ प्रक्रियेताम् प्रस्तुतीकृते स्यातां, तर्हि 'अन्यतरस्य' व्रीहेर्यवस्य वा बलिहरणं 'कृत्वा' 'कृतम्' सम्पन्नं विधिर्विहितं बलिहरणमिति 'मन्येत' जानीयात्। २२

যদি একসময়ে তণ্ডুল ও যব উভয়বিধ অন্নই প্রস্তুত হয়, তাহা হইলে উভয়বিধ অন্নেই বলিকার্য্য করিতে হয় না. যে কোন অন্নেই হউক উক্ত কার্য্য সম্পন্ন হইতে পারিবে। ২২

यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत सकृदेवैतद् बलितन्त्रं कुर्व्वीत। २३

'यदि' 'एकस्मिन् काले' 'पुनःपुनः' भूयम् 'अन्नं' पच्येत'

তর্হি প্রথমপক্কেনান্নেন দ্বিতীয়াদ্যৈর্ব্বা 'সকৃৎ' একবারমেব 'এতদ্' উক্তং 'বলিতন্ত্রং' 'কুর্ব্বীত'। ২৩

যদি একসময়ে দ্বিবার, ত্রিবার বা ততোধিকবার অন্ন পাক হয়, তাহা হইলে প্রতিবারই বলিকার্য্য করিতে হইবে না, একবার করিলেই হইবে। ২৩

যদ্যেকস্মিন্ কুলে বহুধাঽন্নং পচ্যেত গৃহপতি-মহানসাদেবৈতদ্বলিতন্ত্রং কুর্ব্বীত। ২৪

'যদি' 'একস্মিন্ কুলে' বহুভ্রাত্রাদ্যধিকৃতে একবংশ্যন্যপি পৃথগন্নত্বাদ্ বহুমহানসেষু সত্সু, 'বহুধা অন্নং পচ্যেত', তর্হি 'গৃহপতি-মহানসাৎ' তেষাং মধ্যে যস্য গুরুত্বাদিহেতোঃ স্বামিত্বং তস্যৈবৈকস্য মহানসাৎ পাকস্থানাৎ 'এব' 'এতদ্ বলিতন্ত্রং' 'কুর্ব্বীত' ন তু প্রতিমহানসাৎ। ২৪।

যদি এক বাটীতেই এক বংশের কিন্তু পৃথগন্ন বহু পরিবার থাকে, তাহা হইলে, তন্মধ্যে যিনি অভিভাবকরূপে কর্ত্তৃত্ব করেন, তাঁহারই পাকশালা হইতে এ বলিকার্য্য সম্পন্ন হইবে। প্রত্যেককে করিতে হইবে না *। ২৪

যস্য ত্বেষামগ্রতঃ সিধ্যেন্নিযুক্তমগ্নৌ কৃত্বাঽগ্রং ব্রাহ্মণায় দত্ত্বা ভুঞ্জীত। ২৫

যবীয়ো জঘন্যং ভুঞ্জীতৈবেতি। ২৬

'এষাম্' একগৃহস্থিতানাং পৃথগন্নানাং ভ্রাত্রাদীনাং মধ্যে 'যস্য তু' 'অগ্রতঃ সিধ্যেৎ' অন্নমিতি যাবৎ, সঃ কিঞ্চিদন্নম্

---

* এতাবতা ভূতযজ্ঞ অর্থাৎ বলিকার্য্য গৃহস্বামীরই কর্ত্তব্য, অপরের নহে।

'अग्नौ' नियुक्त' 'कृत्वा', अनन्तरम् 'अग्र' पक्कान्नस्याग्रभागं 'ब्राह्मणाय' अतिथये 'दत्त्वा' ततः स्वयं 'भुञ्जीत'। 'यस्य त' यस्य तु निष्पन्नाग्रपाकस्य 'जघन्यम्' अरुचिकरं कदर्यमन्नं पाकादिदोषेण स्यात्, स तु 'भुञ्जीत एव', न तेनान्नेनातिथिं सेवयेत् अपितु तदनन्तरकृतपाकएवातिथिं सत्कुर्य्यात्। ५,२ २६

একবাটীস্থিত পৃথগন্ন বহুপরিবারের মধ্যে যাঁহার প্রথমে পাক প্রস্তুত হইবে, তিনিই কিঞ্চিৎ অন্ন অগ্নিতে নিক্ষেপ-পূর্ব্বক অগ্রভাগ দ্বারা অতিথি সেবা করিয়া পরে স্বয়ং ভোজন করিবেন; পরং যদি সেই অন্ন পাকাদি-দোষে কদর্য্য হইয়াথাকে, তবে তদ্দ্বারা অতিথি সেবা না করিয়াই ভোজন করিবে। তাহার পরেই যাহার পাক প্রস্তুত হইবে তিনিই অতিথি সেবনে বাধ্য হইবেন *। ২৫,২৬

अथाप्युदाहरन्ति—२७

'अथापि' अपरमपि किञ्चित् 'उदाहरन्ति' वदन्ति पूर्वाचार्याः, अत्रैवेति शेषः। तथाहि—२७

পূর্ব্বাচার্য্যগণ এই বলিহরণ বিষয়ে আরও কিছু অতিরিক্ত বলেন। যথা—২৭

एतस्यैव बलिहरणस्यान्ते कामं प्रब्रवीत भवति

हैवास्य। २८

* এতাবতা নৃযজ্ঞে অর্থাৎ অতিথি সেবনে, যাঁহার যে দিবস অগ্রপাক হইবে অথচ ভালপাক হইবে, সে দিবস তিনিই অধিকারী অর্থাৎ তাঁহারই অবশ্য কর্ত্তব্য, অপরের যথেচ্ছ।

'एतस्यैव बलिहरणस्य' 'अन्ते' अनन्तरं 'कामं' स्वाभिलाषं 'प्रब्रुवीत' प्रार्थयीत। 'अस्य' प्रार्थकस्य 'ह' निश्चयं 'भवति' प्रार्थितसिद्धिरिति। २८

এই বলিহরণের পরেই যথাভিলায বর প্রার্থনা করিবে। এ প্রার্থনা নিশ্চয়ই সিদ্ধ হয়। ২৮

किं कुर्वन् कामं प्रब्रुवीतेत्यत्रोत्तरमाग्रस्यबलिहरणं कुर्वन्निति, तदेव स्वगतं विशदयितुमाग्रस्य-बलिहरणं विधत्ते—

स्वयन्त्वेवाग्रस्यं बलिं हरेत् यवेभ्योऽध्याव्रीहिभ्यः व्रीहिभ्योऽध्यायवेभ्यः सत्वाग्रस्यो नाम बलिर्भवति।२९ दीर्घायुर्हैव भवति। ३०

'आग्रस्यं बलिं हरेत्' एतेनैव कामप्रार्थनं सम्पन्नं भवेन्नाम। तञ्च बलिं 'स्वयम्' एव हरेत्, नात्र प्रतिनिधिः कार्यः। कीदृशश्च स आग्रस्यबलिरित्याह—'अध्याव्रीहिभ्यः' व्रीह्युत्पत्तितः पूर्वं 'यवेभ्यः' यवाधारोपरि, किञ्च 'अध्यायवेभ्यः' यवशस्योत्पत्तितः पूर्वं 'व्रीहिभ्यः' व्रीह्याधारोपरि बलिं हरेत् 'स तु' सएव 'आग्रस्योनाम बलिर्भवति'। 'ह' निश्चयम् 'एवं' एतेन बलिप्रदानेन 'दीर्घायुः भवति' पुरुषइति। २९,३०

কথিত বর প্রার্থনা করিতে হইলে একটি আশস্য বলি প্রদান করিতে হয়। যেপর্য্যন্ত হৈমন্তিক ধান্য শস্য প্রস্তুত না হয়, তাবৎ যবের মরাইর উপরে এবং তৎপরে যাবৎ যব শস্য প্রস্তুত না হয়, তাবৎ ধান্যের মরাইর উপরে ঐ একটি বলি প্রদত্ত হইয়াথাকে। ইহাকেই

আশয্য বলি কহে। এই বলিপ্রদান-ফলে নিশ্চয় দীর্ঘায়ু লাভ হয়। ২৯,৩০

विस्राविते फलीकरणानामाचामस्यापामिति बलिं हरेत् स रौद्रो भवति स रौद्रो भवति।३१।४

इदानीं तत्रापरस्मै बलौ द्रव्यं विधत्ते—'फलीकरणानां' वितुषीकृतानां धान्यानां यवानां वा 'विस्राविते' पाक-सिद्धे सति, 'आचामस्य' मण्डस्य 'अपां' मण्डद्रवीभूतानामिति यावत्, अंशं गृहीत्वा तेनैव 'बलिम्' आग्नेय्यां 'हरेत्'। तत्रैव देवतां निर्द्दिशति,—'सः' बलिः 'रौद्रः' रुद्रदेवताको 'भवति'। एतेन 'रुद्राय नमः'—इत्येव तत्र मन्त्रः इत्यपि सूचितम्। अभ्यासः खण्डसमाप्तिसूचकः॥ ३१

इति गोभिलगृह्यसूत्रे प्रथमप्रपाठके चतुर्थखण्डस्य व्याख्यानं समाप्तम्। १,४

এই বলিটি, যবের বা ভাতের মণ্ডের দ্বারা সম্পন্ন করিবে এবং 'রুদ্রায় নমঃ' এই মন্ত্র তথায় ব্যবহৃত হইবে। ৩১

প্রথম অধ্যায়ে চতুর্থ খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ১,৪

(अथ दर्शपौर्णमासप्रकरणम्)

अथ दर्शपौर्णमासयोः। १

इत्यधिकारसूत्रम्। प्रपाठकान्तमधिकृतं वेदितव्यम्। १

দর্শযাগ ও পৌর্ণমাস যাগবিষয়ের উপদেশ আরম্ভ হইল। ১

সন্ধ্যাং পৌর্ণমাসীমুপবসেদুত্তরামিত্যেকে । ২,৩

'সন্ধ্যাং পৌর্ণমাসীং' যস্মিন্নহনি প্রাতঃসন্ধ্যাকালতস্তৎপূর্ব্বম এব বা পৌর্ণমাসী আরব্ধা, তামেবাহুঃ 'উপবসেৎ'। 'একে' আচার্য্যাঃ 'উত্তরাম্' অস্তমিতোদয়ামুচ্চৈরুদয়াং বা পৌর্ণমাসীমুপবসেৎ 'ইতি' আহুঃ, তত্রাপি ন দোষ ইত্যাশয়ঃ। ২,৩

দর্শপৌর্ণমাস যাগ করিতে হইলে তত্তৎ পূর্ব্বদিবসে উপবাস করিতে হয়। তদ্বিষয়েই বলা হইতেছে। সন্ধ্যাপৌর্ণমাসী * লক্ষ্য করিয়া সেই দিবস উপবাস করিবে; উত্তরাপৌর্ণমাসীতে অর্থাৎ অস্তমিতোদয়া * বা উচ্চৈরুদয়াতেই * উপবাস কর্ত্তব্য, ইহাও কতকগুলি আচার্য্য বলেন। অর্থাৎ গোভিলের স্বমতে যে দিবস সূর্য্যোদয়েতেই পূর্ণিমা আছে, পরে বৈকালে বা রাত্রে প্রতিপৎ হউক বা অরুণোদয় পর্য্যন্তই পূর্ণিমা থাকুক, সেই দিবসই উপবাস কর্ত্তব্য, কোন কোন মতে উত্তরাপৌর্ণমাসী উপবাসের যোগ্য অর্থাৎ যে দিন চতুর্দ্দশী থাকিয়া পরে সূর্য্যাস্তসময়ে অথবা তাহার পরে পূর্ণিমা হয় সেই দিবসই উপবাস করিবে। ২,৩

অথ যদহশ্চন্দ্রমা ন দৃশ্যেত তামমাবাস্যাম্ । ৪

উপবসেদিত্যনুবর্ত্ততে। এতেন গতাধ্বাঽমাবাস্যা নোপাস্যেতি ফলিতা। ৪

যে দিবস চন্দ্রদর্শনের কোনও সম্ভাবনা নাই, সূর্য্যোদয় হইতেই সম্পূর্ণ অমাবাস্যা বা পরে প্রতিপৎ, সেই দিবসই অমাবাস্যার উপবাস হইবে। এতাবতা যে দিন চতুর্দ্দশীর

* ১০ম ও ১১শ সূত্র দেখিলেই এ ত্রিবিধ বুঝা যাইবে।

পরে অমাবাস্যা, যাহাকে গতাধ্বা কহে, তাহাতে উপবাস সুতরাং নিষিদ্ধ হইল *। ফল, পূর্ণিমার উপবাসে ও অমাবাস্যার উপবাসে, উভত্রয়ই উদয়া তিথিই গ্রাহ্য সুতরাং পূর্ব্বপক্ষ যাগের প্রতিপৎ ও অপর পক্ষ যাগের প্রতিপৎ, এ উভয়ও উদয়াতিথি অনুসারেই স্বীকার্য্য হইবে অর্থাৎ সূর্য্যোদয়ে যে দিন যে তিথি থাকিবে, তাহাই গ্রাহ্য। ৪

पञ्चान्ताउपवस्तव्याः पञ्चादयोऽभियष्टव्याः। ५

यावज्जीवं सर्वेषामेव मासानां 'पञ्चान्ताः' अमावास्याः पूर्णिमासु 'उपवस्तव्याः' तासु उपवासः कार्यः। किन्तु 'पञ्चादयः' कृष्णानां शुक्लानाञ्च सर्वेषामेव पञ्चाणामादिभूताः प्रतिपदः 'अभियष्टव्याः' तासु वक्ष्यमाणलक्षणोयागः कार्यः। ५

যাবজ্জীবন, প্রতিমাসেরই পক্ষান্তে অর্থাৎ অমাবস্যা ও পূর্ণিমাতে উপবাস করিবে এবং প্রতিমাসেরই পক্ষাদিতে অর্থাৎ শুক্ল ও কৃষ্ণ উভয় প্রতিপদেতেই যাগ করিবে। ৫

आमावास्येन हविषा पूर्वपक्ष मभ्यियजते पौर्णमास्येनापरपक्षम्। ६

अमावास्यायामुपोष्य शुक्लप्रतिपदि यत्हविर्हूयते तेनैव 'आमावास्येन हविषा' 'पूर्वपक्षम्' शुक्लपक्षं पञ्चदशाहं समग्रमेव 'अभि' व्याप्य 'यजते' यागं कृतमिति स्वीकृतं स्यात्। एवं 'पौर्णमास्येन' हविषापि 'अपरपक्ष' सर्वमिति। ६

অমাবাস্যাতে উপবাস করিয়া শুক্ল প্রতিপদে যে যাগ কৃত হইবে, সেই যাগেই সমস্ত শুক্লপক্ষ ব্যাপিয়া যাগ করা হইল

* ৮ম ও ৯ম সূত্র দেখ।

স্বীকার করাযায় এবং পূর্ণিমাতে উপবাস করিয়া কৃষ্ণ প্রতি-পদে যে যাগকৃত হইবে, তাহাতেই সমস্ত কৃষ্ণপক্ষ-ব্যাপী যাগসম্পন্ন হইল বুঝিতে হইবে। ৬

অত্র প্রসঙ্গাত্, উপবাস্য-পৌর্ণমাস্যামাবাস্যানির্ণয়ায চ পৌর্ণমাস্যাদিলক্ষণং তত্তদ্দিনির্ণয়স্বাহ—

যঃ পরমো বিকর্ষঃ সূর্যাচন্দ্রমসোঃ সা পৌর্ণমা যঃ পরমঃ সঙ্কর্ষঃ সামাবাস্যা। ৭

বিকর্ষঃ বিপরীতাবস্থানং, সঙ্কর্ষঃ একত্রাবস্থানম্। অন্যত্ সুগমম্। ৭

সূর্য্য ও চন্দ্র, এই উভয় গ্রহের যে পরম বিকর্ষ অর্থাৎ সম্পূর্ণরূপে বিপরীত দিকে অবস্থিতি, তাহাই পৌর্ণমাসী এবং ঐ গ্রহদ্বয়ের যে পরম সঙ্কর্ষ অর্থাৎ সম্পূর্ণরূপে এক দিকেই অবস্থিতি, তাহাই অমাবাস্যা। ৭

যদহস্ত্বেব চন্দ্রমা ন দৃশ্যেত তামমাবাস্যাং কুর্বীত দৃশ্যমানেঽপ্যেকদা গতাধ্বা ভবতীতি। ৮,৯

'যদহঃ' যস্মিন্ দিনে 'তু' 'চন্দ্রমা ন দৃশ্যেত এব', 'তাম্' তিথিম্ 'অমাবাস্যাং' 'কুর্বীত' স্বীকুর্বীত। 'একদা' একস্মিন্ কালে অহোরাত্রযোঃ 'দৃশ্যমানেঽপি' চন্দ্রমসি, সা 'গতাধ্বা' প্রাপ্তপথা অমাবাস্যেতি লব্ধনামা 'ভবতি'। 'ইতি' গতমিদং পৌর্ণমাস্যমাবাস্যালক্ষণম্। ৮,৯

যে দিন রাত্রে চন্দ্র দর্শনের সম্ভাবনা নাই, তাহাকেই অমাবাস্যা কহে। একবারমাত্র কিছুকালের জন্য চন্দ্র দর্শনের সম্ভাবনা স্থলেও অমাবাস্যা স্বীকার করাযায়, তাহাকে গতাধ্বা

অর্থাৎ আরব্ধগতি অমাবাস্যা বলাযায়। এতাবতা যে দিন সূর্য্যোদয়কালে বা তৎপরে সন্ধ্যার পর পর্য্যন্তও চতুর্দ্দশী কিন্তু রাত্রে অমাবাস্যা তাহাকেই গতাধ্বা কহে এবং যে দিন সূর্যোদয় হইতেই অমাবাস্যা,সমস্ত রাত্রিও অমাবাস্যা বা কতক রাত্রির পরে প্রতিপৎ আরম্ভ হয়, তাহাকেও অমাবাস্যাই কহে ; এইরূপে দুইপ্রকার অমাবাস্যা স্থিরীকৃত হইল। ৮,৯

পৌর্ণমাসী ত্রিবিধেত্যাহ—

ত্রয়ঃ পৌর্ণমাসীকালা ভবন্তি সন্ধ্যা বাস্তমিতোদিতা বোচ্চৈর্বাऽথ যদহঃ পূর্ণোভবতি। ১০,১১

'অথ' যদহঃ' যস্মিন্ দিনে, 'পূর্ণঃ ভবতি' চন্দ্রমা, সৈব পৌর্ণমাসীতি শেষঃ। 'পৌর্ণমাসীকালাঃ' 'ত্রয়ঃ ভবন্তি'। তথাহি—সন্ধ্যেত্যাদি। সূর্যোদয়াৎ তৎপূর্বতো বা পূর্ণিমা যত্র সা সন্ধ্যা পৌর্ণমাসী, সূর্যাস্তমিতেন সাকমেব পূর্ণোদয়ো দৃশ্যেত চেত্ সা অস্তমিতোদিতা পৌর্ণমাসী, সূর্যাস্তাৎ উচ্চৈঃ ঊর্দ্ধং রাত্রৌ পূর্ণশ্চেত্ চন্দ্রঃ, সৈব উচ্চৈঃ-পৌর্ণমাসীত্যুক্তাস্ত্রয়ঃ কালাঃ। ১০,১১

যে দিন রাত্রে পূর্ণচন্দ্র দর্শনের সম্ভাবনা, তাহাই পূর্ণিমা। এই পূর্ণিমা তিনপ্রকার। প্রথম, সন্ধ্যাপূর্ণিমা ; অর্থাৎ প্রাতঃসন্ধ্যার প্রথমেই আরম্ভ ; রাত্রে পূর্ণিমা বা প্রতিপৎ। দ্বিতীয়, অস্তমিতোদয়া পূর্ণিমা ; ইহা সূর্য্যাস্তকালে আরব্ধ সুতরাং দিবসে চতুর্দ্দশী এবং রাত্রে ও তৎপর দিন বহুক্ষণ পূর্ণিমা। তৃতীয়, উচ্চৈঃপূর্ণিমা ; অর্থাৎ সূর্য্যাস্তের পরে চতুর্দ্দশী ত্যাগ হইলে পরে পূর্ণিমা, যাহা পরদিন অনেক রাত্রি পর্য্যন্ত থাকিবে। ১০,১১

পৃথগেবৈতস্য জ্ঞানস্যাধ্যায়ো ভবত্যধীয়ীত বা তদ্বিদ্ভ্যো বা পর্ব্বাগময়েত। ১২

'এতস্য জ্ঞানস্য' গ্রহনক্ষত্রকালাদিবোধস্য 'পৃথগেব' 'অধ্যায়ঃ' পাঠ্যোগ্রন্থঃ 'ভবতি' জ্যোতিঃশাস্ত্রমিতি। 'অধীয়ীত বা' তং গ্রন্থং সমগ্রং 'তদ্বিদ্ভ্যঃ' জ্যোতির্ব্বিদ্ভ্যঃ; সম্পূর্ণশাস্ত্রাধ্যয়নেঽপ্রবৃত্তশ্চেৎ 'পর্ব্ব' পক্ষান্তকালঃ তন্মাত্রমেব 'অবগময়েত' অবগতং স্যাৎ। অতোঽপ্রকৃতবর্ণনা বিস্তারোঽত্রাস্মাভির্ন ক্রিয়তইতি ভাবঃ। ১২

গ্রহনক্ষত্রাদির স্থিতিগত্যাদি বিষয়ে বিশেষ জানা থাকিলেই এ সমস্ত বিশেষ হৃদঙ্গম করাযায়। তাহা জানিতে হইলে, এ সকল বিষয়ের পৃথক্ শাস্ত্রই (জ্যোতিষ) আছে, তাহাই জ্যোতির্ব্বিদ্গণের নিকটে অধ্যয়ন করিবে অথবা সামান্যত কিছু কিছু জানিয়া লইলেও চলিতে পারে। ১২

অথ যদহরুপবসথো ভবতি তদহঃ পূর্ব্বাহ্ণ এব প্রাতরাহুতিং হুত্বৈতদগ্নেঃ স্থণ্ডিলং গোময়েন সমন্তম্পর্য্যুপলিম্পত্যথেধ্মানুপকল্পয়তে খাদিরান্ বা পালাশান্ বা খাদিরপালাশালাভে বিভীতকতিল্বকবাধকনীবনিম্বরাজবৃক্ষশাল্মল্যরলুদধিত্থকোবিদারশ্লেষ্মাতকবর্জং সর্ব্ববনস্পতীনামিধ্মোযথার্থং স্যাদ্বিশাখানি প্রতি লূনাঃ কুশাবর্হিরুপমূললূনাঃ পিতৃভ্যস্তেষামলাভেশূকতৃণশরশীর্য্যবল্বজমু-

तवनलशु गठवर्ज्जं सर्व्वतृणानग्राज्य स्थालीपाकीयान् व्रीहीन् वा यवान् वा चरुस्थालीं मेक्षण स्रुवमनुगुप्ता अप इति यानि चानुकल्पमुदाहरिष्यामो न तदहः प्रसज्येत दूरादपि गृहानभ्येयादन्यतस्तुधनं क्रीणीयान्न विक्रीणीताबहुवादी स्यात् सत्यं विवदिषेदथापराह्न एवाप्लुत्यौपवसथिकं दम्पती भुञ्जीयातां यदेनयोः कामं स्यात् सर्पिर्मिश्रं स्यात् कुशलेन। १३-२६ ॥ ५

'अथ' कालनिर्णयानन्तरमुपवासदिनकर्त्तव्यतां वदामइति। 'यदहः' यस्मिन् दिने 'उपवसथः' उपवासः कर्त्तव्यः 'भवति', 'तदहः' तस्मिन् दिने, अर्थतः पूर्वपक्षयागाय अमावास्यायामपरपक्षयागस्य सन्ध्यानामपौर्णमास्यां च 'पूर्वाह्णे एव', 'प्रातराहुतिं हुत्वा' अग्निहोत्रीयप्रातर्होमं समाप्य इमानि कर्त्तव्यानि। तानि च यथा —'एतदग्नेः' प्रातराहुत्यादिसाधनाग्नेः 'स्थण्डिलं' 'गोमयेन' 'समन्तं परि उपलिम्पति' समन्तात् सर्वत उपलिम्पेदित्येकम्। 'अथ' तदनन्तरम्। 'खादिरान् वा पालाशान् वा 'इध्मान्' इन्धनकाष्ठान् 'उपकल्पयते' उपकल्पयेत उपस्थितान् कुर्वीतेति द्वितीयम्। तत्र, 'खादिरपालाशालाभे' एतत्सूत्र परिगणितबिभीतकादिकतिपयवृक्षेभ्यवर्ज्जं 'सर्ववनस्पतीनाम्' एव 'इध्मः' 'यथार्थं' अर्थः प्रयोजनं सिद्धं यथा स्यात् तथा कृत्वा ग्रहणीयः 'स्यात्'। 'विशाखानि' येभ्यः स्थानेभ्यः शाखा विश्लिष्टा भवन्ति, तानि सन्धिस्थानानि 'प्रति' लक्षीकृत्य 'लूनाः' छिन्नाः

হইতে পারিবে। ৩য়, বর্হির জন্য অর্থাৎ দেবকার্য্যের জন্য স্কন্ধ হইতে ছিন্ন কতকগুলি কুশা সংগ্রহ করিবে। ৪র্থ, পিতৃকার্য্যের জন্য মূল হইতে ছিন্ন কতকগুলি কুশা সংগ্রহ করিবে। যদি কুশা সংগ্রহের অসুবিধা হয়'ত শূকতৃণ (হিন্দী-শূকড়ী), শর (প্রসিদ্ধ), শীর্য্য (শরের মতন), বল্বজ (বাব), মুতব (?), নল (প্রসিদ্ধ), শুণ্ঠ (?); এই সপ্তবিধ তৃণ ব্যতিরেকে অপর যে কোন তৃণই হউক যজ্ঞার্থ ব্যবহৃত হইতে পারে। ৫ম, ঘৃত। ৬ষ্ঠ, স্থালীপাকে পাকের উপযুক্ত কতকগুলি ধান্য বা যব। ৭ম, চরুস্থালী (পাকপাত্র)। ৮ম, মেক্ষণ (হাতা)। ৯ম, স্রুব। ১০ম, রক্ষিত জল। এই ১০ এবং আরও যাহা যাহা পরে বলিব, তৎ সমস্তও সম্পাদন করিয়া অগ্নিগৃহে উপস্থিত করিবে। সে দিবস এই কয়েকটি নিয়ম বিশেষরূপে প্রতিপালন করিতে হইবে। ১ম, সে দিন গৃহ ত্যাগ করিবে না। ২য়, দূরে থাকিলেও তথা হইতে নিজালয়ে প্রত্যাগমন করিবে। ৩য় অপরের নিকটে ক্রয় করিতে পারিবে পরং স্বয়ং কোন বস্তু বিক্রয় করিবে না। ৪র্থ, মিতভাষী হইবে। ৫ম, সম্পূর্ণরূপে সত্য বলিতেই ইচ্ছা রাখিবে। অনন্তর স্বামীস্ত্রী উভয়েই বৈকালে স্নান করিয়া উপবাসদিনের নিয়মে * ইহাদের যাহা ইচ্ছা হইবে তাহাই, ঘৃতযোগে, তৃপ্তান্তঃকরণে ভোজন করিবে॥ ১৩—২৬

প্রথম অধ্যায়ের পঞ্চম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ১,৫

* অর্থাৎ উপবাসদিনে লবণ, মধু, মাংস এবং অপর যেযে বস্তুতে শরীরে ক্ষারাংশ সমুৎপন্ন হয় খাইবে না; তদ্ব্যতীত সমস্তই খাইতে পারিবে পরং অধিক রাত্রে আহার করিবে না অর্থাৎ যদি পরিপাকের ব্যাঘাতে পরদিনের কার্য্য ক্ষতি হয়।

मानतन्तव्यो होवाचाहुता वा एतस्य मानुष्या-हुतिर्भवति य औपवसथिकं नाश्नात्यनीश्वरो ह चोधुको भवत्यकाम्यो जनानाम्पापवसीयसी ह्यस्य प्रजा भवति य औपवसथिकं भुङ्क्त ईश्वरो ह भवत्यचोधुकः काम्यो जनानां वसीयसी ह्यस्य प्रजा भवति तस्माद्यत् कामयेतौपवसथिकं भुञ्जीयातामध एवैताꣳ रात्रिꣳ शयीयातान्तौ खलु जाग्रन्मिश्रावेवैताꣳ रात्रिं विहरेयातामितिहासमिश्रेण वा केनचिद्वा जुगुप्सेयातान्त्वेवाव्रतेभ्यः कर्म्मभ्यो न प्रवसन्नुपवसेदित्याहुः पत्न्या व्रतं भवतीति। १—९

'मानतन्तव्यो' नामाचार्यः 'उवाच ह' निश्चत्वेन कथितवान्। तथाहि—अहुतेत्यादि पत्न्या व्रतं भवतीत्यन्तम्। 'यः' यजमानः 'औपवसथिकम्' उपवास-दिन-भोज्यं भोजनं 'न अश्नाति' निराहारएव तिष्ठति, 'एतस्य' 'मानुष्याहुतिः' मनुष्योपकारार्था आहुतिः यागक्रिया 'वै' निश्चयम् 'अहुता' निष्फला 'भवति'। एवञ्च 'चोधुकः' क्षुद्युक्तः पुरुषः 'ह' निश्चयमेव 'अनीश्वरः' व्रत कर्मकरणे दौर्बल्यादसमर्थः 'भवति'। किञ्च 'जनानाम्' लोकसाधारणानामपि 'अकाम्यः' अप्रियः भवति। अपिच 'ह' निश्चयमेव 'अस्य' क्षुद्युक्तस्य 'प्रजा' सन्ततिः 'पापवसीयसी' पापवशीभूता 'भवति'। पक्षान्तरे—'यः औपवसथिकं भुङ्क्ते' सः सुतराम् 'अचोधुकः' क्षुच्छून्यः 'ईश्वरः' व्रतकर्मकरणे सबलत्वात् समर्थः 'भवति'। किञ्च 'जनानां' लोकसाधारणा-

नामपि 'काम्यः' प्रियः भवति। अपिच 'ह' निश्चयमेव 'अस्य' चुभुक्षुमस्य 'प्रजा' सन्ततिः 'वसीयसी' स्ववशीभूता 'भवति'। 'तस्मात्' चुधुतस्य यजमानस्य एवं निन्दाश्रवणात् 'औपवसथिकम्' उपवसथ-दिन-भोज्यं 'यत् कामयेत' 'भुञ्जीयाताम्' दम्पतीति। 'एताम्' उपवासदिवसीयां 'रात्रिम्' 'अधः' नीचैः 'शयीयाताम्'। किञ्च 'तौ' दम्पती 'खलु' निश्चयम्। 'एतां रात्रिं' 'जागरिष्णौ' अंशशोनिद्रितौ अंशशोजागरितौ 'एव' 'विहरेयातां' यापयेताम्। तत्र जागरणोपायमभिगमयितुमाह—'इतिहासमिश्रेण वां' इतिहासो वैदिकेतिवृत्तः 'ब्रह्म ह वा इदमेक मग्र आसीदित्यादिः तदालोचनामिश्रितेन स्वापेन रात्रिं यापयेताम् 'वा' अथवा 'केनचित्' येनकेनाप्यभियुक्ततरजनेन साकं धर्मालोचनया जागरितौ रात्र्यंशं यापयेताम्, न तु सर्वां रात्रिम् अस्ताद्युदयान्तां जडाविव स्थितौ भवेतामिति भावः। 'तु' परन्तु जाग्रदवस्थायाम् 'अव्रत्येभ्यः कर्मभ्यः' स्त्रीसंसर्गादिभ्यः 'जुगुप्सेयातामेव' आत्मनो रक्षणं कुर्वीयातामेवेति। 'प्रवसन्' प्रवासं कुर्वन् 'न उपवसेत्' 'इति आहुः' केचनेति। परं तत्रापि गृहे पत्नीस्याच्चेत् तया 'पत्न्या' 'व्रतं भवति' न तु व्रतभङ्गाशङ्केति भावः। 'इति' खण्डारम्भादि एतत्पर्यन्तं समस्तमेव मानतन्तव्याचार्याभिमतमिति यावत्. ममाप्यभिमतमेवेति प्रदर्शितम्। १—८

মানতন্তব্য নামক আচার্য্য বলেন—"যে কোন যজমান উপবাস দিবসে সে দিবসের নিয়মে ভোজন না করে, তাহার অনুষ্ঠোপকারার্থ অনুষ্ঠিত সমস্ত যাগক্রিয়াই নিষ্ফল হয়। পূর্ব্ব দিন নিরাহার থাকিলে পরদিন অতিরিক্ত ক্ষুধা নিবন্ধন মনঃ-

স্থির পূর্ব্বক যাগকার্য্য নির্ব্বাহে অবশ্য অসমর্থ হইবে * ও জনসাধারণের অপ্রিয় হইবে † এবং তাহার পুত্র পৌত্রাদি প্রজাও পাপবুদ্ধির বশীভূত হইবে ‡। পক্ষে ক্ষুধাশূন্য হইয়া কার্য্য করিলে মন স্থির থাকায় যাগক্রিয়া সমস্তই সুসম্পন্ন হইবে ও জনসাধারণের প্রিয়ও হইবে এবং তাহার পুত্র পৌত্রাদি প্রজাও বশে থাকিবে। অতএব ক্ষুধাতুর হইয়া কোন ক্রিয়া করিবে না, স্ত্রীপুরুষ উভয়েই যথেচ্ছ ভোজন করিবে। উপবাস দিবস রাত্রে খট্বাদির উপরে শয়ন করিবে না এবং বৈদিক ইতিহাসের আলোচনাতে বা অন্য লোকের সহিত যে কোন রূপ হউক ধর্ম্মালোচনাতেই রাত্রির আদ্যন্ত কাল জাগ্রদবস্থাতে অতিবাহিত করিবে অর্থাৎ সমস্ত রাত্রি নিদ্রিত না থাকিয়া অল্পমাত্র নিদ্রা করিবে পরং স্ত্রীসংসর্গাদি ব্রতনাশক কার্য্য হইতে আপনাকে রক্ষা করিবে। প্রবাসে থাকিলে উপবাস করিতে হইবে না, অথবা গৃহে স্থিত পত্নীর দ্বারাও এ ব্রত সম্পন্ন হইতে পারিবে"। ১—৯

যথা কাময়েত তথা কুর্য্যাৎ। ১০

---

* ক্ষুধাচঞ্চলচিত্ত ব্যক্তি কোন কার্য্যেরই উপযুক্ত নহেন।

† আত্মশরীরে কষ্ট দান দেখিয়া কোন্ বন্ধু তুষ্ট হইবেন?

‡ পিতৃগণের দৃষ্টান্তানুসারে নিরাহার থাকিয়া কার্য্য করাই অবশ্য কর্ত্তব্য হইলে সন্ততিগণ ক্ষুৎকষ্ট সহ্য করিবার ভয়েই নিত্যকার্য্যানুষ্ঠান সকল ত্যাগ করিতে বাধ্য হইবে সুতরাং তাহারা পিতৃগণের অবশ এবং পাপবশ হইল কেনা বলিবে।

उपवासदिने भोजनफलमभोजनफलञ्च द्वे एवोक्ते, तदत्र 'यथा कामयेत तथा कुर्य्यात्' अनीश्वरत्वादिकमिच्छेच्चेत् अभोजनएव स्यात्, अपीश्वरत्वादिकमिच्छेच्चेद् भोजनं कुर्वी-तैव ॥ १०

এই'ত উপবাস বিষয়ের ফলাফল বলা হইল। অতঃপর যাহা ইচ্ছা করিবে। ১০

एवमेवाहिताग्नेरप्युपवसथो भवति यच्चाम्नायो विदध्यात्। ११,१२

'एवं' कथितप्रकारः 'एव' 'आहिताग्नेः' अपि नित्याग्निहोत्रिणोऽपि 'उपवसथः' उपवासनियमः 'भवति','यच्च' उपवसथ-कार्यं स्थण्डिललिम्पनादिकम् 'आम्नायः' वेदः 'विदध्यात्' विधातुं युज्यते, तदेवास्माभिः संस्मृत्य विहितमिति अवोत्पा-दनम् ॥ ११,१२

কথিত উপবাস নিয়মাদি সমস্ত আহিতাগ্নির জন্যও হইল, এইরূপই বেদের বিধি হইতে পারে। ১১,১২

अथ पूर्व्वाह्ण एव प्रातराहुतिं हुत्वाऽग्रेणाग्निम्परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान् दर्भानास्तीर्य्य तेषां पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्या ब्रह्माऽऽसनात् तृणमभि-सङ्गृह्य दक्षिणापरमष्टमं देशं निरस्यति निरस्तः परा-वसुरिति"। १३,१४

'अथ' अनन्तरं तत्परदिने प्रतिपदि 'पूर्वाह्णे एव प्रातरा-,हुतिं हुत्वा' 'अग्निम्' 'अग्रेण' सम्मुखीकृत्येति यावत् 'परिक्रम्य' प्रदक्षिणीकृत्य 'अग्नेः' 'दक्षिणतः' दक्षिणस्यां दिशि 'प्रागग्रान्' पूर्वस्यां दिशि कृताग्रभागान् 'दर्भान्' 'आस्तीर्य' पातयित्वा 'तेषां' पातितदर्भाणां 'पुरस्तात्', सम्मुखे 'प्रत्यङ्मुखः' पश्चिमाभि-मुखः 'तिष्ठन्' स्थितिं कुर्वाणः 'सव्यस्य पाणेः' वामहस्तस्य 'अङ्गुष्ठेन' 'उपकनिष्ठिकया' अनामिकया 'अङ्गुल्या च' 'ब्रह्मासनात्' ब्रह्मनामर्त्विज उपवेशनाय पातितात् दर्भपुञ्जात् 'तृणम्' एकम् 'उपसङ्गृह्य' गृहीत्वा 'दक्षिणापरं' दक्षिणस्याः अपरस्याः पश्चिमायाश्च दिशोरन्तरालं नैरृतं कोणम् 'अष्टमं देशं' प्रति 'निरस्तः परावसुः'—इति मन्त्रेण 'निरस्यति' प्रक्षिपेत्॥ इति तृणनिरसनम्॥ १३,१४

অনন্তর তৎপরদিন অর্থাৎ প্রতিপদে, পূর্ব্বাহ্ণেতেই যথা-নিয়ম প্রাতরাহুতি হোম সমাপ্ত করিয়া তদনন্তর অগ্নিকে সম্মুখে রাখিয়াই প্রদক্ষিণ করিয়া, অগ্নির দক্ষিণে কতকগুলি কুশা পাতিবে, সেই কুশাগুলির অগ্রভাগ পূর্ব্বদিকেই থাকিবে; সেই পাতিত কুশাসনের সম্মুখে পশ্চিমাভিমুখ থাকিয়া বাম হস্তের অঙ্গুষ্ঠ ও অনামিকার দ্বারা ব্রহ্মার জন্য পতিত সেই কুশাসন হইতে একটি তৃণ লইয়া 'নিরস্তঃ পরাবসুঃ' এই মন্ত্রে নৈঋত কোণে ক্ষেপণ করিবে। ইহাকেই তৃণ-নিরসন কার্য্য কহে। ১৩ ১৪

अपउपस्पृश्याथ ब्रह्माऽऽसनउपविशत्यावसोः सदने सीदामीत्यग्निमभिमुखो वाग्यतः प्राञ्जलिरास्तआक-

र्मणः पर्य्यवसानाद्भाषेत यज्ञसंसिद्धिं यज्ञीयां वाचं वदेद्यद्ययज्ञीयां वाचं वदेद्वैष्णवीमृचं यजुर्वा जपेदपि वा नमोविष्णव इत्येवं ब्रूयात् । १५—२०

'अथ' अनन्तरम् 'ब्रह्मा' नाम सर्वकार्यपर्यवेक्षक ऋत्विक् 'अपः' उदकानि 'उप स्पृश्य' स्पृष्ट्वा 'आसने' तत्र, 'आवसोः सदने सीदामि' 'इति' मन्त्रमुच्चरन् 'उपविशति' उपविशेत् । 'आ कर्मणः पर्यवसानात्' कर्मान्तं यावत् 'अग्निम् अभिमुखः' सुतरामुत्तरास्यः, 'वाग्यतः' नियमितवाक् यज्ञीयवचनातिरिक्त-वाक्शून्यः, 'प्राञ्जलिः' कृताञ्जलिपुटः सन् 'आस्ते' आसीत । यदुक्तं वाग्यतइति तदेवं 'स्फुटयति,—'यज्ञसंसिद्धिं' यज्ञानुकूलां वाणीं 'भाषेत' वदेत्, 'अयज्ञीयां वाचं न वदेत्', 'यदि' भ्रमादपि 'अयज्ञीयां वाचं वदेत्', 'वैष्णवीम्' विष्णुदेवताकां यां कामपि 'ऋचं' 'यजुर्वा' 'जपेत्' पठेत्, 'अपिवा' अथवा 'नमोविष्णवे' 'इति' एतन्मात्रमेव 'ब्रूयात्' । १५—२०

অনন্তর ব্রহ্মা নামে সর্ব্বকার্য্যপর্য্যবেক্ষক জনৈক প্রধান ঋত্বিক্ জলে হস্তপদাদি ধৌত করিয়া সেই পাতিত কুশাসনে অগ্নির দিকে সম্মুখ করিয়া সুতরাং উত্তরাস্য হইয়া কৃতাঞ্জলিপুটে 'আবসোঃ সদনে সীদামি' অর্থাৎ যজ্ঞ সমাপ্তি পর্য্যন্ত এই স্থানে থাকিব, বলিয়া নিয়মিত বাক্যমাত্র বলিতে মনে মনে দৃঢ়প্রতিজ্ঞ হইয়া কার্য্যসমাপ্তি পর্য্যন্ত উপবিষ্ট হইবেন। যজ্ঞ-সম্বন্ধে যাহা কিছু উপদেশ্য তন্মাত্রই বলিবেন, অপরাপর কোন বাক্যই ব্যবহার করিবেন না। যদি ভ্রমেও ... অপর কথা বলেন' ত তৎক্ষণাৎ বিষ্ণুদেবতার স্মারক

কোন একটি ঋক্ বা যজু পাঠ করিবে, কিংবা 'নমোবিষ্ণবে' এইমাত্র বলিলেও চলিবে। ১৫—২০

यद्यु वा उभयं चिकीर्षेद्धौत्रञ्चैव ब्रह्मत्वञ्चैवैतेनैव कल्पेन छत्रं वोत्तरासङ्गं वोदकमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्याव्रज्याथान्यच्चेष्टेत्।२१।६

'यदि उ वै' यदि 'हौत्रं च ब्रह्मत्वञ्च' उभयमेव एकः 'चिकिर्षेत्' कर्तुमिच्छेत्, तर्हि 'एतेनैव कल्पेन' पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण 'छत्रं', 'वा' अथवा 'उत्तरासङ्गं' उत्तरीयकम्, 'वा' अथवा 'उदकमण्डलुं' उदकपूर्णं कमण्डलुं 'वा' अथवा 'दर्भवटुं' कुशानिर्मितं ब्राह्मणं 'ब्रह्मासने' तत्रैव 'निधाय' संस्थाप्य 'तेनैव' पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण प्रदक्षिणादिना 'प्रत्यावर्त्य' प्रत्यावृत्य 'अथ' तदनन्तरम् 'अन्यत्' इह दर्शपौर्णमासे चरुप्रकरणादिकं यत् किमपि विशेषकार्यजातमग्रे वक्ष्यति, तदतिरिक्तम्, अग्निहोत्रप्रकरणे कथितं भूमिजपादिकं सर्वमविशेषेण 'चेष्टेत्' कुर्वीत। २१।

इति गोभिलगृह्यसूत्रे प्रथमप्रपाठके षष्ठखण्डस्य व्याख्यानं समाप्तम्। १,६

যদি হোতৃকার্য্য ও ব্রহ্মত্ব এ উভয় ক্রিয়া এক ব্যক্তিই করিতে ইচ্ছা করে, তাহাহইলে ব্রহ্মার জন্য পাতিত সেই আসনে সেই প্রকারেই ছত্র বা উত্তরীয় অথবা জলপূর্ণ কমণ্ডলু কিংবা কুশানির্ম্মিত ব্রাহ্মণ স্থাপন করিয়া সেই প্রকারেই প্রদক্ষিণাদি পূর্ব্বক স্বীয় হোতৃ-আসনে প্রত্যাগত হইয়া তদনন্তর অগ্নিকার্য্যমাত্রেই কর্ত্তব্য সাধা-

রণ কার্য্যসকল অর্থাৎ অগ্নিহোত্র প্রকরণোক্ত ভূমিজপাদি সমস্তই করিবে। (চরুপাকাদি যাহা কিছু ইহাতে বিশেষ কর্ত্তব্য, তদ্বিষয়ে বিশেষ বিধি পরে বলা হইতেছে)। ২১

প্রথম অধ্যায়ে ষষ্ঠ খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ১,৬

অথোলূখলমুসলে প্রক্ষাল্য শূর্পঞ্চ পশ্চাদগ্নেঃ প্রাগগ্রান্ দর্ভানাস্তীর্য্যোপসাদয়তি। ১

'অথ' তদনন্তরম্ 'উলূখলমুসলে' 'শূর্পঞ্চ' 'প্রক্ষাল্য' 'অগ্নেঃ পশ্চাৎ' 'প্রাগগ্রান্ দর্ভান্ আস্তীর্য' তদুপরি প্রক্ষালিতানি তানি 'উপসাদয়তি' উপস্থাপয়তি। ১

তদনন্তর উলূখল, মুসল ও শূর্প ভালরূপে জল-ধৌত করিয়া অগ্নির পশ্চাদ্ভাগে কতকগুলি প্রাগগ্র কুশা পাতিয়া তদুপরি স্থাপন করিবে। ১

অথ হবির্নির্বপতি ব্রীহীন্ বা যবান্ বা কংসেন বা চরুস্থাল্যা বামুষ্মৈ ত্বা জুষ্টং নির্বপামীতি দেবতানামাদেশংসকৃদ্ দ্বিস্তূষ্ণীম্। ২,৩

'অথ' তদনন্তরমুপসাদিতে তত্রোলূখলে 'হবিঃ' হবিষে হবির্য্যোগ্যান্ 'ব্রীহীন্ বা যবান্ বা' 'নির্বপতি' নির্বপেৎ প্রক্ষিপেৎ। 'কংসেন বা চরুস্থাল্যা বা' তত্র প্রক্ষেপঃ কর্ত্তব্যঃ। 'অমুষ্মৈ ত্বা জুষ্টং নির্বপামি' অত্রামুষ্মৈ-পদ-শ্রুতেঃ যত্র যদ্দৈবতাকং হবিঃ কার্যং তত্র তথৈবোল্লেখঃ, অগ্ন্যর্থহবির্নির্বাপে "অগ্নয়ে ত্বা জুষ্টং নির্বপা-

मीत्यादि यथा, 'इति' अनेन मन्त्रेण 'देवतानामादेश' देवता- नामोल्लेखं 'सकृत्' एकवारं, 'द्विः' द्विवारं तूष्णीम्' मन्त्रशून्यं सुतरां देवतानामोच्चारणरहितमपि कुर्यात्; तमेव निर्वाप मिति शेषः। इति निर्वापः। २, ३

তদনন্তর হবিঃপাকের উপযোগী করিবার জন্য ধান্যই হউক আর যবই হউক, কাংস্য পাত্রের দ্বারা বা চরু- স্থালীর দ্বারা তুলিয়া সেই স্থাপিত উলূখলে প্রক্ষেপ করিবে। যতগুলি ধান্য বা যব হবির্যোগ্য করিতে হইবে, তাহা বারত্রয়ে প্রক্ষিপ্ত হইবে; তন্মধ্যে একবার "অমুক দেবতার সেবনীয় করিবার জন্য ধান্য (বা যব) তোমাকে এই উলূখলে প্রক্ষেপ করিতেছি"—এই মন্ত্রে এবং অপর বারদ্বয় মন্ত্র-শূন্য। ২,৩

अथ पश्चात् प्राङ्मुखोऽवहन्तुमुपक्रमते दक्षिणो- त्तराभ्यां पाणिभ्यां त्रिः फलीकृतांस्तण्डुलांस्त्रिर्दे- वेभ्यः प्रक्षालयेद्दिताद्विर्मनुष्येभ्यः सकृत्पितृभ्य- इति। ४,५

'अथ' निर्वापानन्तरं 'पश्चात्' उलूखलस्थ 'प्राङ्मुखः' तिष्ठन् 'दक्षिणोत्तराभ्याम्' उभाभ्यामेव 'पाणिभ्याम्' अवहन्तुम् उप- क्रमते। तत्र 'त्रिः' त्रिवारं 'फलीकृतान्' कण्डितान् 'तण्डुलान्' धान्यानां यवानां वा गृहीत्वा, 'देवेभ्यः' देवकार्यार्थं 'त्रिः' त्रिवारम्, 'मनुष्येभ्यः' ब्राह्मणभोजनाद्यर्थं 'द्विः' द्विवारम्,

"पितृभ्यः' पितृकार्यार्थं 'सकृत्' एकवारमेव 'प्रक्षालयेत्',— 'इति' एवम् 'आहुः' पूर्वतनाः। 'इति' अवहननम्। ४,५

অনন্তর উলূখলের পশ্চাৎ পূর্ব্বাভিমুখ দাঁড়াইয়া উভয় হস্তে মুসল ধরিয়া অবহনন আরম্ভ করিবে। অবহননের দ্বারা তুষ-বিমুক্ত ধান্য বা যবের তণ্ডুলগুলি * বারত্রয় কাঁড়িয়া দেব-কার্য্যের জন্য হইলে তিন বার, ব্রাহ্মণভোজনাদি মনুষ্য-কার্য্যের জন্য হইলে বারদ্বয় এবং পিতৃ-কার্য্যের জন্য হইলে একবারমাত্র ভালরূপে জল-ধৌত করিবে। ইহাই পূর্ব্বতন আচার্য্যগণের সম্মত। ৪,৫

पवित्रान्तर्हितांस्तण्डुलानावपेत्कुशलस्मृतमिव स्थालीपाकं श्रपयेत्प्रदक्षिणमुदायुवञ्छृतमभिघार्य्योदगुद्वास्य प्रत्यभिघारयेत्। ६—८

'तण्डुलान्' तान् 'पवित्रान्तर्हितान्' प्रक्षालनार्थं पवित्रस्य कुशनिर्मितबहुच्छिद्रपात्रविशेषस्य (बङ्गदेशे धुचुनीति-ख्यातस्य) मध्ये स्थापितान् ततएव 'आ वपेत्' स्थाल्यामिति शेषः। 'प्रदक्षिणं' यथास्यात्तथा 'उदायुवन्' मेक्षणेन मिश्रीकुर्वन् 'कुशलस्मृतम् इव' पाकपटुना पक्वमिव 'स्थालीपाकं' तं 'श्रपयेत्'। श्रपणानन्तरं तत्र पक्वेऽन्ने 'घृतमभिघार्य' घृताभिघारणं प्रकृत्य अग्नेः 'उदक्' उत्तरस्याम् 'उद्वास्य' संस्थाप्य 'प्रत्यभिघारयेत्' पुनरपि तत्र घृतपातं कुर्यात्। इति निष्पन्नः स्थालीपाकः। ६—८

* তুষাদি-আবরণ-শূন্য শস্যমাত্রকেই তণ্ডুল কহে

কুশানির্ম্মিত পবিত্র-নামে প্রসিদ্ধ ধুচুনীতে প্রক্ষালনার্থ গৃহীত সেই তণ্ডুলগুলি, তাহা হইতে স্থালীতে নিক্ষেপ করিবে। পাককালে মেক্ষণ (হাতা) দ্বারা নাড়িয়া উপর্য্যধঃ একরূপ পাক করিবে, এই পাক এক জন উপযুক্ত পাচকের কৃত পাকের ন্যায় সর্ব্বদোষ-বর্জ্জিত হওআই আবশ্যক। পাক প্রস্তুত হইলে তাহাতে ঘৃত-সংবরা দিয়া অগ্নির উত্তরে নামাইয়া পুনশ্চ তাহাতে ভাগানুসারে ঘৃত সিঞ্চিত করিবে। ৬—৮

अग्निमुपसमाधाय कुशैः समन्तं परिस्तृणुयात् पुरस्ताद्दक्षिणतउत्तरतः पश्चादिति सर्वतस्त्रिवृतम्पञ्चवृतं वा बहुलमयुग्मसंहतम्प्रागग्रैरग्रैर्मूलानिच्छादयन् पश्चाद्दास्तीर्य्य दक्षिणतः प्राञ्चमपकर्षति तथोत्तरेण दक्षिणोत्तराण्यग्राणि कुर्य्यादेष परिस्तरणन्यायः सर्वेष्वाहुतिमत्सु। ९—१५

वक्ष्यत्यनुपदं बर्हिषि स्थालीपाकेत्यादि (१९ सू०); ततश्च स्थालीपाकोत्तरणात् प्रागेव परिस्तरणं कर्त्तव्यमिति तत्प्रकार उच्यते;—'अग्निम्' 'उप समाधाय' समिद्भिः प्रज्वाल्य, तस्य प्रज्वलितस्याग्नेः 'समन्तं' समन्तात् सर्वतः सर्वासु दिक्षु 'कुशैः' कुशास्तृतैः' 'परिस्तृणुयात्' परिस्तरणमाच्छादनं कुर्वीत। तत्र क्रममाह—'पुरस्तात्' पूर्वस्यां, ततः 'दक्षिणतः' दक्षिणस्यां, ततः 'उत्तरतः' उत्तरस्यां, ततः 'पश्चात्' पश्चिमस्याम् 'इति' एवम्। तत्राप्यन्यदप्याह—'सर्वतः' सर्वास्वेव दिक्षु 'त्रिवृतं पञ्चवृतं वा' परिस्तरणं कार्यम्। तत्रापि 'बहुलं' बहुत्वं, परं तृणानां

পরস্পরযোগেন যুগ্মত্বং সংহতত্বং বা ন স্যাত্ যথা। দ্বয়োর্যোগে যুগ্মত্বং ত্র্যাদিযোগে তু সংহতত্বমিতি বিবেকঃ। কিঞ্চ 'প্রাগগ্রৈঃ' পূর্ব্বদিঙ্মুখৈর্দর্ভৈঃ 'অগ্রৈঃ' অগ্রভাগৈঃ প্রথমস্তৃতানাং কুশানাং 'মূলানি ছাদয়ন্' এবমুত্তরত্রাপি। 'বা' অথবা অগ্রৈর্মূলাচ্ছাদনং ন কুর্য্যাচ্চেত্ 'পশ্চাত্' পশ্চিমস্যাং প্রথমতঃ 'আস্তীর্য্য' 'দক্ষিণতঃ' 'তথা উত্তরেণ' 'প্রাক্চ' পূর্ব্বদিগ্ভাগং 'প্রকর্ষতি' প্রকৃষ্টং কর্ষেত্ আকর্ষণপূর্ব্বকং মিশ্রয়েত্। তত্র তথা কর্ষণায় 'দক্ষিণোত্তরাণি' দক্ষিণাভিমুখানি উত্তরাভিমুখানি চ 'অগ্রাণি' কুশানাং 'কুর্য্যাত্'। 'এষঃ' উভয়বিধএব 'পরিস্তরণন্যায়ঃ' 'সর্ব্বেষু আহুতিমত্সু' অনুষ্ঠানেষু জ্ঞেয়ঃ। ৫—১৫

ঊনবিংশ সূত্রে স্থালীপাক উত্তরণানন্তর আজ্যসংস্কার বিহিত হইবে, অতএব স্থালীপাক নামাইবার পূর্ব্বেই পরিস্তরণ করিতে হইবে। যথা—

সমিৎপ্রক্ষেপাদির দ্বারা অগ্নি প্রজ্বলিত করিয়া উক্ত অগ্নির চতুর্দ্দিকেই কুশা ছড়াইয়া দিবে। প্রথমে পূর্ব্বদিকে, পরে দক্ষিণে, তাহার পর উত্তর দিকে, শেষে পশ্চিমে। সকল দিকেই তিনবার বা পাঁচবার কুশা ছড়াইবে কিন্তু এরূপ সতর্কতার সহিত ছড়াইবে, যে দুই, তিন বা ততোঽধিক কুশা একস্থানে মিলিত হইয়া না যায় এবং সকল কুশাই পূর্ব্বাগ্র ফেলিবে ও তাহাদেরই অগ্রভাগের দ্বারা তাহাদের মূলভাগ আচ্ছাদিত হইবে অথবা (কুশা যদি অল্প থাকে) পশ্চিম দিকে ছড়াইয়া দক্ষিণাগ্র কুশার দ্বারা দক্ষিণ হইতে এবং উত্তরাগ্র কুশার দ্বারা উত্তর হইতে পূর্ব্বদিক্ আকর্ষিত হইবে অর্থাৎ বৃত্ত বা চতুষ্কোণ করিয়া না ছড়াইয়া ত্রিকোণ

রূপে ছড়াইলেও চলিতে পারে। ইহাকেই পরিস্তরণ কহে; ইহা সকল প্রকার আহুতিবিশিষ্ট অনুষ্ঠানেই ব্যবহৃত হইবে। ৯—১৫

परिधीनप्येके कुर्वन्ति शामीलान् पार्णान् वा ।१६

'एके' आचार्याः 'शामीलान्' शमीकाष्ठीयान् 'वा' 'पार्णान्' पलाशकाष्ठीयान् 'परिधीन्' कर्मप्रदीपोक्तलक्षणान् सीमारूपान् 'कुर्वन्ति' । १६

কোন কোন আচার্য্য শমীকাষ্ঠের অথবা পলাশকাষ্ঠের পরিধি অর্থাৎ সীমা-স্থাপনও করিয়া থাকেন। ১৬

उत्तरतोऽपाम्पूर्णः स्रुवः प्रणीता भावे न वा स्यादित्येके। १७,१८

'उत्तरतः' अग्नेरिति यावत्, 'अपां पूर्णः स्रुवः' 'प्रणीता' एतत्संज्ञको भवेत्। 'भावे' पूर्वोक्तचमसपात्रस्य (२५ पृ०) 'न वा स्यात्' स्रुवः प्रणीता 'इति' एवम् 'एके' आचार्या वदन्ति तदपि न विरुद्धम्। १७,१८

অগ্নির উত্তরে জল-পূর্ণ স্রুব রক্ষা করিবে, তাহাকে প্রণীতা বলাযায়। কোন কোন আচার্য্য বলেন যে পূর্ব্বোক্ত (২৫ পৃ॰) চমসপাত্রে জলরক্ষিত থাকিলে, স্রুবমধ্যে জলস্থাপন না করিলেও ক্ষতি নাই। ১৭,১৮

बर्हिषि स्थालीपाकमासाद्येध्ममभ्याधायाज्यꣳ सꣳस्कुरुते सर्पिस्तैलन्दधि पयो यवागूं वा ।१९,२०

'बर्हिषि' आस्तृते तत्र कुशासमूहे 'स्थालीपाकम्' स्थाल्यां पक्वं चरुं तत्सहितस्थालीपात्रमिह ग्राह्यम् 'आसाद्य' संस्थाप्य, अथाज्यसंस्कारः ;—'इध्मम्' इन्धनकाष्ठं पूर्वोक्तं पालाशाद्यन्यतमम् 'अभ्याधाय' अग्नौ अभितः प्रदाय पुनरपि सुप्रज्वाल्याग्निमिति यावत्। ततस्तत्र प्रज्वलितेऽग्नौ 'आज्यम्' अनुपदवक्ष्यमाणं सर्पिरादीनामन्यतमं 'संस्कुरुते' संस्कुर्वीत। तथाच 'सर्पिः' घृतं 'तैलं' तिलस्नेहं 'दधि' 'पयः' दुग्धं 'यवागूं वा'। १८,२०

সেই পাতিত কুশাসমূহের উপরি স্থালীপাক স্থাপন করিয়া পুনশ্চ ইন্ধন প্রক্ষেপে অগ্নি সমুজ্বলিত করত তাহাতে আজ্য সংস্কার করিবে।' আজ্য,—এস্থলে ঘৃত, তৈল, দধি, দুগ্ধ অথবা যবাগু এই পাঁচটি বস্তুর যে কোনটি হইতে পারিবে। ১৯—২০

ততশ্চ পবিত্রাভ্যামাজ্যোৎপবনং কর্ত্তব্যমিতি প্রথমং পবিত্রনির্মাণমুচ্যতে ;—

ततएव बर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते ओषधिमन्तर्धाय छिनत्ति न नखेन पवित्रे स्थोवैष्णव्यावित्यथैने अद्भिरनुमार्ष्टि विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति। २१—२३

'ततः' पूर्व्वासादितात् 'बर्हिषः एव' 'प्रादेशमात्रे' प्रादेशप्रमाणे 'पवित्रे' 'कुरुते' कुर्वीत। कथमित्याकाङ्क्षायां वदति;—'ओषधिम्' व्रीह्यादिकम् 'अन्तर्धाय' मध्ये स्थाप्य "पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ"—'इति' अनेन मन्त्रेण 'छिनत्ति' छिन्द्यात् न नखेन।

'अथ' तदनन्तरम् 'एते' पवित्रे 'अद्भिः' "विष्णोर्मनसा पूते स्थः' —'इति' अनेन मन्त्रेण 'अनुमार्ष्टि' अनुमृज्यात्।२१—२२

পরে সেই পূর্ব্বসংগৃহীত কুশাসমূহের মধ্যহইতেই প্রাদেশপ্রমাণ কুশাদ্বয় গ্রহণ করিয়া 'তোমরা বিষ্ণুদেবতার সুতরাং পবিত্র' এই মন্ত্র পাঠ করত ওষধি মধ্যে দিয়া ছেদন করিবে, নখের দ্বারা ছেদন করিবে না। তদনন্তর এই 'বিষ্ণুদেবতার অভিপ্রায়েই তোমরা পবিত্র' এই মন্ত্র পাঠ-পূর্ব্বক উহা জলধৌত করিবে। ২১—২৩

निर्म्मिताभ्याञ्च ताभ्यां पवित्राभ्यामाज्योत्पवनं विधत्ते ;—

सम्पूयोत्पुनात्युदगग्राभ्याम्पवित्राभ्यामङ्गुष्ठाभ्याञ्चोपकनिष्ठिकाभ्याञ्चाङ्गुलिभ्यामभिसङ्गृह्य प्राक्शस्त्रिरुत्पुनाति देवस्त्वासवितोत्पुनात्वच्छिद्रेणपवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभिरिति सकृद् यजुषा द्विस्तूष्णीम् ॥ २४,२५

'सम्पूय' ते पवित्रे पूर्व्वोक्तप्रकारेण शोधयित्वा शोधिताभ्यां ताभ्यामेव 'पवित्राभ्याम्' कीदृशाभ्याम् उदगग्राभ्याम् 'उत्पुनाति' आज्यमित्याशयः। आज्ये पतितं तृणादिकं तत उद्धृत्य अग्नौ निक्षिपेदित्यर्थः। कथङ्कृत्वा ? कतिवारम् ? केन मन्त्रेणेत्याकाङ्क्षायां पूरयति ;—'अङ्गुष्ठाभ्याम्' 'उपकनिष्ठिकाभ्याम्' अनामिकाभ्यां 'च' 'अङ्गुलिभ्याम्' 'अभि' अभितः 'संगृह्य' 'प्राक्शः' प्रागग्रं यथा स्यात्तथा, 'त्रिः' त्रिवारम् 'उत्पुनाति'। तत्र त्रिषु वारेषु 'सकृत्' एकवारं 'देवस्त्वेत्या

स्तरणाभिघारणरहितं होमं 'होतुम्' 'उपक्रमते' प्रवर्त्तेत। स्रुचि स्रुवेण प्रथममाज्यग्रहणं, ततश्चरुग्रहणं, ततः पुनराज्यग्रहणम् चेत् उपस्तीर्णाभिघारितं तदुच्यते होमीयम्; चरुग्रहणाद्धि पूर्व-माज्यग्रहणमुपस्तरणमुच्यते, परस्ताच्चाभिघारणमिति। यत्र तु उपस्तरणमभिघारणञ्च न भवति स एव होम उपघात इति विवेकः। २

অগ্নিকার্য্যমাত্রেই প্রনুষ্ঠেয় পূর্ব্বোক্ত 'অদিতেনুমন্যস্ব' প্রভৃতি পর্য্যুক্ষণান্ত কার্য্য (২১ ও ২২ পৃ০) কার্য্য সম্পন্ন হইলে পরে স্থালীপাকে আজ্য প্রক্ষেপ করিয়া উপঘাত হোম * করিবার উপক্রম করিবে। ২

यद्युवा उपस्तीर्णाभिघारितं जुहुषेदाज्यभा-गावेव प्रथमौ जुहुयाच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा पश्चा-वत्तन्तु भृगूणामग्नये स्वाहेत्युत्तरतः सोमाय स्वाहेति दक्षिणतः प्राक्शोजुहुयात्॥ ३,४

'यदि उ वा' यदैव 'उपस्तीर्णाभिघारितं' 'जुहुषेत्' होतुमिच्छेत्, तदैव 'प्रथमौ' उपघातनामोपक्रमरूपहोमसम्पादनोपयो-

* স্রুচের মধ্যে চরুগ্রহণের প্রথমে স্রুবের দ্বারা আজ্যগ্রহণকে উপস্তরণ অর্থাৎ আস্তরন এবং চরুগ্রহণের পরে আজ্যগ্রহণকে অভিঘারণ অর্থাৎ আচ্ছাদন কহে। তদনুযায়ী প্রথমে আজ্য, পরে চরু, পুনশ্চ আজ্যগ্রহণ করিয়া যে হোম করাযায় তাহাকে 'উপস্তীর্ণাভিঘারিত' কহাযায়। যে হোমে উপস্তরন বা অভিঘারণের আবশ্যক নাই তাহাকে 'উপঘাত' হোম কহে অর্থাৎ যজ্ঞারম্ভ-দ্যোতক হোম।

गिनौ 'आज्यभागौ' उपर्युपरि होमद्वयनिष्पादकौ 'जुहुयात्' अग्नाविति। एतावेव होमौ उपघातसञ्ज्ञौ प्रकृतहोमस्योपस्तीर्णाभिघारितस्योपोद्घातरूपत्वात्। अत्रेतिकर्त्तव्यतादिकं ब्रूते;— 'चतुर्गृहीतम्' चतुःकृत्वः गृहीतं स्रुवेण स्रुचीति यावत् 'आज्य' सर्पिरादीनामन्यतमम् 'गृहीत्वा' अग्निमध्य एव, 'उत्तरतः' उत्तरस्याम् 'अग्नये स्वाहा'—'इति', 'दक्षिणतः' दक्षिणस्यां 'सोमाय स्वाहा'—'इति' 'प्राक्‌थः' प्राग्गतं यथा स्यात्तथा जुहुयात्। एतावेव होमौ उपघाताख्यौ। अत्र विशेषः—'भृगूणां' भृगुगोत्रोत्पन्नानां 'तु' 'पञ्चावत्तं' पञ्चकृत्वः आज्यग्रहण मिति। ३,४

যখনই উপস্তীর্ণাভিঘারিত নামক হোম করিতে ইচ্ছা করিবে, তখনই তাহার পূর্ব্বে দুইটি উপঘাত হোম করিবে। এই উপঘাত হোম করিতে হইলে স্রুচের মধ্যে প্রতিবারই স্রুবের দ্বারা উপর্য্যুপরি চারিবার আজ্যগ্রহণ করিতে হইবে এবং ঐ চতুর্গৃহীত আজ্য প্রথমে 'অগ্নয়ে স্বাহা' মন্ত্রে অগ্নিকুণ্ডের মধ্যে উত্তরে ও তৎপরে 'সোমায় স্বাহা' মন্ত্রে অগ্নিকুণ্ডের মধ্যে দক্ষিণে, পূর্ব্বদিগ্‌গত করিয়া হোম করিবে। বিশেষত ভৃগুগোত্রোৎপন্নগণের প্রতিহোমেই পঞ্চবার আজ্যগ্রহণ কর্ত্তব্য। ৩,৪

इदानीमुपस्तीर्णाभिघारितहोमप्रकारं कथयति ;—

अथ हविष उपस्तीर्य्यावद्यति मध्यात् पूर्वार्द्धाच्चतुरवत्ती चेद्भवति मध्यात् पूर्वार्द्धात् पश्चार्द्धादिति पञ्चावत्ती चेद्भवत्यभिघारयत्यवदानानि प्रत्यनक्त्यावदा-

नस्थानान्ययातयामतायाअग्नयेस्वाहेति मध्ये जुहुयात् सकृद्वा त्रिर्वैतेन कल्पेन ॥ ५—१०

'अथ' उपघातहोमानन्तरम् 'उपस्तीर्य' आज्येन स्रुचं सस्नेहां प्रकृत्य तदुपरि 'हविषः' चरून् 'अवद्यति' अवदाय गृह्णाति । अवदानप्रकारमाह—'चतुरवत्ती' भृगुवंशीयो न 'भवति चेत्', 'मध्यात्' मध्यं लक्षीकृत्य पूर्वार्द्धात् अवद्यतीत्यनुवर्त्तते ; किञ्च 'पञ्चावत्ती' भृगुवंशीयः 'भवति चेत्', 'मध्यात्' मध्यं लक्षीकृत्य 'पश्चार्द्धात्' अवद्यति; 'इति' एवमेव नियमः । 'अवदानानि' चतुर्गृहीतानि पञ्चगृहीतानि वा तानि 'अभिघारयति' अभिघारयेत् तदुपरि पुनः स्रुवाज्यधारापातं कुर्वीतेति यावत् । किञ्च 'अवदानस्थानानि' चरुस्थालीमध्यतो यतोयतः चरून् चतुः पञ्च वा कृत्वा अवदाय गृहीतानि तानि, 'अयातयामतायै' यातयामता यागायोग्यता तदभावाय यागयोग्यतामेव रक्षयितु मिति यावत्, 'प्रत्यनक्ति' यत्र यत्र मेक्षणप्रवेशचिह्नं तानि सर्वाण्येव प्रति लक्ष्याज्यसिञ्चनं कुरुते कुर्वीतेत्यर्थः । ततः तदेव उपस्तीर्णाभिघारितं हविः प्रगृह्य "अग्नये स्वाहा"—'इति' इमं मन्त्रमुच्चरन् 'मध्ये' अग्नेः 'जुहुयात्' अयमेव होमोऽत्रोपस्तीर्णाभिघारित उच्यते । 'एतेन कल्पेन' कथितप्रकारेण 'सकृत् वा' एकवारं वा 'त्रिर्वा' त्रिवारं वा जुहुयात् । ५—१०

উপঘাত হোমের পরে সেই স্রুচে স্রুব দ্বারা বারেক আজ্যগ্রহণ করিয়া তদুপরি মেক্ষণ দ্বারা চরু গ্রহণ করিবে। তন্মধ্যে বিশেষ এই ; যে, যদি ভৃগুগোত্র হয়'ত চরুস্থালীর মধ্যে পশ্চার্দ্ধ হইতে এবং পঞ্চবার চরুগ্রহণ করিতে হইবে ;

অপর গোত্র হইলে চরুস্থালীর মধ্যে পূর্ব্বার্দ্ধ হইতে এবং চারিবারমাত্র চরুগ্রহণ করিবে। পরে যে যে স্থান হইতে মেক্ষণ দ্বারা চরু কাটিয়া লইবে, আজ্যদ্বারা সেই সেই স্থান সিঞ্চিত করিবে, যাহাতে চরু শুষ্ক না হয়—যাগযোগ্য থাকে। অনন্তর সেই গৃহীত চরুর উপরি পুনশ্চ আজ্যধারা-পাতন করিয়া সেই উপর্য্যধ আজ্যবিশিষ্ট চরু 'অগ্নয়ে স্বাহা' এই মন্ত্রে অগ্নির মধ্যে হবন করিবে। ইহাকেই উপস্তীর্ণাভি-ঘারিত হোম কহে। এইরূপ হোম একবার বা বারত্রয় করিবে। ৫—১০

इदानीं स्विष्टकृद्धोममुपदिशति ;—

अथ स्विष्टकृत उपस्तीर्य्यावद्यत्युत्तरार्द्धपूर्वार्द्धात् सकृदेव भूयिष्ठं द्विरभिघारयेद्यदा पञ्चावत्ती स्याद् द्विरुपस्तीर्य्यावदाय द्विरभिघारयेत् न प्रत्यनक्त्यवदा-नस्थानं यातयामताया अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्यु-त्तरार्द्धपूर्वार्द्धे जुहुयात् ॥ १०—१४

'अथ' अत्राथशब्देन प्रकरणान्तरत्वमात्रं लक्षयति, नत्वा-नन्तर्यम् ; स्विष्टकृद्धोमात् पुरस्तादेव प्रकृतयागस्य वक्ष्यमाण-त्वात् (१६ सू०)। 'स्विष्टकृते' स्विष्टकृद्धोमसिध्यर्थम्, पूर्ववत् 'उपस्तीर्य' स्रुवाज्यं स्रुचि आस्तीर्य्य, तत्रैव चरुस्थालीमध्यतएव 'उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धात्' उत्तरार्द्धस्य प्रथमार्द्धात् 'भूयिष्ठ' बहुतरं 'सकृत्' एकवारम् 'एव' 'अवद्यति' अवदाय गृह्णाति ; तदनन्तरं गृहीतं तं चरुं 'द्विः' द्विवारम् 'अभिघारयेत्'

স্রুবাজ্যধারয়া সিঞ্চেত্। অত্র বিশেষঃ কথ্যতে;—'যদি তু' 'পঞ্চাবত্তী' ভৃগুগোত্রঃ 'স্যাত্' যজমানঃ তর্হি 'দ্বিঃ' দ্বিবারম্ 'অবদায়' 'উপস্তীর্য্য' 'দ্বিরভিঘারয়েত্' দ্বিবারমেবাভিঘারণং কুর্য্যাত্। কিন্তু স্বিষ্টকৃদ্যাগে 'যাতযামতায়ৈ' যাগাযোগ্যতাভিয়া 'অবদানস্থানং' 'ন প্রত্যনক্তি' অস্যৈব হোমস্যান্ত্যচরুহোমত্বান্নষ্টেঽপি তস্মিন্ ক্ষত্যভাবাদিতিভাবঃ। স্বিষ্টকৃদ্ধোমস্য মন্ত্রং স্থানং 'চ' বোধয়তি ;—'অগ্নয়ে স্বিষ্টকৃতে স্বাহা'—ইতি অনেন মন্ত্রেণ 'উত্তরার্দ্ধপূর্বার্দ্ধে' অগ্নেরুত্তরার্দ্ধস্য পূর্বার্দ্ধে 'জুহুয়াত্'॥ গতোঽয়ং স্বিষ্টকৃদ্ধোমঃ॥ ১১—১৪

(উক্ত উপস্তীর্ণাভিঘারিত হোমের পরে প্রকৃত হোম শেষ হইলে*) স্বিষ্টকৃৎ হোম করিবার জন্যও পূর্ব্ববৎ স্রুবার দ্বারা আজ্য লইয়া স্রুচে গ্রহণ করণানন্তর সেই চরুস্থালীমধ্য-স্থিত চরুর উত্তরার্দ্ধের পূর্ব্বার্দ্ধ হইতে একবারমাত্র কিন্তু সমধিক পরিমাণে চরু গ্রহণ করিবে এবং তদুপরি পুনশ্চ বারদ্বয় আজ্য-সিঞ্চন করিবে। বিশেষ এই; যে, যদি কর্ত্তার ভৃগুগোত্র হয়'ত তাহাকে বারদ্বয় উপস্তরণ করিতে হইবে অনন্তর ঐরূপ চরুগ্রহণ ও ঐরূপই বারদ্বয় অভিঘারণ করিবে। (আরও জ্ঞাতব্য; যে, স্বিষ্টকৃৎ যাগই শেষ অর্থাৎ ইহার পরে আর হোমের জন্য চরুর আব-

* দর্শপৌর্ণমাসের প্রকৃত হোম পরে বলা যাইবে ২২—২৫সূ০। বিবাহাদি সমস্ত কার্য্যেরই প্রকৃত হোম আছে। প্রকৃত হোমকেই 'আবাপ' কহে। সকল আবাপেরই প্রথমে উপঘাতহোম, ও উপস্তীর্ণাভিঘারিত হোম হইয়া থাকে এবং শেষে স্বিষ্টকৃৎ হোম করিতে হয়। এই চতুর্ব্বিধ হোমই চরুদ্বারা নিষ্পন্ন হয়।

শ্যক হয় না (অতএব) স্বিষ্টকৃৎ হোমের জন্য চরুগ্রহণ করিয়া সেই চরু যথাযোগ্য রাখিবার জন্য তাহাতে আজ্য-সিঞ্চন করিবার আবশ্যক নাই। ঐ গৃহীত হোমীয় 'অগ্নয়ে স্বিষ্টকৃতে স্বাহা' মন্ত্রে অগ্নির উত্তরার্দ্ধের পূর্ব্বার্দ্ধে হবন করিবে। ইহাকেই স্বিষ্টকৃৎ হোম কহে। ১১—১৪

अथापरोऽप्यस्ति होमः सर्वकर्मसाधारणस्तं विधत्ते—

महाव्याहृतिभिराज्येनाभिजुहुयात् ॥ १५

'महाव्याहृतिभिः' भूर्भुवःस्वरितिमन्त्रेण 'आज्येन' 'अभिजुहुयात्' इति सर्वसाधारणहोमप्रकारः ॥ १५

'ভূর্ভুবঃস্বঃ স্বাহা' মন্ত্রে আজ্যদ্বারা হোম করিবে। ইহাকেই মহাব্যাহৃতি হোম কহে। ১৫

इदानीं प्रकृतहोमकालं व्यवस्थापति—

प्राक् स्विष्टकृत आवापः ॥ १६

'स्विष्टकृतः' स्विष्टकृद्धोमात् 'प्राक्' पुरस्तादेव 'आवापः' प्रकृतहोमो दर्शपौर्णमासीयोवैवाहिकादिषु कार्यः ॥ १६

স্বিষ্টকৃৎ হোমের পূর্ব্বেই আবাপ অর্থাৎ দর্শপৌর্ণমাসের বা বিবাহাদির প্রকৃত হোমসকল করিবে। ১৬

गणेष्वेकम्परिसमूहनमिध्मोवर्हिःपर्य्युक्षणमाज्य-माज्यभागौ च सर्वेभ्यः समवदाय सकृदेव सौविष्टकृतं जुहोति ॥ १७,१८

'गणेषु' बहुष्वावापेषु कर्त्तव्येषु आवापबहुत्वानुरोधतस्तत्-

পূর্ব্বাপরকার্য্যাণামপি বহুত্বং ন ভবেদিত্যাহ—'পরিসমূহনমিত্যাদিকম্' পূর্ব্বোক্তং সমস্তমেব 'একং' সকৃদেব ভবেত্, কিন্তু 'সর্ব্বেভ্যঃ' আবাপেভ্যঃ 'সমবদায়' অবদানপূর্ব্বকহোমানন্তরং 'স্বিষ্টকৃতং' স্বিষ্টকৃৎসম্বন্ধিহোমং 'সকৃত্' একবারমেব 'জুহোতি' ন তু আবাপসঙ্খ্যানুগুণমিতি যাবত্ ॥ ১৭,১৮

যেস্থলে বহুতর আবাপ কর্ত্তব্য হইবে, তথায় আবাপের বহুত্ব অনুরোধে ইধ্মগ্রহণাদি কার্য্যসমস্তও বহুবার অনুষ্ঠিত হইবে না এবং সকল আবাপের জন্যই পূর্ব্ববৎ প্রকারে চরুগ্রহণ পূর্ব্বক হোমগুলি শেষ হইলে পরে সর্ব্বশেষে একবারমাত্র স্বিষ্টকৃৎ হোম করিবে। ১৭,১৮

হুত্বৈতন্মেক্ষণমনুপ্রহরেত্প্রক্ষাল্য বৈতেনোদ্ধৃত্য ভুঞ্জীত ॥ ১৯,২০

'এতত্' স্বিষ্টকৃত্ হোমং 'হুত্বা', 'অনু' পশ্চাত্ অনাবশ্যকমিতি মত্বা তদ্ধোমান্তহোমসাধনং 'মেক্ষণং' 'প্রহরেত্' প্রক্ষিপেত্ অগ্নাবিতি শেষঃ। 'বা' অথবা 'প্রক্ষাল্য' তন্মেক্ষণম্ রক্ষেত্, যথাকালম্ 'এতেন' মেক্ষণেনৈব 'উদ্ধৃত্য' অন্নং 'ভুঞ্জীত' যজমানঃ। এতচ্চ মেক্ষণেন ভোজনং যস্য সুখকরং স ন প্রক্ষিপেদিতি ভাবঃ ॥ ১৯,২০

এই স্বিষ্টকৃৎ হোমের পরে মেক্ষণ অনাবশ্যক হয়'ত অগ্নিতে ফেলিয়া দিবে অথবা ভোজনার্থ আবশ্যক বিবেচিত হইলে ধুইয়া রাখিবে, যথাসময়ে তাহাদ্বারা আহার করিবে। ২০

ন স্রুবমনুপ্রহরেদিত্যেকআহুঃ ॥ ২১

'एके' आचार्याः 'स्रुवं न अनु प्रहरेत्'—'इति आहुः' तदपि सम्मतम् । २१

কোন কোন আচার্য্য বলেন; 'কার্য্যশেষে স্রুবও ধুইয়া রাখিবে; অগ্নিতে প্রক্ষেপ করিবে না' তাহাতেও ক্ষতি নাই। ২১

अथेदानीमाहिताग्न्यनाहिताग्न्योर्दर्शपौर्णमासावापमन्त्रभेदमाह—

आग्नेयएवानाहिताग्नेरुभयोर्दर्शपौर्णमासयोः स्थालीपाकस्यादाग्नैयोवाग्नीषोमीयोवाऽऽहिताग्नेः पौर्णमास्यायामैन्द्रो वैन्द्राग्नो वा माहेन्द्रो वा अमावास्यायामपि वाऽऽहिताग्नेरप्युभयोर्दर्शपौर्णमासयोराग्नेयएव स्यात् ॥ २२—२५

'अनाहिताग्नेः' अनग्निहोत्रिणः 'उभयोः', कयोरित्याह 'दर्शपौर्णमासयोः' 'स्थालीपाकः' स्थाल्यां पक्वचरुः 'आग्नेयः' अग्निदेवताकः 'स्यात्' उपस्तीर्णाभिघारितं चरुं गृहीत्वा 'अग्नये स्वाहा' इति मन्त्रेणैवापरोहोमआवापोदर्शपौर्णमासयो-रनाहिताग्नेरित्येव पर्यवसितार्थः। 'आहिताग्नेः' अग्निहोत्रिणस्तु 'पौर्णमास्यायाम्' 'आग्नेयः' एव 'वा' अथवा 'अग्नीषोमीयः' किन्तु 'अमावस्यायाम्' 'ऐन्द्रः वा ऐन्द्राग्नः वा माहेन्द्रः वा' स्थालीपाकः स्यादिति। 'अपिवा' 'आहिताग्नेरपि' 'उभयोः दर्शपौर्णमासयोः' 'आग्नेयः एव' 'स्यात्'; अस्मिन् पक्षे आहिताग्न्यनाहिताग्न्योर्न कोऽपि भेदइति फलितम्। २२-२५

(অতঃপর দর্শপৌর্ণমাসের আবাপ বলা হইতেছে) যজমান যদি অগ্নিহোত্রী না হয়'ত দর্শ ও পৌর্ণমাস উভয় যাগেই 'অগ্নয়ে স্বাহা' মন্ত্রে উপস্তীর্ণাভিঘারিত চরু হোম করিবে; যদি অগ্নিহোত্রী হয়, তাহাহইলে পৌর্ণমাস যাগের আবাপে 'অগ্নয়েস্বাহা' অথবা 'অগ্নীষোমাভ্যাংস্বাহা' মন্ত্র ব্যবহার করিবে এবং অমাবাস্যাযাগে 'ইন্দ্রায় স্বাহা' বা 'ইন্দ্রাগ্নীভ্যাং স্বাহা' অথবা 'মহেন্দ্রায় স্বাহা' মন্ত্র ব্যবহার করিবে কিংবা অগ্নিহোত্রীও দর্শ ও পৌর্ণমাস উভয় যাগেই অনগ্নিহোত্রীর ন্যায় 'অগ্নয়ে স্বাহা' এই মন্ত্রেই আহুতি প্রদান করিবে। ২২—২৫

যজ্ঞবাস্তুনামকমপরমপি কিঞ্চিদুপদিশতি—

সমিধমাধায়ানুপর্য্যুক্ষ্য যজ্ঞবাস্তু করোতি তত এব বর্হিষঃ কুশমুষ্টিমাদায়াজ্যে বা হবিষি বা ত্রিরবদধ্যাদগ্রাণি মধ্যানি মূলানীত্যক্তꣳরিহাণা ব্যন্তু বয় ইত্যথৈনমদ্ভিরভ্যুক্ষ্যাগ্নাবপ্যর্জয়েদ্যঃ পশূনামধিপতী রুদ্রস্তন্তিচরো বৃষা পশূনস্মাকং মা হিꣳসীরেতদস্তু হুতন্তব স্বাহেত্যেতদ্যজ্ঞবাস্ত্বিত্যাচক্ষতে॥

২৬—২৯ ॥ ৮

'সমিধম্ আধায় অনু পর্যুক্ষ্য' পূর্বোক্তপ্রকারেণ সমিদাধানং প্রজ্বাল্য পর্যুক্ষণঞ্চ সমাপ্য তস্মিন্নেব কালে 'যজ্ঞবাস্তু' নাম কিঞ্চিৎ কার্যং 'করোতি' কুর্যাৎ দর্শপৌর্ণমাসাদৌ। কথমিত্যাহ—"তত এব বর্হিষঃ" আস্তৃতকুশাসমূহাদেব 'কুশমুষ্টিম্'

मुष्टिमितानि कुशतृणानि 'आदाय' संगृह्य 'आज्ये वा', पूर्वोक्ता-न्यतमे वा 'हविषि वा' पक्वचरौ वा 'अग्राणि, मध्यानि, मूलानि, 'इति' एवं 'त्रिः' त्रिवारम् 'अवदध्यात्' अञ्जयेत् 'अक्तं रिहाणा व्यन्तु वयः'—'इति' अनेन मन्त्रेणेति। 'अथ' अनन्तरम्, तानि 'अद्भिः' 'अभ्युक्ष्य' सिञ्चयित्वा 'यः पशूनामित्यादिस्वाहान्तेन मन्त्रेण 'अग्नौ' 'अर्जयेत् अपि' क्षिपेच्च। 'एतद्' कर्म 'यज्ञवास्तु'—'इति आचक्षते' ॥ २६—२८ ॥ ८

इति गोभिलगृह्यसूत्रे प्रथमप्रपाठके अष्टमखण्डस्य
व्याख्यानं समाप्तम्। १,८

দর্শপৌর্ণমাসাদি যাগে আর একটি কার্য্য করিতে হয়, তাহাকে 'যজ্ঞবাস্তু' কহে, উহা পূর্ব্বোক্ত প্রকারে সমিদাধান প্রভৃতি পর্য্যুক্ষণ পর্য্যন্ত কর্ম্মের পরেই অনুষ্ঠিত হইবে। যথা—আস্তৃত কুশাসমূহ হইতে একমুষ্টি কুশা লইয়া আজ্যে বা চরুতে অগ্র মধ্য মূলক্রমে 'অক্তং রিহাণা' মন্ত্র পাঠপূর্ব্বক বারত্রয় সিঞ্চিত করিবে। তদনন্তর উহা জল-পূত করিয়া 'যঃ পশূনামধিপতিঃ' ইত্যাদি মন্ত্র পাঠ করত অগ্নিতে বিসর্জ্জন করিবে। ইহাকেই যজ্ঞবাস্তু কহে। ২৬—২৯ ॥ ৮

প্রথম অধ্যায়ে অষ্টম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ১,৮

যাগান্ত্যকর্মাণ্যাহ—

অথৈতদ্ধবিরুচ্ছিষ্টমুদগুদ্বাস্যোদ্ধৃত্য ব্রহ্মণে প্রযচ্ছেত্ তং তিতর্পয়িষেদ্ ব্রাহ্মণস্য তৃপ্তিমনু তৃপ্যামীতি হ যজ্ঞস্য বেদয়ন্তেঽথ যদস্যান্যদন্নমুপসিদ্ধং স্যাত্ ॥ ১—৪

'অথ' মহাব্যাহৃতিহোমানন্তরম্। 'এতত্' 'উচ্ছিষ্টম্' অবশিষ্টং 'হবিঃ' চর্ব্বন্নং 'উদক্' অগ্নেরুত্তরস্মিন্ 'উদ্বাস্য' সংস্থাপ্য 'উদ্ধৃত্য' পাত্রান্তরে গৃহীত্বা 'ব্রহ্মণে' ব্রহ্মনামর্ত্বিজে 'প্রযচ্ছেত্'। 'তং' ব্রহ্মাণং 'তিতর্পয়িষেত্' অতিশয়েন তর্পয়িতুং তৃপ্তং কর্ত্তুমিচ্ছেত্। 'হ' যতঃ 'ব্রাহ্মণস্য তৃপ্তিম্ অনু তৃপ্যামি' —'ইতি' 'যজ্ঞস্য' যজ্ঞপুরুষস্য অভিমতং 'বেদয়ন্তে' ঋষয়ঃ; ব্রাহ্মণতৃপ্ত্যর্থমেব যজ্ঞানুষ্ঠানমিতি ভাবঃ। 'অথ' কিঞ্চ 'অন্যত্' অপরমপি ভক্ষ্যাদিকং 'যত্ অন্নম্' 'অস্য' যজমানস্য 'উপ' সমীপে 'সিদ্ধং স্যাত্' তদপি তস্মৈ দেয়মিতি ॥ ১—৪

যজ্ঞের শেষ কার্য্যগুলি বলা হইতেছে। প্রথম, ঐ মহাব্যাহৃতি হোমের পরে অবশিষ্ট ঐ চরু, অগ্নির উত্তরদিকে স্থাপনপূর্ব্বক সেই চরুস্থালী হইতে পাত্রান্তরে চরু লইয়া ব্রহ্মা=ঋত্বিক্‌কে প্রদান করিবে; সে সময়ে যজমানের নিকটে যদি আরও অপর অন্ন, ভাত প্রভৃতি থাকে'ত তাহাও তাঁহাকে দিবে; যে কোনরূপে হউক তাঁহাকে পরিতৃপ্ত করিতে ইচ্ছা করিবে; কারণ, ঋষিগণ বলেন—'ব্রাহ্ম-

ণের তৃপ্ত্যনুসারেই আমি তৃপ্ত হই'—ইহাই যজ্ঞপুরুষের অভিপ্রায়। ১—৪

अथ ब्राह्मणान् भक्तेनोपेप्सेत् ॥ ५

'अथ' अनन्तरं 'भक्तेन' अन्नेन 'ब्राह्मणान्' निमन्त्रितान् 'उपेप्सेत' सम्बक् मिच्छेत् भोजयेदित्यर्थः ॥ ५

অনন্তর দ্বিতীয়কার্য্য,—নিমন্ত্রিত ব্রাহ্মণগুলিকে ভাত খাওআইয়া পরিতৃপ্ত করিবে। ৫

पूर्णपात्रो दक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यात् कंसं चमसं वान्नस्य पूरयित्वा कृतस्य वाऽकृतस्य वापि वा फलानामेवैतं पूर्णपात्रमित्याचक्षते ब्रह्मैवैक-र्त्विक् पाकयज्ञेषु स्वयं होता भवति पूर्णपात्रो-ऽवमः पाकयज्ञानां दक्षिणाऽपरिमितं परार्ध्यमपि ह सुदाः पैजवन ऐन्द्राग्नेन स्थालीपाकेनेष्ट्वा शतं सहस्राणि ददौ ॥ ६—१२

'पूर्णपात्रः' पूर्णपात्रम् 'दक्षिणा' भवति दर्शपौर्णमासादि-यागस्येति। 'तं' दक्षिणारूपं पूर्णपात्रं 'ब्रह्मणे' ब्रह्मनामर्त्विजे 'दद्यात्'। किन्तत् पूर्णपात्रमिति? वदति—'कंस' कांस्य-पात्रं उलूखले यवादिप्रदानसाधनं, 'चमसं' पानपात्रं 'वा' 'कृतस्य' पक्वस्य 'अकृतस्य' अपक्वस्य 'वा' 'अन्नस्य' समूहैः 'अपि वा' 'फलानां' समूहैः 'पूरयित्वा'; 'एतम् एव' 'पूर्णपात्रम् इति आचक्षते'। दर्शपौर्णमासादौ कर्मणि 'ब्रह्मा एव एकः ऋत्विक्' वरणीयः; बहुतराणामृत्विजां नापेक्षा। होतृकार्यं कथं भवे-

দিত্যাহ;—'পাকযজ্ঞেষু' দর্শপৌর্ণমাসপ্রভৃতিষু 'স্বয়ং' যজমান এব 'হোতা' 'ভবতি' ভবেন্নাম। ননু দর্শপৌর্ণমাসাদিপাকযজ্ঞস্য পূর্ণপাত্রং দক্ষিণা বিহিতা, ততোঽধিকদানে দোষঃ সঞ্জায়তে কিম্? নেত্যাহ;—'পাকযজ্ঞানাং' পাকৈঃ চরুভির্যজনীয়ানাং দর্শপৌর্ণমাসাদীনাং কর্মণাং 'পূর্ণপাত্রঃ' পূর্ণপাত্রম্ 'দক্ষিণা' 'অবমঃ' অবমম্ অধমং ন্যূনকল্পত ইতি যাবৎ। 'অপরিমিতম্' বহুসঙ্খ্যকস্বর্ণাদিক মেব দক্ষিণা 'পরার্ধ্যম্' উত্তমং প্রশস্তমিত্যর্থঃ। অত্র বহুতরদানব্যবহারোঽপি নিদর্শ্যতে;—'হ' নিশ্চয়ম্; 'পৈজবনঃ' পিজবনস্য পুত্রঃ 'সুদাঃ' ঋষিঃ 'ঐন্দ্রাগ্নেন স্থালীপাকেন ইষ্ট্বা' 'শতং' শতগুণিতং 'সহস্রাণি' তথাচ লক্ষং সম্পন্নম্, লক্ষম্ 'অপি' দক্ষিণা 'দদৌ' ॥ ৬—১২

এই দর্শপৌর্ণমাস যাগের দক্ষিণা পূর্ণপাত্র হইবে। সেই পূর্ণপাত্র ব্রহ্মানামক ঋত্বিক্‌কে প্রদান করিবে। আম অথবা সিদ্ধ, অন্ন কিংবা কতকগুলি ফলের দ্বারা কাংস্যপাত্র অথবা চমস পূর্ণ করিবে, তাহাকেই পূর্ণপাত্র কহে। দর্শপৌর্ণমাস প্রভৃতি কার্য্যে একমাত্র ব্রহ্মা ঋত্বিক্ বৃত হইবেন। পাকযজ্ঞে অর্থাৎ চরুপাক মাত্র করিয়া যে যজ্ঞ করিতে হয় তৎসমস্তে স্বয়ং যজমানই হোতা হইবে। এস্থলে আরও জ্ঞাতব্য; যে, পাকযজ্ঞের উক্ত পূর্ণপাত্র দক্ষিণা ন্যূনকল্পে বুঝিতে হইবে; যদি ক্ষমতা থাকে'ত অপরিমিত দক্ষিণা প্রদানই কর্ত্তব্য; পিজবন-বংশধর সুদা ঋষি ইন্দ্রাগ্নীদেবতার উদ্দেশ্যে স্থালীপাক দ্বারা যাগ করিয়া অর্থাৎ অমাবাস্যা যাগানন্তর শতসহস্র সুতরাং লক্ষ (সুবর্ণ বা মুদ্রা বা গাভী) দক্ষিণা প্রদান করিয়াছিলেন। ৬—১২

अथ यदि गृह्येऽग्नौ सायं प्रातर्होमयोर्वा दर्श-पूर्णमासयोर्वा हव्यं वा होतारं वा नाधिगच्छेत् कथं कुर्यादित्या सायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्या-प्रातराहुतेः सायमाहुतिरामावास्यायाः पौर्ण-मासं नात्येत्या पौर्णमास्या आमावास्यमेतेनैवावका-शेन हव्यं वा होतारं वा लिप्सेतापि वा यज्ञिया-नामेवौषधिवनस्पतीनां फलानि वा पलाशानि वा श्रपयित्वा जुहुयादप्यप एवान्ततो जुहुयादिति ह स्माह पाकयज्ञ ऐडो हुतं ह्येव ॥ १३—१७

अहुतस्य प्रायश्चित्तं भवतीति नाव्रतो ब्राह्मणः स्यादिति ॥ १८,१९

अथाप्युदाहरन्ति यावन्न हूयेताभोजनेनैव तावत् सन्तनुयादथ यदाधिगच्छेत् प्रति जुहुयादेवमप्यस्य व्रतं सन्ततं भवतीति ॥ २०—२३

'अथ' प्रकरणान्तरम्। 'यदि' 'गृह्येऽग्नौ' 'सायम्प्रातर्हो-मयोर्वा' 'दर्शपूर्णमासयोर्वा' कर्मणोः 'हव्यं' हवनीयमाज्या-दिकं 'वा' अपि 'होतारं' स्वयमशक्तौ प्रतिनिधिं 'न अधिगच्छेत्' नाप्नुयात्, तर्हि 'कथं' केनप्रकारेण 'कुर्यात्' सायम्प्रातर्होमौ दर्शपूर्णमासौ वेत्याशङ्का। इमामाशङ्कामपनुदति;—'आ साय-माहुतेः' सायमाहुतिकालं यावत् 'प्रातराहुतेः' प्रातर्हवनकाली

'न अत्येति' नातिक्रमते; एवम् 'आ प्रातराहुतेः सायमाहुतिः', किञ्च 'आ अमावास्यायाः' अमावास्यामारभ्य 'पौर्णमासं' यावत् अमावास्याहवनकालो 'न अत्येति'; एवमेव 'आ पौर्णमास्याः' पौर्णमास्यामारभ्य 'आमावास्य'' यावत् पौर्णमास्याहवनकालो नात्येत्येव। तदित्थं हव्यहोत्रोरन्वेषणाय सायम्प्रातराहुत्योश्चतुर्यामोऽवकाशः दर्शपूर्णमासयोस्तु पञ्चदशाहः, 'एतेन' चतुर्यामेन पञ्चदशाहेन वा 'अवकाशेन एव' 'हव्यं होतारं वा' 'लिप्सेत' लब्धुमिच्छेत्। 'अपिवा' होतृलाभे 'यज्ञियानाम् ओषधिवनस्पतीनां फलानि पलाशानि वा एव अपयित्वा जुहुयात्'। 'अपि' तदलाभे च 'अन्ततः' 'अपएव' उदकान्येव 'जुहुयात्', 'ह' निश्चयम्, 'पाकयज्ञः' पाकयज्ञनियमः 'इति' एवं 'ऐडः' नामर्षिः 'आह स्म'; तथाच अबाहुतौ अपि 'हि' निश्चयं 'हुतम् एव' स्वीकार्यमस्माकम्। १३—१७

'अहुतस्य' गृह्येऽग्नौ सायम्प्रातराहुती येन न हुते, नापि दर्शपौर्णमासयोर्हुते येन, तस्य 'प्रायश्चित्तं' कर्त्तव्यं 'भवति'— 'इति' हेतोः 'ब्राह्मणः' 'अव्रतः' नियमाहुतिदानशून्यः 'न स्यात्' 'इति' आदेशः। १८,१९

'अथ अपि' अपरमपि पक्षम् 'उदाहरन्ति' वदन्ति आचार्याः। तथाच—'यावत्' कालं 'न हूयेत' सायम्प्रातर्होमौ दर्शपौर्णमासहोमौ वा 'तावत्' 'अभोजनेन' भोजनमकृत्वैव 'सन्तनुयात्' कालहरणं कुर्यात्। 'अथ' अनन्तरं कालातीतेऽपि 'यदा' यस्मिन्नेव समये 'अधि गच्छेत्' हव्यं होतारं वा, तदैव 'प्रति जुहुयात्' सायमादिकालं प्रतीक्ष्य जुहुयात्। 'एवमपि' अभोजनेन दिनकर्त्तनेनापि 'व्रतं' नित्यानुष्ठेयं 'सन्ततम्' अवि-

ষ্ছিন্ন 'ভবতি'; 'ইতি' গতমিদং প্রকরণং নিত্যানুষ্ঠানস্য। ২০—২৩

যদি কোন দুর্ব্বিপাকে গৃহ্যাগ্নিতে সায়ং ও প্রাতর্হোম করিবার এবং দর্শ ও পৌর্ণমাস যাগ করিবার আয়োজন সঙ্গৃহীত না হয় বা পীড়াদিনিবন্ধন স্বয়ং ও পত্নী উভয়েই অসমর্থ হয় ও হঠাৎ তৎক্ষণাৎ প্রতিনিধিলাভও দুষ্কর হয়'ত তাদৃশস্থলে, সায়ং-হোমের সময় পর্য্যন্তও প্রাতরাহুতির সময় অতীত হইবে না এবং প্রাতরাহুতির সময় পর্য্যন্তও সায়ংহোমের সময় অতীত হইবে না এবং অমাবাস্যা হইতে পূর্ণিমার পূর্ব্বদিবস পর্য্যন্ত পঞ্চদিবসের যে কোন দিবস অমাবাস্যা-যাগ হইতে পারিবে ও পূর্ণিমা হইতে অমাবাস্যার পূর্ব্বদিবস পর্য্যন্ত পঞ্চ দিবসের যে কোন দিবস পৌর্ণমাস্যা-যাগ হইতে পারিবে। এই সময়ের মধ্যে আয়োজন যাহা কিছু অপ্রতুল তাহা সঙ্গৃহীত করিতে যত্ন করিবে এবং এই অবকাশে হোতা লাভও করিতে পারিবে। যদি হবনীয় অন্নাদি সঙ্গৃহীত না হয়, তাহাতেও ক্ষতি নাই ফলের দ্বারাও হবন সম্পন্ন করিবে, অভাবপক্ষে ধান্যাদি শস্যবৃক্ষের বা আম্রাদি বনস্পতির পত্রের দ্বারাও হোমকার্য্য সম্পন্ন করিবে, ঐড় ঋষি বলেন অন্ততঃ একমাত্র জলের দ্বারাও যাগ হইবে। যদি এমন কোন ঘোর দুর্দ্দৈবে জলপর্য্যন্ত সঙ্গ্রহের উপায় না হয়'ত যাবৎ হোমের উপায় নিশ্চয় না হইবে তাবৎ অনাহার থাকিবে, পরে যখনই হবনীয় পাইবে বা হোতৃলাভ করিবে তখনই যথাসময় সায়ং বা প্রাতরাহুতি প্রদান ও দর্শ বা পৌর্ণমাস যজন করিবে। এ প্রকারেও উক্ত কার্য্য

সমস্তের নিয়মিত কর্ত্তব্যতা রক্ষা করিবে পরং ব্রাহ্মণ কোন রূপেই ব্রত-শূন্য হইবে না, ব্রতশূন্য হইলে প্রায়শ্চিত্ত করিতে হয়। ১৩—২৩

एषोऽत ऊर्द्धं हविराहुतिषु न्यायः ॥ २४

'अतऊर्द्धं' इतःपरं 'हविराहुतिषु' हविर्भिः चरुभिर्निष्पाद्येषु नैमित्तिकेषु काम्येषु च सर्व्वेष्वेव होमेषु 'एषः' एव 'न्यायः' प्रकारः, अर्थतः पूर्व्वमुपघातहोमद्वयं ततश्च उपस्तीर्णाभिघारितं प्रकृत्यैव हवनं कार्यमिति। २४

ইহার পরে, চরুদ্বারা সম্পাদ্য যে সমস্ত যাগ বলা যাইবে, সে সমস্ত স্থলেও অবিকল এইরূপই উদূখল মুসল স্থাপনাদি সমস্ত কার্য্য করিতে হইবে। ২৪

मन्त्रान्ते स्वाहाकारः ॥ २५

'मन्त्रान्ते' हविःप्रदानमननसाधनान्ते पूर्व्वत्र परत्र च सर्व्वत्रैव होमे 'स्वाहाकारः' स्वाहापदं प्रयोक्तव्यम्। २५

আহুতির সমস্ত মন্ত্রেরই শেষে 'স্বাহা' পদ যোগ করিয়া প্রয়োগ করিবে। ২৫

आज्याहुतिष्वाज्यमेव संस्कृत्योपघातं जुहुयान्नाज्यभागौ न स्विष्टकृदाज्याहुतिष्वनादेशे पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च महाव्याहृतिभिर्होमो यथा पाणिग्रहणे तथा चूड़ाकर्मण्युपनयने गोदाने च ॥ २६—२८

'आज्याहुतिषु' यत्र हविर्भिर्न हवनं विधेयमपि तु आज्यै-रेवाहुतयो विधास्यन्ते' तत्र 'आज्यमेव संस्कृत्य' चरुपाकाद्या-योजनमनर्थकमित्युलूखलाद्युपसादनादिकमकृत्वैव 'उपघातं' प्रकृतयागस्योपोद्घातरूपमेकमेव होमं 'जुहुयात्'; 'न आज्यभागौ' चतुर्गृहीताद्याज्यभागद्वयात्मकमुपघातहवनं न कार्यम्, 'न स्विष्टकृद्' स्विष्टकृद्यागोऽपि तत्रानावश्यकः। अपिच 'आज्या-हुतिषु' सर्वत्रैव 'अनादेशे' विशेषविध्यभावे सुतरां गर्भाधानादौ 'पुरस्तात्' प्रधानकर्मणः 'उपरिष्टाच्च' तस्य 'महाव्याहृतिभिः' भूर्भुवःस्वरिति समस्ताभिः 'होमः' एकएव कार्यः। ननु चूडा-करणादावपि नास्ति कश्चिद् विशेषादेशइति तत्रापि किमेक-एव होमो महाव्याहृतिभिरिति व्युदस्यत्यनेनातिदेशसूत्रेण;—'पाणिग्रहणे' पाणिग्रहणनिमित्ते सति 'यथा' वक्ष्यामो होम-चतुष्टयम् 'महाव्याहृतिभिश्च पृथक् समस्ताभिश्चतुर्थीम्'—इति, 'चूडाकर्मणि, उपनयने, गोदाने च' 'तथा' एव कार्यं होम-चतुष्टयमित्यतिदेशसूत्रम्। २६—२८

যে সমস্ত হোম কেবল আজ্যের দ্বারাই সম্পাদ্য, তাহাতে আজ্যসংস্কারমাত্র কার্য্য, উদূখল-স্থাপনাদি অনা-বশ্যক। এবং তাদৃশ স্থলে চরুহোমের ন্যায় চতুর্গৃহীত বা পঞ্চগৃহীত আজ্যের দ্বারা দুইটি উপঘাত হোম করিতে হয় না একবারমাত্র উপঘাত হোম করিবে ও উপস্তীর্ণাভিঘারিত হোমও অনাবশ্যক এবং স্বিষ্টকৃৎ হোমও করিতে হইবে না। আজ্যাহুতিস্থলে আরও বিশেষ জ্ঞাতব্য; যে, যে কোন স্থলে-বিশেষ বিধি নাই * তাদৃশস্থলে প্রকৃত যাগের পূর্ব্বে ও পরে

* অর্থাৎ গর্ভাধানাদিতে।

'ভূঃ, ভুবঃ ও স্বঃ' এই মহাব্যাহৃতিত্রয় পাঠপূর্ব্বক এক একটি আহুতি প্রদান করিবে পরং বিবাহে যেরূপ ব্যবস্থা করা যাইবে *, চূড়াকর্ম্মে, উপনয়নে ও গোদানেও তাহাই হইবে। ২৬—২৮

अपवृत्ते कर्मणि वामदेव्यगानꣳ शान्त्यर्थꣳ शान्त्यर्थम् ॥ २९ ॥ ९

॥ इति गोभिल-गृह्यसूत्रे प्रथमः प्रपाठकः ॥

'कर्मणि' नित्ये, नैमित्तिके, काम्ये वा सर्वत्रैव 'अपवृत्ते' समाप्ते सर्वान्ते इति यावत् 'वामदेव्यगानम्' वामदेव्यनामकस्य साम्नोगानम् (ज० गा० १,१,५) कर्त्तव्यम्, तच्च 'शान्त्यर्थं' भवतीति शेषः। द्विरुक्तिरध्यायसमाप्तिद्योतिका । २९ ॥ ९

इति गोभिलगृह्यसूत्रे प्रथमप्रपाठके नवमखण्डस्य
व्याख्यानं समाप्तम् । १,९

॥ समाप्तायं प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

* বিবাহে বিশেষ বিধি হইবে; যে, 'ভূঃ, ভুবঃ, স্বঃ' এই তিনটি মহাব্যাহৃতির দ্বারা পৃথক্ পৃথক্ তিনটি ও ঐ তিন একত্র করিয়া পাঠপূর্ব্বক আর একটি সুতরাং চারিটি হোম করিবে। উক্ত মহাব্যাহৃতিগুলি পৃথক্ পৃথক্ করিয়া হোম করাকেই ব্যস্তহোম এবং একত্রিত পাঠপূর্ব্বক হোম করাকে সমস্ত হোম কহে।

কি নিত্য, কি নৈমিত্তিক, কি কাম্য সকলপ্রকার হোমেই সর্ব্বশেষে বামদেব্য * গান করিবে; তাহাতে সমস্ত আপৎ শান্তি হইবে। ২৯ ॥ ৯

প্রথম অধ্যায়ে নবম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ১,৯.

প্রথম অধ্যায় সমাপ্ত। ১

* ছন্দ আর্চ্চিকের দ্বিতীয়প্রপাঠকের দ্বিতীয়ার্দ্ধে তৃতীয়দশতের পঞ্চম 'কয়ানশ্চিত্রআ' ঋক্ অবলম্বন করিয়া তিনটি সাম গীত হইয়াছে, তাহা গেয়গানের পঞ্চম প্রপাঠকের প্রথমার্দ্ধে ত্রয়োবিংশ, চতুর্ব্বিংশ ও পঞ্চবিংশ; তন্মধ্যে তৃতীয়টিই আর্ষেয়ব্রাহ্মণোক্ত (১,১৯) শ্রুত্যনুসারে 'বামদেব্য'। উত্তরার্চ্চিকের প্রথমপ্রপাঠকের প্রথমার্দ্ধে দ্বাদশসূক্তের প্রথমও ঐ 'কয়ান-শ্চিত্রআ' ঋক্ এবং ঐ সূক্তের ঐ ছন্দের আরও দুইটি ঋক্ আছে; "যদ্-যোন্যাং তদুত্তরয়োর্গায়তি" তাণ্ড্যব্রাহ্মণোক্ত এই শ্রুত্যনুসারে ঐ দুইটীতেও বামদেব্য গান হইয়াথাকে; এই তিনটি বামদেব্য একত্রিত গীত হইলে তাহাকেই মহাবামদেব্য গান কহে; এই মহাবামদেব্য গানটি উহগানের প্রথমপ্রপাঠকের প্রথমার্দ্ধে পঞ্চম সাম। ১

॥ মহাবামদেব্য সাম ॥

৩ র ৪ ২ ৪র ৫
॥ মহাৱামদেৱ্যম্ ॥ কা১৫য়া। নশ্চা৩ইত্রা৩আভুৱাৎ।

১ র ২ ১র ২ ১ ২ র ২ ১ ২ ৩ র
ঊ। তীসদাবৃধঃস। খা। ঔ৩হোহাই। কয়া২৩শচাই। ষ্ঠয়ো-

২ ১ — ২ ৩ র ৪ ২
হো৩। হুম্মা২। ৱা২র্ত্তো৩১৫হাই ॥ (১) কা১৫স্ত্বা। সত্যো৩মা

৪ ৫ ১ ২র ১ ২ ২ র ২ ১
৩দানাম্। মা। হিষ্ঠোমাৎসাদন্ধ। সা। ঔ৩হোহাই। দৃঢ়া-

২ ৩ র ২ ১ — ১ ২
২৩চিদা। রুজোহো৩। হুম্মা২। ৱা১৩সো৩১৫হায়ি ॥ (২)

৩ র ৪ ২ ৪ ৫ ১ ২র ১ ২র ১
অ১৫ঃভী। ষুণা৩ঃসা৩খানাম্। আ। ৱিতাজরায়িতৄ। ণাম্।

র ২ ১ ২ ২ ৩ র ২ ১ — ১
ঔ২৩হোহায়ি। শতা২৩ম্ভৱা। সিয়োহো৩। হুম্মা২। তা১২

২
য়ো৩১৫হায়ি ॥ ৫ ॥

অথ দ্বিতীয়প্রপাঠকঃ ॥

(অথ বিবাহঃ)

॥ ওঁ ॥ পুণ্যে নক্ষত্রে দারান্ কুর্ব্বীত । ১

'পুণ্যে নক্ষত্রে' জ্যোতিঃশাস্ত্রোক্তে 'দারান্' পত্নীং 'কুর্ব্বীত' স্বীকুর্ব্বীত । ১

জ্যোতিশাস্ত্রানুসারে শুভ নক্ষত্রে দারগ্রহণ করিবে । ১

লক্ষণপ্রশস্তান্ কুশলেন । ২

কীদৃশান্ দারানিত্যাহ—'লক্ষণপ্রশস্তান্' প্রশস্তলক্ষণোপেতান্ 'কুশলেন' লক্ষণাভিজ্ঞজনেন পরীক্ষ্যেতি । ২

যাঁহারা সুলক্ষণ কুলক্ষণ বুঝিতে পারেন, এরূপ অভিজ্ঞ জন কর্ত্তৃক পরীক্ষা করাইয়া প্রশস্ত-লক্ষণ-যুক্তা দারা স্বীকার করিবে । ২

তদলাভে পিণ্ডান্ । ৩

'তদলাভে' লক্ষণপরীক্ষকালাভে লক্ষণবিচারেণ সুলক্ষণায়া অভাবে চ 'পিণ্ডান্' মৃৎপিণ্ডগ্রাহণপরীক্ষান্ কুর্ব্বীতেতি । ৩

যদি যথাসময়ে স্ত্রীলক্ষণাভিজ্ঞ কাহারও সাহায্য না পাওয়া যায় অথবা লক্ষণ বিচার করিয়া সর্ব্বসুলক্ষণা কন্যাই দুর্লভ হয়'ত কন্যাকে মৃৎপিণ্ড গ্রহণ করাইয়া পরীক্ষিত করিবে । ৩

वेद्याः सीताया ह्रदाद् गोष्ठाच्चतुष्पथादादेवना-दादहना दीरिणात् सर्व्वेभ्यः सम्भार्य्य नवमं समान् कृतलक्षणान् । ४—६

'वेद्याः' यज्ञीयवेदीतः, 'सीतायाः' लाङ्गलकृष्टस्थानात्, 'ह्रदात्' अगाधजलस्थानात्, 'गोष्ठात्' गोस्थानात्, 'चतुष्पथात्', 'आदेवनात्' देवनं द्यूतस्थानं तस्मात्, आदहनात्' श्मशानात्. 'इरिणात्' उषरप्रदेशात् मृदो गृहीत्वा 'समान्' तुल्यप्रमाणादिकान् किन्तु 'कृतलक्षणान्' यतश्च योमृत्पिण्डोगृहीतः तद्द्योतकचिह्नीकृतान् पिण्डान् कुर्वीतेति अष्टौ पिण्डाः सम्पन्नाः। 'सर्वेभ्यः' पिण्डेभ्यएव 'सम्भार्य' किञ्चित् किञ्चिदाहृतमपि पिण्डमेकं कुर्वीत, तदेव 'नवमं' पिण्डानां भवेत् । ४—६

যজ্ঞবেদী হইতে, কৃষ্টভূমি হইতে, অগাধজলস্থান হইতে, গোষ্ঠ হইতে, চতুষ্পথ হইতে, দ্যূতস্থান হইতে, শ্মশান হইতে ও উষরভূমি হইতে কিঞ্চিৎ কিঞ্চিৎ মৃত্তিকা সংগ্রহ করিয়া দেখিতে একপ্রকার পৃথক্ পৃথক্ আটটি পিণ্ড প্রস্তুত করিবে এবং ঐ অষ্টপ্রকার মৃত্তিকাই কিছু কিছু লইয়া একত্র করিয়া আরও একটি ঐরূপ পিণ্ড করিবে, এইরূপে নয়টি পিণ্ড হইল । ৪—৬

पाणावाधाय कुमार्य्या उपनामयेदृतमेव प्रथमं-मृतं नात्येति कश्चनर्त्तद्वयं पृथिवी श्रिता सर्व्वमिद-मसौ भूयादिति तस्या नाम गृहीत्वैषामेकं गृहाणेति

ब्रूयात् पूर्वेषां चतुर्णां गृह्णतीमुपयच्छेत् सम्भार्य्य-मपीत्येके। ७—६

उक्तान् पिण्डान् 'पाणौ' 'आधाय' 'कुमार्याः' विवाहार्थ-परीक्षणीयायाः 'उप' समीपे 'नामयेत्' स्थापयेत्। तत्र मन्त्रः—ऋतमेवेत्यादिर्भूयादितीत्यन्तः। ततश्च 'तस्याः' कुमार्याः 'नाम' गृहीत्वा तां सम्बोधयित्वेति यावत्, 'एषां' पिण्डानां नवानाम् 'एकं' यं कमपि 'गृहाण'—'इति' ब्रूयात्। तथाचोक्तं—'पूर्वेषां चतुर्णां' वेदी-सीता-ह्रद-गोष्ठीयमृन्निर्मितानां यं कमपि 'गृह्णन्तीम्' ताम् 'उप यच्छेत्' उद्वहेत। 'एके' आचार्याः 'सम्भार्यं' नवमं पिण्डं गृह्णन्तीमपि उपयच्छेत् इत्याहुः। चतुष्पथ-देवन-श्मशानोषरस्थानीयमृन्निर्मितपिण्डाना-मेकतमं गृह्णन्ती दुर्लक्षणेति नोद्वाह्येति सुतरां फलितम्। इति कन्यापरीक्षणम्। ७—६

সেই নয়টি পিণ্ড হস্তেতে লইয়া, যে কুমারীটি বিবাহার্থ পরীক্ষণীয়া হইবে, তাহার নিকটে উপস্থিত করিবে এবং ঋত প্রভৃতি মন্ত্রটি পাঠ করিয়া তাহার নাম গ্রহণ পূর্ব্বক সম্বোধন করত বলিবে 'হে অমুকি! এই কতিপয় পিণ্ডের যেটি ইচ্ছা একটি গ্রহণ কর'। এইরূপ বলিলে যদি সে পূর্ব্বকথিত চারিটির একটি অর্থাৎ বেদী, কৃষ্টভূমি, হ্রদ বা গোষ্ঠের পিণ্ডগ্রহণ করে, তবে তাহাকে সুলক্ষণা জানিয়া বিবাহ করিবে। কেহ কেহ বলেন, নবম পিণ্ডটি অর্থাৎ ঐ অষ্টপ্রকার মৃত্তিকাই যাহাতে একত্রিত আছে, তাহা যে গ্রহণ করিবে, তাহাকেও বিবাহ করিতে পারে কিন্তু চতুষ্পথ

দ্যূতস্থান, শ্মশান বা উষর মৃত্তিকার পিণ্ড গ্রহণ করিলে সে কদাচ বিবাহের যোগ্যা নহে। ইতি কন্যা পরীক্ষা। ৭—৯

क्लीतकैर्यवैर्म्माषैर्व्वाऽऽप्लुताꣳ सुहृत् सुरोत्तमेन सशरीरां त्रिर्मूर्द्धन्यभिषिञ्चेत् कामवेद ते नाम मदो नामासीति समानयामुमिति पतिनाम गृह्णीयात् स्वाहाकारान्ताभिरुपस्थमुत्तराभ्यां प्लावयेत् स्नातिकर्मैतत्। १०,११

'क्लीतकैः' चूर्णीकृतैः 'यवैः माषैः वा' 'आप्लुताम्' मर्द्दिताङ्गां कन्यां 'सुहृत्' कन्याया एव 'काचित् सखी 'सुरोत्तमेन' उत्कृष्ट-जलेन 'सशरीरां' शरीरसहितां तां 'मूर्द्धनि' मस्तके 'त्रिः' त्रिवारम् 'अभिषिञ्चेत्'। तत्र 'कामवेदादि-स्वाहाकारान्ताभिः (म० ब्रा० १,१,२-३-४)' ऋग्भिरभिषिञ्चनम्। तत्र च समानयामुमिति मन्त्रे अमुमित्यस्य स्थाने 'पतिनाम' भाविभर्त्तृनाम 'गृह्णीयात्'। किञ्चोक्ताभिषिञ्चनमन्त्राणाम् 'उत्तराभ्यां' द्वाभ्याम् 'उपस्थं' कन्याया विशेषेण 'प्लावयेत्' धावयेत्। 'एतत्' अभ्यङ्ग-मर्द्दनपूर्वकमुपस्थधावनान्तं स्नानं 'स्नातिकर्म' इत्युच्यत इति गतं स्नातिकर्म। १०,११

যবচূর্ণ বা মাসকলাই চূর্ণের দ্বারা কন্যার সর্ব্বাঙ্গ মর্দ্দন করিয়া-কন্যারই কোন সই কামবেদ প্রভৃতি স্বাহাকারান্ত (ম০ ব্রা০ ১,১,২য়, ৩য় ও ৪র্থ) মন্ত্রত্রয় পাঠপূর্ব্বক কন্যার মস্তকে বারত্রয় উৎকৃষ্ট জল ঢালিয়া দিবে, এরূপে জল ঢালিবে যাহাতে কন্যার সমস্ত শরীর ভালরূপে ধৌত হয়;

বিশেষত ঐ তিনটি মন্ত্রের শেষ দুটী (৩য় ও ৪র্থ) পাঠ করিয়া ঐ কন্যার উপস্থ (প্রজননপ্রদেশ) ভালরূপে ধোওআইয়া দিবে। ইহাকেই জাতিকর্ম্ম কহে। ১০,১১

पाणिग्रहणे पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति। १२

'पाणिग्रहणे' करणीये 'शालायाः' मध्ये 'पुरस्तात्' अग्रतः 'अग्निः' 'उपसमाहितः' संस्थापितः 'भवति' भवेत्। १२

পাণিগ্রহণ করিতে হইলেও বাটীর মধ্যে সম্মুখে অগ্নি স্থাপন করিতে হইবে। ১২

अथ जन्यानामेको ध्रुवाणामपां कलशं पूरयित्वा सहोदकुम्भः प्रावृतो वाग्यतोऽग्रेणाग्निम्परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते प्राजनेनान्यः शमीपलाशमिश्रांश्च लाजांश्चतुरञ्जलिमात्राञ्छूर्पेणोपसादयन्ति पश्चादग्नेर्दृशत् पुत्रञ्च। १३—१६

'अथ' अनन्तरं 'जन्यानां' जनीं वधूं वहन्ति नयन्ति वा ये, तेषाम् 'एकः' 'ध्रुवाणां' अतिप्रखरतापेऽप्यशुष्कजलाशयोत्थितानाम् 'अपां' 'कलशं पूरयित्वा' 'प्रावृतः' वस्त्राच्छादितः 'वाग्यतः' अनियमितवाक्शून्यः, 'अग्निम्' तम् 'अग्रेण' कृत्वा 'परिक्रम्य', 'दक्षिणतः' दक्षिणस्यामग्नेः 'उदङ्मुखः' उत्तराभिमुखश्च सन् 'अवतिष्ठते' अवतिष्ठेत अवस्थितिं कुर्यात्।

'অন্যঃ' তথৈবৈকঃ পুরুষঃ 'প্রাজনেন' গবাদিচালনদণ্ডেন সাকং প্রাজনহস্তইতি যাবৎ অবতিষ্ঠতেত্যেব। 'শমীপলাশমিশ্রান্' 'চতুরঞ্জলিমাত্রান্' 'লাজান্ চ' 'সূর্পেণ' কৃত্বা তত্রৈব 'অগ্নেঃ পশ্চাৎ' প্রদেশে 'উপ সাদয়ন্তি' স্থাপয়ন্তি স্থাপয়েয়ুঃ যে কে চাত্মীয়জনাইতি। 'দৃষৎপুত্র' দৃষদঃ পেষণাধারস্য শিলাখণ্ডস্য ক্রোড়ে পুত্রবৎ শেতে য উপলঃ পেষণকরঃ তম্ 'চ' অপি উপসাদয়ন্তীত্যেব। ১২—১৬

অনন্তর কন্যার আত্মীয় কেহ একজনা, যে জলাশয়ের জল কদাপি শুষ্ক না হয় ঈদৃশ জলে কলশ পূর্ণ করিয়া বস্ত্রাচ্ছাদিত হইয়া এবং সংযতবাক্ হইয়া অগ্নিকে সম্মুখে রাখিয়া প্রদক্ষিণক্রমে অগ্নির দক্ষিণে উত্তরাভিমুখ হইয়া অবস্থিতি করিবে। আরও একজনা ঐরূপে পাঁচনী হস্তে লইয়া থাকিবে। অগ্নির পশ্চাদ্ভাগে শমীপত্রমিশ্রিত চতুরঞ্জলি পরিমিত লাজা (খৈ) রক্ষিত হইবে এবং একটা লোড়াও তথায় রক্ষিত থাকিবে। ১৩—১৬

অথ যস্যাঃ পাণিং গ্রহীষ্যন্ ভবতি সশিরস্কাপ্লুতা ভবতি। ১৭

'অথ' অনন্তরং 'যস্যাঃ' কন্যায়াঃ 'পাণিং' 'গ্রহীষ্যন্ ভবতি' বরঃ, সা কন্যা 'সশিরস্কা' শিরঃসহিতা আপ্লুতা স্নাতা ভবতি ভবেৎ। ইতি বিবাহদিবসীয়কন্যাস্নানম্। ১৭

অনন্তর, বর যে কন্যার পাণিগ্রহণ করিবে, তাহাকে

মস্তক পর্য্যন্ত ভিজাইয়া স্নান করাইয়া দিবে। ইহাই বিবাহ দিবসের কন্যাস্নান। ১৭

अहतेन वसनेन पतिः परिदध्याद् या अकृन्तन्निल्येतयर्चा परिधत्त धत्त वाससेति च। १८

एतत्स्नानानन्तरं 'पतिः' भावी 'याअकृन्तन् (म० ब्रा० १,१,५)'—'इत्येतया ऋचा' 'परिधत्तधत्तवाससा (म० ब्रा० १,१,६)'—'इति' अनया ऋचा 'च' 'अहतेन' अखण्डेन 'वसनेन' 'परि दध्यात्' अहतं वसनं तां परिधापयेदित्यर्थः। इति कन्यावासपरिधापनम्। १८

এই স্নানের পরে ভাবী পতি 'যাঅকৃন্তন্ (ম০ ব্রা০ ৫ম)' মন্ত্র এবং 'পরিধত্তধত্তবাসসা (ম০ ব্রা০ ৬ষ্ঠ)' মন্ত্র পাঠ করিয়া সেই কন্যাকে অখণ্ড বাস পরিধান করাইবে। ইহাই কন্যাবাস পরিধাপন। ১৮

प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीमभ्युदानयञ्जपेत् सोमोऽददद्गन्धर्वायेति पश्चादग्नेः संवेष्टितङ्कटमेवञ्जातीयं वाऽन्यत् पदा प्रवर्त्तयन्तीं वाचयेत् प्र मे पतियानः पन्थाः कल्पतामिति स्वयञ्जपेदजपन्त्यामप्रास्याद्इति बर्हिषोऽन्तङ्कटान्तमप्रापयेत्। १९—२२

ततश्च 'प्रावृतां' आच्छादितां किञ्च 'यज्ञोपवीतिनीं' यज्ञोपवीतयुतां तां कन्याम् 'अभि' अभिमुखम् 'उत' उत्क्-

रूपेण समीपमानीय भावी पतिः 'सोमोऽददद्गन्धर्वाय (म० ब्रा० १,१,७)'—इति मन्त्रं 'जपेत्' पठेत्। अपिच 'अग्नेः पश्चात्' 'संवेष्टितं कटम्' एवञ्जातीयं कटतुल्यम् 'अन्यत्' आस्तरणं वा 'प्रवर्त्तयन्तीं' पदा चालयन्तीं 'प्रमे (म० ब्रा० १, १,८)'—'इति' बधूं 'वाचयेत्'। 'अजपन्त्यां' तस्यां 'प्रास्या (म० ब्रा० १,१,८वा)'—'इति' इमं मन्त्रं 'स्वयम्' एव 'जपेत्'। एवमेव चालयन्ती कटान्तं 'बर्हिषः' आस्तृतस्य 'अन्त'' समीपं 'प्रापयेत्'। १९—२२

পরে সেই কন্যাকে বস্ত্রাবৃতা ও যজ্ঞোপবীতিনী করিয়া ভাবী পতি নিজাভিমুখ করত সমীপে আনাইয়া 'সোমোদদদ্ (ম০ ব্রা০ ৭ম)' মন্ত্র পাঠ করিবে এবং অগ্নির পশ্চাতে স্থাপিত কট বা ঐরূপ অপর কোন আসন সেই কন্যা পাদ-দ্বারা চালাইয়া অগ্নির সমীপেআস্তৃত বর্হি পর্য্যন্ত আনাইবে। সেই সময়ে ঐ ভাবী বধূকে 'প্র মে (ম০ ব্রা০ ৮ম)' মন্ত্র পাঠ করাইবে, যদি পাঠ করিতে না পারে'ত ভাবী পতি 'প্রাস্যা (ম০ ব্রা০ ৮ম বা)' মন্ত্র স্বয়ংই পাঠ করিবে। ১৯—২৩

पूर्वे कटान्ते दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविशति दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंऽसमन्वारब्धायाः षड़ा-ज्याहुतीर्जुहोत्यग्निरेतुप्रथमइत्येतत् प्रभृतिभिर्महा-व्याहृतिभिश्च पृथक् समस्ताभिश्चतुर्थीम्। २३—२६

'পূর্ব্বং কটান্তে' কটস্য পূর্ব্বপ্রান্তে 'পাণিগ্রাহস্য' পাণিগ্রহণে প্রবৃত্তস্য ভাবিপত্যুঃ 'দক্ষিণতঃ' দক্ষিণস্যাম্ 'উপবিশতি' বধূরিতিশেষঃ (২৩)। 'দক্ষিণেন পাণিনা' বরস্য 'দক্ষিণম্ অংসম্' 'অন্বারব্ধায়াঃ' অন্বারব্ধং স্পৃষ্টবত্যাঃ স্পর্শনং তৎ কুর্ব্বাণায়াঃ বধ্বাঃ গ্রহণদ্যোতকমঙ্গলকামনয়া "অগ্নিরেতু প্রথমঃ (ম০ ব্রা০ ১,১,৯—১৪)" —ইত্যেতৎপ্রভৃতিভিঃ ষড়্ভির্মন্ত্রৈঃ 'ষট্ আজ্যাহুতীঃ' 'জুহোতি' জুহুয়াৎ পাণিগ্রাহ ইতি শেষঃ (২৪)। 'মহাব্যাহৃতিভিঃ' তিসৃভিঃ 'পৃথক্' বিভিন্নাঃ তিস্র আহুতী র্জুহুয়াৎ (২৫)। 'সমস্তাভিঃ' তাভিঃ 'চতুর্থীম্' আহুতিং 'চ' জুহুয়াৎ (২৬)॥ ২৩—২৬

ইতি সামবেদীয়ে গোভিলগৃহ্যসূত্রে দ্বিতীয়প্রপাঠকে প্রথমখণ্ডস্য ব্যাখ্যানং সামশ্রমিকৃতং সমাপ্তম্। ২,১

সেই পদচালিত কটের পূর্ব্বপ্রান্তে পাণিগ্রহণে প্রবৃত্ত ভাবী পতির দক্ষিণে বধূ উপবিষ্ট হইবে (২৩)। কন্যা, স্বীয় দক্ষিণ হস্তের দ্বারা বরের দক্ষিণ স্কন্ধ স্পর্শ করিয়া থাকিবে এবং বর কন্যার গ্রহণ দ্যোতক কল্যাণ প্রার্থনা করিতে প্রবৃত্ত হইয়া 'অগ্নিরেতু প্রথমঃ (ম০ ব্রা০ ১, ১, ৯—১৪)' প্রভৃতি ছয়টি মন্ত্রদ্বারা ছয় আহুতি প্রদান করিবে (২৪)। পরে 'ভূঃ, ভুবঃ ও স্বঃ' এই তিনটি মহাব্যাহৃতি পাঠ পূর্ব্বক পৃথক্ পৃথক্ তিনটি হোম করিবে (২৫) এবং ঐ তিনটি একত্র 'ভূর্ভুবস্বঃ' পাঠ করিয়া চতুর্থ হোমটি সম্পন্ন করিবে (২৬)। ২৩—২৬.

দ্বিতীয় অধ্যায়ে প্রথম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ২, ১

अथाश्माक्रामणसहितलाजाहोमपूर्वकपरिणयमाह ;—

অশ্মাক্রামণ পুরঃসর লাজাহোম পূর্ব্বক পরিণয় বলিতেছেন ;—

हुत्वोपोत्तिष्ठतः ॥ १

'हुत्वा' महाव्याहृत्यन्तम् 'उपोत्तिष्ठत' उपोत्थानं मिथः पृष्ठत स्कन्धार्पितहस्तौ सन्तौ उत्थानं कुर्वत दम्पतीति । १

ঐ মহাব্যাহৃতি হোমের পরেই উভয়ে একত্র উপোত্থান করিবে অর্থাৎ উত্থানকালে বরের বামহস্ত কন্যার পৃষ্ঠ হইয়া বাম স্কন্ধে এবং কন্যার দক্ষিণ হস্ত বরের পৃষ্ঠ হইয়া দক্ষিণ স্কন্ধে থাকিবে। ১

अनुपृष्ठं पतिः परिक्रम्य दक्षिणात उदङ्मुखोऽवतिष्ठते वध्वञ्जलिं गृहीत्वा ॥ २

'पतिः' 'अनुपृष्ठं परिक्रम्य' पृष्ठपरिक्रमणेन 'दक्षिणतः' पत्न्या दक्षिणस्यां गतः पतिः 'वध्वञ्जलिं गृहीत्वा 'उदङ्मुखः' सन् 'अवतिष्ठते' ॥ २

পতি, বধূর পৃষ্ঠদিক্ দিয়া দক্ষিণে গমন করত তদীয় অঞ্জলিগ্রহণ পূর্ব্বক উত্তরাভিমুখ অবস্থিত হইবে। ২

पूर्व्वं माता लाजानादाय भ्राता वा वधूमाक्रामयेदश्मानं दक्षिणेन प्रपदेन ॥ ३

'माता भ्राता वा' 'लाजान्' 'आदाय' गृहीत्वा शामिले

'वधूं' 'दक्षिणेन प्रपदेन' 'अश्मानं' सोपलशिलापट्टकम् 'आक्रामयेत्' आरोहयेत् ॥ ३

মাতা অথবা ভ্রাতা লাজাগ্রহণ পূর্ব্বক বধূকে দক্ষিণ পাদাগ্র দ্বারা অশ্মাক্রামণ করাইবে, অর্থাৎ লোড়া সহিত শিলার উপরি চালিত করিবে। ৩

पाणिग्राहो जपतीममश्मानमारोहेति ॥ ४

तस्मिन्नेवाक्रमणकाले 'इममश्मानमारोह (म० ब्रा० १, २, १)'—'इति' इमं मन्त्रं 'पाणिग्राहः' पाणिग्रहणकारी पतिः 'जपति' जपेत् पठेदित्यर्थः ॥ ४

সেই অশ্মাক্রামণ কালে পাণিগ্রহণকারী 'ইমমশ্মান মারোহ (ম০ ব্রা০ ১,২,১)' মন্ত্র পাঠ করিবে। ৪

सकृत् संगृहीतं लाजानामञ्जलिं भ्राता वध्व-ञ्जलावावपति तं सोपस्तीर्णाभिघारितमग्नौ जुहो-त्यविच्छिन्दत्यञ्जलिमियं नार्य्युपब्रूतेऽर्य्यमणं नु देवं पूषणमित्युत्तरयो र्हुते पतिर्यथेतं परिव्रज्य प्रदक्षिण-मग्निं परिणयति मन्त्रवान् ब्राह्मणः कन्यलापितृभ्य-इति परिणीता तथैवावतिष्ठते तथाऽऽक्रामति तथा जपति तथाऽऽवपति तथा जुहोत्येवं त्रिः ॥ ५—१०

'सकृत्' एकवारं 'सुगृहीतं' 'लाजानाम् अञ्जलिं' 'भ्राता 'वध्वञ्जलौ' स्वभगिन्या अञ्जलौ 'आवपति' प्रयच्छति (५)। 'सा

शूर्पेण शेषमग्नावोप्य प्रागुदीचीमभ्युत्क्रामयन्त्ये-कमिषइति दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुक्रामेन्मा सव्येन दक्षिणमतिक्रामेति ब्रूयात् ॥ ११—१३

'शेष' लाजानाम्, 'शूर्पेण' गृहीत्वा 'अग्नौ' 'ओप्य' अमन्त्रकमेव निक्षिप्य 'प्रागुदीचीम्' ऐशानीं दिशम् 'एकमिषे (१, २, ६-७)'—'इति' सप्तभिः यजुर्भिः सप्तवारमुत्तरोत्तरम् अभ्युत्क्रामयन्ति मात्रादिपरिजना वधूमिति (११)। तत्र चाक्रा-मणक्रममुपदिशति ;—'दक्षिणेन पादेन' 'प्रक्रम्य' भूमिम्, 'अनु' पश्चात् 'सव्येन' पादेन 'क्रामेत्' तामेव स्थलीम् (१२)। परं तत्रापि 'सव्येन दक्षिणं मा अतिक्राम'—'इति' इम मुपदेशं ब्रूयात् ताम् (१३)। एवञ्च प्रथमं सव्यपादक्षेपणं, सव्येन पादेन दक्षिणपादाक्रमणञ्च, निषिद्धमिति। गतमिदं सप्तपदीगम-नम् ॥ ११—१३

বারত্রয় হুতাবশিষ্ট লাজাগুলি শূর্পে লইয়া অমন্ত্রক অগ্নিতে নিক্ষেপ করিয়া ঈশাণ কোণে 'এক মিষে (১, ২, ৬-৭)' প্রভৃতি সপ্ত মন্ত্র পাঠানুসারে বধূকে যথাক্রমে সপ্তপদ গমন করাইবে (১১)। তাহাতে বিশেষ লক্ষ্য থাকিবে যে প্রথমে বাম পাদ ক্ষিপ্ত না হয় (১২) এবং বাম পাদ দ্বারা দক্ষিণ পাদ আক্রান্তও না হয়! ইহাকেই সপ্তপদী গমন কহে। ১১—১৩

ईक्षकान् प्रतिमन्त्रयेत सुमङ्गलीरियं वधूरिति ॥ १४

तदनन्तरम् 'सुमङ्गलीरियं वधूः (म० ब्रा० १,२,८)'—'इति' इमं मन्त्रं पठन् पाणिग्राहः 'ईक्षकान्' विवाहदर्शकान् सर्वानेवाविशेषेण 'प्रति मन्त्रयेत' आशीः प्रार्थयेत । इदमेव प्रेक्षकामन्त्रणम् ॥ १४

তদনন্তর 'সুমঙ্গলীরিয়ং বধূ (ম০ ব্রা০ ১, ২, ৮)'—এই মন্ত্র পাঠ করত দর্শক বৃন্দের নিকটে আশীর্ভাজন হইবে। ১৪

अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंव्रज्य पाणिग्राहं मूर्द्धदेशेऽवसिञ्चति तथेतरां समञ्जन्त्वित्येतयर्चा ॥ १५

ततश्च 'औदकः' उदककुम्भयुक्तः कश्चन पुरुषः 'अग्निम् अपरेण' अग्नेः पश्चिमतः दम्पतीस्थानं 'अनुसंव्रज्य' समागत्य 'पाणिग्राहं' वरं 'तथैव इतरां' वधूञ्च 'समञ्जन्तु (म० ब्रा० १, २, ९)'—'इति एतया ऋचा' दम्पतीभ्यामुच्यमानया समकालं संलक्ष्य 'मूर्द्धदेशं' तयोरुभयोरेव 'अवसिञ्चति' आसिञ्चेत् उदकेनैवेत्यासिञ्चनम् ॥ १५

অনন্তর কোন জলবাহী অগ্নির পশ্চিমে আসিয়া পাণিগ্রহণার্থ উদ্যত বরের ও কন্যার মস্তকে জল ঢালিয়া স্নান করাইয়া দিবে এবং সেই সময়ে দম্পতী একবাক্যে 'সমঞ্জন্তু (ম০ ব্রা০ ১, ২, ৯)' মন্ত্র পাঠ করিবে। ১৫

अवसिक्तायाः सव्येन पाणिनाञ्जलिमुपोद्गृह्य दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमुत्तानं गृहीत्वैताः षट् पाणिग्रहणीया जपति गृभ्णामि त इति ॥ १६

'अवसिक्तायाः' वध्वाः 'अञ्जलिं' 'सव्येन पाणिना' 'उपोद्गृह्य' स्वसमीपे ऊर्द्ध्वीकरणपूर्वकं प्रगृह्य, तस्याएव 'साङ्गुष्ठम्' अङ्गुष्ठसहितम् उत्तानं' पृष्ठनिम्नं 'पाणिं' आमणिबन्धाङ्गुलिचयं 'दक्षिणेन पाणिना' 'गृहीत्वा' 'गृभ्णामि ते (१, २, १० — १५)'—'इति' 'एताः' 'पाणिग्रहणीयाः' पाणिग्रहणार्थबोधिकाः ऋचः षट् 'जपति' जपेत् पाणिग्राह इति शेषः। इति गतं पाणिग्रहणम् ॥ १६

পতি, সেই জলসিক্ত বধূর অঞ্জলি বাম হস্তে গ্রহণ করত স্বসমীপে কিঞ্চিদূর্দ্ধে লইয়া দক্ষিণ হস্তের দ্বারা তদীয় সাঙ্গুষ্ঠ, উত্তান দক্ষিণ পাণি (মণিবন্ধ হইতে অঙ্গুলি পর্য্যন্ত) গ্রহণ করত 'গৃভ্ণামি তে (ম০ ব্রা০ ১,২, ১০—১৫)' প্রভৃতি পাণি গ্রহণার্থ বোধক ছয়টি ঋক্ পাঠ করিবে। ইহাই পাণিগ্রহণ। ১৬

समाप्तासूदहन्ति ॥ १७ ॥ २

'समाप्तासु' पाणिग्रहणात्मक्रियासु 'उदहन्ति' पतिलोकं प्रापयन्ति अधुम स्वजनाः एथादयो वा करणादीनामपि कर्त्तृत्वं

भवत्येव, कारकाणां विवक्षाधीनत्वात् 'काष्ठाः पचन्ति' इत्यादि भाष्यमेव निदर्शनमिति । इत्युदाहुः। १७

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयखण्डस्य व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम् । २,२

পাণি গ্রহণান্ত সমস্ত ক্রিয়া সমাপ্ত হইলে পরে সেই বধূকে স্বজনগণ রথাদি দ্বারা বহন করিবে অর্থাৎ পতিলোক প্রাপ্ত করাইবে। ইহাই উদ্বাহ। ১৭

দ্বিতীয় অধ্যায়ে দ্বিতীয় খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। २,२

अथोत्तरविवाहः ;—

प्रागुदीच्यां दिशि यद्ब्राह्मणकुलमभिरूपन्तत्राग्निरुपसमाहितो भवति ॥ १

'प्रागुदीच्यां' ऐशान्यां 'दिशि' 'यत्' 'अभिरूपं' तपःस्वाध्याययुतं 'ब्राह्मणकुलम्', 'तत्र' ब्राह्मणकुले 'अग्निः' वैवाहिकः 'उपसमाहितः' यथाविधि स्थापितः 'भवति' भवेत् ॥ १

যদি নিজ আলয় দূরে থাকে'ত সমীপস্থ ঈশান কোণস্থিত কোন উপযুক্ত ব্রাহ্মণের গৃহে উত্তরবিবাহ সম্পাদনার্থ যথাবিধি অগ্নি সংস্থাপন করিবে। ১

অপরেণাগ্নিমানডুহꣳ রোহিতং চর্ম্ম প্রাগ্গ্রীবমুত্তরলোমাস্তীর্ণং ভবতি ॥ ২

'অগ্নিম্ অপরেণ' অগ্নেঃ পশ্চাৎ 'রোহিতং' লোহিতং শুষ্কমিতি ভাবঃ 'আনডুহং চর্ম্ম' গোচর্ম্ম 'প্রাগ্গ্রীবং' 'উত্তরলোম' উপরিষ্টাল্লোমপৃষ্ঠম্ 'আস্তীর্ণং' পাতিতম্ 'ভবতি' ভবেৎ ॥ ২

সেই স্থাপিত অগ্নির পশ্চাদ্ভাগে শুষ্ক সুতরাং লোহিত-বর্ণ গো-চর্ম্ম একখানি, লোমপৃষ্ঠ উপরিভাগে রাখিয়া পূর্ব্ব-পশ্চিমে লম্বায়মানরূপে আস্তৃত করিবে, তাহাতে ঐ চর্ম্মের শিরোদেশ পূর্ব্বভাগে হইবে সুতরাং অধোদেশ পশ্চিমদিগগত থাকিবে। ২

তস্মিন্নেনাং বাগ্যতামুপবেশয়ন্তি ॥ ৩

'তস্মিন্' আস্তৃতে আনডুহে চর্ম্মণি 'এনাং 'বাগ্যতাং' নিয়মিতবাচাম্ 'উপবেশয়ন্তি' আত্মীয়জনাঃ। ৩

সেই পাতিত গো চর্ম্মে এই বধূকে নিয়মিত বাচা করিয়া বসাইয়া দিবে। ৩

সা খল্বাস্ত এবানক্ষত্রদর্শনাৎ ॥ ৪

"'সা' বধূঃ 'খলু' নিশ্চয়ম্ 'আনক্ষত্রদর্শনাৎ' অস্তমিতে দিবাকরে যাবৎ নক্ষত্রৈকমপি দৃশ্যতে তাবৎ তথা 'এব' 'আস্তে' ॥ ৪

সেই বধূ নক্ষত্রোদয় কাল পর্য্যন্ত সেইরূপই বসিয়া থাকিবে। ৪

प्रोक्ते नक्षत्रे षड़ाज्याहुतीर्जुहोति लेखासन्धिष्विति त्येतत्प्रभृतिभिः ॥ ५

'नक्षत्रे प्रोक्ते' मेघाच्छन्नादिहेतुभिः नक्षत्रोदयादर्शनेऽपि 'उदितमेव नक्षत्रमण्डलं यतस्तत्कालोऽयमागतः' इत्येवमभिजनैः कथिते 'लेखासन्धिषु (म० ब्रा० १,३,१--६)'—'इत्येतत्प्रभृतिभिः मन्त्रैः षड्भिः 'षट्' 'आज्याहुतीः' 'जुहोति' जुहुयात् पतिरिति शेषः ॥ ५

প্রাজ্ঞগণ কর্ত্তৃক নক্ষত্র উদয় হইয়াছে * কথিত হইলে 'লেখাসন্ধিষু (ম० ব্রা० ১,৩,১—৬)' ইত্যাদি ছয়টি মন্ত্রে ছয়টি আজ্যাহুতি হবন করিবে। ৫

आहुतेराहुतेस्तु सम्पातं मूर्द्धनि वध्वा अवनयेत् ॥ ६

'आहुतेः आहुतेः' प्रत्याहुतेः 'सम्पातं तु' अवशिष्टघृतधारां वध्वा मूर्द्धनि 'अवनयेत्'। ६

সেই ছয়টি আহুতির প্রত্যেকেরই শেষ ঘৃতধারা সেই বধূর মস্তকে অবনীত করিবে। ৬

हुत्वोपोत्थायोपनिष्क्रम्य ध्रुवं दर्शयति ॥ ७

'हुत्वा' एतत् षडाज्याहुतिहवनानन्तरं दम्पती 'उपोत्थाय'

* এরূপ উক্তি, নক্ষত্র দৃষ্ট হইলে'ত হইতেই পারে অধিকন্ত মেঘাচ্ছন্নাদি কারণে নক্ষত্র দর্শন না ঘটিলেও নক্ষত্রোদয়ের কাল অনুমান করিয়াও হইতে পারে।

'সহৈবোত্তিষ্ঠন্তী 'উপনিষ্ক্রম্য' সহৈব হোমস্থানান্নির্গত্য 'ধ্রুবং' ধ্রুবসংজ্ঞং নক্ষত্রং দর্শয়তি পতিঃ পত্নীমিতি। ৭

এই ছয় আহুতি ও আহুতি-শেষ গ্রহণের পরে দম্পতী উভয়ে একত্র উত্থিত হইয়া উভয়েই একত্র হোমস্থান হইতে বহির্গত হওত পতি পত্নীকে ধ্রুব নক্ষত্র দর্শন করাইবে। ৭

ধ্রুবমসি ধ্রুবাহং পতিকুলে ভূয়াসমমুষ্যাসা-বিতি পতিনাম গৃহ্ণীয়াদাত্মনশ্চ ॥ ৮

তত্র ধ্রুবদর্শনকালে 'ধ্রুবমসি ধ্রুবাহং পতিকুলে ভূয়াসমমুষ্যাসৌ'—'ইতি' ইমং মন্ত্রং বধূঃ পঠেৎ। 'চ' অপি অমুষ্য—ইত্যস্য স্থানে স্বপতিনাম ষষ্ঠ্যন্তম্ অসৌ স্থানে 'আত্মনঃ' নাম প্রথমান্তং 'গৃহ্ণীয়াৎ' ॥ ৮

সেই ধ্রুব-দর্শন সময়ে "হে নক্ষত্র! তুমি স্থিরপ্রকৃতি, এই জন্যই ধ্রুব নামে বিখ্যাত, আমিও যেন পতিকুলে স্থির-প্রকৃতি হই! আমি অমুক নাম্নী, অমুক নাম ব্যক্তির পত্নী". এই মন্ত্র বধূ পাঠ করিবে। এই মন্ত্রের মধ্যগত অমুক পদের স্থানে পতির নাম এবং অমুক নাম্নীর স্থানে স্বীয় নাম গ্রহণ করিবে। ৮

অরুন্ধতীঞ্চ ॥ ৯

'চ' অপি 'অরুন্ধতীং' নক্ষত্রবিশেষং দর্শয়তি তাং পতিরিতি। ৯

সেই সময়েই পতি বধূকে অরুন্ধতী নামক নক্ষত্রটিও দর্শন করাইবে। ৯

रुद्धाहमस्मीत्येव मेव ॥ १०

तत्रारुन्धतीदर्शनकाले 'रुद्धाहमस्मि'—'इति'। 'एवमेव' पूर्वोक्तप्रकारेण पत्युः स्वस्य च नामग्रहणपूर्वकमेव वधूः पठेदिति। १०

এই অরুন্ধতী দর্শনকালে বধূ বলিবে—'অমুক নাম্নী আমি, অমুক নাম পতির আদেশ-রুদ্ধা হইতেছি'। ১০

अथैनामनुमन्त्रयते ध्रुवाद्यौरित्येतयर्चा ॥ ११

'अथ' अनन्तरम् 'एनां' वधूं 'ध्रुवा द्यौः (म० ब्रा० १,३,७)' —'इत्येतया ऋचा' 'अनुमन्त्रयते' पतिरिति। ११

তদনন্তর পতি, এই বধূকে 'ধ্রুবা দ্যৌঃ (ম০ ব্রা০ ১,৩,১)' মন্ত্রটি পাঠ করাইবে। ১১

अनुमन्त्रिता गुरुं गोत्रेणाभिवादयते ॥ १२

'अनुमन्त्रिता' सा वधूः 'गोत्रेण' प्रागगोत्रं पतिगोत्रम् उच्चरन्ती 'गुरुं' पतिम् 'अभिवादयते'। १२

ঐ মন্ত্র পাঠকারিণী বধূ 'অমুক গোত্রা অমুক নাম্নী আমি তোমাকে অভিবাদন করিতেছি' বলিয়া পতির পাদ গ্রহণ করিবে। ১২

सोऽस्या वाग्विसर्गः ॥ १३

'सः' कालः 'अस्याः' वध्वाः 'वाग्विसर्गः' नियमितवाक्प्रयोग-नियम-विसर्जनस्येति। १३

এই পর্য্যন্ত বধূ নিয়মিতবাক্ থাকিয়া অতঃপর সে নিয়ম

ত্যাগ করিবে অর্থাৎ যথেচ্ছ বাক্ প্রয়োগ করিতে পারিবে। ১৩

তাবুভৌ তত্প্রভৃতি ত্রিরাত্রমক্ষারলবণাশিনৌ ব্রহ্মচারিণৌ ভূমৌ সহ শয়ীয়াতাম্ ॥ ১৪

"তত্প্রভৃতি' বিবাহকর্মারম্ভদিনতঃ 'ত্রিরাত্র' ত্রীণ্যহো-রাত্রাণি 'তাবুভৌ' দম্পতী 'অক্ষারলবণাশিনৌ' ক্ষারলবণাতি-রিক্তভোজিনৌ হবিষ্যাশিনাবিতি যাবত্ 'সহ' সহৈব তিষ্ঠন্তাবপি 'ব্রহ্মচারিণৌ' সঙ্গমশূন্যৌ 'ভূমৌ' পল্যঙ্কাদিবর্জিতশয্যায়াম্ 'শয়ীয়াতাম্' ॥ ১৪

যে দিবস প্রথম বিবাহ কার্য্যে প্রবৃত্ত হইবে, সে দিন অবধি তিন দিন, পতি ও পত্নী উভয়েই ক্ষারলবণ ব্যতিরেকে অর্থাৎ হবিষ্য ভোজন করিবে এবং সতত উভয়ে একত্র থাকিবে কিন্তু ব্রহ্মচর্য্য নষ্ট না হয় ও ভূমিতে শয়ন করিবে। ১৪

অত্রার্ঘ্যমিত্যাহুরাগতেষ্বিত্যেকে ॥ ১৫, ১৬

'অত্র' তিসৃষু রাত্রিষু যস্মিন্ কস্মিন্নপি কালে যথাবসরং কন্যাপিতা বরায় 'অর্ঘ্যং' অর্হণীয়বস্তুজাতং মধুপর্কাদিকম্ প্রদাতব্যম্ 'ইত্যাহুঃ' প্রাচীনাচার্য্যাঃ (১৫)। 'আগতেষু' বরাদ্যর্চনীয়জনেষু তস্মিন্নেব কালে অর্ঘ্যেষু এব অর্ঘদানং কর্ত্তব্যম্ 'ইত্যেকে' নব্যাঃ (১৬)। ১৫,১৬

এই তিন দিবসের মধ্যে যে কোন দিন, যে কোন সময়েই হউক, কন্যাকর্ত্তা, স্বীয় অবসর ক্রমে বরকে 'মধুপ-

র্ঘাদি পূজনীয় বস্তু সমূহের দ্বারা পূজা করিবে, ইহাই প্রাচীন মত কিন্তু নব্যগণ বলেন যাঁহাদিগকে পূজা করিতে হইবে, তাঁহারা আগত হইবামাত্র তৎক্ষণেই কর্ত্তব্য। ইহাকেই অর্ঘ্যদান কহে। ১৫,১৬

अनयोर्भोजननियमोऽव्यवस्थाप्यते,—

हविष्यमन्नं प्रथमं परिजपितं भुञ्जीत श्वोभूते वा समश्नीयं स्थालीपाकं कुर्वीत तस्य देवता अग्निः प्रजापतिर्विश्वेदेवा अनुमतिरित्युद्धृत्य स्थालीपाकं व्यूह्यैकदेशं पाणिनाभिमृशेदन्नपाशेन मणिनेति भुक्तोच्छिष्टं वध्वै प्रदाय यथार्थम् ॥ १७—२१

'हविष्य'' क्षारादिवर्जितम् 'अन्नम्' 'प्रथमं' पत्नीभोजनात् पूर्वं 'परिजपितं' वक्ष्यमाणप्रकारेण विधास्यमानमन्त्रेण च (२० सू०) 'भुञ्जीत' पतिः। अयं विधि द्वितीयादिनस्येति बुध्यते, प्रथमदिने अर्घ्यास्वादनेनैव परितृप्तेः (१७)। 'वा' अथवा द्वितीयदिनेऽरुन्धतीदर्शनान्तकर्मसु निरन्तरव्यापृतत्वात् परगृहस्थितत्वाच्च पाकाभावे 'श्वोभूते' तत्परदिने तृतीयदिने इति यावत् 'समश्नीयं' सम्यग् भोजनयोग्यं 'स्थालीपाकं' स्थाल्यां पक्वमन्नं 'कुर्वीत' (१८)। 'तस्य' अन्नस्य भोजनीय 'अग्निः प्रजापतिः विश्वेदेवाः अनुमति.'—'इति' इमाः चतस्रो 'देवताः' स्तुत्याः (१९)। 'स्थालीपाकम्' 'उद्धृत्य' पाकस्थानात् 'एकदेशं' तदीयं किञ्चिदंशं स्वभोजनयोग्यं 'व्यूह्य' पात्रान्तरे निक्षिप्य 'अन्नपाशेन मणिना (म० ब्रा० १,३,८)'-'इति'

ইমং মন্ত্রং পঠন্ 'পাণিনা' 'অভি মৃশেৎ' পরিবেশয়েৎ (২০)।
'ভুক্ত্বা' স্বভোজনানন্তরম্ 'উচ্ছিষ্টং' তৎ 'বধ্বৈ' তস্যৈ 'প্রদায়'
'যথার্থং' যথাপ্রয়োজনং বিহরেদিতি শেষঃ (২১) ॥ ১৭—২১

এই তিন দিনের জন্য দম্পতীর ভোজন ব্যবস্থা;—

প্রথম দিবস অর্ঘ্যাস্বাদনেই পরিতৃপ্ত হইবে, দ্বিতীয় দিবস বধূর অরুন্ধতী দর্শনান্ত কার্য্যে ব্যস্ত থাকিবে বিশেষত পথিমধ্যে পরগৃহে তাদৃশ ব্যস্ততার মধ্যে পাকের আয়োজন হওয়াও সুকঠিন, যদি হয়'ত সেই দিবসেই, অন্যথা তৎপরদিন প্রভাত হইতেই, আপনার সম্যক্ ভোজনযোগ্য পাক প্রস্তুত করিবে। পাক প্রস্তুতকালে অগ্নি, প্রজাপতি, বিশ্বেদেবা ও অনুমতি দেবতা যথাক্রমে আরাধ্য হইবেন। পাক প্রস্তুত হইলে নিজোদর-পূরণের উপযুক্ত অন্নাদি পাত্রান্তরে ঢালিয়া 'অন্নপাশেন মণিনা (মং ব্রাং ১,৩,৮)' মন্ত্র পাঠ করত পরিবেশণ পূর্ব্বক ভোজন করিবে। পরে ভুক্তাবশিষ্ট অন্ন বধূকে প্রদান করিয়া স্বয়ং যথেচ্ছ বিচরণাদি করিবে। ১৭-২১

গৌর্দক্ষিণা ॥ ২২ ॥ ৩

অস্য কর্ম্মণঃ 'দক্ষিণা' 'গৌঃ' একেতি ॥ ২২ ॥ ৩

ইতি সামবেদীয়ে গোভিলগৃহ্যসূত্রে দ্বিতীয়প্রপাঠকে তৃতীয়খণ্ডস্য
ব্যাখ্যানং সামশ্রমিকৃতং সমাপ্তম্। ২,৩

এই কন্যাগ্রহণ কার্য্যের দক্ষিণা একটি গাভী। ২২। ৩

দ্বিতীয় অধ্যায়ে তৃতীয়খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্তঃ। ২,৩

पथि कर्त्तव्यान् नैमित्तिकविधीनाह ;—

यानमारोहन्त्यां सुकिंशुकं शाल्मलिमित्येता-मृचं जपेत् ॥ १

'यानं' रथादिकम् 'आरोहन्त्यां' तस्यां वध्वां 'सुकिंशुकं शाल्मलिम् (म० ब्रा० १,३,११)'—'इत्येताम् ऋचं' 'जपेत्' पतिरिति शेषः । १

পতি-ভবন গমনার্থ রথাদি যানে বধূ আরোহণ করিতেছে সেই সময়ে পতি 'সুকিংশুকং শাল্মলিং (ম০ ব্রা০ ১,৩,১১)' এই ঋকটি পাঠ করিবে । ১

अध्वनि चतुष्पथान् प्रति मन्त्रयेत नदीश्च विषमाणि च महावृक्षाञ्छ्मशानञ्च मा विदन् परिपन्थिन इति ॥ २

'अध्वनि' पथि 'चतुष्पथान्, नदीश्च' 'विषमाणि च' सङ्कटस्थानानि च, 'महावृक्षान्, श्मशानं च' प्राप्य 'मा विदन् परिपन्थिनः (म० ब्रा० १,३,१२)'—'इति' अनया 'प्रति' प्रतिवारं यदा यदा उपतिष्ठेत तदा तदैव 'मन्त्रयेत' मननमीश्वरचिन्तनं कुर्यात् । २

পথিমধ্যে চতুষ্পথ, নদী, কোনরূপ সঙ্কটস্থান, মহাবৃক্ষ ও শ্মশান যখন যখন প্রাপ্ত হইবে তখন তখনই 'মা বিদন্ পরিপন্থিনঃ (ম০ ব্রা০ ১,৩,১২)' এই ঋক্‌টির দ্বারা ঈশ্বর মনন করিবে । ২

अक्षभङ्गे नद्धविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यासु चा-

पत्सु यमेवाग्निंहरन्ति तमेवोपसमाधाय व्याहृतिभि-र्हुत्वान्यद्द्रव्यमाहृत्य यच्चतेचिदभिश्रिषइतत्याज्यशेषे-णाभ्यञ्ज्यात्॥ २

'अक्षभङ्गे' रथचक्रे भग्ने, 'नद्धविमोक्षे' नद्धात् प्रच्युतेऽश्वादौ 'यानविपर्यासे' वाहनदौरात्म्येन रथस्य पश्चात् पार्श्वयोर्वा गमने सति, 'च' अपि 'अन्यासु आपत्सु' समापतितासु किं कुर्य्यामित्याह ;—तदा 'यमेवाग्निं' लौकिकमलौकिकं (१,१,१५—१८ सू०) वा 'हरन्ति' आहरन्ति विपत्पातदर्शन-सञ्जातदयाः स्वजनाः पान्थास्तद्ग्राम्या वा 'तमेव' अग्निम् 'उप' समीपे 'समाधाय' सम्यक् प्रज्वाल्य तत्रैवाग्नौ 'व्याहृतिभिः' तिसृभिः आज्यतन्त्रेण 'हुत्वा' ततः 'अन्यद्द्रव्यं' अन्य चक्रादिकं यानान्तरं वा 'आहृत्य' समीपतो यथालभ्यं सङ्गृह्य 'यच्चतेचिद-भिश्रिषे (सा० छ० आ० ३, २, १, २)'—'इति' ऋङ्मूलकं साम (गे० गा० ६,२,२२) गायन् [अनादिष्टपरिभाषयाच साम्न एव बोधः सूत्रे ऋगादिपदानुल्लेखात्] 'आज्यशेषेण' हुता-वशिष्टेनाज्येन तं चक्रादिकं यथास्थानं 'अभ्यञ्ज्यात्' म्रक्षयेत्। २

যদি পথিমধ্যে রথের চক্র ভগ্ন হয় বা বাহন স্বর্বলে বিমুক্ত হইয়া যায় অথবা অপথে বা পশ্চাৎ পথে রথাদি ক্ষেপণ করে, তাহা হইলে ইহাতে অশুভ আশঙ্কা করিয়া সেই দোষ উপশমের জন্য সেই স্থানেই অগ্নি স্থাপন করত মহাব্যাহৃতিত্রয় পাঠ পূর্ব্বক আহুতিত্রয় প্রদান করিবে ; এই অগ্নি পূর্ব্বোক্ত বিধানানুসারে (১,১,১৫—১৯)

সংগৃহীত হইলেই ভাল হয়, অভাবে যে কোন রূপ হউক তাহাতে ক্ষতি নাই। পরে চক্র বা যানান্তর সংগৃহীত হইলে 'যশ্চাতেচিদভিশ্রিষে (সাং ছং আং ৩,২,১,২)' ঋঙ্মূলক সামটি (গেং গাং ৬.২.২২) গান করত হুতাবশিষ্ট ঘৃত সেই চক্রাদির যথাস্থানে মাখাইয়া দিবে। ৩

वामदेव्यं गीत्वाऽऽरोहेत् प्राप्तेषु वामदेव्यम् ॥४,५

ततः 'वामदेव्यं' वामदेव्यनामकं साम 'गीत्वा' 'आरोहेत्' पुनरपि रथादि यानं, पतिः वधूसहितः (४)। 'प्राप्तेषु' स्वगृहेषु पुनरपि 'वामदेव्य' गायेदिति शेषः (५)। ४,५

যানদোষ দূরিত হইলে বা যানান্তর আনীত হইলে তাহাতে বধূসহিত পতি উত্থানকালে বামদেব্য সাম গান করিবে এবং পরে স্বভবন প্রাপ্ত হইয়া অবতরণকালেও বামদেব্য গান করিবে। ৪,৫

गृहगतां पतिपुत्रशीलसम्पन्ना ब्राह्मण्योऽवरोप्यानडुहे चर्म्मण्युपवेशयन्तीह गावः प्रजायध्वमिति तस्याः कुमारमुपस्थ आदध्युस्तस्मै शकलोटानञ्जलावावपेयुः फलानि वा ॥ ६—६

ततः 'गृहागतां' पतिभवनद्वारोपनीतां तां वधूं 'पतिपुत्र शीलसम्पन्नाः' 'ब्राह्मण्यः' तस्मात् यानात् 'अवरोप्य' अवतार 'आनडुहे चर्मणि' पातितंगोचर्मोपरि 'इह गावः प्रजायध्वम (मं० ब्रा० १,२,१२)'—'इति' मन्त्रं पठन्त्यः तामेव ता

'उपवेशयन्ति' (६)। 'तस्याः' 'उपस्थे' क्रोडे ता एव ब्राह्मण्यः 'कुमारम्' यं कमपि 'आदध्युः' स्थापयेयुः (७)। 'तस्मै' कुमाराय क्रीड़ार्थं 'शकलोटान्' कर्द्दमनिर्म्मितसुपक्वगोलकान् क्रीड़नकान् 'अञ्जलौ' 'आवपेयुः' प्रदद्युः (८)। 'वा' अथवा 'फलानि' आम्रादीनि आवपेयुरित्येव (९)॥ ६—९

অনন্তর পতিভবনের দ্বারদেশে উপনীতা সেই বধূকে পতি-পুত্রবতী ও শীলসম্পন্না ব্রাহ্মণীগণ যান হইতে নামাইয়া 'ইহ গাবঃ প্রজায়ধ্বং (ম° ব্রা° ১,৩,১৩)' মন্ত্রটি পাঠ করত পাতিত গোচর্ম্মের উপরি তাহাকে বসাইবে (৬)। সেই বধূর ক্রোড়ে সেই ব্রাহ্মণীরাই যে কোন হউক একটি বালক অর্পণ করিবে (৭) এবং সেই বালকের অঞ্জলিতে একটি মৃন্নির্মিত সুন্দর অগ্নিপক্ক গোলক (ভাঁটা) ক্রীড়নক প্রদান করিবে (৮) অথবা ভক্ষণার্থ আম্রাদি সুমধুর ফলও প্রদান করিতে পারে (৯)। ৬—৯

उत्थाप्य कुमारं ध्रुवा आज्याहुतीर्जुहोत्यष्टाविह धृतिरिति ॥ १०

ततश्च तस्याः उत्सङ्गतः 'कुमारं' पूर्वदत्तम् 'उत्थाप्य' 'ध्रुवाः' ध्रुवनामतः प्रसिद्धाः 'अष्टौ' सङ्ख्याकाः 'आज्याहुतीः' आज्यतन्त्रेण आहुतीः 'इह धृतिः (म° ब्रा° १,६,१४)'—'इति' एतत्प्रभृतिभिरष्टाभिर्यजुर्भिः यथाक्रमतः 'जुहोति' जुहुयात् पतिः ॥ १०

পরে পতি, সেই বধূর ক্রোড়ে প্রদত্ত কুমারটি তুলিয়া

লইয়া 'ইহ ধৃতি (ম০ ব্রা০ ১,৩,১৪)' প্রভৃতি আটটি যজু-র্মন্ত্রে ধ্রুব নামে প্রসিদ্ধ আটটি আহুতি আজ্যতন্ত্রে হবন করিবে। ১০

समाप्तासु समिधमाधाय यथावयसं गुरून् गोत्रे-णाभिवाद्य यथार्थम् ॥ ११ ॥ ४

'समाप्तासु' ध्रुवाहुतिषु 'समिधम्' तदग्नौ अमन्त्रकमेव 'यथावयसं' वयोऽनुसारेणोत्तरोत्तरं गुरून् मान्यान् तत्रोपस्थि-तान् 'गोत्रेण' गोत्रोच्चारणपूर्वकम् 'अभिवाद्य' पादग्रहणेन प्रणम्य 'यथार्थम्' स्वप्रयोजनानुसारतो विहरेत् ॥ ११ ॥ ४

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके प्रथमखण्डस्य व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम् । २,४

উক্ত ধ্রুবাহুতি সম্পন্ন হইলে পরে সেই অগ্নিতে অমন্ত্রক একটি সমিৎ প্রক্ষেপ করিয়া পরে সেই স্থলে উপস্থিত গুরুগণের বয়সানুসারে যথাক্রমে পাদগ্রহণ করিবে এবং তত্তৎকালে প্রতিবারেই স্বগোত্রের উল্লেখ অবশ্য করিবে। ১১। ৪

দ্বিতীয় অধ্যায়ে চতুর্থ খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ২,৪

अथातश्चतुर्थीकर्म्म ॥ १

'अथ' अनन्तरम्, 'अतः' इतआरभ्य 'चतुर्थीकर्म' विवाहरात्रितः चतुर्थ्यां रात्रौ करणीयम् वक्ष्यमीति शेषः। १

এইরূপে বিবাহরাত্রি হইতে ত্রিরাত্রি অতিবাহিত হইলে পরে চতুর্থ রাত্রে যাহা যাহা করিতে হইবে তাহাই বলি। ১

अग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोत्यग्ने प्रायश्चित्त इति चतुरग्नेः स्थाने वायुचन्द्रसूर्याः समस्य पञ्चमीं बहुवदूह्याहुतेराहुतेः स्रुवसम्पातमुदपात्रेऽवनयेत्तेनैनाᳬसकेशनखामभ्यज्य स्नापयित्वाप्लावयन्ति ॥

२—६

'अग्निम्' 'उपसमाधाय' 'अग्ने प्रायश्चित्ते (म॰ ब्रा॰ १,४ १)' 'इति' अनेन मन्त्रेणैव पतिः 'चतुः' सङ्ख्याः 'प्रायश्चित्ताज्याहुतीः' प्रायश्चित्ताय वधूपापप्रशमनाय आज्यतण्डुले आहुतीः 'जुहोति' जुहुयात् (२)। तत्र च द्वितीयादिषु तिसृष्वाहुतिषु 'अग्ने'—इति पदस्य स्थाने क्रमेण 'वायुचन्द्रसूर्याः' जह्याः(३)। किञ्च 'पञ्चमीम्' 'समस्य' सर्वस्य आहुतीम् अग्न्यादिपदचतुष्टयस्य मेलनेन 'अग्निवायुचन्द्रसूर्याः'—इत्येवं सम्बुध्य अपिच 'बहुवद् ऊह्य' एकवचनस्थाने बहुवचनप्रयोगेण मन्त्रपाठं विपरिणमय्य जुहुयादित्येव (४)। 'आहुतेराहुतेः प्रत्याहुतेरेव 'स्रुवसम्पातं' अवशिष्टघृतधाराम् 'उदपात्रे' चमसे 'अवनयेत्' स्थापयेत् (५)। 'तेन' रक्षितसम्पातसमुदायेन 'एनां' वधूं 'सकेशनखां' आपादमस्तकं सर्वतएव 'अभ्यज्य' म्रक्षयित्वा 'स्नापयित्वा' 'यानागमनादिजनितक्लेशान् शरीर-

অথাকৃপান্ লাঘবয়িত্বা 'আপ্লাবয়ন্তি' প্রবাহাদিষু সন্তরণা-
দিনা স্নাপয়েয়ুঃ সখ্যাদয়ঃ স্বজনা ইতি যাবৎ (৬)। ইতি গতং
চতুর্থীকর্ম্ম বিবাহপ্রকরণঞ্চেতি ॥ ২—৬

পতি, পত্নীর পূর্ব্বকৃত পাপের প্রায়শ্চিত্তের জন্য অগ্নি-
স্থাপন করিয়া 'অগ্নে প্রায়শ্চিত্তে (ম০ ব্রা০ ১.৪,১)' মন্ত্রের
দ্বারা আজ্যতন্ত্রে চারিটী আহুতি হবন করিবে (২)। তন্মধ্যে
দ্বিতীয়াদি আহুতিতে ঐ মন্ত্রস্থ অগ্নির পরিবর্ত্তে বায়ু, চন্দ্র
ও সূর্য্য পঠিত হইবে এইমাত্র বিশেষ (৩) এবং পঞ্চম
আহুতিটিতে অগ্নি, বায়ু, চন্দ্র ও সূর্য্য এ চারিদেবতারই এক-
কালে সম্বোধন ব্যবহার করিবে সুতরাং মন্ত্রস্থ যতগুলি এক
বচন আছে তৎসমস্তই বহুবচনরূপে পরিবর্ত্তিত হইয়া পঠিত
হইবে (৪)। এই পঞ্চ প্রায়শ্চিত্তাহুতির প্রত্যেকেরই শেষ
ঘৃত ধারাপাত ক্রমে চমসে রক্ষিত হইবে (৫); ঐ রক্ষিত
ঘৃতের দ্বারা সেই বধূর আপাদমস্তক সর্ব্বাঙ্গ ভালরূপে
ডলিয়া দিবে, তাহাতে আগমন ক্লান্তির অনেকটা উপশম
হইবে, পরে সখী প্রভৃতি সকলে একত্রিত হইয়া নদ্যাদি
প্রবাহে সন্তরণ জলক্রীড়াদি পূর্ব্বক নববধূকে স্নান করাইবে
(৬)। চতুর্থী কর্ম্ম শেষ হইল এবং বিবাহ প্রকরণও এই
পর্য্যন্ত সমাপ্ত। ২—৬

অথ গর্ভাধানম্ ;—

অতঃপর গর্ভাধান বলা যাইতেছে ,—

**ঊর্দ্ধং ত্রিরাত্রাৎ সম্ভব ইত্যেকে যদর্ত্তুমতী ভবত্যু-
পরতশোণিতা তদা সম্ভবকালঃ ॥ ৩,৮**

'ऊर्द्ध्वं त्रिरात्रात्' रजोदर्शनादिति बोध्यम् 'सम्भवः' सम्भ-
वति गर्भोऽस्मादिति सम्भवः सङ्गमः 'इति' एवम् 'एके' प्राचीना-
चार्य्याः आहुः। एवञ्च रजोदर्शनादितिस्रषु रात्रिषु गतासु चतुर्थ्या-
मेव रात्रौ गर्भाधानाय सङ्गमः कार्य्यः इत्येव, कौथुमशाखिप्राचीना-
चार्य्याणां मतम् (७)। गोभिलस्य स्वमते तु नात्र रात्रिसङ्ख्या-
नियमः यतोहि शोणितवेगे स्थिते सङ्गमस्य नास्ति गर्भोत्पादनत्व
मपित्वस्ति रोगकारित्वमतः शोणितवेगे विद्यमाने सङ्गमोदूष-
णीय इति तिस्रष्वपि रात्रिषु गतासु यस्याः शोणितवेगो न
ह्रसति तदा नासौ सङ्गम्या अपितु क्षीणशोणितायाः कस्या-
श्चित् द्वितीयायामेव रात्रौ शोणितवेगाभावश्चेत् तदा सा सङ्ग-
म्यैवेत्याह ;—'ऋतुमती' पत्नी 'यदा' 'उपरतशोणिता' शोणि-
तवेगप्रवाहशून्या 'भवति' 'तदा' एव 'सम्भवकालः'। न रात्रि-
सङ्ख्यानियमइति भावः (८)। इति गर्भाधान कालनिर्णयः॥ ७,८

'যে দিন প্রথম রজো দর্শন হইবে, সেই দিবস প্রভৃতি
ত্রিরাত্র গত হইলে চতুর্থ রাত্রে সঙ্গম করিবে'—ইহাই চির-
প্রসিদ্ধ মত (৭) কিন্তু গোভিলের নিজ মত তাহা নহে,
প্রত্যুত যখন দেখিবে ঋতুমতী স্ত্রীর শোণিত পতনের বেগ
ন্যূন হইয়াছে, তখনই সঙ্গম কাল অর্থাৎ ঋতুর প্রথম দিন
হইতে তিন দিন সমধিক শোণিত পতনবেগ থাকে, তাদৃশ
অবস্থাতে সঙ্গম করিলে গর্ভ'ত হয়ই না অধিকন্তু বিবিধ রো-
গোৎপত্তিও হইতে পারে, এই জন্যই প্রথম রাত্রিত্রয় সঙ্গম
নিষিদ্ধ হইয়া থাকে পরং গোভিলাচার্য্য বলেন, যখন এতা-
দৃশ নিষেধের শোণিতবেগই একমাত্র কারণ বুঝা যাইতেছে,
তখন রাত্রিসংখ্যা না বলিয়া "যাবৎ শোণিত পতন বেগ

হ্রাস না হইবে তাবৎ সঙ্গম করিবে না বলাই অপেক্ষাকৃত সঙ্গত” এরূপ বলিলে যে স্ত্রীর চারি বা পঞ্চরাত্রেও শোণিত পতনের বেগ হ্রসিত না হইবে, সে সেপর্য্যন্তও সঙ্গমের যোগ্যা নহে পক্ষান্তরে যে ক্ষীণ-কায়া স্ত্রীর দ্বিতীয় দিবসেই শোণিত পতনের বেগ ন্যূন হইবে সে সেই দ্বিতীয় দিবসেও ভোগ্যা হইবে। ৭,৮

गर्भाधानप्रकारमाह ;—

কিরূপে গর্ভাধান করিবে বলা হইতেছে ;—

दक्षिणेन पाणिनोपस्थमभिमृशेद्विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्येतयर्चा गर्भन्धेहि सिनीवालीति च समाप्यर्चौ सम्भवतः ॥ ९,१० ॥ ५

प्रथमतः पतिः 'विष्णुर्योनिं कल्पयतु (म० ब्रा० १,४,६)' 'इत्येतयर्चा', 'गर्भं धेहि सिनीवालि (म० ब्रा० १,४,७)'— 'इति च' मन्त्राभ्यां स्वकीयेन 'दक्षिणेन हस्तेन' 'उपस्थं' पत्न्या अन्तरिन्द्रियम् 'अभिमृशेत्' (९)। 'ऋचौ' पूर्वोक्तौ 'समाप्य' पाठेन मननेन अभिमर्शनफलदर्शनेन च ततः 'सम्भवतः' मिथः सङ्गमं कुरुतः दम्पतीति (१०)। गतं गर्भाधानम् ॥ ९,१० ॥ ५

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमखण्डस्य व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम्। २,५

প্রথমত পতি 'বিষ্ণুর্যোনিং কল্পয়তু (ম০ ব্রা০ ১,৪,৬)' ঋক্ এবং 'গর্ভংধেহি সিনীবালি (ম০ ব্রা০ ১,৪,৭)' ঋক্

পাঠ করত পত্নীর যোনি প্রদেশ অভিমর্শন করিবে (৯)। এই ঋগ্‌দ্বয় পঠন, মনন ও তৎসহ অভিমর্শন-ফলদর্শন হইলে পরে উভয়ে সঙ্গম করিবে (১০)। ইহাই গর্ভাধান। ৯,১০। ৫

দ্বিতীয় অধ্যায়ে পঞ্চমখণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ২,৫

অথ পুংসবনসংস্কারস্তূচ্যতে,—

অতঃপর পুংসবন নামক সংস্কার বলা হইতেছে;—

তৃতীয়স্য গর্ভমাসস্যাদিসদেশে পুংসবনস্যকালঃ ॥ ১

'গর্ভমাসস্য তৃতীয়স্য' গর্ভমাসসম্বন্ধিতৃতীয়স্য মাসস্য 'আদিসদেশে' আদ্যর্দ্ধস্য প্রথমপক্ষস্যেতি যাবত্ সদেশে সমীপে অষ্টম্যভ্যন্তরে এব 'পুংসবনস্য' সংস্কারবিশেষস্য 'কালঃ' জ্ঞাতব্য-ইতি শেষঃ। ১

যে মাসে গর্ভাধান হইবে সেই মাসের সম্বন্ধে যেটি তৃতীয় মাস, তাহারই আদি পক্ষের নিকটেই অর্থাৎ অষ্টমীর মধ্যেই পুংসবন নামক সংস্কারের কাল জানিবে। ১

প্রাতঃ সশিরস্কাऽऽপ্লুতোদগগ্রেষু দর্ভেষু পশ্চাদগ্নে-রুদগগ্রেষু দর্ভেষু প্রাচ্যুপবিশতি পশ্চাত্ পতিরবস্থায় দক্ষিণেন পাণিনা দক্ষিণাংসমন্ববমৃশ্যানন্তর্হিতং নাভিদেশমভিমৃশেত্ পুমাংসৌ মিত্রাবরুণাবিত্যেত-য়র্চ্চাঽনয়ার্থম্ ॥ ২—৪

পুংসবনসংস্কারঃ কথঙ্কর্ত্তব্যইত্যাহ ;—

'প্রাতঃ' সময়ে 'উদগগ্রেষু দর্ভেষু' উপনীতা বধূঃ 'সশিরস্কা আপ্লুতা' শিরঃপ্রভৃতিসর্বাঙ্গজলসিক্তা স্নাতা সতী 'অগ্নেঃ' 'পশ্চাৎ' পশ্চিমস্যাং দিশি তথৈব 'প্রাগগ্রেষু দর্ভেষু' পাতিতেষু উপরি 'প্রাচী' প্রাঙ্‌মুখী পুরতোঽগ্নিং কৃত্বেতি ফলিতম্ 'উপবিশতি' উপবিশেৎ (২)। ততঃ 'পশ্চাৎ' 'পতিঃ' 'অবস্থায়' তাং বধূং ক্রোড়ীকৃত্যেতি যাবৎ, 'দক্ষিণেন পাণিনা' তস্যাএব বধ্বাঃ 'দক্ষিণম্ অংসম্' 'অন্ববমৃশ্য' কিঞ্চিদুত্তানা যথাস্যাত্তথৈবানম্য "পুমাংসৌ মিত্রাবরুণৌ (ম০ ব্রা০ ১,৪,৮)"—'ইতি এতয়া ঋচা' স্মর্ত্তব্যং দেবং সংস্মরন্ তস্যাএব 'নাভিদেশম্' 'অনন্তর্হিতং' বস্ত্রাদ্যাবরণশূন্যং প্রকৃত্য 'অভিমৃশেৎ' বিশেষেণ স্পৃশেৎ, শেষেণ সব্যেনৈব হস্তেনেতি গম্যতে (৩)। 'অথ' তদনন্তরং 'যথার্থম্' যথাপ্রয়োজনং বিহরেৎ সঃ (৪)॥ ২—৪

প্রাতঃকালে উত্তরাগ্রকুশাসনে সেই ত্রিমাস গর্ভবতী বধূকে বসাইয়া মস্তকাদি সর্ব্বশরীর জলে আপ্লুত অর্থাৎ তাহাকে সুন্দররূপে স্নান করাইয়া অগ্নির পশ্চিমদিকে পাতিত উত্তরাগ্রকুশাসনে বসাইবে এবং তাহার পশ্চাদ্ভাগে অর্থাৎ তাহাকে ক্রোড়ে করিয়া পতিও অবস্থিত হইবে পরে দক্ষিণ হস্তদ্বারা ঐ বধূর দক্ষিণ স্কন্ধ স্বীয় ক্রোড়ের দিকে কিঞ্চিৎ উত্তানভাবে নোআইয়া ধরিয়া থাকিবে এবং বামহস্তের দ্বারা তাহার নীবীবন্ধন মুক্ত করিয়া তদীয় নাভিদেশ বিশেষরূপে স্পর্শ করিবে এবং ঐ স্পার্শকরণ কালে "পুমাংসৌ মিত্রাবরুণৌ (ম০ ব্রা০ ১,৪,৮)" এই ঋঙ্‌মন্ত্রের দ্বারা স্মরণীয় দেবতা

স্মরণ করিবে। ইহাই সে দিবসের কার্য্য; তদনন্তর যথেচ্ছ বিচরণ করিবে। ২—৪

अथापरम् ॥ ५

'अथ' तत्कार्य्यानन्तरम् 'अपरम्' अपि एकमस्ति कार्यं पुंसवनस्येति। तदपि पूर्वोक्तकालाभ्यन्तरे [१सू०] एव कर्त्तव्यं परं यस्मिन् दिने नाभिमर्षनं कृतं तस्मिन्नेव, तत्परदिने, तत्परपरदिने वेति नायं नियमः। ५

এই নাভিমর্শন কার্য্যের পরে পুংসবন সংস্কার করিতে আর একটি কার্য্য আছে; তাহাও পূর্ব্বোক্ত কালেই হইবে। [১সূ০] কিন্তু যে দিন নাভিমর্শন করিবে সেই দিনই কি তৎপরদিন কি তৎপর-পরদিন করিবে, এরূপ কোন বিশেষ নিয়ম নাই। ৫

किन्तदपरं कार्यमिति स्फुटयति ;—

সেই অপর কার্য্যটি কি ? তাহাই সুব্যক্ত করিতেছেন ;—

प्रागुदीच्यां दिशि न्यग्रोधशुङ्गामुभयतः फलां मस्रामामकृमिपरिसृप्तां त्रिःसप्तैर्यवैर्माषैर्व्वा परिक्रीयोत्थापयेद्यद्यसि सौमी सोमाय त्वा राज्ञे परिक्रीणामि यद्यसि वारुणी वरुणाय त्वा राज्ञे परिक्रीणामि यद्यसि वसुभ्यो वसुभ्य स्त्वा परिक्रीणामि यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्य स्त्वा परिक्रीणामि यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्य स्त्वा परिक्रीणामि यद्यसि विश्वेभ्यो-

देवेभ्यो विश्वेभ्योदेवेभ्य स्त्वा परिक्रीणाम्योषधयः सुमनसो भूत्वास्यां वीर्य्यं समाधत्तेयं कर्म करिष्यतीत्युत्थाप्य तृणैः परिधायाहृत्य वैहायसीं निदध्या दृशदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्रह्मबन्धूः कुमारी वाऽप्रत्याहरन्ती पिनष्टि प्रातः सशिरस्काऽऽप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राक्शिराः संविशति पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्याभिसङ्गृह्य दक्षिणे नासिकाश्रोतस्यवनयेत् पुमानग्निः पुमानिन्द्र इत्येतयर्चाथ यथार्थम् ॥ ६—१२ ॥ ६

'प्रागुदीच्यां' ऐशान्यां दिशि सञ्जातां 'न्यग्रोधशुङ्गां' न्यग्रोधस्य वटस्य शुङ्गां अस्फुटितपत्रमिति यावत् 'त्रिःसप्तैः यवैर्माषैर्वा' एकविंशतिमासान् एकविंशतियवान् वा वृक्षस्वामिने मूल्यं दत्त्वा तत्सकाशात् 'परिक्रीय' 'उत्थापयेत्'। शुङ्गां विशिनष्टि—'उभयतः फलाम्' यस्या उभयपार्श्वयोरेव फले विद्येते तादृशीं, किञ्च 'अस्रामाम्' अम्लानाम्, किञ्च 'अक्रिमिपरिसृप्तां' क्रिमिभिः पत्रकीटैः परिसृप्ता परिव्याप्ता तदभावाम् (६)। तत्परिक्रयमन्त्राः सप्त। तानाह;—हे शुङ्गे! त्वं 'यदि' 'सौमी' सोमदेवतायाः प्रिया 'असि' तर्हि 'सोमाय राज्ञे' सोमराजप्रीत्यर्थमेव 'त्वा' त्वां 'परिक्रीणामि' १। त्वं 'यदि' 'वारुणी' वरुणदेवतायाः प्रिया 'असि' तर्हि तस्मै 'वरुणाय

राज्ञे' एव 'त्वा' 'परिक्रीणामि २ । त्वं 'यदि' 'वसुभ्यः' वस्वष्ट-कानां प्रीत्यर्थमेवोत्पन्ना 'असि' तर्हि 'वसुभ्यः' एव 'त्वा' 'परिक्री-णामि' ३ । त्वं 'यदि' 'रुद्रेभ्यः' रुद्राणामेकादशानां प्रीत्यर्थमेवो-त्पन्ना 'असि' तर्हि 'रुद्रेभ्यः' एव 'त्वा' 'परिक्रीणामि' ४ । त्वं 'यदि' 'आदित्येभ्यः' द्वादशादित्यानां प्रीत्यर्थमेवोत्पन्ना 'असि' तर्हि 'आदित्येभ्यः' एव 'त्वा' 'परिक्रीणामि' ५ । त्वं 'यदि' 'मरुद्भ्यः' एकोनपञ्चाशतां मरुतां प्रीत्यर्थमेवोत्पन्ना 'असि' तर्हि 'मरुद्भ्यः' एव 'त्वा' परिक्रीणामि' ६ । 'यदि' 'विश्वेभ्योदेवेभ्यः' सर्वदेवप्रीत्यर्थमेवोत्पन्ना 'असि' तर्हि 'विश्वेभ्योदेवेभ्यः' एव 'त्वा' 'परिक्रीणामि' ७ । इति सप्त परिक्रयणमन्त्राः (७)। अथोत्थापनमन्त्रः ;—हे 'ओषधयः' ! यूयं 'सुमनसः' प्रसन्नाः सन्तः 'अस्यां' वध्वां 'वीर्यं समाधत्त' वीर्यसमाधानं कुरुत, किन्निमित्तमित्याह—'इयं' वधूः 'कर्म' गर्भप्रसवनं 'करिष्यति' ततएव वीर्यस्य प्रयोजनम् ; 'इति इमं मन्त्रं पठन् 'उत्थाप्य' ताः 'तृणैः' यथालब्धैः 'परिधाय' वेष्टयित्वा 'वैहायसीं' आकाश-सम्बन्धिनीं लताममरवेलेति प्रसिद्धाम् 'आहृत्य' तदुपरि 'निदध्यात्' स्थापयेत् (८)। ततश्च 'दृशदं' शिलापट्टकं 'प्रक्षाल्य' अपरवस्तुकणासंसर्गं यथा न स्यात् प्रक्षालनमेवं कृत्वा तत्र 'ब्रह्मचारी' ऋतावन्यत्र स्वभार्यायामपि यो न सङ्गच्छते सः इव 'व्रतवती वा' पातिव्रत्यं व्रतं यया पाल्यते विशेषेण सा, 'ब्रह्मबन्धूः' 'ब्राह्मणजातीया' 'कुमारी वा' अनूढ़ा ब्राह्मणकन्येति यावत् 'अप्रत्याहरन्ती' प्रत्याहारस्त्यागस्तम-कुर्वन्ती अविश्रामेणैव झटित्येवेति यावत् अन्यथा आघ्रातव्यं ओषधिवीर्यं नष्टं स्यादेव 'पिनष्टि' पेषणं कुर्यात्, ताः शुङ्गा

इत्यर्थादागतम् उपलेनेति च (९)। ततश्च 'प्रातः' 'उदगग्रेषु दर्भेषु' उपस्थिता सा वधूः 'सशिरस्का आप्लुता' सती, 'अग्नेः' 'पश्चात्' पश्चिमस्यां दिशि 'उदगग्रेषु दर्भेषु' पातितेषु 'प्राक्-शिराः' पूर्वदिग्गतमस्तका भवती 'संविशति' संवेशनमर्द्धशयन-मिश्रोपवेशनं कुर्यात् (१०)। ततः 'पश्चात्' 'पतिः' 'अवस्थाय' 'दक्षिणस्य पाणेः' 'अङ्गुष्ठेन' 'उपकनिष्ठिकया' अनामिकया 'अङ्गुल्या' अङ्गुष्ठानामिकाभ्यामिति यावत् 'अभि' अभितः सर्व-तोव्याप्य 'सङ्गृह्य' तत् पिष्टशुङ्गारसं, तस्या वध्वाः 'दक्षिणे' 'नासिकास्रोतसि' नासिकारन्ध्रे 'अवनयेत्' अवक्षिपेत् आघ्रा-पयेद्वा ; 'पुमानग्निः पुमानिन्द्रः (मं० ब्रा० १,४,९)'—'इति एतया ऋचा' इष्टं संस्मरन्निति शेषः (११)। 'अथ' अनन्तरं 'यथार्थं' यथाप्रयोजनं विहरयेदिति शेषः (१२)। गतमिदं पुंसवनकर्म ॥ ६—१२ ॥ ६

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके षष्ठखण्डस्य व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम्। २,६

ঈশান কোণে যে কোন বটবৃক্ষ থাকিবে তাহা হইতেই শুঙ্গা (টুশী) অর্থাৎ অস্ফুটিতপত্র, বৃক্ষস্বামীকে একবিংশতি যব বা একবিংশতি মাষ প্রদানপূর্ব্বক ক্রয় করিয়া পরে উত্থাপিত করিবে। ঐ শুঙ্গার উভয়পার্শ্বে ফলধরা চাই, উহা ম্লান অর্থাৎ শুষ্কপ্রায় না হয় এবং উহাতে পত্রকীট না জন্মিয়া থাকে (৬)। ঐ শুঙ্গা ক্রয় করিতে সপ্ত মন্ত্র পাঠ আবশ্যক। যথা ;—হে শুঙ্গে! তুমি যদি সোমদেবতার প্রিয়

হও'ত সেই রাজার * প্রীতির জন্যই তোমাকে ক্রয় করি-তেছি ১। তুমি যদি রাজা বরুণদেবতার প্রিয় হও'ত সেই বরুণরাজার * প্রীতির জন্যই তোমাকে ক্রয় করিতেছি ২। তুমি যদি অষ্টবসুর প্রিয় হও'ত সেই বসুগণের প্রীতির জন্যই তোমাকে ক্রয় করিতেছি ৩। যদি একাদশ রুদ্র-গণের প্রিয় হও'ত সেই রুদ্রগণের প্রীতির জন্যই তোমাকে ক্রয় করিতেছি ৪। যদি তুমি দ্বাদশ আদিত্যগণের প্রিয় হও'ত সেই আদিত্যগণের প্রীতির জন্যই তোমাকে ক্রয় করিতেছি ৫। তুমি যদি ঊনপঞ্চাশৎ মরুদ্‌গণের প্রিয় হও'ত সেই মরুদ্‌গণের প্রীতির জন্যই তোমাকে ক্রয় করি-তেছি ৬। যদি তুমি বিশ্বেদেবা দেবগণের প্রিয় হও'ত সেই বিশ্বেদেবা দেবতাদিগের প্রীতির জন্যই তোমাকে ক্রয় করিতেছি ৭। পরে এই মন্ত্র পাঠ পূর্ব্বক উহা উত্থাপিত অর্থাৎ বৃক্ষশাখা হইতে ছিন্ন করিবে ; যথা—'হে ওষধিগণ ! তোমরা প্রসন্ন হইয়া এই বধূতে বীর্য্যাধান কর, যাহাতে এই বধূ অক্লেশে গর্ভ প্রসব কর্ম্ম করিবে'। উত্থিত সেই শুঙ্গা তৃণাচ্ছাদিত করিয়া বৈহায়সী অর্থাৎ অমরবেল বা সূক্ষ্ম জটামাংসী সঙ্গ্রহ পূর্ব্বক তাহাতে রক্ষা করিবে (৮)। অনন্তর পেষণাধার শিলা একখানি ভালরূপে প্রক্ষালিত করিয়া তাহাতে ব্রহ্মচারীর ন্যায় ব্রতবিশিষ্টা অর্থাৎ গৃহী ব্রহ্মচারী যেরূপ ঋতুকালমাত্রে স্বীয় ভার্য্যামাত্র গমন করেন সেইরূপ আচরণবতী কোন পতিব্রতা অথবা ব্রাহ্মণবংশীয়া কোন

* সোম ও বরুণ প্রায়ই রাজা বলিয়া কীর্ত্তিত হইয়া থাকেন,

কুমারী উহা অবিশ্রামে পেষণ করিবে অর্থাৎ পেষণকালেই ওষধির সমস্ত গন্ধ গন্ধবহ কর্তৃক অপহৃত না হয় (৯)। পরে প্রাতঃকালে বধূ উত্তরাগ্র কুশাপুঞ্জে অবস্থিত হওত আ-মস্তক জলপ্লুতা সুস্নাতা হইয়া অগ্নির পশ্চিমভাগে উত্তরাগ্র পাতিত কুশাসনে পূর্ব্বশিরা হওত অর্দ্ধশয়ন করিবে (১০), পতি তাহার পশ্চাতে থাকিয়া অনামিকা ও অঙ্গুষ্ঠ দ্বারা সেই শুঙ্গা-পিষ্ট গ্রহণ করিয়া তাহার দক্ষিণ নাসারন্ধ্রে তদীয় রস প্রদান করিবে বা আঘ্রাণ করাইবে। তৎকালে 'পুমানগ্নিঃ পুমানিন্দ্রঃ (ম° ব্রা° ১,৪,৯)' এই মন্ত্র পাঠ করত পতি ইষ্ট স্মরণ করিবে (১১)। অনন্তর যথেচ্ছা বিচরণ করিবে (১২)। ইহাই পুংসবনকর্ম্ম ॥ ৬—১২ ॥ ৬

দ্বিতীয় অধ্যায়ে ষষ্ঠ খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ২,৬

অথ সীমন্তকরণম্ ॥ ১

'অথ' প্রকরণান্তরং দ্যোতয়তি। 'সীমন্তকরণম্' নাম কর্ম, সংস্কারবিশেষঃ। তদধিকৃত্য ব্রবীতি। ১

সীমন্তকরণ * নামে আর একটি সংস্কার করিতে হয়, এক্ষণে তাহাই বলা হইতেছে। ১

তস্য কালং বিধত্তে ;—

প্রথমগর্ভে চতুর্থে মাসি ষষ্ঠেঽষ্টমে বা ॥ ২

* ইহাকে সীমন্তোন্নয়নও কহে।

'प्रथमे गर्भे' एष हि संस्कारः प्रथमे एव गर्भे कार्यः न तु प्रतिगर्भम्। तत्र च 'चतुर्थे षष्ठे अष्टमे वा मासि' कुर्य्यादिति तत्कालविधिः। २

এই সীমন্তকরণ সংস্কার প্রথম গর্ভমাত্রেই করিতে হইবে, প্রতিবার গর্ভ হইলেই করিবে না। ইহা চতুর্থ, ষষ্ঠ বা অষ্টম মাসের কার্য্য। ২

तत्रेतिकर्त्तव्यतां विधत्ते ;—

प्रातः सशिरस्काऽऽप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति पश्चात् पतिरवस्थाय युग्मन्तमौदुम्बरꣳ शलाटुग्रथ्नमाबध्नाति अयमूर्ज्जावतो वृक्ष इत्यथ सीमन्तमूर्द्ध्वमुन्नयति भूरिति दर्भपिञ्जूलीभिरेव प्रथमम् भुवरिति द्वितीयꣳ स्वरिति तृतीयमथ वीरतरेण येनादितेरित्येतयर्चा ऽथ पूर्णचात्रेण राकामहमित्येतयर्चा त्रिश्वेतया च शलल्या यास्ते राके सुमतय इति कृसरः स्थालीपाक उत्तरघृत स्तमवेक्षयेत् किम्पश्यसीत्युक्त्वा प्रजामिति वाचयेत् तं सा स्वयं भुञ्जीत वीरसूर्जीवसूर्जीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मङ्गल्याभिर्वाग्भिरुपासीरन् ॥ ३—१२

'प्रातः' पूर्वाह्न, 'उदगग्रेषु दर्भेषु' उत्तराग्रीकृतपातितकुशासने उपविष्टा सती 'सशिरस्का आप्लुता' स्नाता भवती 'अग्नेः पश्चात्' 'उदगग्रेषु दर्भेषु' 'प्राची' प्राङ्मुखी 'उपविशति'

(३)। 'पतिः' तस्या वध्वाः 'पश्चात्' 'अवस्थाय', 'युग्मन्तम्' युग्मानि फलानि यस्मिन् तादृशम् 'औदुम्बरम्' उदुम्बरगुच्छं 'शलाटुग्रप्सम्' शलाटुनामफलविशेषस्य स्तवकञ्च 'अयमूर्जावतो वृक्षः (मं० ब्रा० १,५,१)'—'इति' इमं मन्त्रमुच्चरन् 'आ बध्नाति' वध्वाः मस्तके कण्ठे बाहौ कट्यां नाभौ अञ्चले वेति न नियमः (४)। 'अथ' अनन्तरम्। 'सीमन्तम्' केशरचना-विशेषम् 'ऊर्द्ध्वम् उन्नयति' उन्नयेत् पतिरेव। तत्र 'दर्भपिञ्जू-लीभिः' शुष्कैः गर्भसारैश्च कुशासमूहैः 'भूः'—'इति' मन्त्रेण 'प्रथ-मम्' उन्नयनम्; 'भुवः'—'इति' मन्त्रेण 'द्वितीयम्' उन्नयनम्; 'स्वः'—'इति' मन्त्रेण 'तृतीयम्' उन्नयनम् (५)। 'वीरतरेण' शरतृणविशेषेण 'येनादितेः (मं० ब्रा० १,५,२)'—'इत्येतया ऋचा' च सीमन्तमूर्द्ध्वमुन्नयति पतिः (६)। 'अथ' तदनन्तरम् 'राकामहम् (मं० ब्रा० १,५,३)'—'इत्येतया ऋचा' 'पूर्ण-चात्रेण' सूत्रपूर्णतर्कुणा सीमन्तोन्नयनम् (७)। 'च' किञ्च 'यास्ते राके सुमतयः (मं० ब्रा० १,५,४)'—'इति' मन्त्रं पठन् पतिः 'त्रिश्वेतया' त्रिषुस्थानेषु श्वेतवर्णया 'शलल्या' शल्लकी-कण्टकेन सीमन्तमूर्द्ध्वमुन्नयेत् (८)। ततश्च; 'स्थालीपाकः' स्थाल्यां पक्वः 'उत्तरघृतः' पाकान्ते घृतमिश्रितः 'कृसरः' तिल-तण्डुलसमूहः 'कृसरः' इति कृसरलक्षणम्; 'तम्' तादृशं कृसरम् 'अवेक्षयेत्' दर्शयेत् पत्नीं पतिरिति (९)। यदा सा तं पश्यति, तदैव पतिः पृच्छेत् 'किम् पश्यसि?—इति' 'उक्ता' पतिनैवं पृष्टा सा, 'प्रजाम् (मं० ब्रा० १,५,५)'—'इति' इमं मन्त्रं 'वाचयेत्' पत्नीं पतिः (१०)। 'तं' कृसरं 'सा' वधूः 'स्वयं भुञ्जीत' (११)। तस्मिन्नेव भोजनकाले 'ब्राह्मण्यः'

'বীরসূর্জীবসূর্জীবপত্নী'—'ইতি' এবমাদিভিঃ 'মঙ্গল্যাভিঃ গীর্ভিঃ' আশীর্বাক্যৈঃ 'উপাসীরন্' ইত্যবমিতি শ্রেষঃ (১২)।

ইতি সীমন্তোন্নয়নম্। ২—১২

সীমন্তকরণ সংস্কার কিরূপে করিতে হয় বলিতেছেন;—প্রাতে উত্তরাগ্রভাবে পাতিত কুশাসনে বধূকে বসাইয়া আ-মস্তক প্লাবিত করিয়া স্নান করাইয়া দিবে। পরে অগ্নির পশ্চিম ভাগে পাতিত উত্তরাগ্র কুশাসনে পূর্ব্বাভিমুখী করিয়া তাহাকে বসাইবে, পতিও তৎপশ্চাতে থাকিবে। অনন্তর যজ্ঞডুমুরের একটি গুচ্ছ ও শলাটুর আর একটি গুচ্ছ সেই বধূর অঞ্চলে বা শরীরের যে কোন স্থানে বাঁধিয়া দিবে। সেই গুচ্ছদ্বয় বন্ধনকালে 'অয়মূর্জ্জাবতোবৃক্ষঃ (ম০ ব্রা০ ১,৪,১)' এই মন্ত্রটি পাঠ করিবে। তদনন্তর সারগর্ভ শুষ্ক কুশাসমূহ নির্ম্মিত পিঞ্জূলীর (ব্রসের) দ্বারা সেই বধূর কেশবিন্যাস করিবে। 'ভূঃ' মন্ত্রে প্রথমবার, 'ভুবঃ' মন্ত্রে দ্বিতীয়বার এবং 'স্বঃ' মন্ত্রে তৃতীয়বার সীমন্তের কেশগুলি ঐ পিঞ্জূলি দ্বারা উন্নীত করিয়া দিবে। 'যেনাদিতে (ম০ ব্রা০ ১,৫,২)' মন্ত্রপাঠ করত যে শরের বাণ প্রস্তুত হয় সেই শরের দ্বারা সীমন্তের মধ্য চিরিয়া শোভমান করিবে। 'রাকামহং (ম০ ব্রা০ ১,৫,৪) মন্ত্রপাঠ করত স্থানত্রয়ে শ্বেত এরূপ শজারুর কাঁটার দ্বারা ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র কেশগুলি গুছাইয়াদিবে। তাহার পরে ঘৃতসংবরা দেওআ অগ্নিপক্ব তিলতণ্ডুল তাহাকে দেখাইবে এবং তদ্দর্শনকালে তাহাকে পতি জিজ্ঞাসা করিবে 'উহাতে কি দেখিতেছ?' এতদুত্তরে বধূ বলিবে 'প্রজা ইত্যাদি (ম০ ব্রা০ ১,৫,৫)'। পরে সে দিবস তাহাই বধূ ভোজন করিবে এবং সেই

ভোজনকালে ব্রাহ্মণীগণ এই বধূ 'বীরপ্রসবিনী হউক' ইত্যাদি মঙ্গলসূচক বাক্যে ঈশ্বরোপাসনা করিবে। ইহাই সীমন্তোন্নয়ন ॥ ৩—১২

অথ সোষ্যন্তীহোমঃ ॥ १३

'অথ' प्रकरणान्तरं द्योतयति। 'सोष्यन्तीहोमः' एतन्नामक स्वापरः संस्कारः कार्यः। १३

এই সীমন্তোন্নয়ন সংস্কারের পরে সোষ্যন্তীহোম নামে আর একটি সংস্কার করিতে হয়। ১৩

तस्य कालं विधत्ते ;—

प्रतिष्ठिते वस्तौ ॥ १४

'वस्तौ' योनिप्रदेशे 'प्रतिष्ठिते' गर्भे समुपस्थिते सोष्यन्तीहोमः कार्यः इति तत्कालनिर्देशः। १४

যখন প্রসবদ্বারদেশে গর্ভ আসিয়া উপস্থিত হইবে সেই সময়ে অর্থাৎ প্রসবের অব্যবহিত পূর্ব্বে এই সোষ্যন্তী হোম সংস্কার করিতে হইবে। ১৪

तदेतिकर्त्तव्यतां विधत्ते ;—

परिस्तीर्य्याग्निमाज्याहुती जुहोति या तिरश्चीत्येयस्त्वां विपश्चित्पुच्छमभरदिति च पुमानयं जनिष्यतेऽसौ नामेति नामधेयं गृह्णाति यत्तद् गुह्यमेव भवति ॥ १५—१७

'अग्निम् परिस्तीर्य' तत्र, 'या तिरश्ची (म० ब्रा० १,५,६)' —'इत्येतयर्चा', 'विपश्चित्पुच्छमभरत् (म० ब्रा० १,५,७)'— 'इति' अनया च 'आज्याहुती' आज्यतन्त्रेण आहुतिद्वयम् 'जुहोति' जुहुयात् (१५)। अपरञ्च 'अयं' गर्भः 'पुमान् जनिष्यते' चेत् 'असौ नाम'—'इति' 'नामधेयं' जनिष्यमाण-पुत्राख्यां 'गृह्णाति' प्रकल्प्य रचति (१६)। 'यत्' नामधेयं मनसि निश्चितम्, 'तत्' नामधेयं 'गुह्यम्' गोप्यमेव 'भवति' भवेद्, अन्यथा कन्याजाते ह्रासाय स्याच्छत्रूणामिति (१७)। गतोऽयं सोष्यन्तीहोमसंस्कारः। १५—१७

পূর্ব্ব উপদেশানুসারে অগ্নি স্থাপনাদি পরিস্তরণান্ত কার্য্যের পরে 'যা তিরশ্চী (মং ব্রাং ১,৫,৬)' মন্ত্রে এবং 'বিপশ্চিৎপুচ্ছমভরৎ (১,৫,৭)' মন্ত্রে আজ্যতন্ত্রে আহুতি-দ্বয় প্রদান করিবে (১৫)। এই সময়ে,—'যদি পুত্র জন্মে ত তাহার এই নাম রাখিব' এইরূপ মনে মনে একটি নাম স্থির করিয়া রাখিবে অর্থাৎ পুত্রের আশা করিবে (১৬) পরং তাহা প্রকাশ করিবে না অর্থাৎ প্রকাশ করিলে যদি পুত্র না হয়'ত শত্রু-হাস্য হইতে পারে (১৭)। ইহাই সোষ্যন্তী-হোম সংস্কার। ১৫—১৭

अथ जातकर्मोच्यते ;—

यदाऽस्मै कुमारं जातमाचक्षीरन्नथ ब्रूयात् काङ्-क्षत नाभिकृन्तनेन स्तनप्रतिधानेन चेति ॥ १८

'यदा' यस्मिन् काले प्रसवगृहस्थाः धात्रीप्रभृतयः सर्वे 'कुमारं जातम्'—'इति' समाचारम् 'अस्मै' पित्रे 'आचक्षीरन्'

'अथ' तदृव्यहितमेव पिता 'ब्रूयात्'—'नाभिकृन्तनेन' नाभि-लग्ननाडीच्छेदनेन 'च' अपि स्तनप्रतिधानेन' स्तनपायनेन एवं पालयितुं 'काङ्क्षत' इच्छां कुरुत यूयम् 'इति'। १८

অতঃপর জাতকর্ম্ম সংস্কার যথা ;—যখনই সূতিকাগৃহস্থ-ধাত্রী প্রভৃতি বলিয়া উঠিবে যে 'কুমার জন্মগ্রহণ করিল' তখনই পিতা বলিবে 'নাভিসংলগ্ন নাড়ীচ্ছেদন ও স্তন্যপ্রদা-নাদির দ্বারা রক্ষা করিতে ইচ্ছা কর'। ১৮

व्रीहियवौ पेषयेत्तयैवाऽऽवृता यया शुङ्गान्द-क्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपष्ठिकया चाङ्गुल्याभिसङ्गृह्य कुमारस्य जिह्वायां निर्माष्टीयमाज्ञेति तथैव मेधा-जननꣳ सर्पिः प्राशयेज्जातरूपेण वाऽऽदाय कुमारस्य मुखे जुहोति मेधान्ते मित्रावरुणावित्येतयर्चा सद-सस्पतिमद्भुतमिति च कृन्तत नाभिमिति ब्रूयात् —स्तनस्य प्रतिधत्तेति ॥ १९—२२

नाभिकृन्तनात् पूर्वकृत्यमाह ;—'यया' पूर्वोक्तया 'आवृता' परिपाट्या 'शुङ्गां' पूर्वोक्तां 'पेषयेत्' 'तयैव' व्रीहियवौ पेषयेत् (१९)। पिष्टौ च व्रीहियवौ 'दक्षिणस्य' पाणेः अङ्गुष्ठेनोप-कनिष्ठिकया च अङ्गुल्या अभि सङ्गृह्य' 'इयमाज्ञा (म० ब्रा० १,५,८)'—'इति' इमं मन्त्रमुच्चरन् 'कुमारस्य' तस्य 'जिह्वायां' 'निर्माष्टि' नियच्छति (२०)। 'तथैव' तेनैव प्रकारेण दक्षि-णस्य पाणेः अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां गृहीत्वेति यावत्. 'मेधान्ते

মিত্রাবরুণৌ (ম০ ব্রা০ ১,৫,৮)'—'ইত্যেতয়র্চা' 'চ' অপি 'সদসস্পতিমদ্ভুতম্ (ছ০ আ০ ২,২,৩,৩)'—'ইতি' অনয়া 'মেধাজননং সর্পিঃ' 'প্রাশয়েৎ'। 'বা' অথবা 'জাতরূপেণ' 'হিরণ্যেন' হিরণ্ময়শলাকাদিনা 'আদায়' গৃহীত্বা সর্পিঃ 'কুমারস্য' তস্য 'মুখে' 'জুহোতি' জুহুয়াৎ ক্ষিপেৎ (২১)। এতদনন্তরম্ 'নাভিম্ কৃন্তত'—'ইতি', 'স্তনং প্রতিধত্ত'—'ইতি চ' 'ব্রূয়াৎ' আদিশ্যাৎ পিতেতি শেষঃ। পিত্রাদেশগ্রহণ-পূর্ব্বকমেব নাভিকৃন্তনং স্তনপ্রতিধানঞ্চেতি গতং জাতকর্ম্ম (২২)।
১৮—২২

পূর্ব্বে শুঙ্গা পেষণের যে নিয়ম বলা হইয়াছে, সেই-রূপেই ধান্য-তণ্ডুল ও যব-তণ্ডুল পেষণ করিয়া নাড়ীচ্ছেদনের পূর্ব্বেই দক্ষিণহস্তের অনামিকা ও অঙ্গুষ্ঠের দ্বারা গ্রহণ করত 'এই ঈশ্বরের আজ্ঞা (মং ব্রাং ১,৫,৮)' মন্ত্রপাঠপূর্ব্বক সেই নবকুমারের জিহ্বাতে লেহন করাইবে এবং মেধার বৃদ্ধি কাম-নাতে 'মেধান্তে মিত্রাবরুণৌ (মং ব্রাং ১,৫,৯)' মন্ত্র ও 'সদসস্পতিমদ্ভুতম্ (ছং আং ২,২৩,৭) মন্ত্র ; এই মন্ত্রদ্বয় পাঠপূর্ব্বক বারদ্বয় সেইরূপ অঙ্গুষ্ঠানামিকার দ্বারাই ঘৃত ও অবলেহন করাইবে অথবা সুবর্ণশলাকাদির অগ্রে ঘৃত লইয়া সেই কুমারের মুখে প্রদান করিবে। অনন্তর নাড়ী ছেদন করিয়া স্তনপান করাইবে। ইহাই জাতকর্ম্ম সংস্কার। ১৯—২২

অত ঊর্দ্ধমসমালম্ভনমাদশরাত্রাৎ ॥ ২৩,৩

'অত ঊর্দ্ধম্' নাভিকৃন্তনাৎ পরস্তাৎ 'আ দশরাত্রাৎ' দশ-

रामिशौषं यावत् 'असमालम्भनम्' अस्पर्शनम् कुमारमातुरित्य-शौचविधिः ॥ २३

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके सप्तमखण्डस्य व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम् । २,७

এই নাড়িচ্ছেদনের পর হইতে দশ দিন সেই প্রসূতি অস্পৃশ্যা হইবে অর্থাৎ এ দশ দিন ভর্ত্তা স্বীয় পত্নীকে স্পর্শ পর্য্যন্তও করিবে না। ২৩

দ্বিতীয় অধ্যায়ের সপ্তম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ২,৭

अथ निष्क्रामणकार्यस्यादौ ज्यौत्स्नोपस्थानं विधत्ते;—

অথ নিষ্ক্রামণ। তন্মধ্যে প্রথমত জ্যোৎস্নোপস্থান;—

•जननाद्यस्तृतीयोज्यौत्स्नस्तस्य तृतीयायां प्रातः सशिरस्कं कुमारमाप्लाव्यास्तमिते वीते लोहितिम्न्य-ञ्जलिकृतः पितोपतिष्ठतेऽथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य दक्षिणत उदञ्चं पित्रे प्रयच्छत्युदक्-शिरसमनुपृष्ठम्परिक्रम्योत्तरतोऽवतिष्ठतेऽथ जपति यत्ते सुसीमइति यथाऽयन्नप्रमीयेतपुत्रो जनित्र्या अधीत्यु-दञ्चं मात्रे प्रदाय यथार्थम् ॥ १—५

•'जननात्' जन्मतः •आरभ्य "यः' 'तृतीयः' 'ज्यौत्स्नः'

ज्योत्स्नायुक्तः पक्षः, 'तस्य' पक्षस्य 'तृतीयायां' तिथौ 'प्रातः' 'कुमारं' 'सशिरस्कम् आप्लाव्य' शिरसि जलदानेन स्नापयित्वा 'अस्तमिते' सूर्ये, 'वीने' विगते च 'लोहितिम्नि', 'पिता' कुमारजनकः 'अञ्जलिकृतः' पुत्रग्रहणाय प्रसारिताञ्जलिद्वयः सन् 'उपतिष्ठते' उत्थितस्तिष्ठेत (१)। 'अथ' तदनन्तरं 'माता' कुमारप्रसूतिः 'शुचिना' शुभ्रेण निर्मलेनेति यावत् 'वसनेन' 'कुमारम्' 'आच्छाद्य' 'दक्षिणतः' दक्षिणस्यां दिशि गत्वा 'उदञ्चं' उत्तानम् 'उदक्शिरसं' कुमारं 'पित्रे' कुमार-जनकाय तस्मै 'प्रयच्छति' प्रयच्छेत् (२)। दत्त्वा च सा 'अनुपृष्ठं परिक्रम्य' स्वपतिपृष्ठदेशेनागत्य 'उत्तरतः' उत्तरस्यां सुतरां पत्युर्वामभागे 'अवतिष्ठते' अवस्थिता भवेत् (३)। 'अथ' दम्पत्योर्यथोक्तभावेन सकुमारावस्थानानन्तरं पतिः 'यत्ते सुसीम'—'इति'मारभ्य 'यथाऽयन्न प्रमीयेत पुत्रो जनित्र्या अधि'-इत्यन्तं त्र्चं (म॰ ब्रा॰ १,५,१०—१२) 'जपति' जपेत् (४)। जपित्वा च 'उदञ्चं' उत्तानमेव तं कुमारं मात्रे तत्प्रसूत्यै 'प्रदाय' प्रदानं कृत्वा समाप्तं ज्योत्स्नोपस्थानमिति मत्वा 'यथार्थम्' यथाप्रयोजनं विहरेदिति (५)। २—५

জন্ম হইতে তৃতীয় জ্যোৎস্নাপক্ষের তৃতীয়া তিথিতে প্রাতঃকালে নবকুমারের মস্তক পর্য্যন্ত আপ্লুত করিয়া স্নান করাইবে অনন্তর সূর্য্যাস্তপরে,এমনকি সূর্য্যমণ্ডলের অরুণিমা-পর্য্যন্ত দৃষ্টিপথাতীত হইলে, সেই নবকুমারের পিতা, পুত্র গ্রহণের জন্য অঞ্জলিদ্বয় প্রসারিত করত দণ্ডায়মান হইবে। অনন্তর নবকুমারের মাতা সেই কুমারকে পরিষ্কৃত বস্ত্রে আচ্ছাদিত করিয়া স্বীয় স্বামীর দক্ষিণদিকে আসিয়া ঐ বালক

কে উত্তরশিরা ও উত্তানভাবে তাঁহার অঞ্জলিতে প্রদান করিয়া স্বয়ং স্বামীর পৃষ্ঠপথে বামদিকে আসিয়া যুগ্মরূপে অবস্থিত হইবে। পরে ঐ বালক সহ পিতা 'যন্তেসুসীম' হইতে 'যথা অয়ং ন প্রমীয়েত পুত্রোজনিত্র্যা অধি' পর্য্যন্ত (ম° ব্রা° ১,৫,১০—১২) ঋক্‌ত্রয় পাঠ করিবে। অনন্তর গৃহীত পুত্রটি তদীয় জননিকে পুনঃপ্রদান করিয়া যথাপ্রয়োজন অপরকার্য্য বা বিশ্রাম করিবে। ১—৫

निष्क्रामणान्तरहलमवुत्सर्जनं विधत्ते ;—

দ্বিতীয়ত অবুৎসর্জন ;—

अथ येऽत ऊर्द्ध्वं ज्यौत्स्नाः प्रथमोद्दिष्टएव तेषु पितोपतिष्ठतेऽपामञ्जलिं पूरयित्वाऽभिमुखश्चन्द्रमसं यददश्चन्द्रमसीति सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीमुत्सृज्य यथार्थम् ॥ ६,७

'अथ' प्रकरणान्तरं द्योतयति। 'अतः' जननात् तृतीयज्यौत्स्नात: 'ऊर्द्ध्वं' उपरिष्टात् परस्तादिति यावत्, 'ये' 'ज्यौत्स्नाः' ज्योत्स्नायुक्ताः कालाः शुक्लपक्षाः, 'तेषु' ज्यौत्स्नेषु कालेषु 'प्रथमोद्दिष्टे' प्रथमागते ज्यौत्स्ने जननाच्चतुर्थे शुक्लपक्षे, यस्यां कस्यामप्येकस्यां तिथौ सम्भवतश्चन्द्रोदये 'पिता' कुमारजनकः, 'अपामञ्जलिं पूरयित्वा' 'चन्द्रमसम् अभिमुखः' सन् 'उपतिष्ठते' उपतिष्ठेत उत्थितस्तिष्ठेत (६)। ततश्च 'यददश्चन्द्रमसि (म° ब्रा° १,५,१२)'—'इति' अनेन 'यजुषा' छन्दःशून्यमन्त्रेण 'सकृत्', 'तूष्णीं' अमन्त्रकं 'द्विः' द्विवारम्

'তন্মৃজ্য' গৃহীতোদকাঞ্জলিমিতি যাবৎ; সমাপ্ত মব্‌সর্জন কৃত্য মিতি মত্বা 'যথার্থং' যথাপ্রয়োজনং বিহরেদিতি শেষ: ॥ ৬,৭

বর্ণিত ঐ তৃতীয় জ্যোৎস্নের পরে যে প্রথমোপস্থিত জ্যোৎস্ন অর্থাৎ জন্ম হইতে চতুর্থ জ্যোৎস্নাপক্ষ, তাহার প্রতিপৎ হইতে পূর্ণিমাপর্য্যন্ত পঞ্চদশ রাত্রির যে কোন রাত্রে সম্ভবত চন্দ্রোদয়ে, কুমারের পিতা দণ্ডায়মান হইয়া চন্দ্রাভি-মুখ হওত 'যদদশ্চন্দ্রমসি (ম০ ব্রা০ ১,৫,১৩)' মন্ত্রপাঠ করত একবার এবং অপর বারদ্বয় তূষ্ণীক, সাকল্যে অঞ্জলিত্রয় জল ত্যাগ করিবে। ৬,৭

অথ নামধেয়ং বিধত্তে;—

অথ নামধেয় করণ;—

জননাদ্দশরাত্রে ব্যুষ্টে শতরাত্রে সংবৎসরে বা নামধেয়করণম্ ॥ ৮

'জননাৎ' জননদিনমারভ্য 'দশরাত্রে শতরাত্রে সংবৎসরে বা' 'ব্যুষ্টে' অতীতে একাদশাদিনাদৌ 'নামধেয়করণম্' কুমারস্যেতি। ৮

জন্মদিবস হইতে দশদিবস বা শতদিবস অথবা সংবৎসর গত হইলে একাদশাদি দিবসে নবকুমারের নামধেয়করণ হইবে। ৮

তত্রেতিকর্ত্তব্যতাং বিধত্তে;—

নামধেয়করণ যেরূপে সম্পাদিত হইবে, তাহাই বলিতেছেন;—

অথ যস্তৎ করিষ্যন্ ভবতি পশ্চাদগ্নেরুদগগ্রেষু

दर्भेषु प्राङुपविशत्यथ माता शुचिना वसनेन कुमार-माच्छाद्य दक्षिणतउदश्चं कर्त्रे प्रयच्छत्युदक्शिरसम-नुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरतउपविशत्युदगग्रेष्वेव दर्भेष्वथ जुहोति प्रजापतये तिथये नक्षत्राय देवतायाइति तस्य मुख्यान् प्राणानभिमृशन् कोऽसि कतमोऽसी-त्येतं मन्त्रं जपत्याहस्पत्यं मासं प्रविशासावित्यन्ते च मन्त्रस्य घोषवदाद्यन्तरन्तस्थन्दीर्घाभिनिष्ठानान्तं कृतन्नाम दध्यादेतदतद्धितमयुग्दान्तंस्त्रीणाम्मावे चैव प्रथमं नामधेयमाख्याय यथार्थं र्द्वौर्दक्षिणा ॥

९—१८

'अथ' प्रक्रमार्थः। 'यः' पुरुषः पिता पुरोहितोवा 'तत्' नामधेयं कर्म 'करिष्यन् भवति', सः 'अग्नेः पश्चात्' 'उदगग्रेषु दर्भेषु' 'प्राङ्' प्राङ्मुखः सन् 'उपविशति' उपविशेत् (९)। 'अथ' तदनन्तरं 'माता' 'दक्षिणतः' दक्षिणस्यां कर्तुर्दक्षिणभागे गत्वा 'शुचिना वसनेन कुमारम् आच्छाद्य' 'उदक्शिरसम्' उत्तर-शिरस्कम् किञ्च 'उदञ्चम्' उत्तानं शिशुं 'कर्त्रे' नामधेयकर्मणो-ऽनुष्ठात्रे प्रयच्छति (१०)। दत्त्वा च 'अनुपृष्ठं परिक्रम्य' सा 'उत्तराग्रेषु दर्भेषु' 'उत्तरतः' उत्तरस्यां दिशि कर्तुर्वामभागे 'उप-विशति' उपविष्टा भवेत् (११)। 'अथ' तदनन्तरं, क्रोडी-कृतकुमारः सः 'प्रजापतये' प्रजापतिदेवतामनुकूलयितुं तथैव 'तिथये', तथैव 'नक्षत्राय', 'जुहोति' हवनं कुर्यात् (१२)।

एवं होमानन्तरं 'तस्य' कुमारस्य 'मुख्यान् प्राणान्' मुखगत-श्वासान् 'सम्मृशन्' अङ्गुलीभिः स्पृशन् 'कोऽसि कतमोऽसि (म० ब्रा० १,५.१४—१७)'—'इत्येतं मन्त्रं' 'जपति' जपेत् (१३)। 'मन्त्रस्य' तस्य 'आहस्पत्यं मासं प्रविशासौ'—'इति' अत्र 'च' अपि 'अन्ते' चरमे असौ इत्यस्य स्थाने 'कृतं' नवरचितं 'नाम' आह्वानाद्यर्थव्यवहार्यं पदं 'दध्यात्' स्थापयेत् व्यवहर्य्यादिति। तत्र नाम 'घोषवदाद्यम्' आदितएव घोषसंज्ञकाक्षरयुक्तम्, 'अन्तरन्तस्थं' अन्तस्थसंज्ञकाक्षरमध्यं, 'दीर्घाभिनिष्ठानान्तं' दीर्घसंज्ञकाभिनिष्ठानसंज्ञकाक्षरयोरन्यतरावसानकं भवेत् (१४)। 'एतत्' नाम 'अतद्धितं' तद्धितप्रत्ययरहितमेव कार्यम् (१५)। 'स्त्रीणाम्' कन्यानां तु 'अयुग्दान्तम्' अयुग्माक्षरान्तं दान्तव्यतिरिक्तञ्च नाम दध्यादित्येव तत्र विचार्यम् (१६)। 'च' पुनः तत् 'नामधेयं' 'मात्रे एव' प्रथमं 'आख्याय' परिज्ञाप्य नामधेयकरणं समाप्तमिति मत्वा 'यथार्थम्' यथाप्रयोजनं विहरेदिति (१७)। अस्य कर्मणः 'गौः' एका 'दक्षिणा' देयेति (१८)। समाप्तं नामधेयकरणम्। ८—१८

এই নামধেয় কার্য্যটি যে করিবে সে অর্থাৎ পিতা বা পুরোহিত, অগ্নির পশ্চিমদিকে উত্তরাগ্র পাতিত কুশাসনে পূর্ব্বাভিমুখ হইয়া উপবিষ্ট হইবে। কুমারের প্রসূতি পরিষ্কৃত বস্ত্রে শিশু আচ্ছাদিত করিয়া লইয়া সেই নামধেয় করিতে প্রবৃত্ত কুমারের পিতার বা অপর ব্রাহ্মণের দক্ষিণে আসিয়া উত্তরশিরা ও উত্তানভাবে তাহাকে প্রদান করিয়া সেই নামধেয় করিতে প্রবৃত্ত পিতা বা ব্রাহ্মণের পৃষ্ঠদেশ

পথে বামে আসিয়া কুশাপুঞ্জের উপরি উপবিষ্টা হইবে। অনন্তর ঐ নামধেয়কারী কুমারকে ক্রোড়ে লইয়া প্রথমে প্রজাপতি দেবতার তুষ্টির জন্য হোম করিবে, পরে যে তিথিতে কুমারের জন্ম হইয়াছে সেই তিথির উল্লেখপূর্ব্বক দ্বিতীয়াহুতি প্রদান করিবে, তৎপরে যে নক্ষত্রে কুমারের জন্ম হইয়াছে তাহার উল্লেখপূর্ব্বক তৃতীয় আহুতি প্রদান করিবে। পরে সেই বালকের মুখে হস্তদানপূর্ব্বক শ্বাস স্পর্শ করত 'কোসিকতমোসি (ম০ ব্রা০ ১,৫,১৪)' মন্ত্রটি পাঠ করিবে এবং ঐ মন্ত্রের পাঠকালে স্থানদ্বয়ে স্থিত অসৌপদের পরিবর্ত্তে নূতন নাম নিবিষ্ট করিয়া ব্যবহার করিবে। ঐ নামটির আদ্যাক্ষর ঘোষ বর্ণ হইবে, মধ্যে অন্তস্থবর্ণ থাকিবে, অন্তবর্ণ দীর্ঘ বা বিসর্গ হইবে। বিশেষত এ নামটিতে তদ্ধিত থাকিবে না। কন্যাসন্তানের নামটি যুগ্মাক্ষরান্ত ও দকারান্ত না হয় এইমাত্র লক্ষণীয়। এইরূপ নাম উক্ত মন্ত্রের স্থানদ্বয়ে 'অসৌ' পদের পরিবর্ত্তে নিবিষ্ট করত পাঠ সমাপ্ত হইলে সেই নামটি সর্ব্বপ্রথমে তদীয় প্রসূতিকে অবগত করাইবে। এইরূপে নামধেয়করণ শেষ করিয়া পিতা বা পুরোহিত যথাপ্রয়োজন অপরাপর কার্য্য বা বিশ্রাম করিবে। নামধেয়করণের দক্ষিণা একটী গাভী। ৯—১৮

পৌষ্টিকং কর্ম বিধত্তে ;—

অথ পৌষ্টিক কর্ম্ম ;—

কুমারস্য মাসিমাসি সংবৎসরে সাংবৎসরিকেষু

वा पर्वस्वग्नीन्द्रौ द्यावापृथिवी विश्वान्देवा१ंश्च यजेत दैवतमिष्ट्वा तिथिं नक्षत्रञ्च यजेत ॥ १९—२०

'कुमारस्य' नवजातस्य 'संवत्सरे' प्रथमे 'मासि मासि' प्रति जन्मतिथौ, 'वा' अथवा 'सांवत्सरिके' जन्मतिथावेव प्रथमे एव च, अथवा 'पर्वसु' पौर्णमास्यामावास्यासु प्रथमे संवत्सरे एव 'अग्नीन्द्रौ', 'द्यावापृथिवी', 'च' अपि 'विश्वान् देवान्' 'यजेत' यागेनेष्टं भावयेत् (१९) 'दैवतमिष्ट्वा' अग्नीन्द्रादियागं प्रकृत्य 'तिथिं' जन्मनः 'च' अपि 'नक्षत्र'' जन्मन एव 'यजेत' (२०)। गतमिदं पौष्टिकं कर्म जन्मतिथिकृत्यं वा। १९,२०

প্রথম বৎসর প্রতিমাসের জন্মতিথিতে অথবা সংবৎসরের শেষ জন্মতিথিতে কিংবা প্রতি পূর্ণিমা ও অমাবাশ্যা পর্ব্বে অগ্নীন্দ্র, দ্যাবাপৃথিবী ও বিশ্বেদেবা দেবতার অর্চ্চনা করিবে এবং এইরূপে দেবতার্চ্চনের পরে তিথি ও নক্ষত্রেরও অর্চ্চনা করিবে। ইহাই জন্মতিথিকৃত্য। ১৯,২০

अथ मूर्द्धाभिघ्राणम् ;—

অথ মূর্দ্ধাঘ্রাণ কর্ম্ম ;—

विप्रोष्य ज्येष्ठस्य पुत्रस्योभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य जपेद् यदा वा पिता मद्गति विद्यादुपेतस्य वाङ्गादङ्गात् सम्भवसीति पशूनां त्वा हिङ्कारेणाभिजिघ्रामीत्यभिजिघ्र् यथार्थमेवमेवावरेषां यथाज्येष्ठं यथोपलम्भं वा स्त्रियास्तूष्णीं मूर्द्धन्यभिजिघ्रणं मूर्द्धन्यभिजिघ्रणम् ॥ २१—२५ ॥ ८

'विप्रोष्य' प्रवासादागत्य, 'वा' अथवा 'यदा' यस्मिन् काले 'मे पिता इति विद्यात्' बालकः तदैव, 'वा' अथवा 'उपेतस्य' सन्निहितस्य यदैव सन्निहितो भवेत् तदैव, 'ज्येष्ठस्य पुत्रस्य मूर्द्धानं पाणिभ्यां परिगृह्य' 'अङ्गादङ्गात् संभवसि (१,५,१६—१८)'—'इति' त्रृचं 'जपेत्' (२१), ततः 'पशूनां त्वा (१,५,१९)'—'इति' इमं मन्त्रं पठन् 'अभिजिघ्रेत्' आघ्राय समाप्तं मूर्द्धाघ्राणं कर्मेति मत्वा 'यथार्थम्' यथाप्रयोजनं विहरेत् (२२)। 'अवरेषां' तत्कनिष्ठानामपि पुत्राणाम् 'एवमेव' मूर्द्धाघ्राणं कर्त्तव्यम् (२३)। तत्र च 'यथाज्येष्ठं' ज्येष्ठानुक्रमेणैव मूर्द्धाघ्राणं कार्यम्। 'वा' अथवा 'यथोपलम्भं' येन क्रमेण पितृसन्निधौ ते उपस्थितास्तेनैव क्रमेणेति (२४)। 'स्त्रियाः' कन्यायाः 'मूर्द्धनि' मस्तके 'अभिजिघ्रणं' आघ्राणग्रहणं 'तूष्णीम्' अमन्त्रकमेव कार्यम् (२५)। समाप्तं मूर्द्धाघ्राणम्। द्विवर्षं जुहुवामप्रकरणसमाप्तिद्योतकम्॥ २१—२५॥ ८

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके अष्टमखण्डस्य व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम्॥ २,८

পিতা, যখন প্রবাস হইতে নিজ নিকেতনে আসিবেন তখন, অথবা পুত্র যখন "আমার পিতা এই" বলিয়া অবগত হইতে পারিবে তখন, কিংবা যখনই নিকটে আসিয়া উপস্থিত হইবে তখনই, 'অঙ্গাদঙ্গাৎসংভবসি (১,৫, ১৬—১৮)' মন্ত্রত্রয় পাঠপূর্ব্বক হস্তদ্বয় দ্বারা জ্যেষ্ঠপুত্রের মস্তক গ্রহণ করিয়া 'পশূনাং ত্বা (মং ব্রা০ ১,৫,১৯)' মন্ত্রপাঠ করত আঘ্রাণ করিবে; পরে যথেচ্ছবিচরণাদি করিবে। অপর পুত্রা-

দির মস্তকাঘ্রাণও এইরূপেই করিতে হইবে। যে যাহার পরে উৎপন্ন, তাহাকে তাহার পরে অথবা যে যখন নিকটে আসিবে, তদনুসারেই মূর্দ্ধাঘ্রাণ করিবে। কন্যার মূর্দ্ধাঘ্রাণে মন্ত্রপাঠ করিবে না। ২১—২৫ ॥ ৮

দ্বিতীয় অধ্যায়ের অষ্টম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ২,৮

অথ চূড়াকরণসংস্কারোঽভিধীয়তে ;—

চূড়াকরণ নামক আর একটি সংস্কার বলা হইতেছে। ইহা পুত্র ও কন্যা উভয়রূপ সন্তানেরই হইয়াথাকে। যথা—

অথাতস্তৃতীয়ে বর্ষে চূড়াকরণম্ ॥ ১

'অথ' প্রকরণান্তরতাং দ্যোতয়তি। 'অতঃ' আরভ্য 'চূড়াকরণং' কর্ম্ম বক্ষ্যামীতি। তচ্চ 'তৃতীয়ে বর্ষে' কার্য্যমিতি চূড়াকরণকালঃ। ১

এই চূড়াকরণ কার্য্য, বালক বা বালিকার তৃতীয় বর্ষ বয়সে হইবে। ১

তস্যেতিকর্ত্তব্যতাং বিধত্তে ;—

কিরূপে করিতে হয়, তাহাই সবিশেষ বলা হইতেছে ;—

পুরস্তাচ্ছালায়া উপলিপ্তেঽগ্নিরুপসমাহিতো ভবতি তত্রৈতান্যুপকৢপ্তানি ভবন্ত্যেকবিংশতির্দর্ভপিঞ্জূল্য উষ্ণোদককংস ঔদুম্বরঃ ক্ষুর আদর্শো বা ক্ষুরপাণি র্নাপিত ইতি দক্ষিণত আনডুহো গোময়ঃ কৃসরঃ

स्थालीपाको वृथापक्व इत्युत्तरतो व्रीहियवैस्तिलमाषै-रिति पृथक् पात्राणि पूरयित्वा पुरस्तादुपनिदध्युः कृसरो नापिताय सर्वबीजानि चेति ॥ २—७

'शालायाः' 'पुरस्तात्' पूर्वस्मिन् भागे 'उपलिप्ते' स्थाने 'अग्निः उपसमाहितः भवति' (२)। 'तत्र' 'एतानि' अनुपदं वक्ष्यमाणानि 'उपक्लृप्तानि' आसाद्य सज्जितानि 'भवन्ति' (३)। तान्येवाह—'एकविंशतिः दर्भपिञ्जूल्यः'; 'उष्णोदककंसः' उष्णोदकसहितकांस्यपात्रम्, 'औदुम्बरः' उदुम्बरकाष्ठनिर्म्मितः 'क्षुरः' 'वा' अथवा 'आदर्शः' दर्पणः, 'क्षुरपाणिर्नापितः'—'इति' चत्वारि वस्तूनि सम्पाद्य 'दक्षिणतः' दक्षिणस्यां अग्नेः स्थाप्यानीति (४)। किञ्च 'आनडुहः गोमयः' वृथापक्वः' अमन्त्रपक्वः 'कृसरः स्थालीपाकः' 'इति' द्वे वस्तुनि सम्पाद्य 'उत्तरतः' उत्तरस्यां अग्नेरेव सर्वत्र पूर्वाभिमुखएव कर्त्ता सुतरां कर्त्तुर्वामभागे (५)। 'व्रीहियवैः' मिश्रितैः 'तिलमाषैः' मिश्रितैरेव 'पृथक्' 'पात्राणि' 'पूरयित्वा' 'पुरस्तात्' अग्नेरेव पूर्वस्यां परस्तादिति यावत्, 'उपनिदधुः' स्थापयेयुः (६)। एषु च उक्तः 'कृसरः' 'च' अपि 'सर्वबीजानि' व्रीहियवैस्तिलमाषैश्च पूरितपात्राणि 'नापिताय' तस्मै देयानि (७)। २—७

যেস্থানে চূড়াকার্য্য সমাধা করিতে হইবে, তাহা গোময়ের দ্বারা লিম্পন করিয়া পূর্ব্ব ভাগে যথাবিধি অগ্নি স্থাপন করিবে (২)। এইগুলি সংগ্রহ করিয়া সেইস্থানে উপস্থিত করিবে (৩)। যথা,—একবিংশতি দর্ভপিঞ্জূলী, উষ্ণোদকপূর্ণ কাংস্যপাত্র, ডুমুরকাষ্ঠের ক্ষুর অথবা দর্পণ এবং লৌহ-

ক্ষুর সহিত নাপিত ; এই চারি বস্তু দক্ষিণদিকে উপস্থিত রাখিবে (৪)। ষাঁড়ের গোবর, অসমন্ত্রপক্ক কৃসর অর্থাৎ সিদ্ধ-তিলতণ্ডুল ; এই বস্তুদ্বয় উত্তরদিকে রাখিবে (৫)। পূর্ব্ব-দিকে একপাত্রে ধান্য ও যব এবং অপরপাত্রে তিল ও মাষ রাখিবে (৬)। ঐ কৃসর ও ধান্যাদিপূর্ণ পাত্রদ্বয় নাপিত পাইবে (৭)। ২—৭

অথ মাতা শুচিনা বসনেন কুমারমাচ্ছাদ্য পশ্চাদগ্নেরুদগগ্রেষু দর্ভেষু প্রাচ্যুপবিশতি ॥ ৮

'অথ' তদনন্তরম্। 'মাতা' বালকস্য, 'শুচিনা বসনেন কুমারম্ আচ্ছাদ্য,অগ্নেঃ পশ্চাৎ উদগগ্রেষু দর্ভেষু' 'প্রাচী' প্রাঙ্মুখী সতী 'উপবিশতি'। ৮

তদনন্তর, বালকের মাতা বালককে পরিষ্কৃত বস্ত্রে আবৃত করিয়া অগ্নির পশ্চাৎ উত্তরাগ্রপাতিত কুশাসমূহে প্রাঙ্মুখী হইয়া উপবিষ্টা হইবে। ৮

অথ যস্তৎকরিষ্যন্ ভবতি পশ্চাৎ প্রাঙবতিষ্ঠতে ॥ ৯

'অথ' তদনন্তরম্। 'যঃ' পুরুষঃ 'তৎ' চূড়াকরণং নাম সংস্কারকার্যং 'করিষ্যন্ ভবতি' পিতা পুরোহিতোবা, সঃ 'পশ্চাৎ' উপবিষ্টায়াঃ সপুত্রায়াঃ, 'প্রাক্' প্রাঙ্মুখঃ সন্ 'অবতিষ্ঠতে' অবস্থানং কুর্যাৎ। ৯

পরে, পিতা বা পুরোহিত যে কেহ চূড়াসংস্কার করিতে প্রবৃত্ত হইয়াছে, সে ব্যক্তি তাহারও পশ্চাৎ পূর্ব্বাভিমুখ হইয়াই অবস্থিতি করিবে। ৯

अथ जपत्यायमगात् सविता क्षुरेणेति सवितारं मनसा ध्यायन् नापितं प्रेक्षमाण उष्णेन वाय उदकेनेधीति वायुं मनसा ध्यायन्नुष्णोदककंसं प्रेक्षमाणो दक्षिणेन पाणिनाऽप आदाय दक्षिणां कपुष्णिकामुन्दत्याप उन्दन्तु जीवस इति विष्णोर्दंष्ट्रोऽसीत्यौदुम्बरं क्षुरं प्रेक्षत आदर्शं वौषधे त्रायस्वैनमिति सप्त दर्भपिञ्जूलीर्दक्षिणायां कपुष्णिकायामभि शिरोग्रा निदधाति ता वामेन पाणिना निगृह्य दक्षिणेन पाणिनौदुम्बरं क्षुरं गृहीत्वाऽऽदर्शं वाऽभिनिदधाति स्वधिते मैनꣳहिꣳसीरिति येन पूषा बृहस्पतेरिति त्रिः प्राञ्चं प्रोहत्यप्रच्छिन्दन् सकृद् यजुषा द्विस्तूष्णीमथायसेन प्रच्छिद्यानडुहे गोमये निदधाति ॥१०—१७

'अथ' तदनन्तरम्। 'नापितं प्रेक्षमाणः' 'सवितारं मनसा ध्यायन्', 'आयमगात् सविता क्षुरेण (म० ब्रा० १,६,१)'—'इति' इमं मन्त्रं 'जपति' जपेत् (१०)। 'उष्णेन वायउदकेनेधि (म० ब्रा० १,६,२)'—'इति' इमं मन्त्रं पठन् 'वायुं मनसा ध्यायन् 'उष्णोदककंसं प्रेक्षमाणः' भवति सः (११)। 'आपउन्दन्तु जीवसे (म० ब्रा० १,६,३)'—'इति' इमं मन्त्रं पठन् 'दक्षिणेन पाणिना अप आदाय' 'कपुष्णिकां' शिरःपोषिकां शिरःपार्श्ववर्त्तिकेशजुटिकां 'उन्दन्ति' क्लेदयन्ति (१२)। 'विष्णोर्दंष्ट्रोसि (म० ब्रा० १,६,४)'—'इति' इमं मन्त्रं पठन्

'औदुम्बरं क्षुरमादर्शं वा' 'प्रेक्षते' (१३)। 'ओषधे त्राय-स्वैनम् (म० ब्रा० १·६,५)'—'इति' इमं मन्त्रं पठन् 'अभि-शिरोग्राः' शिरोऽभिमुखाग्राः 'दर्भपिञ्जूलीः' 'दक्षिणायां कपु-ष्णिकायां' 'निदधाति' धारयति (१४)। 'ताः' कपुष्णिका-सहिता दर्भपिञ्जूलीः 'वामेन पाणिना' 'निगृह्य' दृढतया-गृहीत्वा 'स्वधिते मैनं हिंसीः (१,६,६)'—'इति' इमं मन्त्रं पठन्, 'दक्षिणेन पाणिना' 'औदुम्बरं क्षुरम् आदर्शं वा' 'गृहीत्वा' 'अभिनिदधाति' यत्नतो धारयेत् (१५)। ततश्च तेनैवौदुम्बरेण क्षुरेण दर्पणेन वा 'प्राञ्चं' प्रागगतं चालयन् परन्तु 'अच्छिन्दन्' यथा च केशान् न छिन्द्यादेवं कृत्वा 'त्रिवारं' 'प्रोहति' कथङ्कारं वपनं कर्त्तव्यमिति सवितर्कं पश्यति। तत्र च 'सकृत्' एकवारं 'येन पूषा बृहस्पते (म० ब्रा० १,६,७)'—'इति' अनेन 'यजुषा' गद्यात्मकमन्त्रेण, 'द्विः' वारद्वयं 'तूष्णीम्' अमन्त्रकमेवेति (१६)। 'अथ' तदनन्तरम् 'आयसेन' लौह-मयेन क्षुरेण सपिञ्जूलीं दक्षिणकपुच्छिकां 'प्रच्छिद्य' पूर्वासादिते 'आनडुहे गोमये' 'निदधाति' स्थापयति (१७)। १०—१७

অনন্তর, পিতা বা পুরোহিত যিনি কার্য্য করিবেন তিনি সেই ক্ষুরহস্ত নাপিতকে দর্শন করিয়া মনে মনে জগৎপ্রসবিতা দেবতাকে ধ্যান করিয়া 'আয়মগাৎ (ম০ ব্রা০ ১,৬,১)'—এই মন্ত্র পাঠ করিবে (১০)। উষ্ণোদক সহিত কাংস্যপাত্র প্রদর্শন করিয়া মনে মনে বায়ু দেবতাকে ধ্যান করত 'উষ্ণেন বায়বায় (ম০ ব্রা০ ১,৬,২) এইমন্ত্র পাঠ করিবে (১১)। দক্ষিণ

হস্তে বালকের দক্ষিণ কপুষ্ণিকা * গ্রহণ করিয়া 'আপউন্দন্তু (মং ব্রাং ১,৬,৩)' এই মন্ত্র পাঠ করত তাহাতে সেই উষ্ণোদক সিঞ্চন পূর্ব্বক ক্লেদিত করিবে (১২)। 'বিষ্ণো-দ্র্ংষ্ট্রোঽসি (মং ব্রাং ১,৬,৪)' এই মন্ত্র পাঠ করত ডুমুর কাষ্ঠের ক্ষুর বা দর্পণ দেখিবে (১৩)। 'ওষধে ত্রায়স্বৈনং (মং ব্রাং ১,৬,৫)' এইমন্ত্র পাঠ করত সপ্ত দর্ভপিঞ্জূলী নিম্নমূল ঊর্দ্ধাগ্র সেই দক্ষিণ কপুষ্ণিকাতে ধারণ করা-ইবে (১৪)। পরে সেই দর্ভপিঞ্জূলীসহ দক্ষিণ কপুষ্ণিকা-গুলি বাম হস্তে দৃঢ়রূপে ধরিয়া 'স্বধিতে মৈনং হিংসীঃ (মং ব্রাং ১,৬,৬)'—এই মন্ত্র পাঠ করত দক্ষিণ হস্তে সেই ডুমুর কাষ্ঠের ক্ষুর বা দর্পণ লইয়া সেই কপুষ্ণিকাতে ভাল রূপে ধারণ করিবে (১৫) এবং তাহাই পূর্ব্বাভিমুখ করিয়া বারত্রয় চালাইয়া কিরূপে ছেদিত হইবে বিতর্ক করিবে। সেই বারত্রয় চালনে একবার 'যেন পূষা (মং ব্রাং ১,৬,৭)' —এই মন্ত্র পাঠ করিবে এবং অপর বারদ্বয় কোন মন্ত্রই পাঠ করিতে হইবে না। এই ডুমুরের ক্ষুর বা দর্পণ চালনে কেশ ছিন্ন না হয় (১৬)। অনন্তর লৌহ ক্ষুরের দ্বারা সেই দর্ভপিঞ্জূলীসহ দক্ষিণ কপুষ্ণিকা ছেদন করিয়া ষাঁড়ের গোবরে স্থাপন করিবে (১৭)। ১০—১৭

* মস্তকের উভয় পার্শ্বের কেশ গুলিকে কপুষ্ণিকা কহে অর্থাৎ কশব্দে শিরঃ, ঐ কেশ গুলি তাহার পোষক। এই জন্যই অদ্যাপি কান্যকুব্জ প্রদেশীয় ব্রাহ্মণাদি কপুষ্ণিকা বপন করান না, মস্তকের সম্মুখ ভাগ মাত্র বপন করাইয়া থাকেন, তাহাতে বায়ুবারি সেবনে মস্তিষ্ক সুস্থ থাকে।

एतयैवावृता कपुच्छलम् ॥ १८

'एतया एव आवृता' कथितपरिपाट्यैव 'कपुच्छलं' शिरः-पुच्छसदृशं पश्चात्केशकलापम् आयसेन क्षुरेण प्रच्छिद्य आनडुहे गोमये निदधाति । १८

কথিত প্রকারেই কপুচ্ছল ছেদনও করিবে। ১৮

एतयोत्तरां कपुष्णिकाम् ॥ १९

'एतया' परिपाट्या 'उत्तरां कपुष्णिकाम्' अपि आयसेन क्षुरेण प्रच्छिद्य आनडुहे गोमये निदधाति । १९

উত্তর কপুষ্ণিকা ছেদনেও এই নিয়মই অবলম্বনীয়। ১৯

उन्दनप्रभृति त्वेवाभिनिवर्त्तयेत् ॥ २०

कपुच्छलच्छेदने उत्तरकपुष्णिकाच्छेदने च 'उन्दनप्रभृति' पूर्वोक्तक्लेदनादि गोमये निधानान्तं (१२—१७ सू०) कर्म-जातम् 'अभिनिवर्त्तयेत्' निष्पादयेत्; न तत्पूर्वतनं नाप्ये-तत्परतनञ्च तत्र तत्र पृथक्त्वेनानुष्ठेयम् । २०

কপুচ্ছল ছেদনে * ও উত্তর কপুষ্ণিকা ছেদনে, উভয় স্থানেই উষ্ণ জলের দ্বারা ক্লেদিত করা প্রভৃতি কার্য্যগুলি সমস্তই পৃথক্ পৃথক্ করিতে হইবে; তৎপূর্ব্বের বা এতৎপরের কার্য্য সমস্ত, প্রত্যেক ছেদনের জন্য বিভিন্ন হইবে না। ২০

* মস্তকে পশ্চাদ্ভাগের কেশগুলিকে কপুচ্ছল কহে। অর্থাৎ ক-শব্দে শিরঃ, তাহার পুচ্ছ সদৃশ। এ গুলি শোভার্থ রক্ষিত হইয়া থাকে অতএব কান্যকুব্জাদি বাসীরা অনেকে রাখেন, অনেকে বপন করান।

उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य जपेत् त्र्यायुषं जमदग्नेरिति ॥ २१

इत्थं बालकस्य कपुष्णिकाद्वयं कपुच्छलञ्च छेदयित्वा उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य' 'त्र्यायुषं जमदग्नेः (म० ब्रा० १,६,८)'—'इति' इमं मन्त्रं 'जपेत्'। २१

এইরূপ কপুষ্ণিকাদ্বয় ও কপুচ্ছল ছেদিত হইলে পরে উভয় হস্তের দ্বারা বালকের মস্তক ধরিয়া 'ত্র্যায়ুষং জমদগ্নেঃ (ম০ ব্রা০ ১,৫,৮)'—এই মন্ত্র জপ করিবে। ২১

एतयैवावृता स्त्रियास्तूष्णीम् मन्त्रेण तु होमः ॥ २२—२४

'स्त्रियाः' कन्याया अपि कपुष्णिकादिच्छेदनम् 'एतया' 'आवृता' परिपाट्या 'एव' कार्यम् (२२)। तत्रायं विशेषः— 'तूष्णीम्' अमन्त्रकमेव सर्वम् (२३)। तत्राप्ययं विशेषः— 'मन्त्रेण तु होमः' चूडासंस्काराय होमस्तु तत्रापि मन्त्रेणैव कार्यः (२४)। २२—२४

কন্যার চূড়াকার্য্যও অবিকল এই নিয়মেই হইবে পরং মন্ত্র-শূন্য কিন্তু চূড়ার হোম মন্ত্রেই হইবে। ২২—২৪

उदगग्नेरुत्सृप्य कुशलीकारयन्ति यथागोत्रकुल-कल्पमानडुहे गोमये केशान् कृत्वाऽरण्यं हृत्वा निखनन्ति स्तम्बे हैके निदधति यथार्थं गौर्दक्षिणा ॥ २५—२६ ॥ ६

अग्नेः' उदक्' उत्तरस्मिन् 'उत्सृप्य' उत्सर्पणेनोपविश्य यथागोत्रकुलकल्पं' गोत्रकुलानुरूपं सशिखं शिखाशून्यं वा, पञ्च-चूडं त्रिचूडं वा (तथाच—"वासिष्ठाः पञ्चचूड़ाः स्युस्त्रिचूड़ाः कुण्डपायिनः" किञ्च "सशिखं वपनं कार्यमास्नानाद्ब्रह्मचारिणाम्। आशरीरविमोक्षाय ब्रह्मचर्यं न चेद् भवेत्"—इति। एवञ्च वसिष्ठ-गोत्राणां पञ्चचूड़ं मुण्डनम्, कुण्डपायिनां त्रिचूड़ं मुण्डनम्, कौथु-मानामासमावर्त्तनात् सशिखं वपनञ्चेति)। बहुवचनं साधारण-विध्यपेक्षम् (२५)। मुण्डयित्वा च तान् 'केशान्' 'आनडुहे गोमये कृत्वा' 'अरण्यं' 'हृत्वा' नीत्वा 'निखनन्ति' मृण्मध्ये प्रोथयन्ति (२६)। 'एके' आचार्य्यास्त्वाहुः—'स्तम्बे ह' झिण्टिवृक्षादिकुञ्जे एव 'निदधति' स्थापयन्ति तान् केशानिति (२७)। इति गतं चूड़ाकर्मेति 'यथार्थम्' यथाप्रयोजनं विहरेत् (२८)। अस्य च चूड़ाकर्मणः 'दक्षिणा' 'गौः' एकैव (२९)। २५—२९ ॥ ९

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके नवमखण्डस्य व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम्। २.९

ঐরূপে কপুষ্ণিকাদ্বয় ও কপুচ্ছল ছেদিত হইলে পরে বালক তথা হইতে সরিয়া অগ্নির উত্তর ভাগে গিয়া বসিবে। আত্মীয়গণ নাপিতের দ্বারা গোত্র ও কুলানুসারে পঞ্চচূড় বা ত্রিচূড় এবং শিখা-শূন্য বা সশিখ করিয়া মুণ্ডন করাইয়া দিবে*

---

* অতএব যাঁহাদের বশিষ্ঠ গোত্র তাঁহারা পঞ্চচূড়া রাখিয়া বপন করাইয়া থাকেন; যাঁহারা কুণ্ডপায়ী, তাঁহারা চূড়াত্রয় রক্ষা করেন এবং যাঁহাদের কৌথুম শাখা, তাঁহারা বেদাধ্যয়ন সমাপ্তির পরে সমাবর্ত্তন পর্য্যন্ত শিখাও মুণ্ডন করাইয়া থাকেন্ কিন্তু যদি কেহ চির-ব্রহ্মচর্য্য

(२৪)। মুণ্ডিত হইলে সেই কেশগুলি বনে লইয়া পুঁতিয়া ফেলিবে (২৬)। কোন কোন আচার্য্য বলেন যে, বনে লইয়া ঝোপ্‌ঝাপ দেখিয়া ফেলিয়া দিলেও হয় (২৭)। এইরূপে চূড়াকর্ম শেষ হইলে যথাপ্রয়োজন বিহরণাদি করিবে (২৮)। এই চূড়া কার্য্যের দক্ষিণা এক গাভী ॥ ২৫—২৯ ॥ ৯

দ্বিতীয় অধ্যায়ের নবম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ২, ৯

अथोपनयनम्। तत्रादौ तावत् कालं विधत्ते ;—

অথ উপনয়ন প্রকরণ। প্রথমত উপনয়নের কাল নিরূপিত হইতেছে ;-

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत्। १

'गर्भाष्टमेषु' गर्भमासतो गणनया ये अष्टमाब्दकालास्तेषु यस्मिन् कस्मिन्नपि शुभदिने 'ब्राह्मणम्' ब्राह्मणजातीयकुमारम् 'उपनयेत्' वक्ष्यमाणप्रकारेण संस्कृत्य कृत्स्नवेदाध्ययनाय गुरोरन्तिकं प्रापयेत्। १

যে মাসে গর্ভ হইয়াছিল, সেই মাস হইতে গণনায় যে বৎসর অষ্টম হইবে, সেই বর্ষের যে কোন শুভতিথিতে ব্রাহ্মণকুমারকে উপনীত করিবে অর্থাৎ সংস্কার পূর্ব্বক বেদাধ্যয়নার্থ উপযুক্ত গুরুর সমীপে নীত করিবে। ১

অবলম্বন করেন, সমাবর্ত্তন করিবার মানস না থাকে, তবে তাঁহাকে শিখা রক্ষা পূর্ব্বক মুণ্ডন করাইতে হয়, ইত্যাদি।

गर्भैकादशेषु क्षत्रियम् । २

'गर्भैकादशेषु' 'क्षत्रियम्' उपनयेत् । २

ক্ষত্রিয়-কুমারকে, গর্ভমাস হইতে গণনায় একাদশাব্দে আচার্য্যসমীপে উপনীত করিবে। ২

गर्भद्वादशेषु वैश्यम् । ३

उपनयेदित्येव । ३

বৈশ্য-কুমারকে, গর্ভমাস হইতে গণনায় দ্বাদশাব্দে আচার্য্যসমীপে উপনীত করিবে। ৩

आषोड़शाद्वर्षाद् ब्राह्मणस्यानतीतः कालोभवत्याद्वाविंशात् क्षत्रियस्याचतुर्विंशाद्वैश्यस्य । ४

'ब्राह्मणस्य' 'आ षोड़शवर्षात्' षोड़शाब्दवयःसमाप्तिं यावत्, 'क्षत्रियस्य' 'आ द्वाविंशात्' द्वाविंशाब्दान्तं यावत्, 'वैश्यस्य' 'आ चतुर्विंशात्' चतुर्विंशाब्दान्तं यावत् 'अनतीतः कालो भवति' उपनयनस्येति । ४

ব্রাহ্মণ-কুমারের ষোড়শাব্দ বয়ঃক্রম পূর্ণ হওআ পর্য্যন্ত উপনয়ন কাল অতীত হইবে না। অর্থাৎ যদি গর্ভাষ্টম বর্ষে উপনীত করিতে না-পারে'ত ষোড়শবর্ষ বয়ঃ শেষ পর্য্যন্ত সময়ের মধ্যে যে কোন শুভদিনে উপনীত করিতে পারিবে, তাহাতে হানি নাই। ক্ষত্রিয় কুমারের দ্বাবিংশাব্দ বয়ঃ শেষ পর্য্যন্ত এবং বৈশ্য-কুমারের চতুর্বিংশাব্দ বয়ঃ শেষ পর্য্যন্ত উপনয়ন হইতে পারিবে। ৪

अत ऊर्द्ध्वं पतितसाविलीका भवन्ति । ५

'अतऊर्द्ध्वं' ब्राह्मणस्य षोड़शाब्दात् परं, क्षत्रियस्य द्वाविंशाब्दात् परं, वैश्यस्य चतुर्विंशाब्दात् परम् । अर्थतः एतावत्-कालमप्यनुपनीताश्चेत् तर्हि 'पतितसाविलीकाः' व्रात्यापरपर्यायाः 'भवन्ति' । ५

উক্ত কালের পরেই অর্থাৎ ব্রাহ্মণকুমার ষোড়শাব্দ বয়সের পরেই, ক্ষত্রিয়কুমার দ্বাবিংশাব্দ বয়সের পরেই, বৈশ্যকুমার চতুর্ব্বিংশাব্দ বয়সের পরেই "সাবিত্রীপতিত" অর্থাৎ সাবিত্রী মন্ত্রোপদেশের অনুপযুক্ত হইবে । ৫

नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्नैभिर्विवहेयुः । ६

'एतान्' पतितसाविलीकान् 'न उपनयेयुः, न अध्यापयेयुः, न याजयेयुः' किञ्च 'एभिः' सह 'न विवहेयुः' कन्योद्वाहसम्बन्धं न कुर्युः । इति गतः कालनियमः । ६

উক্ত সাবিত্রীপতিত গণের আর উপনয়ন হইবে না, ইহাদিগকে কেহ অধ্যয়নও করাইবে না, কেহ যাজনও করাইবে না, ইহাদের সহিত বৈবাহিক সম্বন্ধও সমাজে নিষিদ্ধ হইবে। ইহাই উপনয়নের কালনিয়ম । ৬

यदहरुपैष्यन्माणवको भवति प्रगएवैनं तदहर्भोजयन्ति कुशलीकारयन्त्याप्लावयन्त्यलङ्कुर्वन्त्यहतेन वाससाऽऽच्छादयन्ति । ७

'माणवकः' अनधीतबालकः 'यदहः' यस्मिन्नहनि 'उपैष्यन्' उपनीतीभविष्यन् भवति, 'तदहः' तस्मिन्नहनि 'प्रगे एव' प्रातरेव 'भोजयन्ति' मात्रादयः; यान् कानप्याहार्यान् प्रातराशमात्रं वा तं माणवकमिति शेषः। ततः 'कुशलीकारयन्ति' मुण्डयन्ति। ततः 'आप्लावयन्ति' स्नापयन्ति। ततः 'अलङ्कुर्वन्ति' शोभयन्ति। ततः 'अहतेन वाससा आच्छादयन्ति'। सर्वत्रैव तं माणवकम् मात्रादय इति। ७

যে দিবসে মাণবক অর্থাৎ অনুপনীত বালক উপনীত হইবে, সেই দিন প্রাতে তাহাকে প্রাতরাশ বা আরও অপর খাদ্য আহার করাইবে। পরে তাহাকে মুণ্ডিত করাইবে। অনন্তর তাহাকে স্নান করাইবে। তাহাকে শোভিত করিবে। তাহাকে অখণ্ড বস্ত্রের দ্বারা আবৃত করিবে। ৭

क्षौमशाणकार्पासौर्णान्येषां वसनानि। ८

'एषां' ब्राह्मणादीनां त्रयाणां 'वसनानि' परिधेयानि 'क्षौमशाणकार्पासौर्णानि' कुर्युः। ८

ইহাদের পরিধেয় বসন—ক্ষৌম, শাণ, কার্পাস ও ঔর্ণ হইবে। ৮

ऐणेयरौरवाजान्यजिनानि। ९

एषां 'अजिनानि' उत्तरीयचर्माणि 'ऐणेयरौरवाजानि' कर्त्तव्यानि। ९

ইহাদের অজিন অর্থাৎ উত্তরীয় চর্ম,—ঐণেয়, রৌরব ও আজ হইবে। ৯

मुञ्जकाशताम्बल्योरशनाः । १०

एषां 'रशनाः' कटिबन्धनरज्जवः 'मुञ्जकाशताम्बल्यः' कर्त्तव्याः । १०

ইহাদের রশনা অর্থাৎ কটি-বন্ধনী,—মৌঞ্জী, কাশী ও তাম্বলী হইবে। ১০

पार्णवैल्वाश्वत्थाद्दण्डाः । ११

एषां 'दण्डाः' हस्तग्राह्याः 'पार्णवैल्वाश्वत्थाः' कर्त्तव्याः । ११

ইহাদের হস্তগ্রাহ্য দণ্ড,—পার্ণ, বৈল্ব ও আশ্বত্থ হইবে। ১১

क्षौमशाणं वा वसनं ब्राह्मणस्य कार्पासं क्षत्रियस्याविकं वैश्यस्यैतेनैवेतराणि द्रव्याणि व्याख्यातान्यलाभे वा सर्वाणि सर्वेषाम् । १२—१४

पूर्वोक्तानां क्षौमादीनां मध्ये,—ब्राह्मणस्य 'क्षौमं' तसरादि प्रसिद्धं 'वा' अथवा 'शाणं' शणसूत्रमयं 'वसनं' परिधेयं कार्य्यम् । 'क्षत्रियस्य' 'कार्पासं' कार्पाससूत्रमयं वसनं कार्य्यम् । 'वैश्यस्य' 'आविकं' अव्यूर्णामयं वसनं कार्य्यम् । 'एतेनैव' वसननियमकथनप्रकारेणैव 'इतराणि द्रव्याणि' अजिनरशनादण्डरूपाणि 'व्याख्यातानि' कथितानीवेति । तथाच पूर्वसूत्रेषु (९, १०, ११) यथाक्रमतोव्यवस्था । ब्राह्मणस्य—'ऐणेयं' कृष्णसारमृगचर्म्म अजिनम्, 'मौञ्जी' मुञ्जमयी रशना, 'पार्णः' पलाशकाष्ठीयश्च दण्डः । क्षत्रियस्य—'रौरवं' रुरुमृगचर्म्म अजिनम्,

'काशी' काशमयी रशना, 'वैल्व:' विल्वकाष्ठीयश्च दण्ड:। वैश्यस्य —'आजं' अजामृगचर्म अजिनम्, 'ताम्बली' शणमयी रशना, 'आश्वत्थ:' अश्वत्थकाष्ठीयश्च दण्ड:। 'वा' अथवा 'अलाभे' ब्राह्मणादीनाम् क्षौमैणेयादीनामप्राप्तौ 'सर्वेषां' ब्राह्मणक्षत्रिय-वैश्यानां 'सर्वाणि' क्षौमादीनि ऐणेयादीनि मौञ्ज्यादीनि पार्णादीनि च द्रव्याणि यस्य यथालाभतो ग्राह्याणि। १२—१४

তন্মধ্যে ; ব্রাহ্মণের পরিধেয় বসন ক্ষৌম (তসর প্রভৃতি) অথবা শাণ (শণের), ক্ষত্রিয়ের কার্পাস (তূলজাত), বৈশ্যের ঔর্ণ (ঊর্ণী) হইবে। অজিনাদিও এইরূপ ক্রমেই বুঝিয়া লও (যথা— ব্রাহ্মণের ঐণেয় অর্থাৎ কৃষ্ণসার মৃগচর্ম্ম, ক্ষত্রিয়ের রৌরব অর্থাৎ রুরুমৃগের চর্ম্ম, বৈশ্যের আজ অর্থাৎ অজাচর্ম্ম অজিন হইবে ; ব্রাহ্মণের মুঞ্জময়ী রসনা, ক্ষত্রিয়ের কাশতৃণময়ী রশন ও বৈশ্যের শণময়ী রসনা হইবে এবং ব্রাহ্মণের পলাশ কাষ্ঠের দণ্ড, ক্ষত্রিয়ের বিল্ব কাষ্ঠের দণ্ড ও বৈশ্যের অশ্বত্থ কাষ্ঠের দণ্ড হইবে)। যদি সময়ানুসারে কথিতানুরূপ ব্রাহ্মণাদির যথাযোগ্য বসনাদি দুর্ঘট হয়, তাহা হইলে সকলেই সকল প্রকার ব্যবহার করিতে পারিবে অর্থাৎ উক্ত ক্ষৌমাদি চারি প্রকারের, যখন যে কোনরূপ বসন সুলভ হইবে, তখন তাহাই ব্রাহ্মণাদি নির্ব্বিশেষে ব্যবহার করিতে পারিবে, অজিনাদির বিষয়েও সময়ক্রমে এইরূপ যথালাভ ব্যবস্থা করিবে। ১২—১৪

पुरस्ताच्छालायाउपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितोभवति। १५

'शालायाः पुरस्तात्' 'उपलिप्ते' स्थाने 'अग्निः उपसमाहितः भवति'। १५

উপনয়ন যজ্ঞশালার পূর্ব্বভাগে উপলিপ্ত স্থানে অগ্নি স্থাপিত করিবে। ১৫

अग्ने व्रतपतइति हुत्वा पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राङाचार्य्योऽवतिष्ठते। १६

तत्र चाग्नौ 'आचार्यः' वेदाध्यापकः कश्चित्, माणवकः प्रतिनिधिर्भवन् 'अग्ने व्रतपते (म० ब्रा० १,६,९—१३)'—'इति' एभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः 'हुत्वा' 'अग्नेः पश्चात् उदग्रेषु दर्भेषु' 'प्राङ्' प्राङ्मुखः सन् 'अव तिष्ठते' अवतिष्ठेत। १६

সেই অগ্নিতে আচার্য্য অর্থাৎ জনৈক বেদাধ্যাপক, মাণবকের প্রতিনিধি স্বরূপ হইয়া 'অগ্নে ব্রতপতে (ম০ ব্রা০ ১,৬,৯—১৩)' প্রভৃতি পঞ্চ মন্ত্রে পাঁচটি আহুতি প্রদান করিয়া অগ্নির পশ্চাদ্ভাগে উত্তরাগ্র কুশা সমূহে অবস্থিতি করিবে। ১৬

अन्तरेणाग्न्याचार्य्यौ माणवकोऽञ्जलिकृतोऽभिमुख आचार्य्यमुदगग्रेषु दर्भेषु। १७

'अन्तरेणाग्न्याचार्यौ' अग्न्याचार्ययोः मध्ये 'माणवकः' 'आचार्यम् अभिमुखः' 'अञ्जलिकृतः' उदकग्रहणोपयुक्त कृताञ्जलिः सन् 'उदगग्रेषु दर्भेषु' अवतिष्ठेत। १७

অগ্নি ও আচার্য্যের মধ্যস্থলে পাতিত উত্তরাগ্রকুশা-

সমূহে, আচার্য্যাভিমুখ ও কৃতাঞ্জলি হইয়া মাণবক অবস্থিতি করিবে। ১৭

तस्य दक्षिणतोऽवस्थाय मन्त्रवान् ब्राह्मणोऽपामञ्जलिं पूरयत्युपरिष्टाच्चाचार्य्यस्य। १८,१९

'तस्य' तादृशावस्थस्य माणवकस्य 'दक्षिणतः' दक्षिणस्यां तिष्ठन् कश्चित् 'मन्त्रवान्' अधीतवेदः 'ब्राह्मणः' तस्यैव माणवकस्य 'अञ्जलिम्' 'अपां' दानेन 'पूरयति'। 'उपरिष्टात्' ततः परस्तात् 'आचार्यस्य' 'च' अपि अञ्जलिं पूरयति अपां दानेनेति। १८—१९

সেই মাণবকের দক্ষিণে থাকিয়া কোন অধীত-বেদ ব্রাহ্মণ, সেই মাণবকের অঞ্জলি, জলের দ্বারা পূর্ণ করিবে। তাহার পরেই আচার্য্যের অঞ্জলিও জলপূর্ণ করিবে। ১৮,১৯

प्रेक्षमाणोऽ्जपत्यागन्त्रा समगन्महीति ब्रह्मचर्य्यमागामिति वाचयति कोनामासीति नामधेयं पृच्छति तस्याचार्य्यः। २०—२२

'आचार्यः' 'प्रेक्षमाणः' माणवकमिति यावत्; 'आगन्त्रा समगन्महि (म० ब्रा० १,६,१४-१५)'—'इति' इमृचं 'जपति' स्वयम्। 'ब्रह्मचर्यमागाम् (म० ब्रा० १,६,१६)'—'इति' इमामृचं 'वाचयति' माणवकम्। 'कोनामासि (म० ब्रा० १,६,१६)'—'इति' इमं मन्त्रं पठन् 'तस्य' माणवकस्य 'नामधेयं

।'। २०—२२

আচার্য্য, সেই মাণবকের প্রতি দৃষ্টিপূর্ব্বক 'আগন্ত্রাসমগন্মহি (ম০ ব্রা০ ১,৬,১৪-১৫)' এই মন্ত্রদ্বয় স্বয়ং পাঠ করিবে, 'ব্রহ্মচর্য্যমাগাম্ (ম০ ব্রা০ ১,৬,১৬)' মন্ত্রটি মাণবকে পাঠ করাইবে এবং 'কোনামসি (ম০ ব্রা০ ১,৬,১৭)' মন্ত্র পাঠ করত সেই মাণবকের নামধেয় জিজ্ঞাসা করিবে। ২০—২২

अभिवादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा देवताश्रयं वा नक्षत्राश्रयं वा गोत्राश्रयमप्येके उत्सृज्यापामञ्जलिमाचार्य्यो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिꣳ साङ्गुष्ठं गृह्णाति देवस्य ते सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याꣳ हस्तं गृह्णाम्यसाविति। २३—२६

'आचार्यः' 'अभिवादनीयं' अभिवादनाय हितं 'नामधेयं' द्वितीयजन्मसूचकं नूतनं नाम 'कल्पयित्वा' अमुकनामाहमस्मीति तन्माणवकनामैव तन्माणवकं वाचयित्वा (२३), 'अपामञ्जलिं' गृहीतमुदकाञ्जलिम्' 'उत्सृज्य' परित्यज्य, 'देवस्य ते (म० ब्रा० १,६,१८),—'इति' इमं मन्त्रं पठन् 'दक्षिणेन पाणिना' 'साङ्गुष्ठं दक्षिणं पाणिं' 'गृह्णाति' (२६)। तत्र द्विजत्वसूचकं नामधेयं कीदृशं कर्त्तव्यमित्याह ;—'देवताश्रयं' वेदगर्भब्रह्मव्रतेत्यादिकं, 'वा' अथवा 'नक्षत्राश्रयं' आश्विन-रौहिणेत्यादिकं (२४), 'वा' अथवा 'एके' आचार्याः 'गोत्राश्रयं' वैद-पैल्वेत्यादिकम् 'अपि' नामधेयम् आहुरिति शेषः (२५)। २३—२६

পরে আচার্য্য স্বয়ংই অভিবাদনকালে কথনীয় দ্বিতীয় জন্মসূচক নূতন একটি নাম কল্পনা করিয়া সেই মাণবককে 'আমি অমুক-নাম, গুরো! তোমাকে অভিবাদন করি' বলাইয়া গৃহীত উদকাঞ্জলি ত্যাগ করিয়া 'দেবস্য তে (ম° ব্রা° ১, ৬,১৮)'—এই মন্ত্রটি পাঠ করত দক্ষিণ হস্তের দ্বারা মাণবকের বৃদ্ধাঙ্গুষ্ঠ সহিত দক্ষিণ হস্ত গ্রহণ করিবে। সেই নামটি দেবতাশ্রিত বা নক্ষত্রাশ্রিত অথবা গোত্রাশ্রিত হইবে (দেবতাশ্রিত যথা— বেদগর্ভ, ব্রহ্মব্রত, প্রভৃতি; নক্ষত্রাশ্রিত যথা— আশ্বিন, রৌহিণ প্রভৃতি; গোত্রাশ্রিত যথা— বৈদ, পৈল্ব প্রভৃতি)। ২৩—২৬

অথৈনং প্রদক্ষিণমাবর্ত্তয়তি সূর্য্যস্যাবৃতমন্বাবর্ত্তস্বাসাবিতি। ২৭

'অথ' অনন্তরম্। 'এনং' মাণবকম্ 'সূর্য্যস্য (ম° ব্রা° ১৬,১৯)'—'ইতি' মন্ত্রং পঠন্ 'প্রদক্ষিণং' যথা স্যাত্তথা "আবর্ত্তয়তি' প্রাঙ্মুখং করোতি, আচার্য্যএব। ২৭

অনন্তর এই মাণবককে প্রদক্ষিণক্রমে পূর্ব্বাভিমুখ করিবে। তৎকালে সূর্য্যস্য (ম° ব্রা° ১,৬,১৯)' মন্ত্রটি পাঠ করিবে। ২৭

দক্ষিণেন পাণিনা দক্ষিণমংসমন্ববমৃশ্যানন্তর্হিতাং নাভিমভিমৃশেৎ প্রাণানাং গ্রন্থিরসীতি। ২৮

'দক্ষিণেন পাণিনা', মাণবকস্য 'দক্ষিণমংসম্' 'অন্বব-

स्कन्ध' स्पृशन्नेव 'प्राणानां ग्रन्थिरसि (म० ब्रा० १,६,२०)'— 'इति' मन्त्रं पठन् 'अनन्तर्हितां' वस्त्राच्छादनशून्यां 'नाभिम्' 'अभिमृशेत्' संस्पृशेत् आचार्य्यएव। २८

পরে আচার্য্য 'প্রাণানাং গ্রন্থিরসি (ম০ ব্রা০ ১, ,২০)' মন্ত্র পাঠ করত দক্ষিণ হস্ত দ্বারা সেই মাণবকের দক্ষিণ স্কন্ধের উপর দিয়া বস্ত্রাদ্যাবরণশূন্য নাভি স্পর্শ করিবে। ২৮

उत्सृप्य नाभिदेशमहुरइति। २९

माणवकस्य 'नाभिदेशम्' 'उत्सृप्य' हस्ताग्रचालनेन स्पृष्ट्वा 'अहुरः (म० ब्रा० १,६,२१)'—'इति' मन्त्रं पठेत् आचार्य्यः। २९

মাণবকের নাভিদেশে হাথ বুলাইয়া আচার্য্য 'অহুরঃ (ম০ ব্রা০ ১,৬,২১)' মন্ত্র পাঠ করিবে। ২৯

उत्सृप्य हृदयदेशं कृशनइति। ३०

माणवकस्य 'हृदयदेशं' 'उत्सृप्य' हस्ताग्रचालनेन स्पृष्ट्वा 'कृशनः (म० ब्रा० १,६,२२)'—'इति' मन्त्रं पठेत् आचार्य्यः। ३०

এইরূপে হৃদয়দেশে হাথ বুলাইয়া 'কশানঃ (ম০ ব্রা০ ১,৬,২২) মন্ত্র পাঠ করিবে। ৩০

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंऽसमन्वालभ्य प्रजापतये त्वा परिददाम्यसाविति। ३१

'दक्षिणेन पाणिना', माणवकस्य 'दक्षिणमंसम्' 'अन्वा-

लभ्य' स्पृष्ट्वा 'प्रजापतये त्वा (म० ब्रा० १, ६, २३)' – 'इति' मन्त्रं पठेत् आचार्यः । ३१

অনন্তর আচার্য্য, দক্ষিণ হস্তের দ্বারা মাণবকের দক্ষিণ স্কন্ধ স্পর্শ করিয়া 'প্রজাপতয়ে ত্বা (ম০ ব্রা০ ১,৬,২৩)' মন্ত্র পাঠ করিবে। ৩১

सव्येन सव्यं देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यसाविति । ३२

'सव्येन' वामेन पाणिना' माणवकस्य 'सव्य'' वाममंसं स्पृष्ट्वा 'सवित्रे त्वा (म० ब्रा० १,६,२४)'—'इति' मन्त्रं पठेत् आचार्यः । ३२

ঐরূপেই বাম হস্তের দ্বারা মাণবকের বাম স্কন্ধ স্পর্শ করিয়া 'সবিত্রে ত্বা (ম০ ব্রা০ ১,৬,২৪)' মন্ত্র পাঠ করিবে।৩২

अथैनं संप्रेष्यति ब्रह्मचार्य्यस्यसाविति समिधमाधेह्यपोऽशानकर्म्मकुरु मा दिवा स्वाप्सीरिति । ३३—३४

'अथ' तदनन्तरम् । आचार्यः, 'एनं' माणवकं 'त्वमेतन्नामकः, अद्यप्रभृति ब्रह्मचारी असि (म० ब्रा० १,६,२५)'—'इति' हेतोः 'समिधम् आधेहि अग्नौ प्रतिदिनमेव समिदाधानं कुरु, 'अपोऽशानकर्म' यथास्थानं यथाप्रयोजनञ्च शौचाचमनादिकं च कुरु, 'मा दिवा स्वाप्सीः'. दिवानिद्राञ्च मा कुरु,—

'इति' एतन्त्रितयोपदेशबोधकं मन्त्रम् (म० ब्रा० १,६,२६) पठन् 'सम्प्रेष्यति' उपदिशति। ३२—३४

তদনন্তর আচার্য্য এই মাণবককে 'তুমি অদ্য হইতে এই নামে প্রসিদ্ধ ব্রহ্মচারী হইতেছ (মং ব্রাং ১,৬,২৫), প্রতিদিন সায়ংপ্রাতঃ অগ্নিতে সমিদাধান করিবা এবং শৌচাচার যুক্ত হইবা, দিবসে নিদ্রা যাইবা না (মং ব্রাং ১,৬, ২৬)' এই উপদেশত্রয় প্রদান করিবে। ৩৩,৩৪

उदङ्ङग्नेरुत्सृप्य प्राङाचार्य्य उपविशत्युदगग्रेषु दर्भेषु। ३५

'आचार्यः' 'अग्नेः' 'उदक्' उत्तरस्यां 'उदगग्रेषु दर्भेषु' 'प्राङ्' प्राङ्मुखः सन् 'उपविशति' उपविशेत्। ३५

পরে আচার্য্য, অগ্নির উত্তরে উত্তরাগ্রপাতিত কুশাসমূহে পূর্ব্বাভিমুখ উপবিষ্ট হইবে। ৩৫

प्रत्यङ्माणवको दक्षिणजान्वक्तोऽभिमुख आचार्य्यमुदगग्रेष्वेव दर्भेषु। ३६

'माणवकः' तत्रैव 'उदगग्रेष्वेव दर्भेषु' 'दक्षिणजान्वक्तः' भूमिगतदक्षिणजानुकः 'आचार्यमभिमुखः' 'प्रत्यङ्' पश्चिममुखः सन् उपविशेदित्यर्थः। ३६

মাণবকও সেই স্থলেই উত্তরাগ্রপাতিত কুশাসমূহে, স্বীয় দক্ষিণজানু ভূমিলগ্ন করিয়া আচার্য্যাভিমুখ উপবিষ্ট হইবে। ৩৬

अथैनं त्रिः प्रदक्षिणं मुञ्जमेखलां परिहरन् वाचयतीयं दुरुक्तात् परिबाधमानेत्यृतस्य गोप्त्रीति च । ३७

'अथ' तदनन्तरम् । आचार्यः 'एनं' माणवकं 'त्रिःप्रदक्षिणं' यथास्यात्तथा 'मुञ्जमेखलां' मुञ्जमयीं रशनां 'परिहरन्' परिधापयन् 'इयं दुरुक्तात् (म० ब्रा० १,६,२७)'—'इति' मन्त्रं, ऋतस्य गोप्त्री (म० ब्रा० १,६,२८)'—'इति' मन्त्रं 'च' 'वाचयति' । अत्रैव यज्ञोपवीतपरिधापनव्यवहारश्च, परं कौथुमानां सूत्रकारानुल्लेखादकृतेऽपि न दोष इति नव्याः । वस्तुतो वेदाध्ययनायाचार्यसमीपे नयनमेवोपनयनं, यज्ञोपवीतधारणन्तु दैवकार्यानुष्ठानार्थमेव सूत्रकारेण विहितमिति यदा-यदैव दैवकार्यं कर्त्तव्यं भवेत् यदा तदैव धार्यं स्यादिति न क्षतिः, शिखापरिरक्षणन्तु सर्वथैव कार्यमेवान्यथा दैवकार्यकाले कुतआयास्यतीति । ३७

আচার্য্য, তাহাকে মুঞ্জের নির্ম্মিত মেখলা (কটীবন্ধনী) ত্রিরাবৃত্তি করিয়া পরাইয়া ইয়ং দুরুক্তাৎ (মং ব্রাং ১,৬,২৭)' মন্ত্র এবং 'ঋতস্য গোপ্ত্রী (মং ব্রাং ১,৬,২৮) মন্ত্র পাঠ করাইবে *। ৩৭

* এই সময়েই যজ্ঞোপবীত ধারণ করাইবার রীতি প্রচলিত আছে পরং তদ্বিষয়ে সূত্রকার কিছুই বলেন নাই। বস্তুত দৈব কার্য্য মাত্রেই যজ্ঞোপবীত ধারণ করিতেই হইবে, পূর্ব্বে বলা হইয়াছে এবং ইহার পরেই সায়ং হোম দৈব কার্য্য আসিতেছে সুতরাং এই স্থলেই যজ্ঞোপবীত গ্রহণীয় হইতেছে কিন্তু এ নিয়মে যজ্ঞোপবীত যে সর্ব্বদাই ধারণীয়, তাহা

অথোপসীদত্যধীহি ভোঃ সাবিত্রীং মে ভবাননুব্রবীত্বিতি। ৩৮

'অথ' তদনন্তরম্। মাণবকঃ 'ভোঃ!' 'অধীহি' অধ্যাপয়, 'ভবান্ মে সাবিত্রীম্ অনুব্রবীতু'—'ইতি' প্রার্থনাবাক্যদ্বয়ং কথয়ন্ 'উপসীদতি' শরণগতো ভবতি। ৩৮

অনন্তর মাণবক গুরুর নিকটে কৃতাঞ্জলি নম্রভাবে প্রার্থনা করিবে—'ভো গুরো! আমাকে বেদ অধ্যয়ন করান্, আমাকে সাবিত্রী উপদেশ করুন'। ৩৮

তস্মা অন্বাহ পচ্ছোঽর্দ্ধর্চশ ঋক্শ ইতি মহাব্যাহৃতীশ্চ বিহৃতা ওঁকারান্তাঃ। ৩৯—৪০

ততশ্চ 'তস্মৈ' মাণবকায়, প্রথমং 'পচ্ছঃ' পাদং পাদং কৃত্বা, ততঃ 'অর্দ্ধর্চশঃ' অর্দ্ধর্চমর্দ্ধর্চং কৃত্বা, তদন্তে চ 'ঋক্শঃ' পূর্ণামৃচমাবর্ত্তয়িত্বা 'ইতি' এবমেব 'অন্বাহ' অনুক্রমেণ ব্রূয়াৎ (৩৯)। 'চ' অপি 'বিহৃতাঃ' বিভিন্নীকৃতাঃ 'ওঁকারান্তাঃ' 'মহাব্যাহৃতীঃ' ভূঃ ভুবঃ স্বঃ ইতি অনুব্রূয়াৎ ততঃ ওঁ ইত্যস্যাপ্যুপদেশঃ কার্য্য ইত্যর্থঃ। ৩৯,৪০

এইরূপে মাণবক কর্ত্তৃক বেদাধ্যয়ন এবং তাহার প্রারম্ভসূচক সাবিত্রীমন্ত্রের প্রথম উপদেশ প্রার্থিত হইলে, আচার্য্য,

হইতেছে না পরং শিখাটী অবশ্যই রক্ষণীয়, যেহেতু শিখা রক্ষিত না থাকিলে দৈব কার্য্যাদি কালে কোথা হইতে আসিবে॥

তাহাকে, প্রথমে এক এক চরণ করিয়া, পরে অর্দ্ধর্চ্চ অর্দ্ধর্চ্চ করিয়া, তৎপরে সম্পূর্ণ ঋক্‌টি বার বার আবৃত্তি করাইয়া দিবে *। তৎপশ্চাৎ ভূঃ, ভুবঃ ও স্বঃ—এই মহাব্যাহৃতি-ত্রয় পৃথক্‌রূপে এবং ওঁকারও অভ্যাস করাইয়াদিবে। ৩৯,৪০

বার্ক্ষমস্মৈ দণ্ডং প্রযচ্ছন্ বাচযতি সুশ্রবঃ সুশ্র-বসং মা কুর্বিতি। ৪১

'চ' ততঃ 'অস্মৈ' মাণবকায় 'বার্ক্ষং' পলাশবৃক্ষাবযবং 'দণ্ডং' 'প্রযচ্ছন্' 'সুশ্রবঃ সুশ্রবসং মা কুরু (ম০ ব্রা০ ১,৬,৩১)' —'ইতি' মন্ত্রং 'বাচযতি' মাণবকমেব। ৪১

পরে আচার্য্য, এই মাণবকের হস্তে পলাশ বৃক্ষের দণ্ড প্রদানপূর্ব্বক 'সুশ্রবসঃ সুশ্রবসং মা কুরু (মং ব্রাঃ ১,৬,৩১) মন্ত্র পাঠ করাইবে। ৪১

অথ ভৈক্ষং চরতি মাতরমেবাগ্রে দ্বে চান্যে সুহৃদৌ যাবত্যো বা সন্নিহিতাঃ স্যুরাচার্য্যায় ভৈক্ষং নিবে-দযতি। ৪২—৪৪

'অথ' উপনযনানন্তরং 'ভৈক্ষং' ভিক্ষার্থং 'চরতি' অটতি (৪২)। 'অগ্রে' 'মাতরমেব' ভিক্ষেতেতি শেষঃ। 'চ' অপি

* যাঁহারা কাশ্যাদি প্রদেশে বেদাধ্যাপনের প্রণালী দেখিয়াছেন, তাঁহারা ইহা অতি সুন্দর রূপে হৃদয়ঙ্গম করিতে পারিবেন।

मातुरेवं 'अन्ये द्वे सुहृदौ' ततः परं भिक्षेत। 'वा' अथवा 'यावत्यः' स्त्रियः 'सन्निहिताः' तत्रोपस्थिताः स्युः, ताः सर्वा एव मात्रादिक्रमेण प्रथमं भिक्षेत। पुरुषभिक्षणस्य नात्रोल्लेख- इत्यपि धेयम् (४३)। सङ्गृहीतञ्च तद् 'भैक्षं' भिक्षान्नं सर्वमेव 'आचार्याय' 'निवेदयति' उत्सृजति (४४)। ४२—४४

এইরূপে মাণবক উপনীত হইলে পরে ভিক্ষাচরণ করিবে। প্রথমে মাতার নিকটে ভিক্ষা করিবে, পরে মাতারই দুই সুহৃতের নিকটে ভিক্ষা করিবে অথবা সেস্থানে যতগুলি স্ত্রীলোক উপস্থিতা থাকিবে মাতা হইতে আরম্ভ করিয়া সকলের নিকটেই ভিক্ষা গ্রহণ করিবে *। সেই সমস্ত ভিক্ষা সঙ্গ্রহ করিয়া আচার্য্যকে নিবেদন করিবে। ৪২–৪৪

तिष्ठत्यहःशेषं वाग्यतः। ४५

भिक्षाचरणान्तकर्मयापितदिवाबहुभागो माणवकः 'अहः शेषं' तद्दिनावशिष्टांशं 'वाग्यतः' संयतवाक् सन् 'तिष्ठति' तिष्ठेत् अवस्थितिं कुर्यात्। ४५

* পুরুষের নিকটে ভিক্ষার কোন উল্লেখ থাকিল না, বোধহয় ভিক্ষাদান কার্য্য গৃহিণীরই। সাধারণেও ভিক্ষুকেরা গৃহস্থবাটীতে "ভিক্ষা দাও মা!" বলিয়াই ভিক্ষা করিয়াথাকে। কাশীতে ব্রহ্মচারীরাও গৃহস্থের দ্বারে উপস্থিত হইয়া "ভবতি! ভিক্ষাং দেহি" বাক্যের দ্বারাই অন্নভিক্ষা করিয়া থাকেন দেখা গিয়াছে অতএব পিতাদির নিকটে ভিক্ষা প্রার্থনা ও গ্রহণ ব্যবহার, পিতাদির ভিক্ষাদান বাঞ্ছা সাফল্যের জন্যমাত্র।

এই সমস্ত কার্য্য করিতেই মাণবকের প্রায় সমস্ত দিবা অতিবাহিত হইবে, যাহা কিছু দিবাভাগ অবশিষ্ট থাকিবে, তাহা সংযতবাক্ থাকিয়া স্থিরভাবে বিশ্রাম করত যাপন করিবে। ৪৫

অস্তমিতে সমিধমাদধাত্যগ্নয়ে সমিধমাহার্ষমিতি ।৪৬

'অস্তমিতে' দিবাকরে 'অগ্নয়ে সমিধমাহার্ষম্ (ম॰ ব্রা॰ ১,৬,৩২)'—'ইতি' মন্ত্রং পঠন্ 'সমিধম্' সমিৎকাষ্ঠৈকম্ 'আদধাতি' অগ্নাবিতি শেষঃ। ৪৬

পরে সূর্য্যাস্ত হইলে 'অগ্নয়ে সমিধমাহার্ষম্ (মং ব্রাং ১, ৬,৩২)' মন্ত্র পাঠ করত অগ্নিতে একখানি সমিৎকাষ্ঠ প্রদান করিবে। ৪৬

ত্রিরাত্রমক্ষারলবণাশী ভবতি। ৪৭

'ত্রিরাত্রং' তদ্দিনপ্রভৃতি দিনত্রয়ম্ 'অক্ষারলবণাশী' ক্ষারলবণভিন্নভোজী 'ভবতি' ভবেৎ। ৪৭

উপনয়ন দিন হইতে দিবসত্রয় ক্ষারলবণ ভোজন করিবে না। ৪৭

তস্যান্তে সাবিত্রশ্চরুঃ। ৪৮

'তস্য' দিনত্রয়স্যান্তে চতুর্থাহে 'সাবিত্রঃ' সবিতৃদেবতাকঃ 'চরুঃ' পক্তব্যঃ হোতব্যশ্চেতি সুতরামাগতঃ। ৪৮

এই তিন দিবসের পরে চরু পাক করিয়া সবিতা দেবতার উদ্দেশে আহুতি প্রদান করিবে। ৪৮

यथार्थम् । ४९

अनन्तरं 'यथार्थम्' यथाप्रयोजनं विहरणविश्रामादिकं कुर्यात् । ४९

এইরূপে উপনয়ন সংস্কার শেষ হইলে যথা প্রয়োজন অপর কার্য্যাদি করিবে । ৪৯

गौर्दक्षिणा । ५० ॥ १०

उपनयनसंस्कारस्यैतस्य 'दक्षिणा' 'गौः' एकैवेति समाप्त मुपनयनम् ॥ ५० ॥ १०

এই উপনয়ন সংস্কারের দক্ষিণা একটি গাভী ॥ ইতি উপনয়ন ॥ ৫০

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके दशमखण्डस्य व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम् । २, १०

॥ समाप्तश्चायं द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

দ্বিতীয় অধ্যায়ের দশম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ২, ১০

দ্বিতীয় অধ্যায়ও সমাপ্ত ॥ ২

অথ তৃতীয়প্রপাঠকঃ ।

সমাবর্ত্তনাপরপর্য্যায়ং গোদানং বিধত্তে;—

গোদান নামক সংস্কার; ইহাকেই সমাবর্ত্তনও কহে—

অথাতঃ ষোড়শে বর্ষে গোদানম্ । ১

'অথ' প্রকরণান্তরদ্যোতনায় । 'অতঃ' উপনয়নকালতঃ ষোড়শে বর্ষে তথাচ যস্য গর্ভাষ্টমেঽব্দে ভূতমুপনয়নং তস্য গর্ভচতুর্বিংশাব্দে, এবং যস্য নবমাদি-ষোড়শাব্দান্তে এবোপনয়নং তস্য পঞ্চবিংশাদি-দ্বাত্রিংশাব্দান্তে 'গোদানম্' নাম সংস্কারবিশেষং কার্য্যম্ । ১

উপনয়ন কাল হইতে ষোড়শ বর্ষে অর্থাৎ যাহার গর্ভ হইতে গণনায় অষ্টমাব্দে উপনয়ন হইয়াছে, তাহার গর্ভ হইতে চতুর্বিংশাব্দে এবং যাহার নবমাদি ষোড়শাব্দ বয়সে উপনয়ন হইয়াছে, তাহার পঞ্চবিংশাদি দ্বাত্রিংশাব্দ বয়সে গোদান সংস্কার কর্ত্তব্য । ১

চূড়াকরণেন কেশান্তকরণং ব্যাখ্যাতম্ । ২

অস্মিংশ্চ কর্ম্মণি কেশবপনং কর্ত্তব্যম্, তচ্চ 'কেশান্তকরণং' 'চূড়াকরণেন' পূর্ব্বোক্তেন 'ব্যাখ্যাতম্' কথিতম্ ; চূড়াকরণবৎ কর্ত্তব্যমিত্যর্থঃ । ২

এই সমাবর্ত্তন কার্য্যে যে কেশবপন করিতে হয়, তাহা পূর্ব্বোক্ত চূড়াকরণের নিয়মানুসারেই হইবে । ২

ब्रह्मचारी केशान्तान् कारयते सर्व्वाण्यङ्गलोमानि संहारयते। ३,४

'ब्रह्मचारी' ब्रह्म वेदः, तद्ग्रह णाचारविशिष्टः आद्याश्रमी, यदैव 'केशान्तान् कारयते' तदैव 'सर्वाणि अङ्गलोमानि संहारयते' कक्षवक्षोपस्थशिखाकेशानपि वापयेदित्यर्थः। ३,४

ব্রহ্মচারী অর্থাৎ বেদাধ্যয়নাচারযুক্ত আদ্যাশ্রমী যখনই কেশান্ত করাইবে, তখনই কক্ষ, বক্ষ, উপস্থ ও শিখা পর্য্যন্তের রোম ও কেশ বপন করাইবে। ৩,৪

गोमिथुनं दक्षिणा ब्राह्मणस्य अश्वमिथुनं क्षत्रियस्य अविमिथुनं वैश्यस्य गौर्वैव सर्वेषाम्। ५—८

अस्य हि गोदानकर्मणः 'दक्षिणा' 'गोमिथुनं' गोद्वयम् आचार्य्याय देयम् 'ब्राह्मणस्य' कर्त्ता ब्राह्मणश्चेदित्यर्थः (५)। 'क्षत्रियस्य' 'अश्वमिथुनम्' अश्वद्वयं गोदानकर्मणः दक्षिणा(६)। 'वैश्यस्य' 'अविमिथुनं' मेषद्वयं दक्षिणा (७)। 'वा' अथवा 'गौः एव' 'सर्वेषां' ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां दक्षिणा (८)। तथाहि ब्राह्मणब्रह्मचारी, क्षत्रियब्रह्मचारी, वैश्यब्रह्मचारी च स्वस्वाचार्याय गोद्वयमेव दक्षिणा वेदाध्यापनस्य देयेति। ५—८

এই গোদানকার্য্যের দক্ষিণা, ব্রাহ্মণসম্বন্ধে, গাভীদ্বয় অর্থাৎ ব্রাহ্মণ ব্রহ্মচারী স্বীয় আচার্য্যকে বেদাধ্যাপনের দক্ষিণা দুইটী গাভী প্রদান করিবে (৫)। ক্ষত্রিয় সম্বন্ধে

দুটী অশ্ব (৬)। এবং বৈশ্যসম্বন্ধে দুটী মেষ (৭)। অথবা সকলেই গাভীদক্ষিণাই দিবে (৮)। ৫—৮

অজঃ কেশপ্রতিগ্রাহায়। ৯

'কেশপ্রতিগ্রাহায়' কেশপ্রতিগ্রহকর্ত্রে নাপিতায় 'অজঃ' পুমান্ ছাগঃ একএব দক্ষিণা দেয়া সর্ব্বজাতিব্রহ্মচারিভিরিতি। ৯

কেশলোমাদি বপনান্তে ফেলিয়া দিবার জন্য কুড়াইয়া লয় যে অর্থাৎ নাপিত, তাহাকে তদীয় পারিশ্রমিক একটী পাঁটা প্রদান করিবে। ৯

দ্বিতীয়াশ্রমগ্রহণস্য বর্ষাধিককালাঽপেক্ষাস্তীতি জ্ঞায়েত এব চেত্, আচার্য্যায় গোদক্ষিণাদানানন্তরমপি "অনাশ্রমী ন তিষ্ঠেত্ ক্ষণমপি"—ইতি ব্রহ্মচর্য্যাশ্রমএবাবলম্বনীয়ইতি পুনরপি আচার্য্যান্তিকমুপনীতোভবেত্, তস্যৈবাচার্য্যস্যান্তিকে স্থিতো ব্রহ্মা-পরপর্য্যায়বেদালোচনয়া স্বোদ্বাহকালং প্রতীক্ষেতেতি। তচ্চোপনয-নেতিকর্ত্তব্যতামাহ ;—

গৃহস্থাশ্রম গ্রহণের বৎসরাধিক বিলম্ব আছে, বুঝিতে পারিলে, আচার্য্যকে দক্ষিণান্ত করা হইলেও 'একক্ষণও অনা-শ্রমী থাকিবে না' এই বিধি অনুসারে সেই ব্রহ্মচর্য্যাবলম্বনেই থাকিতে হইবে অতএব পুনশ্চ আচার্য্যসমীপে উপনীত হইবে অর্থাৎ পূর্ব্ববৎ নিয়মেই আচার্য্য নিকটে থাকিয়া ব্রহ্মের অর্থাৎ বেদের আলোচনা করত নিজ বিবাহের কাল প্রতীক্ষা করিবে। সেই উপনয়ন কিরূপে সম্পাদন কর্ত্তব্য তদ্বিষয়ে বলিতেছেন ;—

उपनयनेनैवोपनयनं व्याख्यातं न त्विहाहतं वासो नियुक्तं नालङ्कारः । १०—१२

'उपनयनेन' पूर्वोक्तेनैव 'उपनयनम्' एतदपि 'व्याख्यातम्' कथितम् (१०)। विशेषस्तु 'इह' उपनयने 'अहतं वासः' 'न नियुक्तम्' (११)। किञ्चेह 'अलङ्कारः' अपि न नियुक्तः इत्येव (१२)। १०—१२

পূর্ব্বোক্ত উপনয় কথনের দ্বারাই ইহা কথিত হইয়াছে; বিশেষ, এ উপনয়নে অখণ্ডবাসের এবং অলঙ্কারের আবশ্যকতা নাই। ১০—১২

एतदुपनयननिषेधमाह ;—

এই উপনয়নের অনাবশ্যকতা বলিতেছেন ;—

नाचरिष्यन्तं संवत्सरमुपनयेत् । १३

एतदुपनयनतः 'संवत्सरम्' अपि 'अचरिष्यन्तं' ब्रह्मचर्यव्रतानुष्ठानमकरिष्यन्तं ब्रह्मचारिणं 'न उपनयेत्' पुनरुपनीतीभवनस्य प्रयोजनं नास्तीति भावः। समाप्तं गोदानम् ॥ १३

এই উপনয়নের পরে এক বৎসর কালও যিনি ব্রহ্মচর্য্য ব্রতানুষ্ঠান করিবেন না, স্থির আছে ; অর্থাৎ সমাবর্ত্তনের পরে এক বৎসরের মধ্যেই যাহার বিবাহ হইবার সম্ভাবনা, তাহাকে এত স্বল্পদিনের জন্য পুনরুপনীত করিবার আবশ্যক নাই। এই পর্য্যন্তই সমার্ত্তন ॥ ১৩

ব্রহ্মচারিণাং ব্রহ্মচর্যাবস্থায়াং যথা যথাচরণং কর্ত্তব্যং, যদ্ যচ্চ ব্রতমনুষ্ঠেয়ম্, অতস্তদ্বক্তুমারভতে ;—

ব্রহ্মচর্য্যাবস্থাতে ব্রহ্মচারীগণ যে যে আচরণ করিবে এবং যে যে ব্রত অনুষ্ঠান করিবে, এ স্থান হইতে তাহাই বলিতে আরম্ভ করিলেন ;—

বার্ক্ষঞ্চাস্মৈ দণ্ডং প্রযচ্ছন্নাদিশতি । ১৪

উপনয়নকালে যদা মাণবকায় 'বার্ক্ষং দণ্ডং প্রযচ্ছন্' তদৈব 'আদিশতি' অনুসূত্রবক্ষ্যমাণান্ উপদেশানিতি । ১৪

উপনয়ন কালে যে সময়ে মাণবককে দণ্ড প্রদান করিবে, তখনই অগ্রিম সূত্র সমস্তে বক্ষ্যমাণ, উপদেশগুলি আদেশ করিবে । ১৪

তে চোপদেশাস্ত্বিমে ;—

সেই উপদেশগুলি এই ;—

আচার্য্যাধীনো ভবান্যত্রাধর্মচরণাৎ । ১৫

(১) 'অধর্ম্মাচরণাৎ অন্যত্র' অধর্মাচরণমাচার্যস্য নানুকরণীয়ম্ অধর্মোপদেশশ্চ ন শ্রবণীয়ঃ, ততোঽন্যত্র সদা সর্বথৈব 'আচার্যাধীনো ভব' আচার্যাজ্ঞাকারী আচার্যাভিমতানুগামী চ ভব । ইতি প্রথমোপদেশঃ । ১৫

(১ম) আচার্য্যের যদি কোন অধর্ম্মাচরণ দেখ, তাহা অনুকরণ করিও না এবং আচার্য্য যদি কোন অধর্ম্ম করিতে বলেন, তাহাও করিও না ; অধর্ম্মাচরণাতিরিক্ত স্থলে সর্ব্ব-

প্রকারেই আচার্য্যের অধীন হও অর্থাৎ আচার্য্য যখন যাহা করিতে বলিবেন তাহাই কর এবং সততই আচার্য্যের মতানুগামী থাকিতে চেষ্টা কর। এই প্রথম উপদেশ। ১৫

ক্রোধানৃতে বর্জয়। ১৬

(২,৩) 'ক্রোধানৃতে' ক্রোধম্, অনৃতম্ মিথ্যাব্যবহারঞ্চ 'বর্জয়' সত্যপি ক্রোধকারণে ক্রোধকার্য্যং বিবাদাদিকং মা কুরু, কিঞ্চ মিথ্যাভাষণাদিকমপি ন কার্য্যম্। ১৬

(২য় ও ৩য়) কোন ক্রোধের কারণ উপস্থিত হইলেও ক্রোধ প্রকাশপূর্ব্বক বিবাদাদি করিও না এবং মিথ্যাভাষণাদি করিও না। ১৬

মৈথুনম্। ১৭

(৪) 'মৈথুনং স্ত্রীসঙ্গং বর্জয় ইত্যেব সর্বত্র। ১৭

(৪র্থ) স্ত্রীসঙ্গ করিও না। ১৭

উপরি শয্যাম্। ১৮

(৫) 'উপরি শয্যাং' গুরুশয্যাতঃ উচ্চৈঃ শয়নং বর্জয়। ইতি পঞ্চমোপদেশঃ। ১৮

(৫ম) গুরুর শয্যা অপেক্ষা উচ্চ শয্যাতে শয়ন করিও না। ১৮

কৌশীলবগন্ধাঞ্জনানি। ১৯

(६,७,८) कौशीलवं नृत्यगीतवादित्राद्यनुष्ठानम्, गन्धः घृष्टमलयजादिको माल्यादुत्थश्च, अञ्जनं चक्षुषोः शोभासम्पादकम्; एतान्यपि त्रीणि वर्जय। अत्रापि यथा चाध्ययनस्य व्याघातकरोमनोजाविर्भावः स्यादेवं कौशीलवादिकं वर्जयेत्, न तु सामादिगीतवादित्रचर्चां, नापि गुरुप्रसादगन्धमाल्यादिं, न च रोगादुपशमनायाञ्जनव्यवहारं वर्जयेत्। अतएव मनुनाऽप्यधायि "यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते" इत्यादि। १८

(৬ষ্ঠ, ৭ম ও ৮ম) যাহাতে মনোবিকার জন্মাইতে পারে, এরূপ, নৃত্য গীত বাদিত্রাদির চর্চ্চা, চন্দন ও মাল্যাদির গন্ধ ব্যবহার এবং নয়নে অঞ্জনধারণাদি করিও না। ১৯

स्नानम्। २०

(९) 'स्नानम्' जलक्रीड़ापूर्वकं, वर्जय। २०

(৯ম) জলক্রীড়াপূর্ব্বক স্নান করিও না। ২০

अवलेखनदन्तप्रक्षालनपादप्रक्षालनानि। २१

(१०,११,१२) 'अवलेखनं' 'मुखशोभनालकातिलकादि, 'दन्तप्रक्षालनं' दन्तमलदूरीकरणायैव यावदावश्यकं तदतिरिक्तं दन्तशोभादिसम्पादनाय तुत्थरञ्जनादिनोपसेवनम्, 'पादप्रक्षालनं' आवश्यकातिरिक्तम्; इमानि च त्रीणि वर्जय। २१

(১০ম, ১১শ ও ১২শ) অলকাতিলকাদির দ্বারা মুখসৌন্দর্য্য সম্পাদন, তুত্থকাদির দ্বারা দন্তরঞ্জন এবং আবশ্যকাতিরিক্ত বহুকাল পর্য্যন্ত পাদপ্রক্ষালন করিও না। ২১

क्षुरकृत्यम् । २२

(१३) 'क्षुरकृत्यम्' क्षुरेण केशलोमादीनां वापनं वर्जय । पूर्वं यदुक्तं ब्रह्मचारीत्यादि सूत्रद्वयं केशवपनव्यवस्थापकं तत् समावर्त्तनाङ्गभूतं बोध्यम् । २२

(১৩) ক্ষুরের দ্বারা কেশলোমাদির মুণ্ডন ত্যাগ কর * ।২২

मधुमांसे । २३

(१४,१५) 'मधु' सारघम् वर्जय । 'मांसम्' अनिषिद्धमपि वर्जय । २३

(১৪শ ও ১৫শ) মধুমক্ষিকাকর্ত্তৃক সঙ্গৃহীত মধু ত্যাগ কর এবং যে মাংস অভক্ষ্য নহে তাহাও ত্যাগ কর । ২৩

गोयुक्तारोहणम् । २४

(१६) गोयुक्ते शकटादौ आरोहणं वर्जय । २४

(১৬শ) যাহা গোজাতি কর্ত্তৃক বাহিত হয়, এরূপ শকটাদিতে আরোহণ ত্যাগ কর । ২৪

अन्तर्ग्रामेउपानहोर्धारणम् । २५

(१७) 'अन्तर्ग्रामे' ग्राममध्ये 'उपानहोः' चर्मपादुकयोः 'धारणं' वर्जय । २५

---

* ইতি পূর্ব্বে ৩য় সূত্রে যে কেশবপনের ব্যবস্থা বলা হইয়াছে, তাহা সমাবর্ত্তন সংস্কারে কর্ত্তব্য ২য় সূত্রোক্তেরই বিশেষ বিধিমাত্র ।

(১৭শ) গ্রামের মধ্যে চর্ম্মপাদুকা ব্যবহার করিও না। ২৫

स्वयमिन्द्रियमोचनमिति। २६

(१८) 'स्वयमिन्द्रियमोचनम्' हस्तमैथुनञ्च वर्जयेत्येव। 'इति' इमेऽष्टादश वर्जनीया गता:। २६

(১৮শ.) হস্তমৈথুন করিও না। এই অষ্টাদশ নিষেধ উপদেশ সমাপ্ত। ২৬

कर्त्तव्यानुपदिश्यति ;—

কর্ত্তব্যকার্য্যসমস্তের উপদেশ যথা—

मेखलाधारणभैक्षचर्य्यदण्डधारणसमिदाधानो-दकोपस्पर्शनप्रातरभिवाद्या इत्येते नित्यधर्म्मा:। २७

(१—५) मेखलाया धारणम्, भिक्षाचारिणोभावावलम्बनम्, दण्डस्य धारणम्, समिद: आधानम्, उदकानामुपस्पर्शनपूर्वकमीश्वरोपासनम्, प्रातरुत्थायैव गुरुजनेभ्योऽभिवादनम्, 'इति एते' पञ्च व्यवहारा: नित्यधर्म्मा: प्रतिदिनकर्त्तव्या:। २७

(১ম—৫ম) মেখলাধারণ, ভিক্ষার দ্বারা উদরপূরণ, দণ্ডধারণ, সমিদাধান, জলের দ্বারা হস্তপদাদি ধৌত করনানন্তর ঈশ্বরোপাসনা এবং প্রাতে উঠিয়াই গুরুজনগণকে অভিবাদন, এই পাঁচটি প্রতিদিন করিবে। ২৭

ब्रह्मचारिणां चत्वारि वेदव्रतान्यनुष्ठेयानि गौतमिनोक्तानि चाचार्योप्यऽयमाह ;—

গোতম ঋষি বলিয়াছেন যে ব্রহ্মচারিগণকে উপনীত হইয়া সমাবর্ত্তন হওআ পর্য্যন্তে চারিটি বেদব্রত করিতে হয়; আচার্য্যও তাহাই বলিতেছেন ;—

गोदानिकव्रातिंकादित्यव्रतौपनिषद्ज्यैष्ठसामिकाः संव्वत्सराः । २८

'संवत्सराः' पूर्वोक्ताः उपनयनतः षोड़शसङ्ख्याकाः, गोदानिकादिकाः भवेयुरित्यर्थः । तत्र षोड़शाब्देषु केचनाब्दाः 'गोदानिकाः' स्युः, अत्र वेदग्रन्थानां सर्वेषामेवाध्ययनं समाप्यम् । केचनाब्दाः 'व्रातिकाः' स्युः, विशेषतोऽरण्यसंहितोक्तव्रतपर्वणामेवानुशीलनं कर्त्तव्यम् । केचनाब्दाः 'आदित्यव्रतौपनिषदाः' स्युः, अत्र आदित्यव्रतसाम्नामुपनिषद्ब्राह्मणस्य चानुशीलनं प्रधानतः कर्त्तव्यम् । केचनाब्दाः 'ज्यैष्ठसामिकाः' स्युः, अत्र तु ज्येष्ठसाम्नां त्रयाणामेवानुशीलनं प्रधानतः कार्यमिति । यद्यपीमे षोड़शैवाब्दाः गोदानिकाः परन्तत्राप्युत्तरोऽब्दानां व्रातिकादिविशेषपरिचयसत्त्वादाद्याब्दानां कतिपयानां तदभावात् केचनाब्दाः प्रथमादयः सामान्यतो गोदानिका इत्येवाख्यायन्ते, पराब्दाश्च विशेषतो व्रातिकेत्यादिभिः प्रसिद्धाः । यथा च सामवेदीय आर्चिकः सर्वएव छन्दोमयस्तथापि उत्तरदलस्य उत्तरार्चिकइति विशेषनामप्रसिद्धेः पूर्वस्य तु 'छन्दः' इत्येव । यथापि ज्योतिःशास्त्रे, ग्रहादीनां सर्वेषामेव दशाकालानां बहुत्वेऽपि निजभोग्या वर्षाः मासा वा तत्र स्वल्पाएव भवन्तीति । २८

উপনয়ন হইতে ষোড়শ বৎসর ব্রহ্মচর্য্য অবলম্বন করিয়া ব্রহ্মচারী কর্ত্তব্য বেদাধ্যয়নাদি সম্পূর্ণ হইলে আচার্য্যকে দক্ষিণাস্বরূপ দুইটী গাভী দানপূর্ব্বক স্বগৃহে প্রত্যাবর্ত্তিত হইতে হয়, এইজন্যই চতুর্বিংশাব্দবয়সে কর্ত্তব্য সেই সংস্কারকে গোদানিক কহে এবং সমাবর্ত্তনও কহে। এই ষোড়শাব্দের মধ্যে চারিটি ব্রত করিতে হয় এবং তদনুযায়ীই এই ষোড়শাব্দ, চারি নামে আখ্যাত হইয়াথাকে। তন্মধ্যে যে কয়েক বর্ষে বেদগ্রন্থসমস্তের অধ্যয়ন সামান্যত সমাপ্ত হইবে, তাহাকে 'গোদানব্রত' এবং সেই কয়েকবর্ষকে তদনুযায়ী 'গোদানিক অব্দ' কহে এবং তাহার পরে যে কয়েক বর্ষে পুনশ্চ অরণ্যসংহিতার ব্রতপর্ব্বের বিশেষ অনুশীলন করিতে হয়, সেই কয়েক বর্ষকে 'ব্রাতিক অব্দ' কহে। অনন্তর যে কয়েক বর্ষে আদিত্যব্রত সামগুলির ও তৎসহ উপনিষদ্ ব্রাহ্মণের বিশেষ অনুশীলন করিতে হয়, সেই কয়েক বর্ষকে 'আদিত্যব্রতৌপনিষদ অব্দ' কহাযায়। এইরূপ শেষের যে বর্ষে বা যে কয়েক বর্ষে জ্যেষ্ঠসামগুলির বিশেষ অনুশীলন করা হয়, সেই বর্ষ বা সেই কয়েক বর্ষকে 'জ্যেষ্ঠসামিক অব্দ' কহে। যদিও প্রকৃতপক্ষে এ ষোড়শাব্দই গোদানিক কিন্তু যেরূপ সামবেদীয় আর্চ্চিক গ্রন্থের আদ্যন্ত সমস্তই ছন্দোময় হইলেও উত্তর দলের 'উত্তরা' এই বিশেষ নাম থাকায় পূর্ব্বদলমাত্রকেই 'ছন্দঃ' কহে, সেইরূপ এস্থলেও উত্তরাব্দগুলির ব্রাতিকাদি বিশেষ নাম থাকায় প্রথমাদি কয়েক বর্ষমাত্রকেই 'গোদানিক' কহে। জ্যোতিশাস্ত্রেও গ্রহগণের দশা সমধিককাল হইলেও প্রথম কয়েক বর্ষ বা

কয়েকমাসমাত্র সেই গ্রহের 'নিজ দশা' বলিয়া পরিচিত হইয়া থাকে। ২৮

तेषु सायं प्रातरुदकोपस्पर्शनम्। २९

'तेषु' गोदानिकादिषु चतुर्ष्वेव व्रतेषु 'सायं प्रातः' 'उदकोपस्पर्शनम्' आचमनादिपूर्वकमीश्वरोपासनं कार्यम्। २९

এই গোদানিকাদি চারিটি ব্রতেই সায়ংকাল ও প্রাতঃকালে উদকোপস্পর্শন অর্থাৎ আচমনাদি পূর্ব্বক যথাবিহিত ঈশ্বরোপাসনা করিবে। ২৯

आदित्यव्रतन्तु न चरन्त्येके। ३०

'एके' 'आदित्यव्रतन्तु' न 'चरन्ति' उपनिषद्व्रतमेव केवलमाचरन्ति न पुनरादित्यव्रतयुक्तं तदिति भावः। ३०

অনেকে উপনিষদ্ব্রতের সহিত আদিত্যব্রতের অনুশীলন করেও না। ৩০

ये चरन्त्येकवाससो भवन्त्यादित्यञ्च नान्तर्दधतेऽन्यत्र वृक्षशरणाभ्यां नाप्सोऽभ्यवयन्त्यूर्द्ध्वं जानुभ्यामगुरुप्रयुक्ताः। ३१—३२॥

'ये' तु 'चरन्ति' चरेयुः, ते 'एकवाससः' उत्तरीयहीनाः 'भवन्ति' भवेयुः तावत्कालमिति तेषां प्रति प्रथमोपदेशः। 'च' पुनः 'वृक्षशरणाभ्याम् अन्यत्र' 'आदित्यं न अन्तर्दधे' वृक्षच्छायायां गृहे च भवत्येवादित्यान्तर्धानम् ततोऽन्यत्र आदित्यान्त-

ধানায় ছত্রাদিকং ন ব্যবহরেয়ুরিতি দ্বিতীয়ঃ। 'অগুরুপ্রযুক্তাঃ' গুরুভিঃ বিশেষকার্য্যার্থমননুজ্ঞাতাঃ 'জানুভ্যামূর্দ্ধম্ অপঃ' জানুদঘ্নাধিকান্যুদকানি 'ন অভ্যবযন্তি' নাবতরন্তি গভীরনদীপারং ন গচ্ছেয়ুরিতি তৃতীয়োপদেশঃ। ৩১—৩৩।১

ইতি সামবেদীয়ে গোভিলগৃহ্যসূত্রে তৃতীয়প্রপাঠকে প্রথমখণ্ডস্য ব্যাখ্যানং সামশ্রমিকৃতং সমাপ্তম্ ॥ ৩, ১

যাহারা আদিত্যব্রতসহ উপনিষদ্‌ব্রত অবলম্বন করে, তাহাদিগকে নিম্নোক্ত তিনটি ব্রত অবলম্বন করিতে হয়। ১ম; যাবৎ ঐ ব্রতানুষ্ঠান করিবে, তাবৎ, উত্তরীয় ব্যবহার করিবে না, এক বস্ত্রেই কালযাপন করিবে। ২য়; তাবৎ, গৃহ এবং বৃক্ষ ব্যতিরেকে সূর্য্যকে তিরোহিত করিবে না অর্থাৎ ছত্রাদি ব্যবহার করিবে না। ৩য়; তাবৎ, গুরুর বিশেষ অনুজ্ঞা ব্যতিরেকে জানু জলের সমধিক জলে অবতীর্ণ হইবে না। ৩১—৩৩

তৃতীয় অধ্যায়ের প্রথম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৩, ১.

অথ ব্রহ্মচারিকর্ত্তব্যং কাম্যব্রতমেকমাহ;—

ব্রহ্মচারীর করণীয় কাম্যব্রত একটি বলিতেছেন,—

দ্বাদশ মহানাম্নিকাঃ সংবৎসরা নব ষট্ ত্রয় বিকল্পঃ। ১—২

'महानाम्निकाः' महानाम्निसामानुशीलनसाध्याः 'संवत्सराः' 'द्वादश, नव, षट्, त्रयः'—'इति विकल्पः' अस्ति। इमे च काम्यव्रतसाधना द्वादशादिका अब्दाः गोदानिकषोडशाब्दतोऽतिरिक्ता ज्ञेयाः। १—३

মহানাম্নী নামে প্রসিদ্ধ সামানুশীলন-সাধ্য ব্রত করিবে, তাহা ১২, ৯, ৬ বা ৩ বৎসরে সমাপ্য হইবে। এই দ্বাদশাদি বর্ষ, পূর্ব্বোক্ত ষোড়শাব্দ হইতে অতিরিক্ত। যাহারা এই কাম্যব্রতানুষ্ঠান করিতে ইচ্ছা করিবে, তাহারা ষোড়শাব্দে গোদানাদি ব্রতচতুষ্টয়ানুষ্ঠানপূর্ব্বক অবশ্য কর্ত্তব্য ব্রহ্মচর্য্য সমাপ্ত করিয়াও যথাসামর্থ্য ১২, ৯, ৬, বা ৩ বৎসর আরও ব্রহ্মচর্য্য করিবে। এই ব্রতের ফল অগ্রে উক্ত হইবে। ১—৩

संवत्सरमप्येके। ४

'संवत्सरम्' 'अपि' तस्य साम्नोऽनुशीलनम् 'इति' 'एके' आचार्या वदन्ति। ४

কোন কোন আচার্য্য বলেন, এক বৎসর মাত্র এই ব্রতান করিলেও হয়। ৪

व्रतन्तु भूयः पूर्वैश्चेच्छ्रुतामहानाम्न्यः। ५,६

'तु' अपि 'व्रतम्' एकवार्षिकमेवेदम् 'भूयः' बहु मन्येत, यदि 'चेत्' 'पूर्वैः' व्रतप्राक्कालैः 'महानाम्न्यः' 'श्रुताः' अनुशीलिताः स्युः। ५,६

যদি এই ব্রতানুষ্ঠানের পূর্ব্বে মহানাম্নী সাম রীতিমত শিক্ষিত হইয়াথাকে তাহা হইলে এই এক বর্ষ ব্রতই যথেষ্ট। ৫,৬

এতৎকাম্যকর্ম্মণোবহ্বাদৃততাবোধনায় বেদশ্রুতং লৌকিকপ্রবাদং দর্শয়তি ;—

এই কাম্য কর্ম্মটি বহুজন আদৃত বুঝাইবার জন্য একটি বেদে শ্রুত লৌকিক প্রবাদ দেখাইতেছেন ;—

অথাপি রৌরুকি ব্রাহ্মণং ভবতি কুমারান্ হ স্ম বৈ মাতরঃ পায়য়মানা আহুঃ শক্বরীণাং পুত্রকা ব্রতং পারয়িষ্ণবো ভবতেতি। ৭—৯

'অথাপি' 'রৌরুকি ব্রাহ্মণং' রৌরুকির্নামব্রাহ্মণোক্তং লৌকিকপ্রবাদবচনং 'ভবতি' অস্তি। কিন্তৎ ? ইত্যপেক্ষতে—'হ' নিশ্চয়ং পুরা 'মাতরঃ' 'কুমারান্' স্বপুত্রান্ 'পায়য়মানাঃ' স্তন্যমিতি যাবৎ 'আহ স্ম' উক্তবত্যঃ। কিমুক্তবত্যঃ ? তদাহ— "হে 'পুত্রকাঃ!' যূয়ং 'শক্বরীণাং' শক্বরীচ্ছন্দোমূলকমহানাম্নীনাং 'ব্রতম্' অনুশীলননিয়মং 'পারয়িষ্ণবঃ' 'ভবত'—'ইতি'। ৭—

রৌরুকি ব্রাহ্মণে একটি লৌকিক প্রবাদ আছে, যে, মাতৃগণ স্বীয় পুত্রদিগকে স্তন্য পান করাইতে করাইতে বলেন,—"বাছা ! শক্করীব্রতানুষ্ঠানে সমর্থ হও"। মহানাম্নী সামের অস্থিস্বরূপ পদ্য মন্ত্রগুলি শক্করীচ্ছন্দের। ৭—৯

इदानीं तद्व्रतकालेष्वनुष्ठेयानाह ;—

সেই ব্রতকালে যেরূপ অনুষ্ঠেয়, তাহাই বলিতেছেন ;—

तास्वनुसवनमुदकोपस्पर्शनम् । १०

(१) 'तासु' महानाम्नीषु महानाम्नीसाधनायेति यावत् । 'अनुसवनम्' प्रतिसन्ध्यम् 'उदकोपस्पर्शनम्' जलैर्हस्तपदादिकं विधूयेश्वरोपासनं कर्त्तव्यमिति प्रथमनियमः । १०

(১ম) সেই মহানাম্নীব্রতে প্রতিসন্ধ্যায় অর্থাৎ প্রত্যেক সন্ধিকালে জলদ্বারা হস্ত পাদাদি ধৌত করিয়া ঈশ্বরোপাসনা করিবে । ১০

नानुपस्पृश्य भोजनं प्रातः । ११

(२) प्रतिसन्ध्यम् 'अनुपस्पृश्य' ईश्वरोपासनायोदकस्पर्शनमकृत्वा 'प्रातर्भोजनम्' अपि न कर्त्तव्यम् । ११

(২য়) প্রতি সন্ধ্যাকালে, ঈশ্বরোপাসনার জন্য জলস্পর্শনাদি না করিয়া প্রাতরাশ পর্য্যন্ত ভক্ষণ করিবে না । ১১

सायमुपस्पृश्याभोजनमासमिदाधानात् । १२

(३) 'सायम्' 'उपस्पृश्य' अपि 'आसमिदाधानात्' समिदाधानात् प्राक् 'अभोजनं' भोजनं न कर्त्तव्यम् । १२

(৩য়) সায়ংকালে ঈশ্বরোপাসনার জন্য জলস্পর্শ করি-

য়াও সমিদাধানের পূর্ব্বে ভোজন করিবে না অর্থাৎ সন্ধ্যো-পাসনা ও সমিদাধান সমাপন করণান্তে সায়মাশ ভোজন করিবে। ১২

कृष्णावस्त्रः । १३

(४) कृष्णवर्णं रञ्जितमपि वा मलदूषितमेव वस्त्रं अव-हरेत् । १३

(৪র্থ) কৃষ্ণবর্ণ, রঞ্জিত অথবা মলিন বসন ব্যবহার করিবে। ১৩

कृष्णभच्यः । १४

(५) कदर्याकदर्याविचारेणैवाचारादिकं भक्षणीयम् । १४

(৫ম) ভাল মন্দ বিচার না করিয়াই যথোপস্থিত ভোজন করিবে। ১৪

आचार्य्याधीनः । १५

(६) आचार्यस्य अधीनः सर्वतआज्ञाकारी भवेदिति शेषः । १५

(৬ষ্ঠ) সর্ব্বপ্রকারে আচার্য্যের আজ্ঞাকারী হইবে। ১৫

अपन्थदायी । १६

(७) पथिकेभ्यः पन्थाप्रदानमौनीन भवेत् तथाच आतक-प्रतमाचरेदिति भावः । १६

(৭ম) অপরাপর পথিকগণকে পথ দিতে বাধ্য হইবে না অর্থাৎ স্নাতকব্রতানুষ্ঠানকারী হইবে। ১৬

तपस्वी । १७

(८) **भवेदित्येव । तपस्विलक्षणमिम सूत्रत्रितयेन स्फुटी-भविष्यति । १७**

(৮ম) তপস্বী হইবে। তপস্বীত্ব কি? তাহা আগামী সূত্রত্রয়ে ব্যক্ত হইবে। ১৭

तिष्ठेद्दिवा । १८

(क) **'दिवा' अहनि 'तिष्ठेत्' इत्येव ; नोपविशेत् शयनकथा तु दूरपरास्ता । १८**

(ক) দিবসে দাঁড়াইয়াই কাল কাটাইবে; শয়নের কথা'ত দূরে থাক্ বসিবেও না। ১৮

आसीत नक्तम् । १९

(ख) **'नक्तम्' रात्रौ 'आसीत' शयनोपवेशने कुर्वीत, न तु तिष्ठेदिति नियमः । १९**

(খ) রাত্রিকালে বসিতে এবং শুইতে পারিবে পরং দাঁড়াইবে না। ১৯

वर्षति च नोपसर्पेच्छन्नम् । २०

(ग) **'वर्षति च' पर्जन्ये इन्द्र' मनुष्यादिभिर्निर्मित**

गृहादिकं 'न उपसर्पेत्' नाश्रयेत, वृष्टिसिक्तएव भवेदित्यर्थः। अथवा वृक्षादिच्छायावलम्बनेऽपि न दोषः। २०

(গ) বৃষ্টি আরম্ভ হইলে, জলধারাসিক্ত হইবার ভয়ে মনুষ্যাদির নির্ম্মিত গৃহাদি আশ্রয় করিবে না প্রত্যুত দিবসে হইলে দাঁড়াইয়া এবং রাত্রে হইলে বসিয়া বা শুইয়া ভিজিবে অথবা বিশেষ ক্লেশ বোধ হইলে বৃক্ষাদির নৈসর্গিক ছায়া অবলম্বনেও দোষ নাই। ২০

वर्षन्तं ब्रूयाद्वापः शक्वर्य्य इति। २१

(৮) 'वर्षन्तं' पर्जन्य मभिलक्ष्य 'आपः' इमाः अपि 'शक्वर्य्यः' शक्वरिच्छन्दोरूपाएव 'इति' एवं 'ब्रूयात्'। २१

(৯ম) বৃষ্টি হইতে দেখিয়া বলিবে,—'এই জলধারা সমস্তও শক্করী ছন্দোময় মন্ত্র সকল'। ২১

विद्योतमानं ब्रूयादेवंरूपाः खलु शक्वर्य्यो भवन्तीति। २२

(१०) 'विद्योतमानं' बलाहकमभिलक्ष्य 'एवंरूपाः खलु शक्वर्यः भवन्ति'—'इति' एवं 'ब्रूयात्'। २२

(১০ম) বিদ্যুৎ হইতে দেখিয়া বলিবে,—'শক্করী ছন্দ সকলও নিশ্চয় এইরূপ'। ২২

स्तनयन्तं ब्रूयान्महत्या महान् घोष इति। २३

(११) 'स्तनयन्तं' गर्जन्तं घनघटामण्डलमभिलक्ष्य 'महत्याः' महत्याः शक्वर्याएव 'महान् घोषः' एषः 'इति' एवं 'ब्रूयात्'। २

(১১শ) মেঘ গর্জন শ্রবণ করিয়া বলিবে;—'এ মহান্ শব্দ, অবশ্যই মহতী শক্করীছন্দের'। ২৩

न स्रवन्तीमतिक्रामेदनुपस्पृशन्। २४

(१२) 'स्रवन्तीं' नदीम् 'अनुपस्पृश्य' उपस्पर्शन मकृत्वैव 'न अतिक्रामेत्' पन्थानमिति। २४

(১২শ) স্রোতস্বতী নদী পথিমধ্যে অনতিদূরে বামে বা দক্ষিণে উপস্থিত থাকিলে, তাহা স্পর্শ না করিয়া যাইবে না। ২৪

न नावमारोहेत्। २५

(१३) 'नावं न आरोहेत्' सन्तरणेनैव नदीपारादिकं गच्छेदिति भावः। २५

(১৩শ) নৌকা আরোহণ করিবে না, সন্তরণ দ্বারাই নদী পারাদি গমন করিবে। ২৫

प्राणसंशये तूपस्पृश्यारोहेत्। २६

(१४) 'प्राणसंशये' यत्र सन्तरणेन पारादिगमने प्राणसंशयः स्यात्, तत्र 'तु' 'उपस्पृश्य' जलम् 'आरोहेत्' नावमिति। २६

(১৪শ) যে স্থলে সন্তরণ দ্বারা পারাদি হইতে প্রাণ-

সংশয় বোধ হইবে, তথায় জলস্পর্শ পূর্ব্বক নৌকাতে আ-
রোহণ করিতে পারিবে। ২৬

तथा प्रत्यवरुह्य। २७

'प्रत्यवरुह्य' नौतद्ूति यावत् 'तथा' एव उपस्पर्शनं कर्त्त-
व्यम्। २७

নৌকা হইতে অবরোহণ কালেও সেইরূপ জল স্পর্শ
করিবে। ২৭

महानाम्नीव्रते कथमेवं कर्त्तव्यमित्याह—

মহানাম্নীব্রতে এরূপ কেন করিতে হয়? বলিতেছেন;—

उदकसाधवो हि महानाम्न्य इति। २८

'हि' यतः 'महानाम्न्यः' ऋचः 'उदकसाधवः' उदकव्यव-
हारेणैव साधनीयाभवन्ति, अतः एतद्व्रतसाधनाय सर्वथैवोदक-
व्यवहारो विधेय इति भावः। २८

মহানাম্নী ঋকৃগুলি, যেহেতু উদক ব্যবহারের দ্বারাই
সাধনীয় অতএব এই ব্রতে সর্ব্বপ্রকারেই উদক ব্যবহার
কর্ত্তব্য। ২৮

तेन किम्फलमित्याह;—

ইহাতে কি ফল? বলিতেছেন;—

एवं खलु चरतः कामवर्षी पर्जन्यो भवति। २६

'एवम्' उक्तप्रकारेण 'चरतः' जनस्य 'खलु' निश्चयमेव 'पर्जन्यः कामवर्षी भवति'। एवञ्च व्रतमिदं काम्यमिति फलितम्। २८

এইপ্রকার আচরণকারীর পক্ষে পর্জন্য দেব নিশ্চয়ই কামবর্ষী হ'ন অর্থাৎ এরূপ ব্রতানুষ্ঠান-সিদ্ধ ব্যক্তি, বৃষ্টি ইচ্ছা করিলেই বৃষ্টি হইবে। এতাবতা ইহা কাম্য কর্ম্ম। ২৯

अनियमो वा कृष्णस्थानासनपन्थभक्षेषु। ३०

'वा' अथवा 'कृष्णस्थानासनपन्थभक्षेषु' पूर्वोक्तेषु 'अनियमः' कर्त्तव्यतया नियमो न स्वीकर्त्तव्यः; असमर्थश्चेदकृतेऽपि कस्मिंश्चिन्नियमे न क्षतिरित्यर्थः। ३०

অথবা অসমর্থ হইলে পূর্ব্বোপদিষ্ট কৃষ্ণবস্ত্র ধারণাদি নিয়ম প্রতিপালন না করিলেও দোষ নাই। ৩০

तृतीये चरिते स्तोत्रीयामनुगामयेदेवमितरे स्तोत्रीये सर्व्वा वाऽन्ते सर्वस्य। ३१—३२

यावत्कालमेतद् व्रतमाचरितव्यम्भवेत्, तस्य 'तृतीये' अंशे 'चरिते' 'स्तोत्रीयां' प्रथमामृचम् 'अनुगापयेत्' आचार्यः। व्रतानुष्ठेयकाल-तृतीय-भाग-गते आचार्यस्तं व्रतिनमाद्यङ्मूलकं सामाध्यापयेदित्यर्थः (३१)। 'इतरे' द्वितीय-तृतीये अपि 'स्तोत्रीये' ऋचौ 'एवम्' तृतीयांशानुसारत एवानुगापयेत्। एवं हि व्रतकालस्य मध्यम तृतीयेंऽशेऽतीते मध्यमङ्मूलकं सामा

ध्यापयेत् किम्वान्तिम-तृतीयेंऽशेऽन्तिमऋङ्मूलकं साम चाध्यापयेदिति पर्यवसितार्थः (३२)। 'वा' अथवा 'सर्वस्य' व्रतकालस्य 'अन्ते' एकदैव 'सर्वाः' स्तोत्रीयाः अनुगापयेत्, महानाम्नीसाम पूर्णमेवाध्यापयेदिति यावत् (३३)। ३१ – ३३

এই মহানাম্নী ব্রত যতদিন অনুষ্ঠেয় হইবে, তাহার এক তৃতীয়াংশ বিগত হইলে আচার্য্য ঐ ব্রতীকে প্রথম ঋক্ গান অভ্যাস করাইবে, পরে আর এক তৃতীয়াংশ কাল গত হইলে মধ্যম ঋক্‌টির গানও উপদেশ করিবে, অনন্তর শেষ তৃতীয়াংশ শেষ হইলে শেষ ঋক্‌ও গাওআইবে অথবা সমস্ত ব্রতকাল শেষ হইলে পরে একদাই ঋক্‌ত্রয় গান করাইবে অর্থাৎ সমস্ত মহানাম্নী-সামের উপদেশ সর্ব্বশেষে এককালেই প্রদান করিবে। ৩১ – ৩৩

यद्विहितं महानाम्नीसामानुगापनं तत्रेति कर्त्तव्यतामाह;—

ঐ মহানাম্নী সামাধ্যয়ন কি কি প্রকারে করিবে, বলিতেছেন;—

उपोषिताय सम्मीलितायानुगापयेत्। ३४

'उपोषिताय' वक्ष्यमाण (३७)-विध्यनुगतभोजनशून्याय किन्तु 'सम्मीलिताय' वक्ष्यमाण (३५)-विध्यनुगतवसनबन्धनेत्राय एव ब्रह्मचारिणे 'अनुगापयेत्' प्रकरी स्तोत्रीयास्तिस्रः, आचार्यः। ३४

৩৭শ সূত্রে বক্ষ্যমাণ বিধি অনুসারে অভোজন ও ৩৫শ

সূত্রে বক্ষ্যমাণ বিধি অনুসারে মুদ্রিতনেত্র; ব্রহ্মচারীকেই, আচার্য্য, শক্করীছন্দের তিনটি স্তোত্রীয় গান করাইবে, এই গানকেই মহানাম্নী সাম কহে। ৩৪

कंसमपां पूरयित्वा सर्व्वौषधीः कृत्वा हस्तावबधाय प्रदक्षिणमाचार्य्योऽहतेन वसनेन परिणह्येत्। ३५

सम्मीलनप्रकारमाह ;—

মুদ্রিত নেত্র যেরূপে হইবে, বলিতেছেন ;—

'कंसं' पात्रमेकम् 'अपां' प्रदानेन 'पूरयित्वा' तज्जोदकपूर्णकांस्यपात्रे 'सर्वौषधीः' व्रीह्याद्याः सप्त 'कृत्वा' क्षिप्त्वा, तत्रैव 'हस्तौ' ब्रह्मचारिणः 'अवधाय' निमग्नौ कारयित्वा 'आचार्यः' 'प्रदक्षिणं' यथास्यात् तथा 'अहतेन वसनेन' तस्यैव अक्षिणी 'परिणह्येत्' बद्धे कुर्यात्। इत्थमेव सम्पाद्यं तस्य सम्मीलनम्। ३५

আচার্য্য, একটী কাংস্যপাত্র জলপূর্ণ করিয়া তাহাতে ধান্যাদি সপ্তপ্রকার ওষধি প্রক্ষেপপূর্ব্বক তাহাতেই ব্রহ্মচারীর হস্তদ্বয় নিমগ্ন করিয়া রাখিবে এবং এই অবস্থাতেই তাহার চক্ষুদ্বয় অখণ্ড বস্ত্রদ্বারা বাঁধিয়াদিবে। এইরূপে মুদ্রিতনেত্র হইবে, এই ক্রিয়াকেই পরিণহন কহে। ৩৫

परिणहनान्ते र्थाऽनुगापयेत्। ३६

'परिणहनान्ते' 'वा' च 'अनुगापयेत्' ब्रह्मचारिणं महानाम्नीसाम आचार्यः। ३६

এইরূপে পরিণহন অর্থাৎ চক্ষুর্ব্বন্ধন কৃত হইলে পরে আচার্য্য ব্রহ্মচারীকে মহানাম্নী সাম অধ্যয়ন করাইবে। ৩৬

परिणद्धो वाग्यतो न भुञ्जीत त्रिरात्रमहोरात्रौ वा। ३७

'परिणद्धः' सः 'वाग्यतः' भवेत् किञ्च 'त्रिरात्रम् अहोरात्रौ वा' यथासामर्थ्यं 'न भुञ्जीत' भोजनं न कुर्वीत। ३७

পূর্ব্বোক্ত প্রকারে পরিণদ্ধ ব্রহ্মচারী সংযতবাক্ হইবে এবং স্বীয় ক্ষমতানুসারে ত্রিরাত্র অথবা এক দিবারাত্র ভোজন ত্যাগ করিবে। ৩৭

परिणहनोपवासवैकल्पमाह ;—

পরিণহন পূর্ব্বক উপবাসের অনুকল্প বলিতেছেন ;—

अपिवाऽरण्ये तिष्ठेदाऽस्तमयाच्छोभूतेऽरण्येऽग्निमुपसमाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वाऽथैनमवेक्षयेदग्निमाज्यमादित्यं ब्रह्माणमनड्‌वाहमन्नमपोदधीति स्वरभिव्यख्यं ज्योतिरभिव्यख्यमिति एवं त्रिः सर्व्वाणि। ३८—४२

'अपि वा' अथवा 'आ अस्तमयात्' सूर्य्यास्तकालादारभ्य 'अरण्ये तिष्ठेत्' अरण्यस्थितिं कुर्वीत (३८)। ततः 'श्वोभूते'

प्रभातायां रजन्यां 'अरण्ये' एव तत्र 'अग्निम्' 'उप:समाधाय' यथाविधि प्रज्वाल्य तत्र प्रज्वलितेऽग्नौ ब्रह्मचारी 'व्याहृतिभि:' भूर्भुव:स्वरिति 'हुत्वा' (३९) 'अथ' अनन्तरम्, आचार्य: 'एनम्' ब्रह्मचारिणं 'अग्निम्' आज्यम्, आदित्यं, ब्राह्मणम्, अनड्वाहम्, अन्नम्, अप:, दधि'—'इति' अष्टौ 'अवेक्षयेत्' दर्शयेत् (४०)। तत्र च 'स्वरभिव्यख्यं ज्योतिरभिव्यख्यम्'—'इति' इमं मन्त्रं पाठयेत् (४१)। 'एवं' उक्तलक्षणं मन्त्रं 'त्रि:' त्रिवारं 'सर्वाणि' वस्तूनि प्रति पाठयेदित्येव। तथाच एतन्मन्त्रस्य त्रिस्त्रि:पाठेनैव अग्न्यादीनामवेक्षणमिति निष्पन्नम् (४२)। ३९—४२

অথবা সূর্য্যাস্তকাল হইতে অরণ্যে থাকিবে। অনন্তর নিশা-প্রভাতে সেই অরণ্যেই যথাবিধি অগ্নি জ্বালিয়া সেই প্রজ্বলিত অগ্নিতে ব্যাহৃতি মন্ত্রে হবনত্রয় প্রদান করিবে। অনন্তর আচার্য্য তাহাকে অগ্নি, আজ্য, আদিত্য, ব্রাহ্মণ, বৃষভ, অন্ন, জল ও দধি—এই অষ্ট মাঙ্গল্য বস্তু ক্রমে ক্রমে দর্শন করাইবে এবং প্রত্যেকের দর্শনকালেই বারত্রয় করিয়া 'স্বঃ দেখিলাম'—'জ্যোতিঃ দেখিলাম' বলাইবে। ৩৯—৪২

शान्तिं कृत्वा गुरुमभिवादयते। ४३

सर्वकर्मशेषे 'शान्तिं कृत्वा' शान्तिपाठं पठित्वेति यावत् 'गुरुम्' आचार्यम् 'अभिवादयते'। ४३

সমস্ত কর্ম্মের সমাপ্তি হইলে শান্তিপাঠ করিয়া আচার্য্যকে অভিবাদন করিবে। ৪৩

सोऽस्य वाग्विसर्गः ।४४

'सः' अभिवादनकालएव 'अस्य' व्रतिनः 'वाग्विसर्गः' वाचां विसर्गो यत्र तादृशः । ४४

গুরুকে অভিবাদন করিতে যে বাক্য প্রয়োগ করিতে হইবে, তদবধিই সংযতবাক্ থাকিবার নিয়ম পরিত্যক্ত হইবে । ৪৪

अनड्वान् कंसो वासो वर इति दक्षिणाः प्रथमे विकल्प आच्छादयेद्गुरुमित्येके । ४५,४७

'अनड्वान्' वृषभः, 'कंसः' कांस्यपात्रम्, 'वासः' वसनम्, 'वरः' गौः 'इति' चतस्रः 'दक्षिणाः' महानाम्निव्रतस्येति शेषः (४५)। तत्र च 'प्रथमे' अनडुद्द्रव्ये एव 'विकल्पः' विकल्पतः कंसादीना मन्यतमोऽव्यवस्थेयः (४६)। 'एके' आचार्याः 'तु' 'गुरुम् आच्छादयेत्'—वासोभिरिति शेषः ।—इत्येव विदधन्तीति (४७)। ४५—४७

এই মহানাম্নী ব্রত সাঙ্গে বৃষভ, কাংস্যপাত্র, বসন ও গো দক্ষিণা দেয় হইবে । এতন্মধ্যে কাংস্যাদিত্রয় প্রথমেরই বিকল্প । এতাবতা বৃষভই প্রকৃত দক্ষিণা, কাংস্য প্রভৃতি বস্তুত্রয় সাধ্যানুসারে ব্যবস্থেয় । কোন কোন আচার্য্য বলেন গুরুকে সর্ব্বাঙ্গে বিবিধ বসনের দ্বারা আবৃত করিবে । ৪৫—৪৭

ऐन्द्रः स्थालीपाकस्तस्य जुहुयादृचंसाम यजामहे

इत्येतयर्चा सदसस्पतिमद्भुतमिति चोभाभ्यां वा अनुप्रवचनीयेष्वेवम् । ४८,४९

महानाम्निकव्रतकृत्यमुक्त्वेदानीं सर्वव्रतसाधारणशेषकर्त्तव्याणि क्रमाद् विधत्ते ;—

মহানাম্নিকব্রতে বিশেষ কর্ত্তব্য কার্য্যসকল বলিয়া অধুনা সাধারণে্য সকল ব্রতের শেষেই যাহা যাহা করিতে হয়, তাহাই ক্রমে বলিতেছেন ;—

'ऐन्द्रः' इन्द्रदेवताकः 'स्थालीपाकः' पक्तव्यइति यावत् । 'तस्य' स्थालीपाकान्नस्य भागैकम् 'ऋचं साम यजामहे (४, २, ३, १०)'—'इति' एतया ऋचा, 'वा' अथवा 'सदसस्पतिमद्भुतम् (२, ३, ३, ४)'—'इति' एतया ऋचा, 'वा' अथवा 'उभाभ्याम्' एव ऋग्भ्यां 'जुहुयात्' (४८) । 'एवम्' उक्तप्रकारो विधिः 'अनुप्रवचनीयेषु' सर्वसामाध्ययनेष्वेव बोध्यः, न तु महानाम्निसामाध्ययनार्थएवेति (४९) । ४८,४९

ইন্দ্রদেবতার প্রীতি উদ্দেশে স্থালীপাক চরু প্রস্তুত করিয়া। ঐ চরু যথাভাগ গ্রহণ করিয়া 'ঋচং সাম য়জামহে (৪,২,৩,১০)' মন্ত্র পাঠ করত অথবা 'সদসস্পতিমদ্ভুতম্ (২,২,৩,৭)' মন্ত্র পাঠ করত কিংবা উভয় মন্ত্রই পাঠ করত হোম করিবে (৪৮)। যে কোন সামগ্রন্থ অধ্যয়ন করিবে তৎসমস্তেরই সমাপ্তিতে এ হোম করিতে হইবে, কেবল মহানাম্নী সামেই নহে। ৪৮,৪৯

पूर्वंत्र (१६१पृ०—२प्र०१०ख०१६सू०) व्रतग्रहणकाले ये मन्त्रा विहिताः, व्रतसमाप्तिकाले तेषामेव पाठपरिवर्त्तनेन व्यवहारो विधीयते ;—

পূর্ব্বে (১৬১ পৃ০—২প্র০ ১০খ০ ১৬সূ০) ব্রতগ্রহণ কালে যে মন্ত্রগুলি বিহিত হইয়াছে, কিঞ্চিৎ পাঠ পরিবর্ত্তন করিয়া সেইগুলিই ব্রত সমাপ্তিকালেও বিহিত হইতেছে ;—

सर्वत्राचार्षं तद्शकं तेनारात्समुपगामिति मन्त्रविशेषः । ५०

'सर्वत्र' व्रतान्तेषु 'मन्त्रविशेषः' पाठपरिवर्त्तनकृतः कर्त्तव्य इति। कानि च तानि पाठपरिवर्त्तनानि ? इत्याह —'अचार्षम्', 'तदशकम्' 'तेनारात्सम्', 'उपागाम्' 'इति' इमानि। तानि च मन्त्रब्राह्मणोक्तेषु 'अग्ने व्रतपते (१,६.९—१३)' इत्येवमादिषु पञ्चसु बोध्यानि। ५०

ব্রত সমাপ্তি হইলে পূর্ব্ববিহিত মন্ত্রগুলির (ম০ ব্রা০ ১, ৬,৯—১৩) ক্রিয়াগুলি ভূতকালের রূপে ব্যবহৃত করিতে হইবে। ৫০

आग्नेयेऽज ऐन्द्रे मेषो गौः पावमाने पर्वदक्षिणाः ।५१

'आग्नेये' पर्वणि अधीते, तस्याध्यापनस्य दक्षिणा, 'अजः' एकः आचार्याय देयः। 'ऐन्द्रे' पर्वणि अधीते, तस्याध्यापनस्य दक्षिणा, 'मेषः' एकः आचार्याय देयः। 'पावमाने' पर्वणि अधीते, तस्याध्यापनस्य दक्षिणा, 'गौः' एका आचार्याय देया।

इति 'पर्वदक्षिणाः' गेयगाननाम-गानग्रन्थीय-पर्वनाम-परिच्छेदानामध्ययननिमित्ता दक्षिणाः आचार्यलभ्याः; ताश्च ब्रह्मचर्यावस्थायां दातुमसमर्थश्चेत् गृहस्थाश्रमप्रवेशकाले एव दातव्याः तत्र च न दोषश्रुतिः। ५१

আগ্নেয় পর্ব্ব অধীত হইলে আচার্য্যকে একটি ছাগ দক্ষিণা দেয় হইবে, ঐন্দ্র পর্ব্ব অধীত হইলে আচার্য্যকে একটি মেষ দক্ষিণা দেয় হইবে, এবং পাবমান পর্ব্ব অধীত হইলে আচার্য্যকে এক গাভী দক্ষিণা দেয় হইবে। ইহাকে পর্ব্ব-দক্ষিণা কহে অর্থাৎ গেয় গান নামক সামবেদীয় গান গ্রন্থের পর্ব্ব নামে প্রধান পরিচ্ছেদত্রয়ের অধ্যাপনের দক্ষিণা; যদি ইহা ব্রহ্মচর্য্যাবস্থাতে প্রদান করিতে না পারে'ত গৃহস্থাশ্রম প্রবেশ কালেও এ ঋণ পরিশোধ করিলে হানি নাই। ৫১

गुरुकुलात् पितृगृहे प्रत्यागतस्य गुर्वादिभोजनं विधत्ते;—

গুরুকুল হইতে পিতৃগৃহে প্রত্যাগত হইয়া একদিন গুরু-প্রভৃতিকে ভোজন করাইবার বিধি বলিতেছেন;—

प्रत्येत्याचार्य्यं सपर्षत्कं भोजयेत् सब्रह्मचारिणश्चोपसमेतान्। ५२,५३

'प्रत्येति' गुरुकुलात् स्वगृहे प्रत्यागतः 'सपर्षत्कं' पुत्रादि-परिजनसहितम् 'आचार्यं' 'भोजयेत्'। तदिदं भोजनं

স্বগৃহে আচার্য্যাদিকানানীয় আচার্য্যগৃহে গত্বা বেতি ন নিয়মঃ (৫২)। কিন্তু 'সব্রহ্মচারিণঃ' সতীর্থাঃ সমানকালব্রত-চারিণশ্চ 'উপ' সমীপে স্বগৃহে 'সমেতান্' নিমন্ত্রণেনাহূতান্ 'চ' অপি ভোজয়েদিত্যেব (৫৩)। ৫২,৫৩

গুরুকুল হইতে স্বগৃহে প্রত্যাগত হইয়া গুরুপুত্রাদি গুরু-পরিজনসহ গুরুকে ভোজন করাইবে। (এ ভোজন-কাণ্ড গুরুগৃহেও হইতে পারে, স্বগৃহে হইলেও হয়) পরং নিজ সপাঠীদিগকে ও সমকাল ব্রহ্মচর্য্য সমাপ্তকারীদিগকেও সেই সময়েই নিজাবাসে নিমন্ত্রণপূর্ব্বক আনাইয়া ভোজন করাইবে। ৫২,৫৩

জ্যৈষ্ঠসাম্নো মহানাম্নিকেনৈবানুগাপনকল্পো ব্যা-খ্যাতঃ ॥ ৫৪

'জ্যৈষ্ঠসাম্নঃ' 'অনুগাপনকল্পঃ' অধ্যাপনপ্রকারঃ 'মহা-নাম্নিকেন এব' 'ব্যখ্যাতঃ' কথিতঃ। জ্যৈষ্ঠসাম চ মহানাম্নিক-মিব উপোষিতমুপনদ্ধাক্ষমরণ্যগং বাধ্যাপয়েদিত্যর্থঃ। ৫৪

জ্যেষ্ঠসামের অধ্যাপন প্রথাও মহানাম্নিক সামের ন্যায় অর্থাৎ জ্যেষ্ঠসামের অধ্যয়নেও ছাত্রকে কৃতোপবাস, বদ্ধনেত্র বা অরণ্যগামী হইতে হইবে। ৫৪

অথেদানীং কৌথুমানাং চিরপ্রতিপাল্যনিয়মানাহ ;—

সম্প্রতি কৌথুমশাখীগণের চিরপ্রতিপাল্য নিয়ম সকল বলিতেছেন ;—

তত্রৈতানি নিত্যব্রতানি ভবন্তি । ৫৫

'তত্র' সমাবর্ত্তনাৎ পরম্ 'এতানি' 'নিত্যব্রতানি' সর্ব্বথৈব প্রতিপাল্যনিয়মাঃ 'ভবন্তি' । ৫৫

সমাবর্ত্তনের পরে এইগুলি সর্ব্বথা প্রতিপাল্য নিয়ম হয় । ৫৫

ন শূদ্রামুপেয়াৎ । ৫৬

১ । 'শূদ্রাং ন উপেয়াৎ' শূদ্রায়াঃ পাণিগ্রহণং ন কুর্য্যাৎ । ৫৬

১। শূদ্রাকে বিবাহ করিবে না । ৫৬

ন পক্ষিমাংসং ভুঞ্জীত । ৫৭

২। 'পক্ষিমাংসং ন ভুঞ্জীত' বিহিতাবিহিতস্য কস্যাপি পক্ষিণো মাংসং ন অদ্যাৎ । ৫৭

২। বিহিত অবিহিত কোন পক্ষীর মাংসই খাইবে না । ৫৭

একধান্যমেকদেশমেকবস্ত্রঞ্চ বর্জয়েৎ । ৫৮

३। 'एकधान्यम्, एकदेशं एकवस्त्रं च वर्जयेत्' चिरमेकविधशस्यमेव नाद्यात्, सर्वदैव निरन्तरमेकदेशे एव वासं न कुर्यात् किञ्च आच्छिन्नमेकमेव वस्त्रं न परिदध्यात् अपितु कदा धान्यं कदा गोधूमं, कदा वा यवं भवेत्, एवं वर्षमध्ये एकवारमपि देशाटनं कर्त्तव्यमेव, किञ्च परिहितवस्त्राणि सदैव पारिवर्त्य प्रक्षालनादिना पुनर्गृह्णीयादिति। ५८

৩। এক ধান্য, এক দেশ ও এক বস্ত্র ত্যাগ করিবে অর্থাৎ প্রতিদিন একরূপ শস্য আহার করিবে না; কোন দিন ধান্য, কখন গোধূম, কখন বা যব ব্যবহার করিবে; এইরূপ চিরদিন নিরন্তর এক দেশে বাস করিবে না, অন্তত বর্ষমধ্যে একবারও দেশপর্য্যটন করিবে; এবং এক বস্ত্র যতদিন না ছিন্ন হইবে তাবৎ অত্যাজ্যরূপে ব্যবহার করিবে না প্রত্যুত সর্ব্বদাই পরিবর্ত্তন করত ধৌত পূর্ব্বক পুনর্গ্রহণ করিবে। ৫৮

उद्धृताभिरद्भिरुपस्पृशेत्। ५९

४। 'उद्धृताभिः अद्भिः उपस्पृशेत्' तत्क्षणमेवोदकान्युद्धृत्य तैरेव हस्तमुखप्रक्षालनादिकं कुर्यात् न तु पूर्वोद्धृतैः। एतेन च 'शीतकाले उष्णवारिलाभः, ग्रीष्मे च शीतवारिलाभः सुकन्दी भवेत् विषकीटपतनादिदोषशङ्कापि न स्यादिति भावः। ५९

৪। যে যে সময়ে হস্ত-পদ-মুখাদি প্রক্ষালনের আবশ্যক হইবে, তখনি কূপাদি হইতে জল তুলিয়া বা তুলাইয়া লইবে। ইহাদ্বারা শীতকালে উষ্ণোদক লাভ এবং গ্রীষ্মে শীতলোদক লাভ সুকর হইবে এবং জলমধ্যে বিনকটাদির পতনাশঙ্কাও থাকিবে না। ৫৯

आदेशनात् प्रभृति न मृण्मयेऽश्नीयात् न पिबे-च्छ्रवणादित्येके। ६१,६२। २

५। 'आदेशनात् प्रभृति' सावित्र्युपदेशादारभ्य 'मृण्मये न अश्नीयात्' किञ्च मृण्मये 'पिबेत्' अपि 'न'। 'एके' आ-चार्यास्तु 'श्रवणात्' गुरुमुखात् वेदाध्ययनश्रवणसमाप्तिर्यदा भवेत्, ततः प्रभृत्येव मृण्मये न अश्नीयात् न च पिबेदि-त्याहुः। ६०—६२

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे तृतीयप्रपाठके द्वितीयखण्डस्य व्याख्यानं सत्यव्रतसामश्रमिकृतं समाप्तम्॥ ३, २

৫। যে দিন সাবিত্রীদীক্ষা হইবে, সেইদিন হইতে মৃণ্ময় পাত্রে ভোজন বা পান করিবে না। কোন কোন আচার্য্য বলেন, যে, যাবৎ গুরুর নিকটে বেদশ্রবণ করিতে হইবে

তাবৎ এ নিয়ম না করিলেও চলে, অনন্তর বেদাধ্যয়ন সমাপ্ত হইয়া গৃহে প্রত্যাগত হওআ অবধিই মৃণ্ময়ে ভোজন বা মৃণ্ময়ে জলপান ত্যাগ করিবে। ৬০—৬২

তৃতীয় অধ্যায়ের দ্বিতীয় খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৩, ২

॥ অথ মহানাম্নী সাম ॥

(প্রথমস্তোত্রীয়ানুগানম্)

১— ২ ১র ২ ১ ১র ১ ১ ২
এর। ৱিদামঘৱন্বিদাঃ। গাতুমনুশংসিসঃ। দাইশা৩১

২ ৫ ১র— ১ র ২ র র ১ ২র র ১র
উৱা২৩। ঈ৩৪ডা। এর। শিক্ষাশচীনাম্পতাই। পূর্ভীণা-

— ১ ২ ২ ৫ ২র ১ —
স্পূরূ২। ৱসা৩১উৱা২৩। ঈ৩৪ডা। আভিষ্টিভিরা৩১উৱা২৩। ঈ৩৪ডা। স্বর্ন শংশূ২ঃ। হা৩২উৱা২৩।

১ ২ ২ ৫ ১ র ১ ৫
ষ্টিভিরা৩১উৱা২৩। ঈ৩৪ডা। স্বর্ন শংশূ২ঃ। হা৩২উৱা২৩।

২ ৫ ১ ১র র ১ ২ ২ ১র — ১
ঈ৩৪ডা। প্রাচে। তনপ্রচেতয়া। ইন্দ্রা। দ্যুম্নায়না২ইসাই।

১ ১ ২ ২ ১র — ১ ১ ১ ২ ২ ১র —
ইডা। ঈন্দ্রা। দ্যুম্নায়না২ইসাই। অথা। ইন্দ্রা। দ্যুম্নায়না২

১ ১ ১র র র র র র র ২ ২ ২ ২
ইসাই। ইডা। এর়াহিশক্রোরায়েৱাজায়ৱা১জ্রী৩ৱাঃ। শৱিষ্ঠ

২ ৪ ৫ ১ ১ ১ ২
ৱজ্রিন্না৩। জাসাই। মংহিষ্ঠৱজ্রিন্না২৩হো। জানা৩২

১ ১ ১ ১ ১ ১ ২ ২ ১ — ১
উৱা৩২। ইট্‌ইডা২৩৪৫। আয়া। হিপিবমা২৫স্ৱা।

১ ১ ১ ১ ১
ইডা২৩৪৫ ॥—

(দ্বিতীয স্তোত্রীযানুগানম্)

১— . ২ ১র র র ব ১ ব র ব র —
এ২। ৱিদারায়েস্বৱীরিয়াম্ · ভুৱোৱাজানাম্পতির্ৱশ।থ২।

১ ২ ২ ৫ ১— ১ ১
অনুআ৩১উৱা২৩। ঈ৩৪ডা। এ২। মণ্ড্হিষ্ঠৱজ্রিন্ঋঞ্জসাই।

১ র ১২ ২ ৫ ১র র ১
য়ঃশৱিষ্ঠংশূবা২ণা৩১উৱা২৩। ঈ৩৪ডা। য়োমণ্ড্হিষ্ঠোমঘো২।

২ ২ ৫ ২ ১ ব ১ ৩
না৩১উৱা২৩। ঈ৩৪ডা। অণ্ড্শুর্নশোচা২ই। হা৩১

২ ৫ ১ ১ ব র ১ ২
উৱা২৩। ঈ৩৪ডা। চাই। কিন্বোঅভিনোনযা। ঈন্দ্রো।

৩ ১ব — ১ ১ ১ ২ ২ ১র — ১ ১
ৱিদেতমূ২স্তুহাই। ইডা। ঈন্দ্রো। ৱিদেতমূ২স্তুহাই। অথা।

১ ২ ২ ১ব — ১ ১ ১বর ব র ২
ঈন্দ্রো। ৱিদেতমূ২স্তুহাই। ইডা। ঈশেহিশক্রস্তমূতয়েহৱা১

২ ২ ২র ১র ২ ৪ ৫ ১
সা৩হাই। জেতারমপরা৩। জাইতাম্। সনঃস্বর্ষদতা২৩

১ ১ ২ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ২ ১ ১
হোই। দ্বাইষা৩১উৱা২৩। ইট্ইডা২৩৪৫। ক্রাতুঃ। ছন্দ

১ ১ ১ ১ ১ ১
ঋত্বা২স্বৃহাৎ। ইডা২৩৪৫ ॥—

(তৃতীয স্তোত্রীযানুগানম্)

১— ১ ২ র ১ ১র র র র —
এ২। ইন্দ্রঞ্চনম্ব্যসাতয়াই। হৱামহেজেতারমপরা২।

১ ২ ২ ৫ ১— ১ ২ ১
জিতমা৩১উৱা২৩। ঈ৩৪ডা। এ২। সনঃস্বর্ষদতিদ্বিষাঃ।

১ — ১ ২ ২ ৫ ১র
সানঃস্বর্ষদতা২ই। ৱিষআ৩১উৱা২৩। ঈ৩৪ডা। পূর্ৱস্যযত্ত-

— ১ ২ ২ ৫ ২ ১ র ১
আ২। দ্রিৱআ৩১উৱা২৩। ঈ৩৪ডা। অণ্ড্শুর্মদয়া২।

২ ২ ৫ ১ ২ র র ১ ২
হা৩১উৱা২৩। ঈ৩৪ডা। সূন্নআধেহিনোৱসাউ। পূৰ্ত্তীঃ।

২ ১ — ১ ১ ১ ২ ২ ১ — ১ ১
শৱিষ্ঠশা২স্যতাই। ইডা। পূৰ্ত্তীঃ। শৱিষ্ঠশা২স্যতাই। অথা।

১ ২ ২ ১ ১ ১ ১ ২ র র ২
পূৰ্ত্তীঃ। শৱিষ্ঠশা২স্যতাই। ইডা। ৱশীহিশক্রোনূনন্তন্নৱ্যংসা১

২ ২ ২ ১র ২ ৪ ৫ ১ র ১
ন্যা৩সাই। প্রভোজনস্যৱা৩। ত্রাহান্‌। সময়ে সুব্রৱা২৩হোই।

১ ২ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ২ ২র ১র —
বাহা৩১উৱা২৩। ইট্‌ইডা২৩৪৫। শূরো। য়োগোষুগা২

১ ১ ১ ২ ২ ১র — ১ ১ ১ ১ ১ ১
চ্ছতাই। ইডা। সাখা। সুশেৱো২দ্বয়ুঃ। ইডা২৩৪৫ ॥—

(পঞ্চপুরীষপদানুগানম্‌)

১ ২ ২ র ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ২র
আইৱা। হিয়েৱা২৩৪৫। হোই। হো। ৱাহা৩১

২ ৫ ১ ২ ২ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১
উৱা২৩। ঈ৩৪ডা। আইৱা। হিয়গ্না২৩৪৫ই। হোই। হো।

২র ২ ৫ ১ ২ ২ ১ ১ ১ ১ ১ ১
বাহা৩১উৱা২৩। ঈ৩৪ডা। আইৱা। হিইন্দ্রা২৩৪৫। হোই।

১ ২ ২ ৫ ১ ২ ২ ১ ১ ১ ১ ১
হো। বাহা৩১উৱা২৩। ই৩৪ডা। আইৱা। হিপূষা২৩৪৫ন্‌।

১ ১ ২র ২ ৫ ১ ২ ২ র
হোই। হো। ৱাহা৩১উৱা২৩। ঈ৩৪ডা। আইৱা। হিদে-

১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ২র ২ ৫
ৱা২৩৪৫ঃ। হোই। হো। ৱাহা৩১উৱা২৩। ঈ৩৪ডা।

১ ২ ২ র ১ ১ ১ ১ ১ ১ ২র
আইৱা। হিদেৱা২৩৪৫ঃ। হোই। হো। বাহা৩১উৱা২৩।

২ ৫
ঈ৩৪ডা ॥ ১

अथ वेदाध्यापनकालव्यवस्था ।—

বেদের অধ্যাপন কাল ব্যবস্থা প্রকরণ।

प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणम् । १

"हस्तेन प्रौष्ठपदीं" हस्तानक्षत्रयुतां भाद्रपदीयां यां कामपि तिथिं प्राप्य तदैव "उपाकरणं" नाम वेदाध्यापनारम्भसूचकं कर्म वक्ष्यमाणेतिकर्त्तव्यताकं कर्त्तव्यम् । उप समीपे आक्रियन्ते अध्ययनाय शिष्याः येन कर्मणा तत् । १

ভাদ্রমাসের যে কোন তিথিতে পূর্ব্বাহ্ণে হস্তা নক্ষত্র যুক্ত হইবে, সেই দিবসই 'উপাকরণ' নামক কর্ম্ম করিবে *। ১

अत्रोपाकरणे ;—

এই উপাকরণে—

व्याहृतिभिर्हुत्वा शिष्याणां सावित्र्यनुवचनं यथोपनयने । २

---

* যে ক্রিয়ার দ্বারা বেদের নূতন পাঠের অধ্যয়ন ও অধ্যাপন আরম্ভীকৃত হয়, সেই অনুষ্ঠানকেই উপাকরণ কহে। এই উপাকরণ আচার্য্য ও অন্তেবাসী উভয়েরই সমান কর্ত্তব্য সুতরাং সকলে মিলিত হইয়া করিয়া থাকে। ঋগ্বেদী ও যজুর্ব্বেদীদের এই উপাকরণ শ্রাবণমাসেই হয় এবং কোন কোন মতে (যাহা অগ্রে বলা হইবে) কৌথুমদেরও শ্রাবণমাসেই হইয়াথাকে অতএব এ অনুষ্ঠানকে 'শ্রাবণী' কহে। কাশী প্রভৃতি বেদ-জীবন প্রদেশে আজিও ইহার ব্যবহার যথাবৎ দৃষ্ট হয় এবং শ্রাবণী বলিয়াই প্রসিদ্ধ।

१। 'व्याहृतिभि:' भूर्भुव:स्वरिति मन्त्रत्रिकैः 'हुत्वा' आज्य-मेव, 'शिष्याणां' वेदाध्ययनारम्भं कर्त्तुमुपस्थितानां नवानां 'सावित्र्यनुवचनं' सावित्रीनामर्चोऽध्यापनं कर्त्तव्यम्। एतच्च 'यथा उपनयने' कृतम्, तथैवात्रापि पादशोऽर्द्धर्चशःकृत्स्नश इति यावत्। २

১ম। ভূঃ, ভুবঃ ও স্বঃ এই মন্ত্রত্রয় পাঠ করত আহুতিত্রয় প্রদানপূর্ব্বক (বেদাধ্যয়নারম্ভার্থ সমুপস্থিত নূতন ছাত্রদিগকে) উপনয়নে কৃত উপদেশের ন্যায় পাদ পাদ, পরে অর্দ্ধর্চ্চ অর্দ্ধর্চ্চ, শেষে সমস্ত ঋগাবৃত্তিক্রমে সাবিত্রী মন্ত্র অভ্যাস করাইবে *। ২

सामसावित्रीञ्च। ३

२। 'च' अपि 'सावित्रीम्' ऋचमाश्रित्य गीतं ग्रन्थाध्यापनारम्भसूचकं 'साम' अनूच्यात् अनुवाचयेत् शिष्यान्। आदौ तावदाचार्यो भागशोब्रूयात्तदनु तथैव तत्साकमेव शिष्याः सर्वएव मिलित्वा ब्रूयुरिति यावत्। ३

২য়। এবং ঐ সাবিত্রী ঋক্ অবলম্বন পূর্ব্বক গীত সামটিও এক এক ভাগ করিয়া, আচার্য্য, নিজকৃত উচ্চারণের পশ্চাৎ

* বেদের অধ্যাপনা-আরম্ভকালে সর্ব্বদাই সাবিত্রীপাঠ ও তৎ-সামগান কর্ত্তব্য এবং সেইরূপ ব্যবহারও আছে। যদি স্বল্পদিনই উপনীত হইয়া-থাকে'ত সাবিত্রীসাম অনভ্যস্ত থাকিতে পারে সুতরাং এই সাবিত্র্যনু-ন তাহাদের জন্য বিশেষ আবশ্যক।

অথচ সঙ্গে সঙ্গেই সেই ছাত্রগণকে পাঠনা পূর্ব্বক অভ্যাস করাইবে। ৩

सोमꣳराजानंवरुणमिति। ४

२। 'च' अपि 'सोमं राजानं वरुणम्' (छ० आ० १,२,५,१)' —'इति' ऋच मनूच्यात् तन्मूलकं साम च (गे० गा० ३,१,१)।४

৩য়। 'সোমং রাজানং (ছং আং ১,২,৫,১)' ঋক্ ও সেই ঋঙমূলক সামটি (গেং গাং ৩,১,১) ঐরূপ ক্রমেই অভ্যাস করাইবে। ৪

आदितश्छन्दसोऽधीत्य यथार्थम्। ५

४। ततः सर्वैर्मिलित्वा 'छन्दसः' छन्दोनामसामवेदीयार्च्चिक-ग्रन्थस्य'आदितः' आरभ्य सर्वमेव भागद्वयं यावदधीतं वा अधीयीरन्, सामवेदसंहितायाः साममून्यायाः समग्रायाः यावदधीतायाः वा पारायणं कर्त्तव्यमित्यर्थः। 'अधीत्य' पारायणे समाप्ते 'यथार्थम्' यथाप्रयोजनमपरापरं कार्य्यं कर्त्तव्यम्। ५

৪র্থ। অনন্তর ছন্দোনামক (আর্চ্চিক *) গ্রন্থের পূর্ব্ব ও উত্তর উভয় ভাগই আদ্যন্ত (অথবা যাঁহার যতদূর অধীত হইয়াছে) সকলে মিলিত হইয়া পাঠ করিবে। এইরূপে বেদ-পারায়ণ সমাপ্ত হইলে যথাপ্রয়োজন অপর কার্য্যাদি করিতে পারিবে। ৫

---

* ইহাই সামবেদের মুলগ্রন্থ অর্থাৎ সংহিতাস্থি। ইহা অবলম্বন করিয়াই গেয় গান প্রভৃতি গানগ্রন্থ সকল হইয়াছে এবং ব্রাহ্মণ গ্রন্থ সকলও ইহারই ব্যবস্থাপক ইত্যাদি ইত্যাদি।

অক্ষতধানা ভক্ষয়ন্তি ধানাবন্তঙ্করম্ভিণমিতি। ৬

৬। অনুবচনেঽধ্যয়নে চ সমাপ্তে 'ধানাবন্তঙ্করম্ভিণম্ (ছ° আ° ৩,১,২,৭)'—'ইতি' ইমম্ ঋচং পঠিত্বা 'অক্ষতধানাঃ' অভ্রষ্টযবা এব ধানা উচ্যন্তে তত্র চাক্ষতত্বং মৃগ্যম্, তা এব 'ভক্ষ-য়ন্তি' আচার্য্যাদয়ঃ। ৬

৫ম। বেদ পারায়ণের পরে 'ধানাবন্তং করম্ভিণম্ (ছং আং ৩,১,২,৭)' মন্ত্র পাঠ করত অভগ্ন ভাজা যব সকলেই ভক্ষণ করিবে। ৬

দধ্নঃ প্রাশ্নন্তি দধিক্রাব্ণো অকারিষমিতি। ৭

৬। ততশ্চ 'দধিক্রাব্ণোঅকারিষম্ (ছ° আ° ৪,২,২,৭)'—'ইতি' ঋচং পঠিত্বা 'দধ্নঃ প্রাশ্নন্তি' তএবেতি। ৭

৬ষ্ঠ। তদনন্তর 'দধিক্রাব্ণো অকারিষম্ (ছং আং ৪,২,২,৭) মন্ত্র পাঠ করত সকলেই দধি ভক্ষণ করিবে। ৭

আচান্তোদকাঃ। ৮

৭। অনন্তরম্ 'আচান্তোদকাঃ' উদকৈঃ কৃতাচমনাঃ তে সর্ব্বে ভূয়ুঃ। ৮

৭ম। তদনন্তর সকলেই আচমন করিয়া যথাস্থান সুস্থ-ভাবে উপবিষ্ট হইবে। ৮

ব্রাহ্মিকেভ্যোঽনুবাক্যা অনুগেয়াঃ কারয়েৎ। ৯

८। ततः 'खाण्डिकेभ्यः' अधीतवेदखण्डेभ्यः पुरातनच्छात्रेभ्यः इति यावत्। 'अनुवाक्याः' अनुवाक्यमेव 'अनुगेयाः' स्वगानानुरूपगायकाः 'कारयेत्' आचार्यः। ८

৮ম। পরে আচার্য্য; যে ছাত্র, যতদূর অধ্যয়ন করিয়াছে, তাহাকে তাহার পর হইতে অধ্যয়ন করাইতে আরম্ভ করিবে। ৯

सावित्रमहः काङ्‌क्षन्ते। १०

'सावित्रमहः' यद्दिने सावित्र्युपदेशोऽनुवचनं वा तद्दिनं 'काङ्‌क्षन्ते' वाञ्छन्ति आचार्याः वेदाभ्यासतो विश्रामायेति।१०

যে দিবস এই উপাকরণ ক্রিয়া হইবে, সেদিন, দধিভক্ষণাচমনের পরেই নূতন ছাত্রগণের বিশ্রাম ব্যবস্থা করিবে।১০

उदगयने च पक्षिणीं रात्रिम्। ११

'च' अपि तदेव सावित्रमहः उपनयननिबन्धनं वक्ष्यमाणकृत्स्नशीनिमित्तं वा 'उदगयने' चेद् भवेत्, तर्हि 'पक्षिणीं रात्रिं': तद्दिन मारभ्य परदिनावशेषपर्यन्तं विश्रामाय काङ्‌क्षन्ते आचार्याइति। ११

(এখানে যেরূপ বেদের উপাকরণ বলা হইল, সেইরূপ উত্তরায়ণে বেদের 'উৎসর্গ' ক্রিয়ারও ব্যবস্থা বলা যাইবে)

সেই উত্তরায়ণে ছাত্রগণের পক্ষিণী * বিশ্রাম † ব্যবস্থা করিবে। ১১

উভয়ত একে ত্রিরাত্রম্। ১২

'একে' তু আচার্য্যাঃ, 'উভয়তঃ' দক্ষিণায়নোত্তরায়ণৈতদুভয়কালে এব তথাচ বেদোপাকরণে বেদোৎসর্গে চ কর্ম্মণি সম্পন্নে 'ত্রিরাত্র' কাঙ্ক্ষন্তি বিশ্রামায়েতি। ১২

কোন কোন আচার্য্য বলেন ;—যে উপাকরণ ও উৎসর্গ এ উভয় ক্রিয়াতেই ছাত্রগণের ত্রিরাত্র বিশ্রাম ব্যবস্থা করিবে। ১২

আচার্য্যাণাঞ্চোদকোৎসেচনমুভয়ত্র। ১৩

৫। 'উভয়ত্র' উপাকরণে উৎসর্গে চ 'আচার্য্যাণাং' বেদশাখাপ্রচারকাণাং নামতঃ 'উদকোৎসেচনং' জলাঞ্জলিক্ষেপণং তর্পণমিতি যাবত্ কর্ত্তব্যমিতি শেষঃ। ১৩

৯ম। উপাকরণ ও উৎসর্গ, এ উভয় ক্রিয়াতেই জলাঞ্জলি ক্ষেপণপূর্ব্বক আচার্য্যগণের নাম-স্মরণ করত (স্বীয়) তৃপ্তিসাধন করিবে। ১৩

* একদিন ও একরাত্রি এবং তৎপর দিন।

† অর্থাৎ কি বেদ কি বেদাঙ্গসম্বন্ধী, নূতন বা প্রাচীন পাঠ অধ্যয়ন বা অধ্যাপন কিছুই করিবে না।

श्रवणामेकउपाकृत्येमासाविश्चात् कालं काङ्क्षन्ते।१४

'एके' आचार्याः 'श्रवणां' श्रावणीं पौर्णमासीं प्राप्य 'उपाकृत्य' 'आसाविश्चात्' सवितृदेवताकं भाद्रपदीयं हस्तानाम नक्षत्र मभिव्याप्य 'एतं कालं' 'काङ्क्षन्ते' अध्ययनाध्यापनविश्रामायेति। इत्युपाकरणम्। १४

কোন কোন আচার্য্য বলেন;—শ্রাবণমাসের পূর্ণিমাতেই এ উপাকরণ করিতে হইবে এবং সেই দিবস হইতে ভাদ্রীয় হস্তাযুক্ত তিথি পর্য্যন্ত ছাত্রগণের বিশ্রাম ব্যবস্থা করিবে। ১৪

तैषीमुत्सृजन्ति। १५

अथोत्सर्गः।—'तैषीं' तिष्यानामनक्षत्रयुतां पौषीं पौर्णमासी मिति यावत् प्राप्य 'उत्सृजन्ति' वेदाध्यापनत्यागसूचक मुत्सर्जनं नाम कर्म कुर्वन्ति आचार्याएवेति। इदमेवोद्गमनीयं प्रत्युपाकरणम्। १५

পৌষী পূর্ণিমাতে বেদাধ্যাপনের উৎসর্গ অর্থাৎ কয়েক মাসের জন্য নূতন পাঠ অধ্যাপন ত্যাগ করিবে। ইহাকে প্রত্যুপাকরণও কহে। ১৫

प्राङ्वोदङ्वा ग्रामान्निष्क्रम्य या आपोऽनवमेहनीयास्तास्वभ्येत्योपस्पृश्यच्छन्दांस्यृषीनाचार्य्यांश्च तर्पयेयुः। १६

एतस्मिन् उत्सर्जनीये सम्पन्ने च पक्षिणीं त्रिरात्र' वा विश्रामाय काङ्क्षन्ते आचार्या इत्युक्तं पुरस्तात्। तत्र च विश्रामावसरे 'ग्रामात्' स्ववासभूमि: 'प्राक् वा' पूर्वस्यां दिशि वा 'उदक् वा' उत्तरस्यां दिशि वा 'निष्क्रम्य', 'या आप:' 'अनवमेहनीया:' मेहनस्पर्शिन्यो मेहनीया: ततोऽवाचीना: अवमेहनीया:, न तादृश्य:, मेहनोर्द्ध्वगता नाभिदघ्ना इति यावत्; 'ता:' आप: 'अभ्येत्य', 'उपस्पृश्य' 'छन्दांसि' छन्दोनामान्युल्लिख्य, 'ऋषीन्' मन्त्रद्रष्टृषिनामान्युल्लिख्य, 'आचार्यान्' स्व-स्व-शाखाकारनामादीन्युल्लिख्य 'च' तर्पयेयु: जलाञ्जलिदानै: स्मरणत: स्वात्मतृप्तिं सम्पादयेयुरित्यर्थ:। १६

এই উৎসর্গ ক্রিয়া সম্পন্ন হইলে পরে পক্ষিণী অথবা ত্রিরাত্র সর্ব্বপ্রকার অধ্যয়নের বিরাম, পূর্ব্বেই ব্যবস্থা করা হইয়াছে; সেই বিরামকালে,—স্ব স্ব বাসগ্রামের পূর্ব্ব বা উত্তর ভাগে যাইয়া অন্যূন নাভি-প্রমাণ-জল-বিশিষ্ট জলাশয়ে নামিয়া উপস্পর্শপূর্ব্বক ছন্দোনাম সকল উল্লেখ করত ও মন্ত্রদ্রষ্টা ঋষিগণের নামোল্লেখ করত এবং স্ব স্ব শাখা প্রবর্ত্তকাদি আচার্য্যগণের নামোল্লেখ করত জলাঞ্জলি দানে (আত্ম) তৃপ্তি সম্পাদন করিবে। ১৬

तस्मिन् प्रत्युपाकरणेऽध्यानाध्याय आपुनरुपाकरणाच्छन्दस:। १७

'तस्मिन्' उक्तलक्षणे 'प्रत्युपाकरणे' उत्सर्गापरपर्याये कर्मणि सम्पन्ने तत: प्रभृति 'आ पुनरुपाकरणात्' भाद्रपदीयहस्तानाम

সম্বৎসরযুক্তকালং যাবত্ 'ছন্দসঃ' সামবেদীয়-ছন্দোগ্রন্থমাত্রস্য 'অভ্রানধ্যায়ঃ' অভ্রনিমিত্তকোবক্ষ্যমাণলক্ষণোঽনধ্যায়োভবতি, অত্র চানধ্যায়কালে অধীতানামপি ছন্দোগ্রন্থানামভ্যাসং বিচারাদিকঞ্চ বর্জনীয়ম্। ১৭

এইরূপে প্রত্যুপাকরণ সম্পন্ন হওআ অবধি পুনশ্চ উপাকরণ না হওআ পর্য্যন্ত, এই কয়েক মাস (নূতন পাঠ'ত হইবেই না অধিকন্তু অভ্রানধ্যায় অর্থাৎ মেঘ-নিমিত্তক অনধ্যায়ও হইবে) এ অনধ্যায়ে পুরাতন পাঠাভ্যাস বা বিচারাদিও বর্জনীয় হইবে)। কিন্তু এই অভ্রানধ্যায় ছন্দোগ্রন্থমাত্রের জন্য। ১৭

তন্নাভ্রানধ্যায়মেব স্ফুটয়তি ;—

কথিত অভ্রানধ্যায়ই এই সূত্রে বিশদ করিতেছেন ;—

বিদ্যুত্স্তনয়িত্নুপৃষিতেষ্বাকালম্। ১৮

বিদ্যুত্ গর্জনপূর্বৈষ্যজ্যোতিঃ, স্তনয়িত্নুর্মেঘমালা, পৃষিতাবৃষ্টিবিন্দবঃ, এতত্রিতয়মেকদৈব দৃশ্যেত চেত্ তদা আ-কালম্ যত্কালিকী ঘটনা, তত্পরদিবসীয়তাবত্কালং যাবত্ অনধ্যায়ঃ ছন্দোঽধ্যয়নস্যেতি। অয়মেবাভ্রানধ্যায় উচ্যতে। ১৮

বিদ্যুৎ, মেঘমালা ও বৃষ্টি দর্শনে আ-কাল অভ্রানধ্যায় হইবে। অর্থাৎ অভ্রনিমিত্তক উপদ্রব যে সময়ে উপস্থিত হইবে, তৎপরদিন সেই সময় পর্য্যন্ত ছন্দোগ্রন্থের চর্চাও করিবে না। ১৮

অপরবিধানধ্যায়ানাহ ;—

অপর প্রকার অনধ্যায়ও বলিতেছেন ;—

উল্কাপাতভূমিচলনজ্যোতিষোরুপসর্গেষু । ১৯

উল্কাপাতে, ভূমিচলনে, জ্যোতিষোঃ সূর্য্যচন্দ্রয়োঃ উপসর্গে গ্রহণাদৌ চ আ-কালমেবানধ্যায়ঃ সর্ব্বেষামেব গ্রন্থানাম্ । ১৯

উল্কাপাত, ভূমিকম্প এবং সূর্য্য চন্দ্র গ্রহদ্বয়ের গ্রহণেও পরদিবসীয় সেই কাল পর্য্যন্ত অনধ্যায় হইবে। এ অনধ্যায় সর্ব্বগ্রন্থেরই জানিতে হইবে। ১৯

নির্ঘাতে চ । ২০

'চ' অপি, 'নির্ঘাতে' মেঘোদয়ে বিমলাকাশে বা স্থিতে বজ্রপাতে আ-কালমেবানধ্যায়ঃ । ২০

বজ্রপাতেও তৎপরদিবসীয় তৎকাল পর্য্যন্ত অনধ্যায় হইবে। ইহাও সর্ব্বগ্রন্থ পক্ষে বুঝিতে হইবে। ২০

অথ সার্ব্বকালিকসাধারণানধ্যায়ানাহ ;—

সাধারণ অনধ্যায়গুলি বলিতেছেন ;—

অষ্টকামাবাস্যাসু নাধীয়ীরন্ । ২১

'অষ্টকামাবাস্যাসু' সর্ব্বাণ্যেব বেদং বেদাঙ্গানি চ 'ন অধীয়ীরন্' এষ নিত্যানধ্যায়ঃ । ২১

প্রতি অমাবাস্যা এবং প্রত্যেক অষ্টমীতে যাবত্তিথি সকলপ্রকার অধ্যয়ন স্থগিত থাকিবে। ২১

पौर्णमासीषु च । २२

'पौर्णमासीषु' 'च' 'न अधीयीरन्' एषोऽपि नित्यानध्याय: । २२

প্রতি পূর্ণিমাতেও ঐরূপ যাবৎতিথি অনাধ্যায় হইবে। ২২

तिसृषु कार्त्तिक्यां फाल्गुन्यामाषाढ्यामहोरा-
त्रम् । २३

'कार्त्तिक्यां फाल्गुन्याम् आषाढ्याम्'—इत्येतासु 'तिसृषु' 'अहोरात्रम्' तद्दिनं तद्रात्रिञ्च नाधीयीरन्नित्येव । २३

বিশেষত কার্ত্তিকী, ফাল্গুনী ও আষাঢ়ী পূর্ণিমাতে একদিন ও একরাত্রি সকল প্রকার অধ্যয়নই স্থগিত থাকিবে। ২৩

अथ नैमित्तिकानध्याया उच्यन्ते ;—
নৈমিত্তিক অনধ্যায় বলিতেছেন ,—

सब्रह्मचारिणि च प्रेते । २४

'सब्रह्मचारिणि' सतीर्थे 'प्रेते' 'च' मृते अहोरात्रम् नाधीयीरन् ।२४

এক গুরুর শিষ্য মৃত হইলেও এক অহোরাত্র সর্ব্ব-প্রকার অনধ্যায় হইবে। ২৪

स्वे च भूमिपतौ । २५

'च' अपि 'स्वे' भूमिपतौ भूस्वामिनि प्रेते अहोरात्रम् नाधीयीरन् । २५

ভূস্বামী মৃত হইলেও এক অহোরাত্র সর্ব্বপ্রকার অনধ্যায় হইবে। ২৫

ত্রিরাত্রমাচার্য্যে। ২৬

'আচার্য্যে' স্বে এব প্রেতে 'ত্রিরাত্রম্' নাধীয়ীরন্। ২৬

আচার্য্যের মৃত্যুতে সকলপ্রকার অধ্যয়নই ত্রিরাত্র স্থগিত থাকিবে পরে অপর আচার্য্যের অনুসরণ করিবে। ২৬

উপসন্নে ত্বহোরাত্রম্। ২৭

'উপসন্নে' শিষ্যে প্রেতে 'তু' 'অহোরাত্রম্' এব নাধীয়ীরন্।২৭

শিষ্য মরিলে একদিন ও একরাত্রি মাত্র অনধ্যায় হইবে অর্থাৎ সে দিবস-রজনি সে মঠে কাহারও কোনরূপ পাঠ হইবে না। ২৭

গীতবাদিত্ররুদিতাতিবাতেষু তৎকালম্। ২৮

গীতং বাদিত্রং, রুদিতম্, অতিবাতো ঝঞ্ঝা, এষু সৎসু 'তৎকালম্' যাবৎ স্যাৎ তাবদেব নাধীয়ীরন্। ২৮

গীত, বাদ্য, ক্রন্দন, অতিবাত উপস্থিত হইলে যাবৎ হইবে তাবৎকাল মাত্র সর্ব্বপ্রকার অধ্যয়ন স্থগিত থাকিবে।২৮

শিষ্টাচারোঽতোঽন্যত্র। ২৯

'অতঃ' উক্তেভ্য এভ্যঃ হেতুভ্যঃ 'অন্যত্র' 'শিষ্টাচারঃ' অধ্যেকোঽন-

ध्यायहेतुः । तथाहि शिष्टेऽपि कस्मिंश्चित् समागते नाधीयीरन् । २८

गतमिदं वेदाध्ययनप्रकरणम् ।

এই সমস্ত নিমিত্তাতিরিক্ত বিশেষ প্রতিবন্ধক উপস্থিত হইলে আরও অনধ্যায়হইবে ; যেমন, যদি কোন শিষ্টব্যক্তি মঠে উপস্থিত হন, তাঁহার আদরাদি করিবার জন্য। ২৯

বেদাধ্যয়ন প্রকরণ সমাপ্ত।

अथाद्भुतप्रकरणम् ;—

অতঃপর অদ্ভুত প্রকরণ ;—

अद्भुते कुलपत्योः प्रायश्चित्तम् । ३०

'अद्भुते' कस्मिंश्चिदपि उपस्थिते 'कुलपत्योः' यस्मिन् कुले समुपस्थित मद्भुतम् भवेत् तस्यैव स्वामिनोः दम्पत्योः 'प्रायश्चित्तं' कर्त्तव्यम् भवेत् । ३०

কোন একটি অদ্ভুতকাণ্ড উপস্থিত হইলে গৃহস্বামী ও তদীয় পত্নীকে প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে। ৩০

कीदृशेऽद्भुते कीदृशं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमित्याह ,—

वंशमध्यमयोर्मणिके वा भिन्ने व्याहृतिभिर्जुहुयात् । ३१

वंशः स्थूणोपरिस्थः, मध्यमाश्च स्तम्भाः, एतयोः 'भिन्ने' भिन्नयोः अनिमित्ततएव विदीर्णयोः सतोः 'वा' अथवा 'मणिके'

জলাধারবৃহদ্ভাণ্ডে ভিন্নে অনিমিত্তমেব স্ফুটিতে, এতদদ্ভুত-দোষপ্রশমনায় 'ব্যাহৃতিভিঃ' ভূর্ভুবঃস্বরিতি মন্ত্রৈঃ 'জুহুয়াৎ' আজ্যহবনং কুর্যাৎ। ৩১

কিরূপ অদ্ভুতের কিরূপ প্রায়শ্চিত্ত? বলিতেছেন ;—যে বংশের উপরি সমস্ত গৃহাস্তরণ নির্ভর করিয়া আছে, তাহা অথবা গৃহাধার স্তম্ভসকল হঠাৎ ফাটিয়া গেলে অথবা জলের জালা ফাসিয়াগেলে ব্যাহৃতি মন্ত্রগুলি পাঠ করত আজ্যাহুতি প্রদান করিবে। ৩১

দুঃস্বপ্নে ত্বদ্যনোদেবসবিতরিত্যেতামৃচং জপেৎ। ৩২

'দুঃস্বপ্নেষু' দৃষ্টেষু 'অদ্যনোদেবসবিতঃ (ছ০ আ০ ২,১,৫, ৩)'—'ইতি' এতাম্ 'ঋচং' 'জপেৎ'। এতজ্জপাদেব এতদদ্ভুত-দোষপ্রশমনং ভবেন্নাম। গতমিদমদ্ভুতপ্রকরণম্। ৩২

দুঃস্বপ্ন দর্শনে 'অদ্যনোদেব সবিতঃ (ছং আং ২,১,৫,৭)' মন্ত্রটি জপ করিবে। ৩২ ইতি অদ্ভুত প্রকরণ *।

অথাপরম্। ৩৩

'অথ' অদ্ভুতপ্রায়শ্চিত্তবিধানানন্তরম্ 'অপরম্' অপি কিঞ্চিন্নৈমিত্তিকমস্তি তদ্ বক্তব্যম্। ৩৩

* কৌথুমগণের বিশেষ কর্ত্তব্য যাহা, তাহা এস্থলে বলা হইয়াছে সাধারণ অদ্ভুত প্রকরণ সংপ্রকাশিত অদ্ভুত ব্রাহ্মণগ্রন্থে দ্রষ্টব্য।

আরও কিছু ঘটনানুযায়ী কর্ত্তব্য বলা যাইতেছে ;— ৩৩

চিত্যযূপোপস্পর্শনকর্ণাক্রোশাক্ষিবেপনেষু সূর্য্যাভ্যুদিতঃ সূর্য্যাভিনিম্লুপ্ত ইন্দ্রিয়ৈশ্চ পাপস্পর্শৈঃ পুনর্ম্মামৈত্বিন্দ্রিয়মিত্যেতাভ্যামাজ্যাহুতী জুহুয়াৎ। ২৪

কিঞ্চান্যদিত্যাহ ;—'চিত্যযূপঃ' বৌদ্ধযূপঃ, তস্য উপস্পর্শনম্, কর্ণয়োঃ স্বয়োঃ ক্রোশঃ শব্দঃ, অক্ষ্ণোঃ বেপনং কম্পনম্ ; এষু নিমিত্তেষু ;—কিঞ্চ সুপ্তে এব সূর্যোঽভ্যুদিতঃ অপিবা সুপ্তে এব সূর্যোঽস্তং গতশ্চেৎ ;—ইন্দ্রিয়ৈঃ হস্তাদিভিঃ পাপবস্তূনাং পরবধূরোজাদীনাং স্পর্শে পুনর্মামৈত্বিন্দ্রিয়ম্ (ম০ ব্রা০ ১,৬,২২-২৪)'—'ইতি' 'এতাভ্যাম্ ঋগ্‌ভ্যাম্' 'আজ্যাহুতী' আজ্যস্যাহুতিদ্বয়ং 'জুহুয়াৎ'। ২৪

হঠাৎ বৌদ্ধযূপ স্পৃষ্ট হইলে, কর্ণমধ্যে কোনরূপ শব্দ হইতে থাকিলে, অক্ষিস্পন্দন হইলে এবং সূর্য্যোদয়ের পরে নিদ্রাভঙ্গ বা নিদ্রাগতে সূর্য্যাস্ত হইলে, আরও হস্তাদি ইন্দ্রিয়ের দ্বারা পর-বধূ-উরোজাদি পাপ স্পৃষ্ট হইলে 'পুনর্ম্মামৈত্বিন্দ্রিয়ম্'(মং ব্রাং ১,৬,২৩-৩৪)'—এই ঋগ্‌দ্বয়ে আজ্যাহুতি-'দ্বয় হবন করিবে। ৩৪

আজ্যলিপ্তে বা সমিধৌ। ২৫

'বা' অথবা অনতিরিক্তনিমিত্তে 'আজ্যলিপ্তে' সমিধৌ

সমিৎকাষ্ঠদ্বয়মাত্রং জুহুয়াৎ। তয়ৈব তৎপাপপ্রশমনং ভবে-
দ্যাম। ৩৫

যদি অতিরিক্ত পাপ স্পৃষ্ট না হইয়াথাকে ত আজ্যলিপ্ত
সমিৎ (কাষ্ঠ) দ্বয় অগ্নিতে আহুতি করিলেও পাপ দূর হইতে
পারে। ৩৫

জপেদ্বা লঘুষু। ৩৬ ॥ ২ ॥

'বা' অথবা 'লঘুষু' ততোঽপ্যল্পনিমিত্তেষু তন্মন্ত্রদ্বয়ং জপে-
দেব ন তু সমিদাহুতেরপ্যপেক্ষেতি মম। ৩৬

ইতি সামবেদীয়ে গোভিলগৃহ্যসূত্রে তৃতীয়প্রপাঠকে তৃতীয়খণ্ডস্য
ব্যাখ্যানং সামশ্রমিকৃতং সমাপ্তম্‌ ॥ ৩, ৩

অতি লঘু পাপ হইলে উক্ত ঋগ্‌দ্বয় মনে মনে জপ করি-
লেও চলে, আহুতি প্রদানও করিতে হয় না *। ৩৬

তৃতীয় অধ্যায়ের তৃতীয় খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৩, ৩

* অধিক, মধ্যবিধ ও স্বল্প; এই ত্রৈবিধ্যানুসারে ত্রিবিধ কার্য্য সর্ব্বত্রই
বুঝিতে হইবে।

अथ स्नातकप्रकरणम्। व्रतब्रह्मचर्यौगार्हस्थ्यानुप्रवेशाया-चार्यानुमतः विधिविशेषेण स्नातः सन् पितृकुलं प्रतिगच्छति। एतदेव स्नातकप्रतमुच्यते। तदेवास्मिन् खण्डे यथाक्रमं विधत्ते ;—

অথ স্নাতক প্রকরণ। অর্থাৎ ব্রহ্মচর্য্য ব্রত সমাপ্ত হইলেই আচার্য্যের নিকটে গৃহস্থ হইবার অনুমতি লইয়া ব্রতসমাপ্তি-সূচক স্নানবিশেষ করিয়া গৃহে প্রতিগমন করিতে হয়। ইহাকেই স্নাতক-ক্রিয়া কহে। তাহাই এ খণ্ডে যথা-ক্রমে বলা হইতেছে ;—

ब्रह्मचारी वेदमधीत्योपन्याहृत्य गुरवेऽनुज्ञातो दारान् कुर्वीतासगोत्रान् मातुरसपिण्डान् नग्निका तु श्रेष्ठा। १—६

'ब्रह्मचारी' आद्याश्रमोद्विजः 'वेदम्' वेदैकम् आद्यन्तम् 'अधीत्य' गुरुमुखादनुसृत्य यथाशक्ति बुद्धा च (१) 'उपनी' उपनीः उपनयनं, तद्दक्षिणाप्युपचारादुपनीरित्युच्यते; ततो द्वितीयैकस्य सुप्रांसुरिति लुकि उपनीति; उपनयनदक्षिणामिति यावत् 'गुरवे' तस्मै वेदाध्यापकायाचार्याय 'आहृत्य' निवेद्य (२) तत-स्तेनैव गुरुणा 'अनुज्ञातः' द्वितीयाश्रमग्रहणे लब्धानुज्ञः सन् दारान् दारग्रहणबुद्धिं 'कुर्वीत' (३)। दाराश्च कीदृशान् कर्त्तव्यानित्याह ;—'असगोत्रान्' समानगोत्रातिरिक्तान् (४)

किञ्च 'मातुः असपिण्डान्' मातृसमानपिण्डव्यतिरिक्तान् (५)। तत्र च विशेषमाह ;—'नग्निका' यस्याः कन्यायाः ऋतुर्नाभवत् अनृतुका अथवा कुचहीना यावत् नग्ना उलङ्गापि विचरितुं शक्नुयात् सा 'तु' एव 'श्रेष्ठा' प्रशस्या दारकर्मणीति शेषः। प्राप्तायामप्राप्तयौवनायां प्राप्तयौवना नोद्वाह्येत्यर्थः (६)। १—६

ব্রহ্মচারী একখানি বেদ আদ্যন্ত অধ্যয়ন সমাপন করিয়া উপনয়ন-দক্ষিণা গুরুদেবকে প্রদানান্তে তদীয় আজ্ঞানুসারে দারগ্রহণ স্থির করিবে অর্থাৎ অতঃপর 'আমি দারগ্রহণ করিব' এইরূপ নিশ্চয় করিবে। ঐ দারার গোত্র এবং নিজের গোত্র সমান অর্থাৎ এক না হয়! এবং ঐ দারার পিণ্ড (দেহ) ও মাতার পিণ্ড (দেহ) সমান অর্থাৎ এক ব্যক্তির ঔরসজাত না হয়! বিশেষত ঐ কন্যা উলঙ্গভাবে খেলা করিতেও লজ্জিত না হয়, এরূপ বয়সের হইলেই ভাল হয়! অর্থাৎ যে কন্যার ঋতু প্রকাশ পায় নাই অথবা ঋতু প্রকাশ পাইলেও কুচোত্থান হয় নাই, এরূপ অপ্রাপ্ত যৌবনা; এরূপ কন্যা সময়ানুসারে উপস্থিত না পাইলে প্রাপ্ত-যৌবনাই বিবাহ করিবে। ১—৬

अथाप्लवनम्। ७

'अथ' दारकरणे गुर्वनुमतिप्राप्त्यनन्तरम् 'आप्लवनम्' ब्रह्मचर्यव्रतसमाप्तिसूचकं विधि-विशेष-विहितं स्नानम् उपदिशाम इति शेषः। ७

দারপরিগ্রহে গুরুর অনুমতি পাইয়া ব্রহ্মচর্য্য ব্রতের সমাপ্তি-সূচক স্নান করিবে। ৭

उत्तरतः पुरस्ताद्वाऽऽचार्य्यकुलस्य परिवृतम्भवति। ८

'आचार्यकुलस्य' आचार्यकुलसम्बन्धिन्येव स्थाने 'उत्तरतः पुरस्तात् वा' उत्तरस्यां पूर्वस्यां वा दिशि 'परिवृतं' सर्वत आवृतं स्नानागारं 'भवति' भवेत्। ८

আচার্য্যপরিবারসম্বন্ধি স্থানেই উত্তর বা পূর্ব্বদিকে ভালরূপে আচ্ছাদিত একটি স্নানাগার প্রস্তুত করিবে। ৮

तत्र प्रागग्रेषु दर्भेषूदङ्ङाचार्य्य उपविशति। प्राग्ब्रह्मचार्य्युदगग्रेषु दर्भेषु। ९,१०

'तत्र' स्नानागारे 'आचार्यः' 'प्रागग्रेषु दर्भेषु' 'उदङ्मुखः' सन् 'उपविशति' उपविशेत्। 'ब्रह्मचारी' 'उदगग्रेषु दर्भेषु' 'प्राक्' प्राङ्मुखः सन् उपविशेदित्येव। ९,१०

ঐ স্নানাগারে, পাতিত প্রাগগ্র দর্ভাসনে উত্তরাভিমুখ হইয়া আচার্য্য বসিবে এবং পাতিত উত্তরাগ্র দর্ভাসনে পূর্ব্বাভিমুখ হইয়া ব্রহ্মচারী বসিবে। ৯,১০

सर्वौषधिविफाण्टाभिरद्भिर्गन्धवतीभिः शीतोष्णाभिराचार्य्योऽभिषिञ्चेत्। ११

कुट्टितद्रव्याण्युष्णजले निक्षिप्य वस्त्रादिना पूतीकृतं तज्जलं फाण्टमुच्यते। सर्वौषधिद्रव्यैस्तथाविधकृताभिः' 'गन्धवतीभिः' सुगन्धद्रव्यमिश्रिताभिः 'शीतोष्णाभिः' शीतजलमिश्रिताभिः कदुष्णाभिर्वा 'अद्भिः' 'आचार्यः' 'अभिषिञ्चेत्' ब्रह्मचारिणं प्रथममिति यावत्। ११

সুগন্ধ, কাঁচাপাকা মিশ্রিত, সর্ব্বৌষধি-ফাণ্ট * জলে প্রথমে আচার্য্য ব্রহ্মচারীকে অভিষিঞ্চন করিবে। ১১

स्वयमिव तु। १२

'तु' अनन्तरम्। 'इव' तद्वत् आचार्याभिषिञ्चनप्रकारेण 'स्वयम्' ब्रह्मचारी अभिषिञ्चेदित्येव। १२

তদনন্তর স্বয়ংও ঐরূপে অভিষিক্ত হইবে। ১২

मन्त्रवर्णो भवति। १३

अत्र स्वयमभिषिञ्चनकाले 'मन्त्रवर्णः' मन्त्रोच्चारणं 'भवति' भवेत्। १३

* কুট্টিত দ্রব্যসমস্ত উষ্ণজলে নিক্ষেপপূর্ব্বক বস্ত্রাদির দ্বারা ছাকিয়া লইলে সেই জলকে "ফাণ্ট" কহে এবং কুড়, জটামাংসী, হরিদ্রা, বচ, শৈলজ, চন্দন, মুরামাংসী, রক্তচন্দন, কর্পূর ও মুস্তক এই গুলিকে সর্ব্বৌষধি কহে।

স্বয়ং অভিষিঞ্চিত হইবার সময়ে মন্ত্রোচ্চারণ করিবে। ১৩

স্বয়মভিষিঞ্চনকালে আদৌ তাবৎ পঞ্চভির্মন্ত্রৈঃ পঞ্চাঞ্জলুদকানাং ব্যবহারস্ততোঽবশিষ্টানামেকদৈব তুষ্ণীম্। তত্র আদ্যমন্ত্রদ্বয়াভ্যামুদকাঞ্জলিদ্বয়ং ভূমৌ ক্ষিপ্তা তৃতীয়াদিভিরুদকাঞ্জলিভিঃ শিরঃপ্রভৃত্যঙ্গানাং সিঞ্চনমভিমতম্। তদেব যথাক্রমং বিধত্তে ;—

স্বয়ং অভিষিঞ্চিত হইবার সময়ে প্রথমে পঞ্চ মন্ত্রে পঞ্চাঞ্জলি জল ব্যবহার করিয়া শেষে অবশিষ্ট জল এককালে স্বীয় মস্তকে ঢালিতে হয়। তন্মধ্যে প্রথম মন্ত্রদ্বয়ে গৃহীত অঞ্জলিদ্বয় ভূমিতে ক্ষেপণ করিয়া তৃতীয়াদি মন্ত্রত্রয়ে মস্তকাদি সর্ব্বশরীর সিঞ্চন অভিপ্রেত। তাহাই যথাক্রমে বিধান করিতেছেন ;—

ये अप्स्वन्तरग्नयः प्रविष्टा इत्यपामञ्जलि-
मवसिञ्चति । १४

'ये अप्स्वन्तरग्नयः प्रविष्टाः (म॰ ब्रा॰ १,७,१)'—'इति' अनेन मन्त्रेण 'अपामञ्जलिम्' 'अवसिञ्चति' त्यजति भूमाविति । १४

'যে অপ্স্বন্তরগ্নয়ঃ প্রবিষ্টাঃ (ম॰ ব্রা॰ ১,৭,১)' এই মন্ত্রে এক অঞ্জলি জল ভূমিতে ক্ষেপণ করিবে। ১৪

यद्‌पाङ्घोरं यद्‌पाङ्क्रूरं यद्‌पामशान्तमिति च। १५

ततः, 'यद्‌पाघोरम् (म० ब्रा० १,७,२)'—'इति' अनेन 'च' अपि अवसिञ्चत्येव। १५

তদনন্তর 'যদপাং ঘোরং (ম০ ব্রা০ ১,৭,২)' এ মন্ত্রেও অপর এক অঞ্জলি জল ভূমিতেই ক্ষেপণ করিবে। ১৫

यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्यात्मानमभिषिञ्चति। १६

ततः, 'यो रोचनस्तमिह गृह्णामि (म० ब्रा० १,७,३)'—'इति' अनेन मन्त्रेण 'आत्मानं शिरःप्रभृतिकम्' 'अभिषिञ्चति' स एव ब्रह्मचारी। १६

পরে 'যো রোচন স্তমিহ গৃহ্লামি (ম০ ব্রা০ ১,৭,৩)' মন্ত্রে এক অঞ্জলি জলে স্বীয় মস্তকাদি সিঞ্চিত করিবে। ১৬

यशसे तेजसइति च। १७

ततः 'यशसे तेजसे (म० ब्रा० १,७,४)'—'इति' अनेन 'च' अपि आत्मानमभिषिञ्चेत्। १७

তাহার পরে 'যশসে তেজসে (ম০ ব্রা০ ১,৭,৪)' মন্ত্র পাঠ করতও অপর এক অঞ্জলি জলে ঐ মস্তকাদি সিঞ্চিত করিবে। ১৭

येन स्त्रियमकृणुतमिति च । १८

ततः 'येन स्त्रियमकृणुतम् (म० ब्रा० १,७,५)'—'इति' अनेन 'च' आत्मानमभिषिञ्चेत् । १८

শেষে 'যেন স্ত্রিয়মকৃণুতম্' মন্ত্রটি পাঠ করিতে করিতে তৃতীয়াঞ্জলি জলে পুনশ্চ স্বীয় মস্তকাদি সিঞ্চিত করিবে । ১৮

तूष्णीञ्चतुर्थम् । १९

ततो ऽवशिष्टान्युदकान्येकदैव गृहीत्वा 'तूष्णीं' मन्त्रशून्यम् आत्मानमभिषिञ्चेत् । तदिदं 'चतुर्थम्' अभिषिञ्चनम् । १९

অবশিষ্ট জল সমস্তই অমন্ত্রক স্বীয় মস্তকোপরি ঢালিয়া দিবে । ১৯

उपोत्थायादित्यमुपतिष्ठेतोद्यन्भ्राजभृष्टिभिरित्येतत्प्रभृतिना मन्त्रेण । २०

ततश्च 'उपोत्थाय' स्नानासनादुत्थानं प्रकृत्य 'उद्यन् भ्राजभृष्टिभिः (म० ब्रा० १,७,६ वा ७ वा ८)'—'इत्येतत्प्रभृतिना' एवम्प्रकारेण मन्त्राद्यर्न्यतमेन 'मन्त्रेण' 'आदित्य' सूर्यम् 'उपतिष्ठेत' आराधयेत् । २०

অনন্তর স্নানাসনে থাকিয়াই উত্থানপূর্ব্বক 'উদ্যন্ ভ্রাজ-

ভিঃ (ম০ ব্রা০ ১,৭,৬ষ্ঠ বা ৭ম বা ৮ম)" এই এক প্রকার মন্ত্রত্রয়ের একটি পাঠ করত সূর্য্যদেবতার মধ্যে আরাধ্য দেবকে আরাধনা করিবে। ২০

যথালিঙ্গং বা বিহরন্। ২১

'বা' শব্দ সন্দোহস্য ব্যবস্থায়াম্। 'যথালিঙ্গং' মন্ত্রলিঙ্গানুসারতএব ব্যবস্থা 'বিহরন্' ব্যবহরন্ মন্ত্রেণ আদিত্যমুপতিষ্ঠেতেত্যেব। তথা চ ষষ্ঠে মন্ত্রে প্রাতর্যাবভিরিতি মন্ত্রলিঙ্গ-দর্শনাৎ প্রাতস্তস্যৈব প্রয়োগঃ, সপ্তমে পুনঃ সান্তপনেভিরিতি মন্ত্রলিঙ্গদর্শনাৎ মধ্যাহ্নে তস্যৈব প্রয়োগঃ, অষ্টমে তু সায়ংযাবভিরিতি মন্ত্রলি দর্শনাৎ তস্যৈব প্রয়োগঃ ইতি ব্যবস্থা। ২১

ঐ মন্ত্রত্রয়ের যেটিতে 'প্রাতঃ' শব্দ আছে, তাহাই প্রাতঃ-কালের উপস্থানে প্রযুক্ত হইবে; যেটিতে মধ্যাহ্ন বোধক 'সান্তপন' শব্দ আছে, সেইটি মধ্যাহ্নের এবং 'সায়ং' পদ-ঘটিত মন্ত্রটিই সায়মুপস্থানের জন্য জানিতে হইবে। ২১

চক্ষুরসীত্যনুবধ্নীয়াৎ। ২২

'চক্ষুরসি (ম০ ব্রা০ ১,৩,৫)'—'ইতি' ইমং মন্ত্রম্ 'অনু' পশ্চাৎ কালত্রয়ে এব মন্ত্রত্রয়স্য 'বধ্নীয়াৎ' বন্ধনং কুর্য্যাৎ। উদ্যন্ভ্রাজভৃষ্টিভিরিত্যেতদনন্তরং সর্বত্রৈব পাঠ্যমিত্যর্থঃ। ২২

'চক্ষুরসি (ম০ ব্রা০ ১,৭,৯)' মন্ত্রটি প্রাতরাদি কাল-

ত্রয়েই ঐ. উদ্যন্ভ্রাজভৃষ্টিভি মন্ত্রের পশ্চাৎ বাঁধিয়া দিতে হইবে অর্থাৎ এ মন্ত্র ঐ মন্ত্রের সহিত সর্ব্বদা পাঠ্য। ২২

মেখলামবমুঞ্চেত উদুত্তমং বরুণপাশমিতি। ২৩

তদনন্তরঞ্চ ব্রহ্মচর্য্যকালে গৃহীতাং 'মেখলাম্' 'অবমুঞ্চেৎ' অধস্তান্মোচনং কুর্বীত। তত্র মন্ত্রঃ—'উদুত্তমং বরুণপাশম্ (ম০ ব্রা০ ১,৭,১০)'—'ইতি' অযম্ বোধ্যঃ। ২৩

তদনন্তর 'উদুত্তমং বরুণপাশম্ (মং ব্রাং ১,৭,১০)' মন্ত্রটি পাঠ করত, ব্রহ্মচর্য্য গ্রহণকালে গৃহীত মেখলা নিম্নে স্খলনপূর্ব্বক ত্যাগ করিবে। ২৩

ব্রাহ্মণান্ ভোজযিত্বা স্বযম্ভুক্ত্বা কেশশ্মশ্রু-রোমনখানি বাপযীত শিখাবর্জম্। ২৪

এবং স্নানং সমাপ্য মেখলাত্যাগানন্তরং স্নাতকব্রতং সমাপ্তং মন্যমান আশ্রমসন্ধৌ স্থিতঃ সঃ 'ব্রাহ্মণান্' কতিপযান্ 'ভোজযিত্বা' ততঃ 'স্বযং ভুক্ত্বা' চ 'শিখাবর্জং' শিখাব্যতিরিক্তং 'কেশ-শ্মশ্রুরোম' সর্ব্বং 'নখানি' চ 'বাপযীত' নাপিতেনেতি। ২৪

এইরূপে স্নানক্রিয়া সমাপন করিয়া মেখলাত্যাগের পরে স্নাতকব্রতের সমাপ্তি হইয়াছে বিবেচনায় আশ্রমসন্ধিতে স্থিত সেই ব্যক্তি কতিপয় ব্রাহ্মণকে ভোজন করাইবে এবং পরে

আপনিও ভোজন করিবে তদনন্তর নাপিতের দ্বারা শিখা ব্যতীত সমস্ত কেশ-শ্মশ্রু-রোম ও নখগুলি বপন করাইবে।২৪

স্নাত্বাঽলঙ্কৃত্যাহতে বাসসী পরিধায় স্রজমাবধ্নীত শ্রীরসি ময়ি রমস্বেতি। ২৫

পূর্ব্বোক্তবাপনানন্তরং পুনঃ স্নায়াৎ, 'স্নাত্বা', 'অলঙ্কৃত্য' স্বদেহম্, 'অহতে' অখণ্ডে 'বাসসী' উপসংব্যানোত্তরীয়ে 'পরিধায়' 'শ্রীরসি ময়ি রমস্ব (ম০ ব্রা০ ১,৩,১১)'—'ইতি' অনেন মন্ত্রেণ 'স্রজম্' 'আবধ্নীত' স্বমূর্দ্ধনীতি শেষঃ। ২৫

কথিতরূপে ক্ষৌরকর্ম্মসমাধানান্তে অলঙ্কৃত হইয়া অখণ্ড বস্ত্রদ্বয় উপর্য্যধোভাগে পরিধান করিয়া 'শ্রীরসি ময়ি রমস্ব (মং ব্রাঃ ১,৭,১১)' এই মন্ত্র পাঠ করত স্বীয় মস্তকে স্রক্* ধারণ করিবে। ২৫

* যাহা মস্তকে ধারণ করা যায়, তাহাকেই স্রক্ কহে এবং তাহাকেই 'মাল্য' ও 'মালা'ও কহাযায়। কেশের মধ্যে ধৃত হইলে 'গর্ভক' নামে আখ্যাত হয়; শিখাতে লম্বমান হইলে তাহাকে 'প্রভ্রষ্টক' কহে; সম্মুখভাগে ললাট পর্য্যন্ত ঝুলিতে থাকিলে 'ললামক' বলাযায়; যাহা কণ্ঠে লম্বমান থাকে তাহাকে 'প্রালম্ব' বলা উচিত; উহাই উপবীত বা প্রাচীনাবীতের ন্যায় কক্ষাবলম্বী হইলে 'বৈকক্ষিক' পদের বাচ্য হইয়া থাকে এবং খোঁপাতে সজ্জিত হইলে তাহাকে 'আপীড়' বলিতে হয়। প্রাচীন গ্রন্থসমস্তে প্রালম্বের উল্লেখ অতি অল্পই দেখাযায়, স্রক্, মালা ও মাল্যের উল্লেখই সমধিক; এতাবতা বোধ হয় তদানীং মস্তকে মালাধারণের ব্যবহারই সাধারণ ছিল।

नेत्र्यौ स्थो नयतम्मामित्युपानहौ । २५

'नेत्र्यौस्थो नयतं माम् (म० ब्रा० १,७,१२)'—'इति' मन्त्रेण 'उपानहौ' चर्मपादुके परिधायेत्वेव । २५

পরে 'নেত্র্যৌস্থ (মং ব্রাং ১,৭,১২)' মন্ত্র পাঠ করত চর্ম্মপাদুকাদ্বয় পরিধান করিবে। ২৬

गन्धर्वोऽसीति वैणवन्दण्डङ्गृह्णाति । २७

'गन्धर्वोऽसि (म० ब्रा० १,७,१३)'—'इति' मन्त्रेण 'वैणवं' वेणुवंशभवं 'दण्डं' 'गृह्णाति' । २७

অনন্তর 'গন্ধর্ব্বোঽসি (মং ব্রাং ১,৭,১৩)' মন্ত্র স্মরণ করত শাস্ত্রপরিমিত একগাছি বংশযষ্টি হস্তে গ্রহণ করিবে ২৭

आचार्य्यं सपरिषत्कमभ्येत्याचार्य्यपरिषदमीक्षते यक्षमिव चक्षुषः प्रियो वो भूयासमिति ।२८

'सपरिषत्कं' शिष्यादिमण्डलिविराजितम् 'आचार्यम्' 'अभ्येत्य' 'यक्षमिव चक्षुषः प्रियो वो भूयासम् (म० ब्रा० १, ७,१४)'—'इति' मन्त्रमुच्चरन् 'आचार्यपरिषदं' तम् 'ईक्षते' पश्येत् । २८

তদনন্তর শিষ্যাদিপরিবেষ্টিত-আচার্য্যসমীপে উপস্থিত হইয়া 'যক্ষমিব ভূয়াসং (মং ব্রাং ১,৭,১৪)' মন্ত্রপাঠ করত সেই সপরিজনশোভিত আচার্য্যকে দর্শন করিবে। ২৮

অথযাত্রাপ্রকারঃ ;—

ততঃপর যাত্রা করিবার নিয়ম ;—

উপোপবিশ্য মুখ্যান্ প্রাণান্ সম্মৃশন্নোষ্ঠাপিধানা নকুলীতি। ২৯

'উপোপবিশ্য' অর্দ্ধোপবেশনং প্রকৃত্য 'মুখ্যান্' মুখাগতান্ 'প্রাণান্' বায়ূন্ 'সম্মৃশন্' পবিত্রীকুর্ব্বন্ 'ওষ্ঠাপিধানা-নকুলী (ম০ ব্রা০ ১,৭,১৫)'—'ইতি' মন্ত্রং পঠেদিতি। ২৯

অর্দ্ধোপবেশন করিয়া অর্থাৎ উভু হইয়া বসিয়া স্বীয় মুখমধ্যে সমাগত শ্বাসবায়ু অনুভব করত 'ওষ্ঠাপিধানানকুলী (মং ব্রাং ১,৭,১৫)' মন্ত্র পাঠ করিবে। ২৯

অত্রৈনমাচার্য্যোঽর্হয়েত্। ৩০

'অত্র' অস্মিন্নেব সময়ে 'আচার্য্যঃ' 'এনং' স্নাতকম্ 'অর্হয়েত্' আশিষেতি ভাবঃ। ৩০

এই সময়ে আচার্য্য তাহাকে আশীর্ব্বাদ দান দ্বারা প্রসন্ন করিবে। ৩০

গোযুক্তং রথমুপসংক্রম্য পক্ষসী কূবরবাহূ বাঽভিমৃশেদ্বনস্পতে বীড্বঙ্গো হি ভূয়া ইতি। ৩১

'ততশ্চ 'গোযুক্তং' গোভ্যাং যুক্তং 'রথং' যানম্ 'উপসংক্রম্য'

तत्समीपगमनेन प्राप्य, तस्यैव रथस्य 'पक्षसी' चक्रौ 'वा' अथवा 'कूवरबाहू' युगन्धरपार्श्वे 'वनस्पते वीड्वङ्गोहि (मं० ब्रा० १,७ १६)'—'इति' मन्त्रेण 'अभिमृशेत्' स्पृशेत् । ३१

এইরূপে যাত্রা করিয়া যে রথে উঠিতে হইবে, তাহারই চক্র বা জোয়াল স্পর্শপূর্ব্বক 'বনস্পতে বীড়্বঙ্গোহি (মং ব্রাং ১,৭,১৬)' মন্ত্র পাঠ করিবে। ৩১

आस्थाता ते जयतु जेत्वानीत्यातिष्ठति । ३२

तथा स्पर्शनं कृत्वा 'आस्थाता ते (मं० ब्रा० १,७,१७)'—'इति' मन्त्रं पठन् तदुपरि 'आ' आभिमुख्येन 'तिष्ठति' आरोहतीत्यर्थः । ३२

তদব্যবহিতেই 'আস্থাতা তে (মং ব্রাং ১,৭,১৭)' মন্ত্রে পাঠ করত তদুপরি আরোহণ করিবে। ৩২

प्राङ् वोदङ् वाभिप्रयाय प्रदक्षिणमावृत्योपयाति ।३३

'प्राङ्' पूर्वाभिमुखस्तत्रोपविष्टा 'वा' अथवा 'उदङ्' उत्तराभिमुखएवोपविष्टा 'अभिप्रयाय' सर्वतश्चालयित्वा तद्रथमिति शेषः । 'प्रदक्षिणं' यथा स्यात् तथा 'आवृत्य' आवर्त्तनेन गत्वा स्ववासमिति । ३३

ঐ রথে পূর্ব্বাভিমুখ বা উত্তরাভিমুখ বসিয়া রথ চালাইয়া

স্বীয় বাসভূমিকে দক্ষিণে রাখিয়া আবর্ত্তন করত তথায় উপস্থিত হইবে। ৩৩

উপযাতায়ার্ঘ্যমিতি কৌহলীয়াঃ। ৩৪

'উপযাতায়' স্বাবাসগ্রামায় তস্মৈ স্নাতকায় 'অর্ঘ্যম্' দেয়ং পুরজনৈরাত্মজনৈর্ব্বা 'ইতি' এবং 'কৌহলীয়াঃ' আহুঃ। তন্মাপ্যশ্মাকং নাসম্মতি রিতি ভাবঃ। ৩৪

ইতি সামবেদীয়ে গোভিলগৃহ্যসূত্রে তৃতীয়প্রপাঠকে চতুর্থখণ্ডস্য ব্যাখ্যানং সামশ্রমিকৃতং সমাপ্তম্ ॥ ৩, ৪

বহুদিন গুরুগৃহে বাসপূর্ব্বক কৃতব্রহ্মচর্য্য অধীতবেদ সেই স্নাতককে পরিজনগণ সমাদরে গ্রহণ করিবে।

(ব্রহ্মচর্য্যপ্রকরণ, স্নাতক হওয়া পর্য্যন্ত সমাপ্ত)

তৃতীয় অধ্যায়ের চতুর্থ খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৩, ৪

अथ समावृत्तप्रकरणम् ;—

অতঃপর সমাবৃত্ত-ধর্ম্ম বলা হইতেছে ;—

अत ऊर्द्ध्वं वृद्धशीली स्यादिति समस्तोद्देशः । १

'अत' ब्रह्मचर्य्यात् 'ऊर्द्ध्वं' परस्तात् अन्ततोद्वाहोऽपि पुरुषः वृद्धशीली स्यात्' वृद्धानां मातादीनां शुश्रूषापर आज्ञानुवर्त्ती च भवेत्। अथवा वृद्धः पक्वबुद्धिः तत्स्वभावको भवेत्। 'इति' एतन्मात्रेणैव 'समस्तोद्देशः' समग्राणामेव धर्म्माणाम् उपदेशः सिद्धो भवेदिति । १

ব্রহ্মচর্য্য সমাপনান্তে দারপরিগ্রহের পূর্ব্বে আশ্রমসন্ধি ; তদবধিই গৃহধর্ম্ম করিতে হয়। তাহাতে পিতামাতা প্রভৃতি বৃদ্ধজনের সেবাপরায়ণ এবং পরিপক্কধী হইতে হইবে। ইহাই সমস্ত উপদেশের মূল। ১

तत्रैतान्याचार्य्याः परिसङ्ख्यन्ति । २

'तत्र' ब्रह्मचर्य्योत्तरकाले आश्रमसन्धाविति यावत्, 'आचार्य्याः' गोभिलादयः 'एतानि' बुद्धिस्थानि अनुपदवक्ष्यमाणानि 'परिसङ्ख्यन्ति' परिसंख्यानानि कुर्वन्ति। परिसंख्यानञ्च निषेधविशेषम्, निषिद्धादन्यत्र विधानमित्येव तस्य विशेषत्वम् । २

গৃহে পুনরাগতদিগের জন্য আচার্য্যগণ এইগুলি বিশেষ নিয়ম নির্দ্দিষ্ট করিয়াছেন। ২

नाजातलोम्न्योपहासमिच्छेत् । ३

'अजातलोम्न्या' रसानभिज्ञया बालिकया 'उपहासम्' अपि 'न' 'इच्छेत्' अपि । ३

যাহার অন্তর্লোম উৎপন্ন হয় নাই, এরূপ রসানভিজ্ঞা বালিকার সহিত উপহাস করিতেও ইচ্ছাও করিবে না। ৩

नायुग्वा । ४

'अयुग्वा' अयोग्यया अपि 'न' तथा । ४

এইরূপ বয়োরূপগুণপ্রভৃতিতে সর্ব্বথা অযোগ্যা নারীর সহিতও উপহাস পর্য্যন্ত পরিত্যাজ্য। ৪

न रजस्वलया । ५

'रजस्वलया' अपि 'न' तथा । ५

রজস্বলা পত্নীর সহিতও ঐরূপ পার্থক্য অবলম্বন করিবে। ৫

न समानर्ष्या । ६

'समानर्ष्या' समानः योग्यः ऋषिः पतिः यस्या अस्ति, तया सधवया अपि 'न' तथा । ६

সধবা অর্থাৎ পরস্ত্রীর সহিতও উপহাসাদি অকর্ত্তব্য। ৬

नापरया द्वारा प्रपन्न मन्नं भुञ्जीत । ७ ।

'अपरया' गुप्तया 'द्वारा' 'प्रपन्नम्' प्राप्तम् 'अन्नं' 'न भुञ्जीत' । ७

অপর কোন গুপ্ত-দ্বার-পথে প্রাপ্ত অন্ন ভোজন করিবে না। ৭

न द्विःपक्वम् । ८

'द्विःपक्वम्' पक्वं पुनःपक्वम् अन्नं 'न' भुञ्जीतेत्येव । ८

বারদ্বয় পক্ক অন্ন (সিদ্ধ চাউল প্রভৃতি) ভোজন করিবে না। ৮

न पर्य्युषितम् । ९

'पर्युषितम्' अन्नं 'न' भुञ्जीत । ९

পান্ত ভাৎ প্রভৃতি পর্য্যুষিত অন্নও ভোজন করিবে না। ৯

तत्रास्ति विशेषः—

তাহাতে বিশেষ আছে—

अन्यत्र शाकमांसयवपिष्टविकारेभ्यः । १०

शाकमांसयवानां पिष्टविकाराभ्याम् अन्यत्र पूर्वोक्तो निषेधो ज्ञेयः । तथाच शाकादिविकृतपिष्टकमिष्टान्नादौ पर्युषितत्वं न दोषायेति । १०

কন্দমূল ফলাদি উপাদানে প্রস্তুতীকৃত*, মাংস ঘটিত,† যবাদি অন্ন হইতে সমুৎপন্ন ‡, পিষ্টক বা অপর কোনরূপ বিকৃত খাদ্য মিষ্টান্নাদি পর্য্যুষিত হইলেও কোন হানি নাই। ১০

অপরাণ্যপি কথয়তি ;—

আরও কতিপয় উপদেশ বলিতেছেন ;—

ন বর্ষতি ধাবেৎ। ১১

'বর্ষতি' পর্জন্যে 'ন' 'ধাবেৎ'। ১১

বৃষ্টির সময়ে বা তৎপরে কর্দ্দমময় পথে দৌড়িয়া চলিবে না। ১১

নোপানহৌ স্বয়ং হরেৎ। ১২

'উপানহৌ' স্বস্যাপি 'স্বয়ং' 'ন আহরেৎ' হস্তেনেতি নির্মাণসময়ে বা। ১২

নিজের উপানৎ নিজহস্তে বহন বা নির্ম্মাণ করিবে না। ১২

নোদপান মবেক্ষেত। ১৩

'উদপানম্' কূপং 'ন' 'অবেক্ষেত' তথাবিধমণে তত্র পতন-সম্ভবাৎ। ১৩

---

* শতমূলীর মোরব্বা আদি এবং পানিফলাদির বিবিধ ফলহারী মিষ্টান্ন।
† সমোশা ইত্যাদি। ‡ জিলাবী প্রভৃতি।

অতি গভীর কূপাদির মধ্যে একদৃষ্টে তাকাইয়া থাকিবে না। ১৩

ন ফলানি স্বয়ং প্রচিন্বীত। ১৪

'ফলানি' আম্রপনসাদীনি 'স্বয়ং' 'ন প্রচিন্বীত' বৃক্ষ-স্থাস্বাদিভ্য ইতি যাবৎ। ১৪

আম্রাদি কোন ফলই স্বয়ং চয়ন করিবে না। ১৪

নাগন্ধাং স্রজং ধারয়েৎ। ১৫

'অগন্ধাং' গন্ধশূন্যাং 'স্রজং' মালাং 'ন ধারয়েৎ' মস্তকে ইতি যাবৎ। ১৫

গন্ধশূন্য মালা মস্তকে ধারণ করিবে না। ১৫

অন্যাং হিরণ্ময়স্রজঃ। ১৬

তত্রাপ্যয়ং বিশেষঃ—'হিরণ্ময়স্রজঃ' সুবর্ণমালাতঃ 'অন্যাং' ন ধারয়েৎ স্বর্ণমালাভরণন্তু ধারয়েদিত্যেব। ১৬

কিন্তু সুবর্ণমাল্যাভরণের পক্ষে গন্ধশূন্যতা দোষের নহে তাহা অবশ্য ধারণ করিতে পারে। ১৬

নামালীনাম্। ১৭

শব্দস্যাস্মতঃ প্রাক্ 'অমালীনাং' মালাব্যতিরিক্তাং প্রালম্বাদিকাং 'ন' ধারয়েৎ। ১৭

যাহা মালাশব্দে অভিহিত নহে, তাহা ধারণ করিবে না।

অর্থাৎ গৃহস্থাশ্রমের পূর্ব্বে আশ্রম-সন্ধিতে প্রালম্বাদি ব্যবহরণীয় নহে। ১৭

স্রগিতি বাচয়েৎ। ১৮

স্রক্শব্দং শিরোবেষ্টনিকা মালা তু ধারয়েদেব। ১৮

যাহা স্রক্ নামে অভিহিত, তাহাই ধারণ করিবে। ১৮

ভদ্র মিত্যেতাং বৃথাবাচং পরিহরেৎ। ১৯

'ভদ্রম্'—'ইতি' 'বৃথা বাচং' অভদ্রেঽপি ভদ্রোক্তিং 'পরিহরেৎ' ন প্রযুঞ্জীত। ১৯

যাহা বস্তুত ভাল নহে, তাহাকে ভাল বলিবে না। ১৯

ভদ্র মিতি ব্রূয়াৎ। ২০

'ভদ্রম্'—'ইতি' 'ব্রূয়াৎ' সত্য মেব তদ্ ভদ্রং চেৎ। ২০

এইরূপ, যাহা বস্তুত ভাল তাহাকে ভালই বলিবে। ২০

অথ স্নাতক-বিভাগান্ দর্শয়তি,—

প্রসঙ্গত স্নাতক কয় প্রকার? বলিতেছেন;—

তত্রৈতে ত্রয়ঃ স্নাতকা ভবন্তি। ২১

'তত্র' সমাবর্ত্তিতেষু 'স্নাতকাঃ' ব্রতব্রহ্মচর্য্যব্রতস্নাতভেদাৎ 'ত্রয়ঃ' ত্রিবিধাঃ 'ভবন্তি'। ২১

সমাবর্ত্তিত দ্বিজগণের মধ্যে ত্রিবিধ 'স্নাতক' দেখা যায়। ২১

तत्त्रिविधत्वमेव स्फुटयति ;—

সেই ত্রিবিধই ব্যক্ত করিতেছেন ;—

विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति । २२

'विद्यास्नातकः' विद्याग्रहणनियमपालनमन्तरेणापि वेद-विद्यां समग्रा मवाप्यैव अपूर्णेऽपि काले स्नातः, 'व्रतस्नातकः' विद्याग्रहणनियमान् प्रतिपाल्यापि समग्रवेदविद्याग्रहणे न क्षतकृत्योऽपि च पूर्णे काले स्नातः, 'विद्याव्रतस्नातकः' विद्यां समग्रां प्रगृह्य, व्रतं च यथावत् प्रतिपाल्य, यथाकालं स्नातः, —'इति' इमे त्रयः स्नातकाः । २२

১ম, বিদ্যাস্নাতক অর্থাৎ যতগুলি নিয়ম ব্রহ্মচর্য্যে প্রতি-পালন করিতে হয়, তাবৎ করিতে না পারিয়াও এবং যাবৎ-কাল ব্রহ্মচর্য্য কর্ত্তব্য, তাবৎকাল না করিয়াও বেদাধ্যয়ন সমাপ্ত করিয়াই ব্রহ্মচর্য্য-সমাপ্তিসূচক স্নানকারী। ২য়, ব্রতস্নাতক অর্থাৎ যাবৎকাল ব্রহ্মচর্য্য কর্ত্তব্য এবং যথা যথা নিয়মে কর্ত্তব্য, সেইরূপই করিয়া বেদাধ্যয়ন সমাপ্ত না হইলেও উক্তবিধ স্নানকারী। ৩য়, বিদ্যাব্রতস্নাতক অর্থাৎ যথানিয়মে ও যথাকাল ব্রহ্মচর্য্য করিয়া সমগ্র বেদাধ্যায়ী। ২২

तेषा मुत्तमः श्रेष्ठ स्तुल्यौ पूर्वौ । २३

'तेषां' त्रिविधानां स्नातकानां मध्ये 'उत्तमः' तृतीयः

विद्याव्रतस्नातकएव 'श्रेष्ठः', 'पूर्वौ' विद्यास्नातक|व्रतस्नातकौ उभाविव 'तुल्यौ' समानमर्य्यादौ । २३

উল্লিখিত ত্রিবিধ স্নাতকের মধ্যে তৃতীয়টি অর্থাৎ বিদ্যা-ব্রতস্নাতকই সর্ব্বশ্রেষ্ঠ, অপর দুইটীই তুল্য। ২৩

पुनरपि स्नातकव्रतान्याह;—

পুনশ্চ স্নাতক ব্রতগুলি বলিতেছেন ;—

नार्द्रं परिदधीत । २४

'आर्द्रं' वासः 'न' 'परिदधीत' । २४

আর্দ্র বসন পরিধান করিবে না। ২৪

नैकं परिदधीत । २५

'एकं' वासः 'न' 'परिदधीत' एवञ्च अन्तर्वासः कौपीन-खण्डं व्यवहरेदेव । २५

একখানিমাত্র বসন পরিধান করিবে না (অর্থাৎ পরিধেয় বসনের অন্তরে কৌপীন বা কচ্ছ থাকিবে)। ২৫

न मनुष्यस्य स्तुतिं प्रयुञ्जीत । २६

'मनुष्यस्य स्तुतिं' न प्रयुञ्जीत चाटुवादं परित्यजेदिति २६

মনুষ্যের স্তুতি অর্থাৎ চাটুকারিতা করিবে না। ২৬

नादृष्टं दृष्टतोब्रुवीत । २७

'अदृष्टं' किमपि कर्म, 'दृष्टत:' परदृष्टहेतुना स्वयं दृष्टमिव सूचयन् मन्वानो वा 'न' ब्रुवीत'। २७

যাহা স্বচক্ষে দেখা নহে, তাহা স্বচক্ষে দেখার ন্যায় প্রতিপন্ন করিবে না। ২৭

नाश्रुतं श्रुतत:। २८

'अश्रुतं' किमपि वाक्यं, 'श्रुतत:' परश्रुतहेतुना स्वयं श्रुतमिव सूचयन् मन्वानो वा न ब्रुवीत। २८

যাহা স্বকর্ণে শ্রুত নহে, তাহা স্বকর্ণে শ্রুতের ন্যায় প্রতিপন্ন করিবে না। ২৮

स्वाध्यायविरोधिनोऽर्थानुत्सृजेत्। २৯

'स्वाध्यायविरोधिन: अर्थान्' स्वाध्याय: पञ्चधा उपपद्यते, स्वीकारात् विचारात् अभ्यसनात् जपात् छात्रेभ्योदानाच्च। तद्देषामन्यतमस्यापि विरोधिनो येऽर्था विषया: तान् 'उत्सृजेत्' परित्यजेत्। २৯

(স্বাধ্যায় পঞ্চপ্রকারে উপপন্ন হইয়া থাকে। স্বীকার, বিচার, অভ্যাস, জপ ও ছাত্রগণকে দান) পঞ্চপ্রকার স্বাধ্যায়ের যে কোন প্রকারের বাধা হয়, এরূপ কোন কার্য্যই অবলম্বন করিবে না। ২৯

तैलपात्रमिवात्मानं दिधारयिषेत्। ३०

'तैलपात्रं' तैलै: पूर्णं पात्रं पर्णद्रोण्यादिकम् 'इव' 'आत्मानं'

जीवात्मानं 'द्विधारिषयेत्' देहे धारयितुमिच्छेत्। तैलपूर्ण-पात्रहस्तः कश्चिद् यथा पथि अतीव सावधानो गच्छति, अन्यथा वेगगमनेन वक्रगमनेन मनसोऽप्रणिधानेन च पात्रस्थतैलाना-मुच्छलनं सपात्राणां भूमौ पतनं ततश्च पुनरापादनासम्भवः, भूम्याः कथञ्चिदापादितेष्वपि तेषु मालिन्यादिकं परिमाणाल्प-त्वञ्चानिवार्य्यं भवेत्। तथैव देहस्थमिममात्मान मतियत्नेनैव देहे रक्षितुमिच्छेत्; चिरं देहे रक्षणं त्वसम्भवमेव, परमिच्छेत्, नाह-मेच्छया च किञ्चित्कालमपि रक्षितुं समर्थो भवेत् किन्तु यावत् कालं रक्षितः स्यात् तावदपेक्षाकृतोऽक्लेशोऽपि स्यात्; अन्यथा यावत् स्थेयं तावत्कालमपि न तिष्ठेत् किन्तु स्थितोऽप्यपेक्षाकृतः क्लेशी भवेन्नामेति। ३०

পথগামী কর্ত্তৃক তৈলপাত্রে তৈল ধারণের ন্যায়, আপ-নাকে দেহে ধারণ করিতে সতত চেষ্টা করিবে। (অর্থাৎ যেরূপ পথগামী কোন ব্যক্তি তৈলপূর্ণ তৈলপাত্র হস্তে থাকিলে তাহা উছলিয়া পড়িয়া যাইবার ভয়ে অতিসাবধানে বিচরণ করে; অন্যথা দ্রুতগতি বা বক্রগতি চলিলে কিংবা অন্যমনস্ক হইলে ঐ তৈল ভূ-পতিত হইয়া নষ্ট হয়, ভূমি হইতে তুলিয়া লইলেও তদীয় মালিন্য ও ন্যূনতা অনিবার্য্য হয়; এই শরীরে আত্মাকেও সেইরূপে সাবধানে রক্ষিত করিতে হইবে, অন্যথা অসময়েই ইহা শরীরচ্যুত বা ক্লিষ্ট হইয়া যাইবে। যদিও ইহা একদেহে চিরস্থায়ী ও অক্লিষ্ট নহেই পরং যত্ন করিলে অপেক্ষাকৃত স্থায়ী ও অপেক্ষাকৃত অক্লিষ্ট হইতে পারে)। ৩০

তথাচাত্মসাধারণযত্নানাহ ;—

আত্মরক্ষার কতিপয় সাবধানতাও বলিতেছেন ;—

ন বৃক্ষমারোহেৎ । ৩১

'বৃক্ষং' 'ন আরোহেৎ' । তদারোহণেন ততঃ পতনমনু মরণমঙ্গহানি বা ভবেন্নাম । ৩১

বৃক্ষে আরোহণ করিবে না (বৃক্ষারোহণে, তাহা হইতে পতনে মৃত্যু বা অঙ্গ ভঙ্গ হইতে পারে) । ৩১

ন প্রতিসায়ং গ্রামান্তরং ব্রজেৎ । ৩২

'প্রতিসায়ং' গ্রামান্তরং' 'ন ব্রজেৎ' । তাদৃশব্রজনেন গুপ্তপ্রণয়াদিকং তথাচ তত এব প্রাণহানিরপি সম্ভবতি । ৩২

প্রতিদিন সন্ধ্যার পর গ্রামান্তর বেড়াইতে যাইবে না (তাহাতে গুপ্তপ্রণয়াদি দোষ জন্মিতে পারে) । ৩২

নৈকঃ । ৩৩

"'একঃ' একাকী এব গ্রামান্তরং 'ন' ব্রজেৎ তথাচ গ্রামান্তরগতো বিপন্নশ্চেৎ যঃ সহায়ো ভবেৎ অথবা যথাস্থানং সংবাদমপি নয়েদেবং কশ্চনাপরো দ্বিতীয়ঃ সহগোঽতীবাবশ্যকঃ । ৩৩

একাকী গ্রামান্তর যাইবে না (একাকী বিপন্ন হইলে সাহায্যকারী বা সংবাদদাতার অভাব হয় অতএব গ্রামান্তর গমনকালে একজনা উপযুক্ত লোক সতত সঙ্গে রাখিবে)। ৩৩

न वृषलैः सह । ३४

'वृषलैः' दुर्नीतिकैः 'सह' 'न व्रजेत्' । तथाच 'संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति' । ३४

দুরাত্মগণের সংসর্গ করিবে না (যে হেতু সংসর্গের ফলেই দোষগুণের উৎপত্তি হয়)। ৩৪

न कामत्या ग्रामं प्रविशेत् । ३५

'कामत्या' कुपथेन 'ग्रामं न प्रविशेत्' अपितु प्रसिद्धेन पथा दूरतरेणापि प्रविशेत् ; तथाच निर्भयगमनं भवेत् । ३५

প্রসিদ্ধ পথ থাকিতে শৈঘ্রাদির জন্যও কুপথে গ্রামাদি প্রবেশ করিবে না (তাহা হইলেই নির্ভয় যাইতে পারিবে)। ৩৫

न चाननुचरश्चरेत् । ३६

'च' अपि 'अननुचरः' भृत्यशिष्यात्मीयान्यतमपरिचारक-विहीनः 'न चरेत्' प्रवासं न गच्छेत् । अतएवोक्तं 'भृत्याभावे भवति मरणम्' । ३६

এবং প্রবাস গমনে ভৃত্য, ছাত্র বা কোন আত্মীয় এক-জনা অনুচর অবশ্য সঙ্গে লইবে (যে প্রবাসে অনুচরের নিতান্ত আবশ্যক)। ৩৬

एतानि समावृत्तव्रतानि । ३७

'एतानि' उक्तानि 'समावृत्तव्रतानि' समावृत्तानां स्नातकानां कर्माणीति । ३७

এইগুলি সমাবৃত্তব্রত অর্থাৎ সমাবৃত্ত স্নাতকগণের বিশেষ অবলম্বনীয় কার্য্য। ৩৭

যানি চ শিষ্টা বিদধ্যুঃ। ৩৮ ॥ ৫

'চ' অপি 'যানি' তত্রান্যানি 'শিষ্টাঃ' গুর্বাদয়ঃ বিদধ্যুঃ তানি চ কর্ত্তব্যান্যেবেতি। ৩৮

ইতি সামবেদীয়ে গোভিলসূত্রে তৃতীয়প্রপাঠকে পঞ্চম-খণ্ডস্য ব্যাখ্যানং সামশ্রমিকৃতং সমাপ্তম্। ৩, ৫

আরও যাহা কিছু শিষ্টগণ তাহাদের কর্ত্তব্য বলিয়া বিধান করেন, তাহাও প্রতিপাল্য। ৩৮

(স্নাতক ব্রত অর্থাৎ ব্রহ্মচর্য্যাশ্রমের পর হইতে অবলম্বনীয় সাধারণ কতিপয় নিয়ম সমাপ্ত)।

তৃতীয় অধ্যায়ের পঞ্চম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ৩, ৫

অথ গোপালনপ্রকরণম্ ।—

অথ গোপালন প্রকরণ ।—

গাঃ প্রকাল্যমানা অনুমন্ত্রয়তেমা মে বিশ্বতো বীর্য্য ইতি । ১

"প্রকাল্যমানাঃ" চরণভূমৌ গমনার্থং গৃহান্নিষ্কাশ্যমানাঃ 'গাঃ' 'ইমা মে বিশ্বতো বীর্যঃ [ম০ ব্রা০ ১,৮,১]'—'ইতি' অনেন মন্ত্রেণ 'অনুমন্ত্রয়েত' । ১

চারণভূমিতে প্রেরণার্থ গাভীগুলিকে গৃহ হইতে বাহির করিবার সময়ে 'ইমা মে বিশ্বতো বীর্য্যঃ (মং ব্রাং ১,৮,১)' এই মন্ত্র পাঠ করিবে। ১

প্রত্যাগতা ইমা মধুমতীর্মহ্যমিতি । ২

'প্রত্যাগতাঃ' চরণভূমিতো গৃহাগতা স্তা গাঃ "ইমা মধুমতী মহ্যম্ [ম০ ব্রা০ ১,৮,২]"—'ইতি' অনেন মন্ত্রেণ অনুমন্ত্রয়েতেত্যেব । ২

এবং ঐগুলি গৃহে প্রত্যাগত হইলে 'ইমা মধুমতী মহ্যম্ (মং ব্রাং ১,৮,২)' এই মন্ত্রটী পাঠ করিবে । ২

পুষ্টিকামঃ প্রথমজাতস্য বৎসস্য প্রাঙ্মাতুঃ প্রলেহনাজ্জিহ্বয়া ললাটমুল্লিহ্য নিগিরেদ্ গবাং শ্লেষ্মাসীতি । ৩

'पुष्टिकामः' पुरुषः, 'प्रथमजातस्य वत्सस्य, मातुः प्रलेहनात् प्राक्' एवं तस्य 'ललाटं' 'जिह्वया' स्वकीयया 'उल्लिह्य' आस्वाद्य लेहनेन मुखागतं श्लेष्माणं 'गवां श्लेष्मासि (म० ब्रा० १,८,३)' —'इति' इमं मन्त्रं मनसा पठन्नेव निगिरेत्' गलाधःकुर्यात्। इत्येतत् पुष्टिकामस्य प्रथमं कार्य्यम् (एतेन वत्समातुः स्नेहतोऽपि समधिकः स्नेहः प्रतिपालकस्यावश्यकस्तथासत्येव यथाभिलषितपुष्टिर्भवतीति सूचितम्)। ३

যাহারা পুষ্টি কামনা করিবে, তাহারা বৎস জন্মাইবামাত্র স্ব-মাতৃ-কর্ত্তৃক লেহিত হইতে না হইতেই স্বকীয় জিহ্বার দ্বারা তদীয় ললাট লেহন করিবে (অর্থাৎ মাতৃস্নেহ হইতেও পালকের স্নেহ সমধিক হওআ আবশ্যক)। ঐরূপ লেহনকালে মুখাগত শ্লেষা, 'গবাং শ্লেষ্মাসি (মং ব্রাং ১,৮,৩)' এই মন্ত্রটী মনে মনে পাঠ করিয়া গলাধঃকৃত করিবে। ৩

पुष्टिकाम एव संप्रजातासु निशायां गोष्ठेऽग्निमुपसमाधाय विलयनं जुहुयात् संग्रहण संगृहाणेति। ४

'पुष्टिकाम एव' पुरुषः, 'निशायां' रात्रौ 'सम्प्रजातासु प्रसूतासु गोषु, 'गोष्ठे' तत्रैव गोस्थाने, 'अग्निम्' 'उपसमाधाय' सम्यक् प्रज्वाल्य, तत्र, ' सङ्ग्रहण सङ्गृहाण (म० ब्रा० १,८,४)" —'इति' एतेन मन्त्रेण 'विलयनं' अर्द्धमथितं दधि 'जुहुयात्' स्रुवेणेति। (इत्येतत् पुष्टिकामस्य द्वितीयं कार्यम्। एतेन, गवां प्रसवकालीयरुजमपनीतं स्यात्)। ४

যাহারা পুষ্টি কামনা করিবে, তাহারাই নিশাকালে গাভী

বৎস প্রসব করিলে, সেই গৃহে সভ্যরূপে অগ্নি জ্বালিয়া 'সঙ্গ্রহণ সঙ্গ্রহাণ (মং ব্রাং ১.৮.৫)' এই মন্ত্র পাঠ করত বিলয়ন (অর্দ্ধমথিত দধি) হোম করিবে। ৪

পুষ্টিকাম এব সংপ্রজাতাস্বৌদুম্বরেণাসিনা বৎস-মিথুনযোর্লক্ষণং করোতি পুংস এবাগ্রেঽথ স্ত্রিয়া ভুবন-মসি সাহস্রমিতি। ৫

'পুষ্টিকাম এব' পুরুষঃ, 'সম্প্রজাতাসু' প্রসূতাসু গোষু, 'বৎস-মিথুনযোঃ' দ্বয়োর্দ্বয়োর্বৎসয়োঃ 'ঔদুম্বরেণ' উদুম্বরকাষ্ঠীয়েন অসিনা, চিহ্নকবিশেষেণ 'লক্ষণং' চিহ্নম্ উভয়োঃ সমরূপমেব 'করোতি' কুর্য্যাৎ। তত্র, 'পুংসঃ এব' চিহ্নম্ 'অগ্রে' কর্ত্তব্যম্, 'অথ' তদনন্তরং চ 'স্ত্রিয়াঃ'। অত্র চিহ্নকরণে মন্ত্রৌ 'ভুবন-মসি সাহস্রম্ (ম০ ব্রা০ ১,৮,৫,৬)'—'ইতি' দ্বমৌ। ৫

যাহারা পুষ্টি কামনা করিবে• তাহারাই উডুম্বর কাষ্ঠ-নির্ম্মিত লোহিত্ত অসির দ্বারা নব-জাত প্রতি বৎস-যুগ্মের কর্ণ-চতুষ্টয়ে একরূপ চিহ্ন করিয়া দিবে। তন্মধ্যে প্রথমে পুংবৎসের, ততঃপর স্ত্রীবৎসের করিতে হইবে। কর্ণদ্বয়ে এই চিহ্ন করিবার সময়ে 'ভুবনমসি সাহস্রং (মং ব্রাং ১.৮ ৫-৬)' এই মন্ত্রদ্বয় পাঠ করিবে। ৫

কৃত্বা চানুমন্ত্রয়েত লোহিতেন স্বধিতিনেতি। ৬

'কৃত্বা' অঙ্কনং, 'চ' ততঃ 'লোহিতেন স্বধিতিনা (ম০ ব্রা০

१,८,७)—'इति' अनेन मन्त्रेण 'अनुमन्त्रयेत' तान् वत्सानिति शेषः। अत्र च मन्त्रे 'लोहितेन'—इति पदश्रिङ्गात् स चौदुम्बरोऽसिः लोहितः स्यादिति गम्यते, लोहितत्वञ्च तस्य ज्वलनेन सिन्दूरादिना वा भवितव्यम्। तथाच दाहेन सिन्दूरादिरञ्जितेन वा वत्सयुग्माः चिह्निताः स्युः किञ्चात्रैव 'कर्णयोः'—इति पददर्शनात् तेषां कर्णेष्वेव चिह्नानि कर्त्तव्यानीति च गम्यते। (एतेन (चरणभूम्यादौ बहुस्वामिक वत्सानामेकत्र चरणेऽपि विभ्रमः सुपरिहार्य्यः, किञ्चैकविधचिह्नेन द्वयोर्द्वयोः कर्णावङ्किताविति एकेऽपहृते तदन्वेषणं सुकरं भवेदित्येतत् पुष्टिकामस्य तृतीयं कार्य्यम्)। ६

এই চিহ্নকরণ সমাপ্ত হইলে পরে 'লোহিতেন স্বধিতিনা (মং ব্রাং ১,৮,৭)' মন্ত্রটী পাঠ করিবে (এক এক জোড়া বৎসের এক এক রূপ চিহ্ন থাকায় একটী বৎস হারাইলে বা অপহৃত হইলেও পুনঃপ্রাপ্তির সুবিধা হইতে পারিবে)। ৬

तन्तीं प्रसार्य्यमाणां बद्धवत्साञ्चानुमन्त्रयेतेयं तन्ती गवां मातेति। ७

'प्रसायमाणां' प्रुष्कीभवनाय 'बद्धवत्साञ्च' गोदोहनादौ 'तन्ती'' वत्सबन्धनरज्जुं ''इयं तन्ती गवां माता (म० ब्रा० १,८,८)'' —'इति' अनेन मन्त्रेण 'अनुमन्त्रयेत'। ७

'ইয়ং তন্তী গবাং মাতা (মং ব্রাং ১,৮,৮)' এই মন্ত্র

পাঠ করত বৎস বাঁধিবার রজ্জু প্রসারিত করিয়া শুষ্ক করিবে। ৭

তস্যৈতান্যহরহঃ কৃত্যানি ভবন্তি। ৮

'তস্য' গোপোষণস্য 'এতানি' 'অহরহঃ কৃত্যানি' প্রতিদিন-কর্তব্যানি 'ভবন্তি' ভবেয়ুঃ। ৮

গো-পোষণ করিতে হইলে এইগুলি প্রতিদিন করিবেই ;—৮

কানি তানীত্যাহ ;—

নিষ্কালনপ্রবেশনে তন্তীবিহরণমিতি। ৯

'নিষ্কালন-প্রবেশনে' প্রথমদ্বিতীয়সূত্রোক্তে 'তন্তীবিহরণং' সপ্তমসূত্রোক্তম্ অপি 'ইতি' ইমানি ত্রীণি। ৯

(১) গাভীগুলিকে মাঠে চরিতে দেওয়া, (২) চরিয়া আসিলে তাহাদিগকে যত্নে গ্রহণ করা এবং (৩) বৎসগুলির বিশেষ শুশ্রূষা করা। ৯

অথ পুষ্টিকামস্য গোযজ্ঞঃ কার্য্যঃ তত্র দ্রব্যদৈবতে বিধত্তে ;—

পুষ্টিকাম ব্যক্তি গো-যজ্ঞ করিলে, তাহাতে কোন্ দ্রব্যের ও কোন্ কোন্ দেবতার আবশ্যক ? বলিতেছেন ;—

গোযজ্ঞে পায়সশ্চরুঃ। ১০

"গোযজ্ঞে পায়সঃ" পয়সা সিদ্ধঃ 'চরুঃ' পক্তব্যঃ। ১০

গো-যজ্ঞে দুগ্ধসিদ্ধ চরু আবশ্যক। ১০

অগ্নিং যজেত পূষণমিন্দ্রমীশ্বরম্। ১১

'অগ্নি' 'পূষণম্' 'ইন্দ্রম্' 'ঈশ্বরম্'—ইমান্ চতুরো দেবান্ 'যজেত' অর্চ্চয়েত্। ১১

এবং অগ্নি, পূষা, ইন্দ্র ও ঈশ্বর; এই চারিটি দেবতা বিশেষ অর্চ্চনীয়। ১১

ঋষভপূজা। ১২

'ঋষভস্য' বৃষভস্য পূজা অপি কার্যা। ১২

বৃষভের পূজাও গোযজ্ঞের একটি প্রধান অঙ্গ। ১২

গোযজ্ঞেনৈবাশ্বযজ্ঞো ব্যাখ্যাতঃ। ১৩

'গোযজ্ঞেন' বর্ত্তমানেন 'এবং' 'অশ্বযজ্ঞঃ' 'ব্যাখ্যাতঃ' বিশেষেণোপদিষ্টঃ। তথাচ অশ্বযজ্ঞেঽপি পায়সমবশ্যম; অগ্ন্যাদ্যা এব দেবতাঃ। ঋষভপূজাস্থানেঽশ্বপূজনম্। ১৩

গোযজ্ঞ এবং অশ্বযজ্ঞ উভয়ই একরূপ হইবে (একাঃ বতা অশ্বযজ্ঞেও দুগ্ধসিদ্ধ চরু আবশ্যক এবং অগ্নি প্রভৃতি উক্ত চারিটী দেবতাও বিশেষ অর্চ্চনীয়। ১৩

যমবরুণৌ দেবতানামত্রাধিকৌ। ১৪

'অত্র' অশ্বযজ্ঞে 'দেবতানাম্' মধ্যে 'যমবরুণৌ' ইমৌ 'অধিকৌ' পূজ্যাবিতি। ১৪

বিশেষত, অশ্বযজ্ঞে যম ও বরুণ, এ দুইটি দেবতার অর্চ্চনা অধিক। ১৪

प्रसङ्गतोऽश्वयज्ञमप्युक्त्वेदानीं गोपोषणमुपसंहरन्नाह ;—

প্রসঙ্গত অশ্বযজ্ঞের ব্যবস্থাও বলিয়া গোপোষণপ্রকরণের উপসংহার করিতেছেন ;—

गन्धैरभ्युक्षणं गवां गन्धैरभ्युक्षणं गवाम् ।१५॥६

'गन्धैः' धूपादिभिः 'गवाम्' 'अभ्युक्षणं' प्रहर्षणं कार्यमिति शेषः। वीप्सायाश्च द्विर्वचनम्, तेन प्रतिदिनमेव सायंप्रातः सायमेव वा गोगृहे अग्निं प्रज्वाल्य तत्र गुग्गुल्वादिगन्धद्रव्यक्षेपणेन च तद्गृहं धूपायितं कार्य्यम्। एतेन मशकादीनामुपद्रवो वारितः स्यात्, गृहदोषश्च निदूरितो भवेदिति। १५

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे तृतीयप्रपाठकस्य षष्ठखण्डस्य व्याख्यानं समाप्तम् ॥ ३,६

গোগৃহে প্রতিদিন সায়ং প্রাতঃকালে, অন্তত সায়ং মাত্রও গোগৃহে অগ্নি জ্বালিয়া তাহাতে ধুনা গুগ্গুলু প্রভৃতি নিক্ষেপ করত গৃহশোধন করিবে। ১৫

তৃতীয় অধ্যায়ের ষষ্ঠ খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৩,৬

অথাতঃ শ্রবণাকর্ম্ম । ১

'অথ' অধিকারার্থঃ । 'অতঃ' ঊর্দ্ধং 'শ্রবণাকর্ম্ম' অধিকৃতং বেদিতব্যম্ । ১

ইহার পর হইতে 'শ্রবণাকর্ম্ম' বলিতে আরব্ধ হইল । ১

পৌর্ণমাস্যাং কৃত্যম্ । ২

তচ্চ শ্রবণাকর্ম্ম 'পৌর্ণমাস্যাং' তিথৌ 'কৃত্যং' করণীয়ং ভবতি আরব্ধব্যমিতি । শ্রবণাকর্ম্মেতি মহাসংজ্ঞাকরণসামর্থ্যাদবগতঃ শ্রবণানক্ষত্রযুক্তায়ামেব পৌর্ণমাস্যামিতি । ২

এই শ্রবণাকর্ম্ম শ্রাবণমাসের পূর্ণিমাতেই প্রথম কৃত হইবে অর্থাৎ শ্রাবণী পূর্ণিমা হইতে ইহা আরব্ধ করিবে । ২

পুরস্তাচ্ছালায়া উপলিপ্য শালাগ্নেরগ্নিং প্রণয়ন্তি । ৩

'শালায়াঃ' অগ্ন্যাগারস্য 'পুরস্তাৎ' পুরোভাগে 'উপলিপ্য' গোময়েত্যাদিনা, 'শালাগ্নেঃ' অগ্ন্যাগারস্থিতাগ্নিতএব 'অগ্নিং' গৃহীত্বা 'প্রণয়ন্তি' যথাবিধি প্রজ্বালয়ন্তি প্রজ্বালয়েয়ুঃ গৃহস্থা অবিশেষেণেতি । ৩

যে গৃহে নিত্যাগ্নিহোত্রের অগ্নি স্থাপিত আছে, সেই গৃহের পুরোভাগে, গোময়াদির দ্বারা লিম্পন করিয়া তৎস্থানে, সেই অগ্নি হইতেই কিঞ্চিৎ অগ্নি লইয়া পৃথক্ করিয়া যথাবিধি প্রজ্বলিত করিবে । ইহা, অবিশেষে সকল গৃহস্থেরই কর্ত্তব্য । ৩

অভিতশ্চত্বার্য্যুপলিম্পন্তি । ৪

'অভিতঃ' তস্যাভিনবস্যাগ্নেঃ, 'চত্বারি' স্থানানি 'উপলিম্পন্তি' গোময়েত্যাদিনৈব । ৪

সেই অভিনব স্থাপিত অগ্নির চারি দিকে চারিটি স্থানও গোময়াদির দ্বারা লিম্পন করিবে । ৪

প্রতিদিশম্ সাধিকে প্রক্রমে । ৫,৬

'প্রতিদিশং' দিশং দিশং প্রতি 'সাধিকে প্রক্রমে' অন্যূন-প্রক্রম-পরিমিত-স্থানে তল্লিম্পনং কর্ত্তব্যম্ । 'ত্রিপদঃ প্রক্রমঃ স্মৃতঃ' ।৫,৬

প্রত্যেক দিকেই অন্যূন এক প্রক্রম অর্থাৎ ত্রিপদ স্থান লিম্পন করিবে । ৫,৬

অগ্নৌ কপালমাধায় সকৃৎসংগৃহীতং যবমুষ্টিং ভৃজ্জত্যনুপদহন্ । ৭

'অগ্নৌ' তত্র 'কপালং' ঘটার্দ্ধপ্রায়ং ভাজনম্ 'আধায়' স্থাপ্য, তস্মিন্নবীনতমে ভ্রাষ্ট্রে 'সকৃৎসংগৃহীতং যবমুষ্টিং' একদৈব সংগৃহীতং মুষ্টিমিতং যবান্নম্ 'অনুপদহন্' দগ্ধং যথা ন ভবেৎ তথা কৃত্বা 'ভৃজ্জতি' ভর্জ্জয়েৎ । ৭

সেই নবাগ্নিতে মালসা স্থাপন করিয়া, তাহাতে এক মুষ্টি যব একবার ফেলিয়া, না পোড়ে এরূপ করিয়া ভাজিবে । ৭

पश्चादग्नेरुलूखलं दृंहयित्वाऽवहन्त्युद्धं चम.। ८

'अग्नेः' तस्य 'पश्चात्' भागे 'उलूखलं' 'दृंहयित्वा' दृढ़ं स्थापयित्वा तत्र 'उद्धं' तुषमुक्तं यथा स्यात् तथा कृत्वा 'अवघ्नन्ति' मुष्टिमितान् तान् भृष्टयवान्, मुषलेनेति। ८

সেই অগ্নির পশ্চাদ্ভাগে দৃঢ়রূপে উদূখল স্থাপন করিয়া, তাহাতে সেই ভাজা যবগুলি নিস্তুষীকরণাভিপ্রায়ে মুশলাহত করিবে। ৮

सुकृतान् सक्तून् कृत्वा चमस ओप्य शूर्पेणापिधाय निदधाति। ९

एवञ्च 'सुकृतान्' निस्तुषीकृतान् 'सक्तून्' भृष्टयवचूर्णान् 'कृत्वा' 'चमसे' पानपात्रविशेषे 'ओप्य' संस्थाप्य 'शूर्पेण अपिधाय' च 'निदधाति' यथास्थानं रक्षति। ९

এইরূপে ভাজা যবগুলি নিস্তুষীকৃত ও চূর্ণীকৃত হইলে, সুন্দর ছাতু প্রস্তুত হইল জানিয়া, তাহা চমসে অর্থাৎ পানীয় পাত্রে রাখিয়া, তাহাতে শূর্প (কুল) আচ্ছাদিত করিয়া যত্নে রাখিবে। ৯

क्व दिशि रक्षेत्? इत्याशङ्कामपनोदितुमाह;—

কোন্ দিকে রাখিবে? এই আশঙ্কা দূর করিবার অভিপ্রায়ে বলিতেছেন;—

दक्षिणपश्चिमे अन्तरेण सम्बरः। १०

'দক্ষিণপশ্চিমে' দ্বে দিশৌ 'অন্তরেণ' মধ্যে 'সঞ্চরঃ' গমনাগমনমার্গঃ। তদেতন্মধ্যব্যতিরিক্তপ্রদেশেষু যত্র কুত্র বা স্থাপয়েদিত্যভিপ্রায়ঃ। ১০

দক্ষিণ ও পশ্চিম দিকের মধ্যে অর্থাৎ নৈর্ঋতকোণে গমনাগমনের পথ থাকিবে। তদতিরিক্ত যে কোন স্থানে ঐ ছাতু রাখা যাইতে পারিবে। ১০

অস্তমিতে চমসদর্ব্যাবাদায় শূর্পঞ্চাতিপ্রণীতস্যার্দ্ধং ব্রজতি। ১১

'অস্তমিতে' সবিতরি 'চমস-দর্ব্যৌ শূর্পং চ' 'আদায়' গৃহীত্বা 'অতিপ্রণীতস্য' অতিরিক্তরূপেণ স্থাপিতস্য, নিত্যাগ্নিতঃ পৃথক্ কৃত্বা দ্বিতীয়তয়া স্থাপিতস্য, অভিনবস্য তস্যৈবাগ্নেঃ 'অর্দ্ধং' সমীপং 'ব্রজতি' হোমার্থমিতি। ১১

সূর্য্যদেব অস্ত হইলে চমস (পানপাত্র), দর্ব্বী (হাতা) ও শূর্প (কুলা) লইয়া, সেই অতিরিক্ত (অর্থাৎ নিত্যস্থায়ী অগ্নি হইতে বিভিন্ন) নূতন অগ্নির নিকটে হোম করিবার অভিপ্রায়ে গমন করিবে। ১১

শূর্পে সক্তূনাবপতি চমসে চোদকমাদত্তে। ১২

চমসে রক্ষিতাংস্তান্ 'সক্তূন্' 'শূর্পে' 'আবপতি' 'চ' অপি শূন্যে তত্র চমসে 'উদকম্' 'আদত্তে' গৃহ্ণীয়াৎ। ১২

পূর্ব্বে চমসে রক্ষিত ছাতুগুলি শূর্পে ঢালিয়া লইয়া সেই চমসে জল গ্রহণ করিবে। ১২

सक्तून् संगृहीतान् दर्व्या सक्तून् कृत्वा पूर्वं उपलिप्त उदकं निनीय बलिं निवपति, यः प्राच्यां दिशि सर्पराज एष ते बलिरिति। १२

ततः 'दर्व्या' तया 'सक्तून्' 'सक्तत्' एकवारं 'सङ्गृहीतान् कृत्वा' गृहीत्वा, किञ्च 'पूर्वं' पूर्वस्यां दिशि 'उपलिप्ते' गोमयादिलिप्तस्थाने 'उदकं' चमसादुगृहीतं 'निनीय' निषिच्य, तदुपरि 'यः प्राच्यां दिशि सर्पराज एष ते बलिः (म० ब्रा० २,१,१)'—'इति' अनेन मन्त्रेण 'बलिं' भागं 'निवपति' संस्थापयति। १२

পরে সেই হাতার দ্বারা একবারে পূর্ণ মাত্রায় সেই ছাতু তুলিয়া লইয়া এবং পূর্ব্ব দিকে গোময়াদি-উপলিপ্ত স্থানে সেই চমসপাত্রস্থিত জল সিঞ্চন করিয়া তত্তদুপরি যথাক্রমে 'য়ঃ প্রাচ্যাং (মং ব্রাং ২,১,১)' এই মন্ত্রে বলি (ভাগ) স্থাপন করিবে। ১৩

उपनिनयत्यपां शेषं यथा बलिं न प्रवक्ष्यतीति। १४

'अपां शेषं' तच्चमसपात्रस्थमवशिष्टं जलं 'उपनिनयति' उपनिनयेत् स्थापितबलेरुपरि किञ्चित् क्षिपेत्। तथा कृत्वा क्षिपेत् 'यथा' च 'बलि'' तं बलिं 'न प्रवक्ष्यति' न प्रवहेत्। १४

সেই চমসপাত্রস্থ অবশিষ্ট জল সেই বলির উপরি কিঞ্চিন্মাত্র ক্ষেপণ করিবে। এ জল এরূপ সতর্কতার সহিত ক্ষেপণ করিবে, যাহাতে ঐ বলিগুলি ভাসিয়া না যায়। ১৪

সব্যং বাহুমন্বাবৃত্য চমসদর্ব্যাবভ্যুক্ষ্য প্রতা-প্যৈবং দক্ষিণৈবং প্রতীচ্যেবমুদীচী যথালিঙ্গমব্যা-বর্ত্তমানঃ। শূর্পেণ শেষমগ্নাবোপ্যানতিপ্রণীতস্যার্দ্ধং ব্রজতি। ১৫,১৬

ততশ্চ 'অব্যাবর্ত্তমানঃ' তত্রৈকত্রৈবস্থিতৌ 'সব্যং বাহুম্ অন্বাবৃত্য' বামভাগাবর্ত্তনক্রমেণ 'এবং' যথোক্তেন সকৃৎ সঙ্গৃহীতাদিপ্রকারেণ 'দক্ষিণা' দক্ষিণস্যাং দিশি দেয়া বলিঃ 'যথালিঙ্গং' মন্ত্রলিঙ্গমনতিক্রম্য মন্ত্রলিঙ্গানুসারতএব মন্ত্রং পঠিত্বা হর্ত্তব্যেতি। 'এবং প্রতীচী' বলিঃ হর্ত্তব্যা। 'এবম্ উদীচী' বলিঃ চ হর্ত্তব্যা। ততশ্চ 'চমসদর্ব্যৌ' 'অভ্যুক্ষ্য' জল-ধৌতে প্রকৃত্য 'প্রতাপ্য' তস্মিন্নেবাগ্নৌ; 'শেষং' অবশিষ্টসক্তুভাগম্ 'অগ্নৌ' তস্মিন্নেব 'ওপ্য' প্রক্ষিপ্য 'অনতিপ্রণীতস্য' চিরস্থা-য়িনএব তস্য,যতো গৃহীত্বা এষোঽতিপ্রণীতঃ তস্য 'অর্দ্ধং' সমীপং 'ব্রজতি' ব্রজেৎ। ১৫,১৬

সেই এক স্থানে থাকিয়াই একটু বামে হেলিয়া, এই রূপে দক্ষিণ দিকে একটি বলি, পশ্চিমে একটি ও উত্তরেও একটি বলি স্থাপন করিবে এবং তত্তৎপ্রদানকালে মন্ত্র ব্রাহ্মণোক্ত (২,১.১—২) অপর মন্ত্রত্রয়ের অর্থানুসারে যথাযথ মন্ত্র ব্যবহার করিবে। পরে চতুর্দ্দিকে চারিটী বলি-প্রদান ও তদুপরি অবশিষ্ট জলক্ষেপণ হইলে পরে শূন্য চমস ও দর্ব্বী জলে ধুইয়া সেই অগ্নিতাপে শুকাইয়া লইবে

এবং অবশিষ্ট ছাতুগুলি সেই অগ্নিতে ফেলিয়া দিয়া, যে অগ্নি হইতে কিঞ্চিৎ লইয়া এ অগ্নি প্রস্তুত হইয়াছে, সেই চিরস্থায়ী অগ্নির নিকটে গমন করিবে। ১৫—১৬

पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्य नमः पृथिव्या इत्येतं मन्त्रं जपति। १७

'अग्नेः' चिरस्थापितस्य अनतिप्रणीतस्य तस्य 'पश्चात्' भूमौ 'न्यञ्चौ' अधोमुखौ 'पाणी' हस्तौ 'प्रतिष्ठाप्य' 'नमः पृथिव्यै (म० ब्रा० २,१,३)'—'इति एतं मन्त्रं जपति'। १७

সেই অনতিপ্রণীত চিরস্থাপিত অগ্নির পশ্চাদ্ভাগে হস্তদ্বয় অধোমুখ করিয়া স্থাপন পূর্ব্বক 'নমঃ পৃথিব্যৈ (মং ব্রাং ২, ১,৩)', এই মন্ত্রটী জপ করিবে। ১৭

प्रदोषे पायसश्चरुः। १८

ततः 'प्रदोषे' रात्रिप्रथमयामे 'पायसः चरुः' पक्तव्यः। १८

তদনন্তর রাত্রির প্রথম প্রহরার্দ্ধে দুগ্ধপক্ক চরু অর্থাৎ পায়স পাক করিবে। ১৮

तस्य जुहुयात्; अवयाय विश्वेभ्योऽग्नये प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति। १९

'तस्य' चरोः एकैकं भागं गृहीत्वा 'अवयाय स्वाहा'-

'ইতি' ইত্যেবং পঞ্চভির্মন্ত্রৈঃ 'জুহুয়াৎ' পঞ্চহোমান্ কুর্য্যাদিতি। ১৯

সেই চরুর এক এক ভাগ লইয়া 'শ্রবণায় স্বাহা' প্রভৃতি পাঁচটি মন্ত্রে পাঁচটি আহুতি প্রদান করিবে। ১৯

স্থালীপাকাবৃতাঽন্যৎ। ২০

'অন্যৎ' কর্ম্মশেষং 'স্থালীপাকাবৃতা' স্থালীপাকরীত্যা কর্ত্তব্যমিতি শেষঃ। ২০

অপর শেষ কর্ম্মসকল, স্থালীপাক যজ্ঞ যেরূপে সম্পন্ন করিতে হয়, সেই প্রণালীতেই করিবে। ২০

উত্তরতোঽগ্নের্দর্ভস্তম্বং সমূলং প্রতিষ্ঠাপ্য সোমো-রাজেত্যেতং মন্ত্রং জপতি যাং সন্ধাং সমধত্তেতি চ। ২১

'অগ্নেঃ' তস্যৈব 'উত্তরতঃ' 'সমূলং দর্ভস্তম্বং' 'প্রতিষ্ঠাপ্য' 'সোমোরাজা (ম০ ব্রা০ ২,১,৪)'—'ইতি' 'এতং' 'মন্ত্রং' 'চ' অপি 'যাং সন্ধাং সমধত্ত (ম০ ব্রা০ ২,১,৫)'—'ইতি' মন্ত্রং 'জপতি'। ২১

সেই অগ্নির উত্তরভাগে মূলসহ কুশপুঞ্জ স্থাপন পূর্ব্বক 'সোমোরাজা (মং ব্রাং ২,১,৪)' এই মন্ত্র এবং 'যাং সন্ধাং সমধত্ত (মং ব্রাং ২,১,৫)' এই মন্ত্রটি পাঠ করিবে। ২১

श्वस्ततोऽक्षतसक्तून् कारयित्वा नवे पात्रेऽपिधाय निदधाति। अहरहस्तूष्णीं बलीन् हरेत् सायं प्राग्घोमादाग्रहायण्याः। २२,२३

'ततः' तदनन्तरं 'श्वः' परदिने 'अक्षतसक्तून्' यवसक्तून् 'कारयित्वा' पुत्रपुरोहितादिना 'नवे पात्रे' 'अपिधाय' आच्छाद्य 'निदधाति' स्थापयति। तैरेव सक्तुभिः 'अहरहः' प्रतिदिनं 'सायं होमात्' सामङ्कालीनहोमतः पुरस्तादेव 'तूष्णीम्' अमन्त्रकमेव 'बलीन् हरेत्'। 'आ आग्रहायण्याः' आग्रहायणमासीयपौर्णमासीं यावत्, पौर्णमासीतः प्राग्दिनपर्य्यन्तमिति। समाप्तं श्रवणाकर्म्म। २२,२३

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे तृतीयप्रपाठके सप्तमखण्डस्य व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम्॥ ३,७

পরদিবস, কোন আত্মীয়ের দ্বারা যবের ছাতু প্রস্তুত করাইয়া নূতন পাত্রে ঢাকা দিয়া রাখিয়া দিবে এবং ঐ ছাতুর দ্বারা প্রতিদিবস সায়ং হোমের পূর্ব্বে পূর্ব্ববৎ বলি ভাগ সমস্ত যথাস্থানে প্রদান করিবে। অগ্রহায়ণ মাসের পূর্ণিমার পূর্ব্ব দিবস পর্য্যন্ত এইরূপ করিতে হইবে। ২২,২৩

(শ্রবণাকর্ম্ম* সমাপ্ত)।

তৃতীয় অধ্যায়ের সপ্তম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত॥ ৩,৭

---

* ইহারই পরিবর্ত্তে ইদানীং রাখীবন্ধন চলিত হইয়াছে; এই পূর্ণিমাকেই উত্তরপশ্চিমাঞ্চলে "রাখীপূর্ণিমা" কহে।

অথ আশ্বযুজীকর্ম উপদিশ্যতে ;—

অতঃপর আশ্বযুজীকর্ম্ম* বলা যাইতেছে ;

আশ্বযুজ্যাং পৌর্ণমাস্যাং পৃষাতকে পায়সশ্চরু রৌদ্রঃ। ১

'আশ্বযুজ্যাং পৌর্ণমাস্যাং' আশ্বিনপূর্ণিমায়াং 'পৃষাতকে' আজ্যমিশ্রিতে পয়সি সম্পাদিতে (ইতি ভাবতোলভ্যঃ) 'রৌদ্রঃ' রুদ্রদেবতাকঃ 'পায়সঃ চরুঃ' পক্তব্যঃ ইতি শেষঃ। ১

আশ্বিন মাসের পূর্ণিমাতে পৃষাতক অর্থাৎ ঘৃতমিশ্রিত দুগ্ধসম্পাদনপূর্ব্বক রুদ্রদেবতাকে তুষ্ট করিবার অভিপ্রায়ে পায়স চরু পাক করিবে। ১

তস্য জুহুয়াদা নো মিত্রাবরুণেতি প্রথমাং মানস্তোক ইতি দ্বিতীয়াম্। ২

'তস্য' চরোঃ একৈকমংশং গৃহীত্বা 'আনোমিত্রাবরুণা (ছ০ আ০ ২,১.২,৩)',—'ইতি' 'প্রথমাম্' আহুতিং কিঞ্চ 'মান-স্তোকে (ম০ ব্রা০ ২,১,৮)'—'ইতি' 'দ্বিতীয়াম্' 'আহুতিং' 'জুহুয়াৎ'। ২

সেই চরুর এক এক ভাগ গ্রহণ করিয়া 'আনোমিত্রা

---

* ইহারই পরিবর্ত্তে ইদানীং কোজাগরীকৃত্য অর্থাৎ কোজাগর পূর্ণিমাতে লক্ষ্মীপূজা হইয়া থাকে।

বরুণা (ছং আং ৩,১,৩,৭)' এই মন্ত্রে প্রথম ও 'মান স্তোকে তনয়ে (মং ব্রাং ২,১,৮)' এই মন্ত্রে দ্বিতীয় আহুতি প্রদান করিবে। ২

গোনামভিশ্চ পৃথক্ কাম্যাসীত্যেতৎপ্রভৃতিভিঃ। ৩

'চ' অপি 'কাম্যাসি ইত্যেতৎপ্রভৃতিভিঃ' যজুর্ব্বেদপ্রসিদ্ধৈঃ (য০ বে০ সং০ ৮,৪৩) 'গোনামভিঃ' একাদশভিঃ 'পৃথক্' নামশঃ একাদশাহুতী জুহুয়াত্তস্যৈব চরোরংশং গৃহীত্বেতি। ৩

'কাম্যাসি' প্রভৃতি যজুর্ব্বেদে শ্রুত একাদশ (যং বেং সং ৮,৪৩) গোনাম উচ্চারণ করত ঐ চরুর ভাগ গ্রহণ পূর্ব্বক পৃথক্ পৃথক্ একাদশটি* আহুতি প্রদান করিবে। ৩

স্থালীপাকাবৃতাঽন্যত্। ৪

'অন্যত্' সর্ব্বং 'স্থালীপাকাবৃতা' স্থালীপাকরীত্যা এব কর্ত্তব্যমিতি। ৪

অপর সমস্ত কার্য্য স্থালীপাক প্রণালীতেই করিবে। ৪

পৃষাতকং প্রদক্ষিণমগ্নিং পর্য্যাণীয় ব্রাহ্মণানবেক্ষযিত্বা স্বয়মবেক্ষেত; তচ্চক্ষুর্দেবহিতং পুরস্তাচ্ছুক্রমুচ্চরত্ পশ্যেম শরদঃ শতং জীবেম শরদঃ শতমিতি। ৫

---

* ইডা, রন্তা, হব্যা, কাম্যা, চন্দ্রা, জ্যোতা, অদিতি, সরস্বতী, মহী, বিশ্রুতি, অঘ্ন্যা ; এই একাদশটী যজুর্ব্বেদোক্ত গোনাম।

ততঃ ‘অগ্নিং প্রদক্ষিণং’ যথা স্যাৎ তথা ‘পৃষাতকম্’ আজ্যমিশ্রিতং পয়ঃ ‘পর্য্যাণীয়’ স্বসমীপং গৃহীত্বা তত্র ‘ব্রাহ্মণান্’ তত্রাগতান্ ‘অবেক্ষয়িত্বা’ দর্শয়িত্বা ‘তচ্চক্ষুর্দেবহিতম্’—‘ইতি’ ইমং মন্ত্রং পঠন্ ‘স্বয়ম্ অবেক্ষেত’। ৫

তদনন্তর অগ্নিকে প্রদক্ষিণ করাইয়া সেই পৃষাতক স্বসমীপস্থ করত স্থানীয় ব্রাহ্মণগণকে দেখাইয়া ‘তচ্চক্ষুর্দেবহিতং’ ইত্যাদি মন্ত্রটি পাঠ করিতে করিতে তন্মধ্যে নিজমুখের প্রতিবিম্ব দর্শন করিবে। ৫

ব্রাহ্মণান্ ভোজয়িত্বা স্বয়ং ভুক্ত্বা জাতুষাশ্মনীন্ সর্ব্বৌষধিমিশ্রানাবধ্নীরন্ স্বস্ত্যয়নার্থম্। ৬

‘ব্রাহ্মণান্’ নিমন্ত্রিতান্ ‘ভোজয়িত্বা’ ভোজনদানেন তর্পয়িত্বা ততঃ ‘স্বয়ং ভুক্ত্বা’ ‘সর্ব্বৌষধিমিশ্রান্’ ব্রীহি শালি-মুদ্গ-গোধূম-সর্ষপ-তিল-যব-মিশ্রপোট্টলিসহিতান্ ‘জাতুষান্’ জাতুষনামকান্ লাক্ষাজাতান্ ‘মণীন্’ ‘স্বস্ত্যয়নার্থং’ কল্যাণায় ‘অবধ্নীরন্’ স্ববাহ্বাদাবিতি। ৬

এইরূপে কর্ম্মশেষে নিমন্ত্রিত ব্রাহ্মণদিগকে ভোজন করাইয়া আপনিও ভোজন করিয়া ব্রীহি, ধান্য, মুগ, গোধূম, সর্ষপ, তিল, যব, এই সপ্ত শস্য একত্রীকৃত পুঁটলিতে বাঁধিয়া তাহার সহিত জাতুষ* নামক কয়েকটি মণি বাহুতে বা অন্য

---

* যে মাণিক্যের বর্ণ লাক্ষাসদৃশ, তাহাকে ‘জতু’ কহে। ‘ক্রমাময়’ও তাহার নামান্তর। জতুখণ্ডকে ‘জাতুষ’ কহে।

কোন উত্তমাঙ্গে বন্ধন করিবে*। ইহাতে কল্যাণ-বৃদ্ধি হয়। ৬

सायं गाः पृषातकं प्राशयित्वा सहवत्सा वासयेत स्वस्ति ह्यासां भवति। ७,८

'सायं' समुपस्थिते 'गाः' 'पृषातकं' तत् 'प्राशयित्वा' पाययित्वा 'सहवत्साः' वत्सैः सहिताः ताः 'वासयेत' तां रात्रिमिति। एतेन कर्म्मणा 'आसां' गवां 'स्वस्ति' सुखं 'भवति'। ७,८

সায়ংকালে, গাভীসকল চারণভূমি হইতে প্রত্যাগত হইলে, তাহাদিগকে সেই পৃষাতক পান করাইবে এবং ঐ রাত্রে বৎসগুলিকে স্বতন্ত্র বন্ধন না করিয়া স্ব স্ব মাতার নিকটেই রাখিবে। ইহাতে সেই গাভীগুলি আনন্দিতা হইবে। ৭, ৮॥

(ইতি আশ্বযুজী কর্ম্ম অর্থাৎ কোজাগরকৃত্য)

নবযজ্ঞে পায়সশ্চরুরৈন্দ্রাগ্নঃ। ৯

* উত্তরপশ্চিমাঞ্চলে ব্রাহ্মণগণ আজিও এ রক্ষা বন্ধন করিয়া থাকেন। যদিও তাঁহারা সর্ব্বশস্য দ্বারা রক্ষা বন্ধন করেন না, কিন্তু প্রতিপৎ তিথিতে অর্থাৎ শারদীয় নব রাত্রির আরম্ভদিনে দেবীর আরাধনার জন্য যে কলশ স্থাপন করেন, সেই বেদীতে যে সকল সর্ব্বশস্য বপন করা হয়, সেই নবোদ্ভিন্ন সমস্তৎ লইয়াই এ কার্য্য নির্ব্বাহ করেন।

'नवयज्ञे' नूतनशस्यनिमित्तोत्साहादिप्रकाशनाय परम-देवार्चनं कर्त्तव्यं भवति,तत्र । 'पायसः' पयसा दुग्धेन सम्पादितः 'चरुः' पक्तव्यः । स च चरुः 'ऐन्द्राग्नः' इन्द्राग्निदेवताको भवेदिति नवयज्ञद्रव्यदेवतानिर्देशः । ৯

নূতন শস্য নিমিত্তক উৎসাহাদি প্রকাশার্থ পরমদেবতার্চ্চন যজ্ঞ করিতে হয়,* তাহাতে ইন্দ্রাগ্নী বলিয়া প্রসিদ্ধ যুগ্মদেবতার নামে আহুতি প্রদত্ত হইবে এবং তাহা সেই নব শস্যের পায়স চরুর দ্বারাই সম্পাদিত হইবে । ৯

तस्य मुख्याᳬ हविराहुतिᳬ हुत्वा चतसृभिराज्याहुतिभि रभिजुहोति शतायुधायेत्येतत्प्रभृतिभिः । १०

'तस्य' नवयज्ञस्य 'मुख्याम् आहुतिं' इन्द्राग्निदैवताकां 'हुत्वा' ततः परं 'शतायुधाय (म० ब्रा० २,१,९-१२)'—'इत्येतत्प्रभृतिभिः' "चतसृभिः' मन्त्रैः 'आज्याहुतिभिः' 'अभिजुहोति' । १०

সেই নব যজ্ঞের মুখ্য ঐ ঐন্দ্রাগ্ন আহুতিটি প্রদত্ত হইলে পরে 'শতায়ুধায় (মং ব্রাং ২,১,৯—১২)' ইত্যাদি চারিটি মন্ত্রে আজ্যাহুতির দ্বারা আরও চারিটি হোম করিবে । ১০

स्थालीपाकावृताऽन्यत् । ११

* এক্ষণকার নবান্ন।

'अन्यंत्' अवशिष्टकार्य्यजातं 'स्थालीपाकावृता' स्थाली-पाकयज्ञरीत्या एव भवेत्राम। ११

অবশিষ্ট কার্য্য সমস্ত স্থালীপাক যজ্ঞের বিধি অনুসারেই করিতে হইবে। ১১

हविरुच्छिष्टशेषं प्राशयेद् यावन्त उपेताः स्युः। १२

'उच्छिष्टशेषम्' उत्सर्गीकृतस्य हविषः शेषं 'हविः' 'यावन्तः' दर्शकाः परिजना निमन्त्रिताश्च 'उपेताः' तत्रागताः 'स्युः' तान् सर्वानेवाविशेषेण 'प्राशयेत्'। १२

উৎসর্গীকৃত হবির অবশিষ্ট লইয়া তত্রাগত দর্শক, পরিজন, নিমন্ত্রিত সকলকেই যথাভাগ খাওয়াইবে। ১২

सकृदपामुपस्तीर्य्य द्विः शरीरवद्यति। १३

'चरोः' उपरि 'अपां' भागं 'सकृत्' एकवारम् 'उपस्तीर्य्य' प्रथमसिञ्चनं प्रकृत्य 'द्विः' द्विवारम् 'अवद्यति' तं चरुं मेक्षणे-नेति। १३

হোমাবশিষ্ট চরুর উপরি একবার জলের ছড়া দিয়া তাহাকেই মেক্ষণের দ্বারা বারদ্বয় খণ্ডন করিবে অর্থাৎ সেই চরুকে ত্রিভাগে বিভক্ত করিবে। ১৩

त्रि भृगूणाम्। १४

'भृगूणां' भृगुगोत्रोत्पन्नानां 'त्रिः' त्रिवारमवदानं कर्त्तव्य-मिति विशेषः। १४

ভৃগুগোত্রীয়েরা সেই চরুকে চতুর্ভাগে বিভক্ত করিবে, ইহা বিশেষ। ১৪

অপাঞ্চৈবোপরিষ্টাৎ। ১৫

'চ' অপি 'উপরিষ্টাৎ' তস্যৈবাবদানস্যোপরি:, 'অপাং' প্রক্ষেপ: কর্ত্তব্য:। ১৫

সেইরূপে বিভাগীকৃত চরুসমস্তের উপরিও একবার জল সিঞ্চন করিবে। ১৫

অসংস্বাদং নিগিরেদ্ভদ্রান্ন: শ্রেয় ইতি। ১৬

এবং কৃত্বা তত: কিয়ন্মাত্রং তচ্চরুং 'ভদ্রান্ন: শ্রেয়: (ম০ ব্রা০ ২,১,১৩)'-'ইতি' ইমং মন্ত্রং পঠিত্বা 'অসংস্বাদং' তচ্চরো: আস্বাদং সম্যক্ গৃহীতং ন ভবতি যথা তথাজল্যৈব 'নিগিরেৎ' দন্তৈরস্বর্শমজলেনৈব গলাধ: কুর্য্যাদিতি। ১৬

এইরূপ করিয়া তাহার পরে সেই চরু কিঞ্চিৎ গ্রহণ করিয়া 'ভদ্রান্নঃ শ্রেয়ঃ (মং ব্রাং ২,১,১৩)' এই মন্ত্রটি পাঠান্তে স্বাদ গ্রহণ না করিয়াই গিলিয়া ফেলিবে। ১৬

এবং ত্রি:। ১৭

'এবং' মন্ত্রপাঠপূর্ব্বকমসংস্বাদঞ্চ 'ত্রি:' ত্রিবারম্ নিগরণং কর্ত্তব্যম্। ১৭

এইরূপে মন্ত্র পাঠ পূর্ব্বক ও স্বাদ গ্রহণ বিনা বারত্রয় চরুভাগ গলাধঃকরণ করিবে। ১৭

तूष्णीं चतुर्थम् । १८

'चतुर्थं' निगदनं 'तूष्णीम्' अमन्त्रकमेव परमतांप्यसंस्वाद-मिति वर्त्तते । १८

চতুর্থবারে মন্ত্রপাঠের আবশ্যক নাই, কিন্তু এবারও স্বাদ গ্রহণ করিবে না। ১৮

भूय एवावदाय कामन्तत्र संस्वादयेरन् । १९

'भूयः' पुनरपि पूर्ववत् 'अवदाय' चरुच्छेदं प्रक्षाल्य 'तत्र' तस्मिन् पक्षे 'कामं' यथा स्यात् तथा 'संस्वादयेरन्' तं चरुभाग-मिति । १९

পুনশ্চ সেইরূপে মেক্ষণ দ্বারা চরু সমস্ত ভাগ ভাগ করিয়া ভক্ষণ করিবে পরং এবার যদি ইচ্ছা হয়, স্বাদ গ্রহণও করিতে পারিবে। ১৯

आचान्तोदकाः । २०

ततः 'आचान्तोदकाः' भवेयुः उदकैः कृताचमनाः स्यु-रिति । २०

অনন্তর জলের দ্বারা আচমন করিবে অর্থাৎ মুখ ও হস্তপদাদি ধৌত করিবে। ২০

प्रत्यभिमृशेरन्मुखं शिरोऽङ्गानीत्यनुलोममभो-सीति । २१

ततश्च 'अमोसि (म० ब्रा० २,१,१४)'-'इति' इमं मन्त्रं पठन्नेव 'मुखं' ललाटादि चिवुकपर्य्यन्तं 'शिरः' ब्रह्मरन्ध्रम् 'अङ्गानि' कर्णमूलादीनि पादाग्रान्तानि 'प्रत्यभिमृशेरन्' उदकेन सिञ्चेरन्निति। २१

তদনন্তরই 'অমোসি প্রাণ (মং ব্রাং ২,১,১৪)' মন্ত্রটি পাঠ করত ললাট হইতে দাড়ি পর্য্যন্ত ও ব্রহ্মরন্ধ্র প্রদেশ এবং কর্ণমূল হইতে পদাগ্র পর্য্যন্ত ভালরূপে ধৌত করিবে। ২১

एतयैवावृता श्यामाकयवानामग्निः प्राश्नातु प्रथम इति श्यामाकानामेतमुत्यं मधुना संयुतं यवमिति यवानाम्। २२,२३,२४। ३,८

'एतया एव आवृता' अनया नवव्रीहियज्ञोक्तरीत्या एव 'श्यामाकयवानाम्' अपि नवानां यज्ञः कार्यः। विशेषस्तु;— 'श्यामाकानां' श्यामाकसम्बन्धिनि यज्ञे 'अग्निः प्राश्नातु प्रथमः (म० ब्रा० २,१,१५)'—'इति' एष मन्त्रो व्यवहार्यः; किन्तु 'यवानां' यवसम्बन्धिनि यज्ञे 'एतमुत्यं मधुना संयुतं यवम् (म० ब्रा० २,१,१६)'—'इति' एष मन्त्रो व्यवहर्त्तव्य इति। २२,२३,२४

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे तृतीयप्रपाठके अष्टमखण्डस्य व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम्॥ ३,८

পূর্ব্বে যাহা বলা হইল, এ সমস্তই নূতন ব্রীহি শস্য

সম্বন্ধে, পরং শ্যামাক ও যব শস্য সম্বন্ধেও এই রীতিতে যজ্ঞ সম্পন্ন করিবে। বিশেষ এই;—নব শ্যামাকযজ্ঞে 'শতায়ুধায়' মন্ত্রের পরিবর্ত্তে 'অগ্নিঃ প্রাশ্নাতু প্রথমঃ (মং ব্রাং ২,১,১৫)' মন্ত্র ব্যবহৃত হইবে এবং নব যবযজ্ঞে 'এতমুত্যং মধুনা (মং ব্রাং ২,১,১৬)' মন্ত্রটি ব্যবহৃত হইবে। ২২, ২৩, ২৪

ইতি তৃতীয় অধ্যায়ের অষ্টম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥৩,৮

আগ্রহায়ণ্যাং বলিহরণম্। ১

'আগ্রহায়ণ্যাম্' অগ্রহায়ণী মার্গশীর্ষইতি পর্য্যায়বচনম্। অগ্রহায়ণস্যেয়মাগ্রহায়ণী, তস্যাং পৌর্ণমাস্যাম্ অপি 'বলি-হরণং' কর্ত্তব্যম্। ১

অগ্রহায়ণমাসের পূর্ণিমাতেও বলি হরণ করিবে*। ১

তত্ শ্রাবণ্যৈব ব্যাখ্যানম্। ২

এতচ্চ বলিহরণং 'শ্রাবণ্যৈন এব ব্যাখ্যাতম্' শ্রাবণ্যাং বলি-হরণে যদ্যদুপদিষ্টমিহাপি তত্তদেব বোধ্যমিতি। ২

এই বলিহরণ, শ্রাবণমাসের বলিহরণেই কথিত হইয়াছে অর্থাৎ শ্রাবণপূর্ণিমাতে বলিহরণবিষয়ে যাহা

* শ্রাবণ-পূর্ণিমা হইতে প্রতিদিন যে স্বস্ত্যয়ন হইবে, তাহা এই বলি হরণে শেষ হইবে। পূর্ব্বকালেও এ চারিমাস মারীভয় উপস্থিত হইত।

যাহা উপদিষ্ট হইয়াছে, এই অগ্রহায়ণপূর্ণিমার বলিহরণেও তৎসমস্তই প্রতিপাল্য হইবে। ২

तत्रायं विशेषः ;—

তাহাতে বিশেষ এই ;—

नमः पृथिव्या इत्येतं मन्त्रं न जपति। ३

'नमः पृथिव्यै (मं० ब्रा० २,१,३)'-'इति एतं मन्त्रं' 'न जपति' आग्रहायणबलिहरणकारीति श्रावण्यां बलिहरणे उक्तं 'न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्य नमः पृथिव्या इत्येतं मन्त्रं जपति (पृ० २६७)' तदत्र न भवतीत्येव विशेष इति। ३

শ্রাবণমাসে যে বলিহরণ আরম্ভ হইয়াছে, তাহাতে 'নমঃ পৃথিব্যৈ (মং ব্রাং ২,১,৩)' মন্ত্রের ব্যবহার উপদিষ্ট হইয়াছে, এই অগ্রহায়ণমাসের বলিহরণে তাহার আবশ্যক নাই ; এতন্মাত্র বিশেষ। ৩

अपराण्यपि कानिचित् तद्दिनकर्त्तव्यान्याह ;—

সেই দিনের কর্ত্তব্য আরও কতকগুলি বলিতেছেন ;—

अथ पूर्वाह्न एव प्रातराहुतिं हुत्वा दर्भान् शमीं वीरणां फलवतीमपामार्गं शिरीषमेतान्याहारयित्वा तूष्णीमक्षतसक्तूनामग्नौ कृत्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यैतैः सम्भारैः प्रदक्षिणमग्न्यागारात् प्रभृति धूमं घातयन् गृहाननुपरीयात्। ४

'अथ' शब्दो वत्तिप्रकरणातो वैभिन्नं द्योतयति। तद्दिने 'पूर्वाह्णे प्रातराहुतिं हुत्वा एव' 'दर्भान्' कुशदलपाणि, 'शमी' तद्दलपत्रं, 'वीरणां' वीरणतृणं, 'फलवतीं' सफलां बदरी-शाखां, 'अपामार्गं' तच्छाखां, 'शिरीषं' तच्छाखां, 'एतानि' सम्भारांश्च 'आहारयित्वा' येन केनचित् 'अमृतसक्तूना' यव-सक्तूनां भागं 'तूष्णीम्' अमन्त्रकमेव 'अग्नौ' हुत्वा प्रक्षिप्य 'ब्राह्म-णान्' तत्रत्यान् दक्षिणादानादिना तोषयेत 'स्वस्ति' शब्दं कल्याण-वचनं वा 'वाचयित्वा' 'एतैः' दर्भादिभिः 'सम्भारैः' सह 'प्रद क्षिणं' यथा स्यात् तथा 'अग्न्यागारात्' अग्निकुण्डात् 'प्रभृति' 'गृहान्' सर्वानेव 'अनु' लक्ष्य 'धूमं' प्रदाय 'शानयन्' निर्वाप-यंश्च 'परीयात्' सर्वतो व्रजेत्। एतेन सर्वगृहेषु शान्त्यर्थं दर्भा-दिभिर्धूमदानं कथितम्। ४

আরও ;—সেই দিন পূর্ব্বাহ্নে প্রাতরাহুতি হবন করিয়া পরে কতকগুলি কুশা, শমীপত্র, বীরণতৃণ, ফলন্ত কুলগাছের শাখা, আপাঙের ডাল, শিরীষশাখা ;—এইগুলি কোন ব্যক্তির দ্বারা আহরণ করাইয়া অগ্নিতে অমন্ত্রক ছাতু হোম করিয়া সেই স্থানে উপস্থিত ব্রাহ্মণগণকে দক্ষিণাদানাদি-দ্বারা পরিতুষ্ট করত স্বস্তি বলাইয়া এই দর্ভাদি সম্ভার সমস্ত লইয়াই সেই অগ্নিগৃহ হইতে আরম্ভ করিয়া সকল গৃহেই ধূম দান করিবে এবং সে ধূম উপশমিতও করিবে। ৪

उत्सृजेत् कृतार्थान् सम्भारान्। ५

तान् 'सम्भारान्' 'कृतार्थान्' निष्पन्नप्रयोजनान् इति 'उत्-सृजेत्' परित्यजेत्। ५

সেই সম্ভারসমস্তের অর্থাৎ দর্ভাদির কার্য্য শেষ হইল অতএব ফেলিয়া দিবে। ৫

জাতশিলাসু মণিকং প্রতিষ্ঠাপয়তি বাস্তোষ্পত-ত্রৈয়েতেন দ্বিকেন। ৬

'জাতশিলাসু' জাতশিলাসু শিলাবদ্দৃঢ়নির্ম্মিতাসু ইষ্টকাসু ইষ্টকনির্ম্মিতবেদ্যাম্‌ 'বাস্তোষ্পতে (গো০ গা০ ৩,২,২০,-২১)' —'ইতি' 'অনেন দ্বিকেন' সামদ্বয়েন 'মণিকং' মৃন্ময়ং তাম্রাদিময়ং বা বৃহৎ জলাধারং 'প্রতিষ্ঠাপয়তি'। ৬

প্রস্তরের ন্যায় সুদৃঢ় ইষ্টকসমূহে নির্ম্মিত বেদির উপরি 'বাস্তোষ্পতে (গেং গাং—৭,২,২০-২১)' এই সামদ্বয় পাঠ-পূর্ব্বক জলের জালা বসাইবে। ৬

পর্কেণ দ্বাবুদকুম্ভৌ মণিক আসিঞ্চেৎ। ৭

ততঃ তস্মিন্‌ 'মণিকে' 'পর্কেণ' পর্কনামমন্ত্রেণ (গো০ গা০ ১,১,১) 'দ্বৌ' 'উদকুম্ভৌ' উদকপূর্ণকলসৌ 'আসিঞ্চেৎ'। ৭

তদনন্তর সেই জালাতে পর্ক সাম (গেং গাং ১,১,১ পাঠ করত দুই কলশ জল ঢালিবে। ৭

সমন্ব্যায়ন্তীত্যেতয়র্চা প্রদোষে পায়সশ্চরুঃ। ৮

'প্রদোষে' রজনীমুখে 'সমন্ব্যায়ন্তি (অ০ আ০ ২,২,৬)'—'ইতি' 'এতয়া ঋচা' 'পায়সঃ চরুঃ' পক্তব্যঃ। ৮

প্রদোষসময়ে 'সমন্ন্যায়ন্তি (অং আং—৩,৩,৬)' এই ঋক্‌টি পাঠ করত পায়স চরু পাক করিবে। ৮

তস্য জুহুয়াৎ প্রথমাহব্যুবাসসেতি। ৫

'তস্য' চরোঃ অংশং গৃহীত্বা 'প্রথমাহব্যুবাসসা (মং ব্রাং ২,২,১)'—'ইতি' মন্ত্রেণ 'জুহুয়াৎ'। ৫

সেই চরুর কিয়দংশ লইয়া 'প্রথমাহব্যুবাসসা (মং ব্রাং ২,২,১)" এই মন্ত্র পাঠ করত একটি আহুতি প্রদান করিবে। ৯

স্থালীপাকাবৃতান্যৎ। ১০

'অন্যৎ' অবশিষ্টকার্য্যজাতং 'স্থালীপাকাবৃতা' স্থালীপাক-যজ্ঞরীত্যাএব ভবেন্নাম। ১০

অপর কার্য্যসমস্ত পূর্ব্বোক্ত স্থালীপাকযজ্ঞরীতিতে হইবে। ১০

পশ্চাদগ্নের্বর্হিষি ন্যঞ্চৌ পাণী প্রতিষ্ঠাপ্য প্রতি-ক্ষত্রস্থেতাব্যাহৃতীর্জপতি। ১১

'অগ্নেঃ' তস্য 'পশ্চাৎ' পশ্চিমে 'বর্হিষি' আস্তৃতকুশোপরি 'ন্যঞ্চৌ' অধোমুখৌ 'পাণী' হস্তৌ 'প্রতিষ্ঠাপ্য' 'প্রতিক্ষত্রে (মং ব্রাং ২,২,২—৪)'—'ইতি এতাব্যাহৃতীঃ জপতি'। ১১

অগ্নির পশ্চিম ভাগে কুশোপরি হস্তদ্বয় অধোমুখ ভাবে

স্থাপন করিয়া 'প্রতিক্ষত্রে (মং ব্রাং ২,২,২—৪)'—এই ব্যাহৃতিমন্ত্রত্রয় জপ করিবে। ১১

पश्चादग्नेः स्तरमास्तारयेदुदगग्रैस्तृणैरुदक्प्रवणम्। १२

'अग्ने' तस्य 'पश्चात्' पश्चिमस्यां दिशि 'उदगग्रैः तृणैः' उत्तराग्रीकृतैः कुशादिभिः 'उदक्प्रवणं' उत्तरनिम्नं यथा स्यात्तथा 'स्तरं' आसनं 'आस्तारयेत्' आस्तृतं कुर्य्यात्। १२

অনন্তর অগ্নির পশ্চিমে উত্তরাগ্র কুশাদি দ্বারা বসিবার আসন নির্ম্মাণে যত্নবান্ হইবে; ঐ স্থান উত্তর দিকে নিম্ন থাকিবে। ১২

तस्मिन्नहतान्यास्तरणान्यास्तीर्य्य दक्षिणतो गृहपतिरुपविशति। १३

'तस्मिन्' स्तरे 'अहतानि' अखण्डितानि 'आस्तरणानि' निर्थकप्रक्षेपणीयवस्त्राणि 'आस्तीर्य्य' पातयित्वा तत्र 'दक्षिणतः' दक्षिणस्यां 'गृहपतिः' अनुष्ठानकारी 'उपविशति' उपविशेत्। १३

তদুপরি অচ্ছিন্ন আস্তরণগুলি পাতিয়া সর্ব্বদক্ষিণে গৃহস্বামী উপবেশন করিবে। ১৩

अनन्तरा भवरी यायाज्योश्तम्। ४

'অনন্তরাঃ' অব্যবহিতাঃ 'অবরে' গৃহপতিতঃ কনিষ্ঠাঃ যাথাজ্যৈষ্ঠং' জ্যৈষ্ঠানুক্রমেণ উত্তরোত্তরং স্থানমধিকুর্য্যুরিতি। ১৪

তাঁহার বামক্রমে জ্যৈষ্ঠ্যানুসারে ভ্রাত্রাদি উপবেশন করিবে। ১৪

অনন্তরাশ্চ ভার্য্যাঃ সজাতাঃ। ১৫

'অনন্তরাঃ' তদব্যবহিতাঃ 'ভার্য্যাঃ' গৃহপতিবধ্বাদয়ঃ 'চ' অপি যাথাজ্যৈষ্ঠমুত্তরোত্তরং উপবিশেযুরিত্যেব। তত্র বিশেষমাহ 'সজাতাঃ' সমানজাতীয়াঃ অসবর্ণানামত্রোপবেশনে নাধিকার ইতি ভাবঃ। ১৫

এবং তাহার পরে সবর্ণা ভার্য্যাদিও জ্যৈষ্ঠ্যানুসারে বসিবে। ১৫

সমুপবিষ্টেষু গৃহপতিঃ স্বস্তয়েত্। ১৬

'সমুপবিষ্টেষু' ভ্রাত্রাদিভার্য্যান্তেষু পরিজনেষু 'গৃহপতিঃ' অনুষ্ঠাতা 'স্বস্তয়েত্' স্বস্তিবাচনং কুর্য্যাত্। ১৬।

সকলে সম্যক্ উপবিষ্ট হইলে গৃহস্বামী স্বস্ত্যয়ন আরম্ভ করিবে। ১৬

তথাহি স্বস্তিবাচনপ্রকারমেব দর্শয়তি।—

কিরূপে স্বস্ত্যয়ন করিবে তাহাই দেখাইতেছেন ;—

ন্যঞ্চৌ পাণী প্রতিষ্ঠাপ্য স্যোনাপৃথিবীনোভবেত্যে-তামৃচং জপতি। ১৭

'ন্যঞ্চৌ' অধোমুখৌ 'পাণী' হস্তৌ 'প্রতিষ্ঠাপ্য' সংস্থাপ্য 'স্যোনাপৃথিবীনোভবা (ম০ ব্রা০ ২,২ ৪)'—'ইতি এতাং ঋচং জপন্তি'। ১৭

হস্তদ্বয় অধোমুখভাবে স্থাপন করিয়া 'শ্যোনাপৃথিবী-নোভবা (মং ব্রাং ২,২,৪)'—এই ঋক্‌টি পাঠ করিবে। ১৭

সমাপ্তায়াং সংবিশন্তি দক্ষিণৈঃ পার্শ্বৈঃ। ১৮

'সমাপ্তায়াং' পাঠক্রিয়ায়াং 'দক্ষিণৈঃ পার্শ্বৈঃ' দক্ষিণপার্শ্বা-নুসারেণ স্থাবরাদিভার্য্যান্তোপবিষ্টঃ সর্বপরিজনপ্রদক্ষিণতঃ ইতি যাবত্ 'সংবিশন্তি' অগ্নিপরিজনয়োর্মধ্যতঃ আগচ্ছন্তি। ১৮

পাঠ সমাপ্ত হইলে সকলকে প্রদক্ষিণ করিয়া অগ্নি ও পরিজন এই উভয়ের মধ্য দিয়া স্বীয় আসনে সমাগত হইবে। ১৮

এবং ত্রিরভ্যাত্মমাবৃত্য স্বস্ত্যয়নানি প্রযুজ্য যথান্যায়ম্। ১৯

'এবং' পরিজনপ্রদক্ষিণয়া 'ত্রিঃ' ত্রিবারম্ 'অভ্যাত্ম' স্বোপবেশনস্থানমভিলক্ষ্য 'আবৃত্য' আবর্ত্তনং কৃত্বা 'স্বস্ত্যয়-য়নানি' বামদেব্যাদীনি সামানি 'প্রযুজ্য' গীত্বা "যথান্যায়ং পূর্ব্বোক্তবত্ ক্রিয়াশেষং কার্য্যমিতি। ১৯

এইরূপে বারত্রয় প্রদক্ষিণ করিয়া বামদেব্যাদি স্বস্ত্যয়ন-সামগানান্তে পূর্ব্বোক্ত রীতিতে ক্রিয়া শেষ করিবে। ১৯

अरिष्टसामसंयोगमेके । २०

'एके' आचार्य्या अत्र 'अरिष्टसामसंयोगं' अरिष्टनामक-साम्नः संयोगमपि आहुः । २०

কোন কোন আচার্য্য এই স্বস্ত্যয়নে অরিষ্টনামক সাম-যোগ করিতেও ইচ্ছা করেন । ২০

उपस्पृश्य यथार्थम् । २१ ॥ ३,৯

"उपस्पृश्य" अप आचम्य क्रियासमाप्तिं मत्वा 'यथार्थं' स्वप्रयोजनानुगतं विहरेदिति । २१

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे तृतीयप्रपाठके नवमखण्डस्य व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम् ॥ ३,९

ক্রিয়াশেষে আচমন করিয়া যথেচ্ছ বিচরণ করিতে পারিবে ।

ইতি তৃতীয় অধ্যায়ের নবম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৩,৯

अष्टका रात्रिदेवता । १

'रात्रिदेवता' रात्रिः देवता अस्याः 'अष्टका' इति नाम क्रिया कर्त्तव्येति शेषः । १

অষ্টকানামক একটি ক্রিয়া রাত্রিকালে করিতে হয় । ১

পুষ্টিকর্ম্ম । ২

"পুষ্টিকর্ম্ম" পুষ্টিঃ পোষণং ফলমস্যেতি। পুষ্টিকাম এবাস্যাধিকারী তথাচাস্য কাম্যত্বং স্থিতম্‌ । ২

যাঁহারা পুষ্টিকামনা করেন তাঁহারাই এই কর্ম্ম করিবেন । ২

আগ্নেয়ী পিত্র্যা বা প্রাজাপত্যৃতুদেবতা বৈশ্বদেবীতি দেবতাবিচারাঃ । ৩

'আগ্নেয়ী' অগ্নিদেবতাকা 'পিত্র্যা' পিতৃদেবতাকা 'বা' অথবা 'প্রাজাপত্যা' প্রজাপতিদেবতাকা' 'ঋতুদেবতা' ঋতব এব দেবতা যস্যাঃ 'বৈশ্বদেবী' সর্বদেবতাকা 'ইতি' এবং 'দেবতাবিচারাঃ' সন্তীতিশেষঃ । ৩

কেহ বলেন, এই কার্য্যে অগ্নির উপাসনা করিতে হয়; কেহ বলেন, ইহা পিতৃগণের তোষার্থেই অনুষ্ঠিত হইয়া থাকে; কেহ বা প্রজাপতির তুষ্টির জন্যই ইহার অনুষ্ঠান স্বীকার করেন; কেহ বা ইহাদ্বারা শীত ঋতুর উপভোগ প্রকৃতরূপে সম্পাদিত করা হয় বলেন; কেহ বা স্বীকার করেন, ইহার অনুষ্ঠানে সর্ব্বদেবতাই প্রীত হইয়া থাকেন । ৩

চতুরষ্টকো হেমন্তস্তাঃ সর্বাঃ সমাংসাশ্চিকীর্ষেদিতি কৌৎসঃ । ৪

'কৌৎসঃ' আচার্য্যস্তু 'হেমন্তঃ' কার্ত্তিকাদিমাঘান্তোমাসচতুষ্টয়ঃ 'চতুরষ্টকঃ চতসৃভিরষ্টকাভিরুপেতঃ 'ইতি' মন্যতে।

किन्तु 'ताः सर्वाः' अष्टकाः 'समांसाः' मांसद्रव्यकाः 'चिकीर्षन्' कर्तुमिच्छेत् । ४

কৌৎস নামক আচার্য্য, অগ্রহায়ণ প্রভৃতি হেমন্ত * চারিমাসে চারিটি 'অষ্টকা' কর্ত্তব্য বলেন এবং সেই চারিটিই মাংস দ্বারা সম্পন্ন করিতে ইচ্ছা করেন । ৪

त्र्यष्टकस्त्वौद्गाहमानिस्तथा गौतमवार्कखण्डी । ५

'औद्गाहमानिः' 'तथा' 'गौतम–वार्कखण्डी' इमे आचार्याः, हेमन्तः 'त्र्यष्टकः' तिस्रोऽष्टका यत्र 'इति' मन्यन्ते इति शेषः । ५

ঔদ্গাহমানি আচার্য্য এবং গৌতম ও বার্কখণ্ডী আচার্য্য, ইহাঁরা সকলেই হেমন্ত ঋতুতে তিনটি মাত্র অষ্টকা স্বীকার করেন †। ৫

---

* "দ্বাদশমাসাঃ পঞ্চর্ত্তবো হেমন্তশিশিরয়োঃ সমাসেন" ঐং ব্রাং ১, ১, ১। এতাবতা 'পাঁচ ঋতুতে সংবৎসর'—মতে হেমন্ত ও শিশির উভয় ঋতুকেই হেমন্ত কহে এবং বেদের মধ্যে "শতং হিমাঃ" ও "শরদঃ শতং" ইত্যাদি ভূরি প্রয়োগ থাকায় শরৎ ঋতুতেই বর্ষ-সমাপ্তি ও হেমন্ততেই বর্ষারম্ভ বুঝায়, অগ্রহায়ণ বলিতেও বর্ষের প্রথম মাসই বুঝায় সুতরাং অগ্রহায়ণ হইতেই হেমন্ত ঋতু গণনীয়।

† চারি মাসে তিনটি অষ্টকা কর্ত্তব্য হইলে সুতরাং এক মাস বাদ যাইবে। কোন্ মাস বাদ দিতে হইবে, তাহা স্পষ্টত নির্দ্দিষ্ট না থাকিলেও সে যে মাসে যে যে প্রকারে অষ্টকা করিতে হইবে, তাহা ক্রমে বলা হইবে কাজেই যে মাসে কিছুই না বলা হইবে, তাহাই বাদ জানিতে হইবে।

(১) তত্র মামাংঘ্যাপূপাষ্টকা—

ঊর্দ্ধমাগ্রহায়ণ্যাস্তামিস্রাষ্টমী তামপূপাষ্টকীত্যাচক্ষতে ।৬

'আগ্রহায়ণ্যাঃ' পৌর্ণমাস্যাঃ 'ঊর্দ্ধম্' উপরি 'যা' 'তামিস্রাষ্টমী' অন্ধকারপক্ষীয়া অষ্টমী তিথিঃ, 'তাম্' তিথিম্ 'অপূপাষ্টকা'—'ইতি' 'আচক্ষতে' আচার্য্যা ইতি যাবত্। এতেন তত্রাষ্টম্যাম্ অষ্টকাকৃত্যং কর্ত্তব্যম্, তচ্চ অপূপৈঃ সাধ্য মিতি ফলিতম্। ৬

অগ্রহায়ণ মাসের পৌর্ণমাসীর পরেই যে অন্ধকার-অষ্টমী, আচার্য্যগণ তাহাকেই অপূপাষ্টকা বলেন; অর্থাৎ সেই তিথিতে অপূপের দ্বারা অষ্টকাকৃত্য করিতে হয় *। ৬

স্থালীপাকাবৃতা তণ্ডুলানুপস্কৃত্য চরুং শ্রপয়তি। ৭

'স্থালীপাকাবৃতা' পূর্ব্বোক্তয়া স্থালীপাকরীত্যা 'তণ্ডুলান্' 'উপস্কৃত্য' সংস্কৃত্য তৈরেব তণ্ডুলৈঃ 'চরু' হবনীয়ান্নং 'শ্রপয়তি' শ্রপয়েত্ পরিপচেত্। ৭

পূর্ব্বে স্থালীপাক প্রকরণে † যেরূপ বলা হইয়াছে, সেইরূপে তণ্ডুলসংস্কার করিয়া ঐ সংস্কৃত তণ্ডুলগুলির 'চরু' পাক করিবে। ৭

---

* অপূপের পরিচয় এবং তাহার দ্বারা অষ্টকাকৃত্য কিরূপে করিতে হয়, তৎসমস্তই ক্রমে প্রকাশ পাইবে।

† ১প্র০ ৭খ০১—৩সূ০ দেখ।

অষ্টৌ চাপূপান্ কপালেঽপরিবর্ত্তয়ন্। ৮

'চ' অপি 'কপালে' একস্মিন্ মৃন্ময়ে 'অষ্টৌ' 'অপূপান্' পিষ্টকবিশেষান্ 'অপরিবর্ত্তয়ন্' শিবন্যাদিনা অস্পৃশন্নেব শ্রপয়েৎ। ৮

এবং একখানি বড় মাল্‌শাতে আটটি অপূপ * সিদ্ধ করিবে; এগুলি ঘাটাঘাঁটি করিবে না অর্থাৎ না ভাঙ্গে। ৮

এককপালানমন্ত্রানিত্যৌদ্গাহমানিঃ। ৯

ইমান্ অপূপান্ পরিমাণেন 'এককপালান্' এককপালপূর্ণমিতান্, কিন্তু 'অমন্ত্রান্' মন্ত্রপাঠসাহিত্যশূন্যান্ 'ইতি' 'ঔদ্গাহমানিঃ' আচার্য্যঃ মন্যতে ইতি শেষঃ। ৯

ঔদ্গাহমানি আচার্য্যের মতে অপূপগুলি এক একখানি মাল্‌সা–জোড়া† হইবে এবং এই অপূপ-পাকের সময়ে কোন দেবতাকে মনন করিয়া কিছু পাঠ করিবার আবশ্যক নাই। ৯

ত্রৈয়ম্বকপ্রমাণান্। ১০

ত্রৈয়ম্বকং করতলম্, তৎপ্রমাণানেব অপূপান্ শ্রপয়েৎ ইত্যস্মাকং মত মিতি। ১০

* সুতরাং এককালে আটটি অপূপ প্রস্তুত করিতে হইলে আট খানি মাল্‌সা আবশ্যক হইবে।

† ইহাই গোভিলাচার্য্যের নিজ মত। এতাবতা এক পাত্রেই আটটী অপূপ হইতে পারিবে।

এক একটী অপূপ, হাতের চেটোর মতন হইবে *। ১০

শৃতানভিঘার্য্যোদগুদ্বাস্য প্রত্যভিঘারয়েৎ। ১১

'শৃতান্' পক্বান্ তান্ 'অভিঘার্য্য' ঘৃতেন, 'উদক্' উত্তরতঃ অগ্নেঃ, 'উদ্বাস্য' সংস্থাপ্য 'প্রত্যভিঘারয়েৎ' ঘৃতেনৈব তানপূপানিতি। ১১

অপূপগুলি সুপক্ক হইলে ঘৃত-সংবরা দিয়া অগ্নির উত্তর-ভাগে নামাইয়া পুনশ্চ ঘৃত দ্বারাই প্রতিসংবরা দিবে। ১১

স্থালীপাকাবৃতাবদায় চরোশ্চাপূপানাঞ্চাষ্টকায়ৈ স্বাহেতি জুহোতি। ১২

'স্থালীপাকাবৃতা' স্থালীপাকরীত্যা 'চরোশ্চ' তস্য 'অপূপানাঞ্চ' তেষাম্ অংশান্ 'অবদায়' সঙ্কর্ত্ত্য গৃহীত্বা "অষ্টকায়ৈ স্বাহা"—'ইতি' অনেন মন্ত্রেণ 'জুহোতি' জুহুয়াৎ। ১২

পূর্ব্বোক্ত স্থালীপাক নিয়মেই † সেই চরুর ও সেই অপূপগুলির কিঞ্চিৎ কিঞ্চিৎ অংশ কাটিয়া সেই কর্ত্তিত অংশগুলি "অষ্টকায়ৈ স্বাহা"—এই মন্ত্রে অগ্নিতে নিক্ষেপ করিবে। ১২

স্থালীপাকাবৃতান্যৎ। ১৩

---

* ইহাকে বাঙ্গালা দেশের 'আস্কে' পিষ্টক বলাও যাইতে পারে।

† ১প্র০ ৮খ০ ৫—১০ সূ০ দেখ।

'अन्यत्' क्रियाशेषं सर्वं 'स्थालीपाकावृता' स्थालीपाकरीत्यैव कार्यं मिति समाप्तापूपाष्टका । १३

স্থালীপাক কাণ্ডে অন্যান্য যে সমস্ত সাধারণ নিয়ম পূর্ব্বে বিহিত হইয়াছে* এখানেও তৎসমস্ত অনুষ্ঠেয় হইবে। ১৩

(১) অপূপাষ্টকা সমাপ্ত।

---

(२) अथ मांसाष्टका—

तैष्याऊर्द्ध्वमष्टम्यां गौः । १४

'तैष्याः' पौषपौर्णमास्याः 'ऊर्द्ध्वम्' परस्तात् 'अष्टम्यां' कृष्णपक्षीयायाम्, 'गौः' आलब्धव्येति शेषः । १४

পৌষ মাসের পৌর্ণমাসীর পরের অষ্টমীতে গোমাংসের দ্বারা মাংসাষ্টকা করিবে। ১৪

तां सन्धिवेलासमीपं पुरस्तादग्नेरवस्थाप्योपस्थितायां जुहुयाद्यत्पशवः प्रध्यायतेति ।.१५

'सन्धिवेलासमीपं' सूर्योदयकालात् किञ्चित् पूर्वमेव 'तां' गां 'अग्नेः पुरस्तात् अवस्थाप्य' 'उपस्थितायां' तस्यां सन्धिवेलायाम्, सूर्योदयक्षणे इति यावत्, "यत् पशवः प्रध्यायत" (म० ब्रा० २,२,५)—'इति' मन्त्रेण तत्रैवाग्नौ 'जुहुयात्' हुत मिति । १५

---

* ১প্র০ ৯খ০ ১—২৪ সূ০ দেখ।

সন্ধিবেলায়* কিঞ্চিৎ পূর্ব্বেই অগ্নির পূর্ব্বভাগে সেই আলব্ধব্য গাভীটীকে আনিয়া উপস্থিত রাখিবে, পরে সেই সন্ধিক্ষণ উপস্থিত হইলেই "যৎ পশবঃ প্রধ্যায়ত (মং ব্রাং ২,২,৫)"—এইমন্ত্রে ঘৃতাহুতি প্রদান পূর্ব্বক কার্য্যারম্ভ করিবে। ১৫

হুত্বা চানুমন্ত্রয়েতানু ত্বা মাতা মন্যতামিতি। ১৬

'হুত্বা' কার্য্যারম্ভদ্যোতিকা মাহুতিং পূর্ব্বোক্তাম্, 'চ' অপি 'তাং' গাম্ "অনু ত্বা (ম০ ব্রা০ ২,২,৬)"—'ইতি' মন্ত্রেণ 'অনুমন্ত্রয়েত' সংজ্ঞপনার্থং নিমন্ত্রয়েদিতি। ১৬

কার্য্যারম্ভ দ্যোতক পূর্ব্বোক্ত আহুতিটি প্রদানানন্তর † "অনু ত্বা (ম০ ব্রা০ ২, ২, ৬)" মন্ত্র পাঠ করত সেই গাভিটিকে অনুমন্ত্রণ অর্থাৎ বধ্য হইবার জন্য নিমন্ত্রণ করিবে। ১৬

যবমতীভিরদ্ভিঃপ্রোক্ষেদষ্টকায়ৈ ত্বা জুষ্টাংপ্রোক্ষামীতি। ১৭

'অষ্টকায়ৈ' অষ্টকানামদেবতায়াঃ তুষ্ট্যর্থং 'ত্বা' 'জুষ্টাং' প্রীতি-বিষয়ীভূতাং গাম্ 'প্রোক্ষামি' অহম্—'ইতি' মন্ত্রং পঠন্ 'যবমতীভিঃ' অদ্ভিঃ 'প্রোক্ষেৎ' তা মালব্ধব্যাং গামিতি। ১৭

---

* রাত্রি ও দিবার যোগক্ষণই এস্থলে সন্ধিবেলা।

† এই সময়েই যবমিশ্রিত জল, পবিত্র, ক্ষুর, শাখা-বিশাখা, বর্হিঃ, ইধ্ম, আজ্য, সমিৎদ্বয় ও স্রুব; এগুলিও স্বসমীপে আবশ্যকানুসারে সাজাইয়া রাখিবে।

"অষ্টকা দেবতার প্রীতি উদ্দেশ্যে প্রীতি পূর্ব্বক সেবনীয় গাভী তোমাকে ধুইতেছি"—এই মন্ত্র পাঠ করত সেই বধ্য গাভিটিকে যব-ভিজান জলে ধৌত করিবে। ১৭

उल्मुकेन परिहरेत् परिवाजपतिः कविरिति । १८

"परिवाजपतिः कविः (छ० आ० १,१,२,१०)"—'इति' मन्त्रम्पठन् 'उल्मुकेन' प्रज्वलिताग्निना 'परिहरेत्' प्रदचिणी-कुर्यात् तां गा मिति । १८

"পরিবাজপতি (ছ০ আ০ ১,১,৩,১০)"—এই মন্ত্র পাঠ করত এক মুষ্টি খড় জ্বালাইয়া প্রজ্বলিত উহা লইয়া সেই গাভীকে প্রদক্ষিণ করিবে। ১৮

अपः पानाय दद्यात् । १९

तस्यै गवे इति शेषः । १९

সেই গাভিটীকে একটা পাত্রে করিয়া জল খাইতে দিবে। ১৯

पीतशेषमधस्तात्पशोरवसिञ्चेदात्तंदेवेभ्योहवि-रिति । २०

'पीतशेषं' पानावशिष्ट मुदकम् "आत्त' देवेभ्यो हविः (म० ब्रा० २,२,७)"—'इति' मन्त्रम्पठन् 'पशोः' तस्यैव 'अध-स्तात् 'अवसिञ्चेत्' नीचैः सिञ्चनं कुर्वीत । २०

পান করিলে পরে যে জল অবশিষ্ট থাকিবে, তাহাতে "আত্তং দেবেভ্যো হবিঃ (মং ব্রাং ২,২,৭)"—এই মন্ত্র পাঠ করত সেই গাভীর অধোভাগ শিঞ্চিত করিবে। ২০

অথৈনামুদগুৎসৃপ্য সংজ্ঞপয়ন্তি। ২১

'অথ' অনন্তরম্ 'এনাম্' গাম্ 'উদক্' অগ্নেরুত্তরতঃ 'উৎসৃপ্য' উৎসর্পণেন নীত্বা 'সংজ্ঞপয়ন্তি' হন্যুঃ শামিতার ঋত্বিজ ইতি। ২২

অনন্তর বধ করিতে প্রস্তুত ঋত্বিক্‌গণ, সেই গাভিটীকে অগ্নির উত্তর দিকে লইয়া কাটিয়া ফেলিবে। ২১

তত্র চ—

প্রাক্‌শিরসমুদক্‌পদীং দৈবদৈবত্যে দক্ষিণাশিরসং প্রত্যক্‌পদীং পিতৃদৈবত্যে। ২২,২৩

'দৈবদৈবত্যে' কার্য্যে তাং 'প্রাক্‌শিরসম্ উদক্‌পদীং' কিন্তু পিতৃদৈবত্যে কার্য্যে 'দক্ষিণাশিরসং প্রত্যক্‌পদীং' সংজ্ঞপয়েয়ুরিতি। ২২,২৩

তন্মধ্যে যদি দেবকার্য্যে এই ব্যাপার ঘটে ত পশুর মস্তক পূর্ব্বে থাকিবে এবং পাদগুলিকে উত্তরাভিমুখ রাখিতে হইবে;—যদি পিতৃকার্য্যে হয় ত পশুর মস্তক দক্ষিণে থাকিবে এবং পদ-চতুষ্টয়কে পশ্চিমাভিমুখে রাখিতে হইবে*। ২২,২৩

---

* এ নিয়ম কেবল এই স্থানের জন্যই নহে।

সংজ্ঞপ্তায়াং জুহুয়াদ্যৎপশুর্মায়ুমকৃতেতি। ২৪.

'সংজ্ঞপ্তায়াং' তস্যাং "যৎপশুর্মায়ুমকৃত (ম০ ব্রা০ ২,২,৮)" —'ইতি' মন্ত্রেণ 'জুহুয়াৎ' আজ্য মিতি শেষঃ। ২৪

সেই গাভিটী কাটা হইলেই "যৎপশু (ম০ ব্রা০ ২,২,৮)" —এই মন্ত্রে আজ্য হোম করিবে। ২৪

পত্নী চোদকমাদায় পশোঃ সর্ব্বাণি স্রোতাংসি প্রক্ষালয়েৎ। ২৫

'চ' অপি তদৈব 'পত্নী' যজমানস্য, 'উদকম্ আদায়' 'পশোঃ' সংজ্ঞপ্তস্য তস্য 'সর্ব্বাণি স্রোতাংসি' চক্ষুরিন্দ্রিয়াদীনি 'প্রক্ষালয়েৎ'। ২৫

এবং সেই সময়েই যজমানপত্নী, জল দিয়া ছিন্নমুণ্ড গাভিটীর চক্ষুরিন্দ্রিয়াদি * প্রকৃষ্টরূপে ধৌত করিবে। ২৫

অগ্রেণ নাভিং পবিত্রে অন্তর্ধায়ানুলোম মাক্রত্য বপা মুদ্ধরন্তি। ২৬

'অগ্রেণ নাভিং' নাভেরগ্রতঃ নাভিসমীপে 'পবিত্রে' 'অন্তর্ধায়', 'অনুলোমং' যথা স্যাত্তথা 'আক্রত্য' ক্ষুরেণ নিম্নাভি-

* মস্তকে চক্ষুরাদি সপ্ত; স্তনচতুষ্টয়, নাভি, শ্রোণি ও গুহ্যদেশ; এই ১২ স্থান।

गामि कर्त्तनं कृत्वा, ततः 'वपां' मेदसम् 'उद्धरन्ति' उद्ध-रेयुः। २६

নাভির অগ্রেই, পবিত্রদ্বয় অন্তর্হিত করিয়া লোমানু-সরণক্রমে ক্ষুরের দ্বারা নিম্নগামি–চালনে কাটিয়া তথা হইতে বপা * উদ্ধৃত করিবে। ২৭

तां शाखाविशाखयोः काष्ठयोरवसज्याभ्युक्ष्य श्रपयेत्। २७

'शाखा-विशाखयोः' एतन्नामकपात्रयोः 'काष्ठयोः' पलाश-निर्मितयोः ऊर्द्ध्वाधोमुखीभावावस्थितयोः आधाराच्छादनयोः मध्ये 'तां' वपां 'अवसज्य' संस्थाप्य 'अभ्युक्ष्य' जलपातैः 'श्रपयेत्' पचेदिति। २७

উদ্ধৃত সেই বপা শাখা-বিশাখা নামক পলাশ কাষ্ঠীয় আচ্ছাদন সহ আধারে রাখিয়া জলের দ্বারা সামান্যরূপ ধুইয়া অগ্নিতাপে সিদ্ধ করিবে। ২৭

प्रस्रुतायां विशसथेति ब्रूयात्। २८

* মাংস ও চর্ম্মের মধ্যভাগে সমধিক পরিমাণে স্থিত বশাকে বপা কহে, মেদও কহে। সর্ব্বাঙ্গেই মেদ থাকে পরং আপাতত এই স্থানের মেদই হোমার্থ গ্রহণ করিতে হয়।

'প্রচ্যবিতায়াং' প্রচ্যবিতায়াং তস্যাং বপায়াং 'বিশসত' গাং বিগতচর্ম্মাং কুরুত 'ইতি' 'ব্রূয়াৎ'। ২৮

এদিকে, সেই গাভীর নাভী সমীপ হইতে কাটিয়া মেদ ঝরাইয়া ঐ গাভীর চর্ম্ম ছাড়াইতে আদেশ করিবে। ২৮

যথা ন প্রাগগ্নেভূমিং শোণিতং গচ্ছেৎ। ২৯

পরং তত্র বিশসনে সাবধানত্ব মিদমবলম্বনম্;—'অগ্নেঃ' 'প্রাক্' পুরতঃ 'ভূমিং' 'শোণিতং' 'যথা ন গচ্ছেৎ' ইতি। ২৯

পরং চর্ম্ম ছাড়াইবার সময়ে যেন অগ্নির পুরোভাগে রক্ত ধারা গড়াইয়া না আইসে। ৩০

শৃতা মভিঘার্য্যোদগুদ্বাস্য প্রত্যভিঘারয়েৎ। ৩০

'শৃতাং' পক্কাং বপাম্ 'অভিঘার্য্য' ঘৃতেন, 'উদক্' অগ্নেঃ উত্তরতঃ 'উদ্বাস্য' সংস্থাপ্য 'প্রত্যভিঘারয়েৎ' পুনর্ঘৃতেনৈবাভিঘারণং কুর্য্যাৎ। ৩০

ঐ বপা সিদ্ধ হইলে পরে উহাতে ঘৃত-সংবরা দিয়া অগ্নির উত্তর ভাগে নামাইয়া রাখিয়া প্রতিসংবরা অর্থাৎ পুনশ্চ তাহাতে ঘৃত-সংবরা দিবে। ৩০

স্থালীপাকাবৃতা বপা মবদায় স্বিষ্টকৃদাবৃতা বাষ্টকায়ৈ স্বাহেতি জুহোতি। ৩১

ततः शैत्येन कठिनीभूतां तां 'वपाम्' स्थालीपाकरीत्या स्विष्टकृद्रीत्या वा अवदानेन 'अवदाय' कर्त्तयित्वा, कर्त्तित-मंशं गृहीत्वा "अष्टकायै स्वाहा"—'इति' मन्त्रेण तत्र अग्नौ 'जुहोति' जुहुयात्। ३२

অনন্তর সেই অগ্নিপক্ক বপা শৈত্য-প্রভাবে জমিয়া গেলে স্থালীপাক প্রণালীতে অথবা স্বিষ্টকৃৎ প্রণালীতেই ছুরিকার দ্বারা কাটিয়া কিঞ্চিদংশ গ্রহণ করত "অষ্টকা দেবতার প্রীতির জন্য ইহা স্বীকৃত হউক"—এই মন্ত্রে হোম করিবে। ৩২

स्थालीपाकावृतान्यत् स्थालीपाकावृतान्यत्। ३२

'अन्यत्' अवशिष्टकार्यजातं 'स्थालीपाकावृता' स्थाली-पाकरीत्यैव कुर्यादिति शेषः। द्विर्वचनं प्रपाठकसमाप्ति-सूचक मिति। ३२॥ १०

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे तृतीयप्रपाठके दशम-खण्डस्य व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम्॥ ३। १०॥

॥ अध्यायस्य समाप्तः॥ ३॥

অবশিষ্ট কার্য্য সমস্তই স্থালীপাক নিয়মে করিবে॥ ৩৩

ইতি তৃতীয় অধ্যায়ের দশম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত

এবং তৃতীয় অধ্যায়ও সমাপ্ত॥ ৩

अनु प्रहरति वपाश्रपण्यौ प्राची मेकशूलां प्रतीची मितराम्। १

'अनु' पश्चात्, वपाहोमानन्तर मिति यावत्। 'वपाश्रपण्यौ' वपाश्रपणसाधन्यौ ते पूर्वोक्ते शाखा-विशाखे 'प्रहरति' परिहरेत्, प्रक्षिपेत्। क्व? पूर्वोक्तन्यायात् तत्रैवाग्नौ। तत्र च प्रहरणेऽयं नियमः,—'एकशूलां' शाखानामिकां वपाश्रपणीं 'प्राचीं' प्रागग्राम्, 'इतराम्' अपरां विशाखानामिकां वपाश्रपणीं 'प्रतीचीं' प्रत्यगग्राम्; प्रहरेदिति योज्यम्। १

বপাপাক কর্ম্ম সম্পন্ন হইলে পরে সেই বপাশ্রপণী-দ্বয় * সেই অগ্নিতে ফেলিয়া দিবে; তন্মধ্যে একশূলাটীকে পূর্ব্বাগ্র করিয়া এবং অপরটীকে পশ্চিমাগ্রা করিয়া ফেলিবে †। ১

* অর্থাৎ উপর্য্যধোভাবে যুগ্ম, পলাশ কাষ্ঠ নির্ম্মিত, বপা পাক সাধন পাত্রদ্বয়। একটিতে বপা রাখিয়া সিদ্ধ করা হয় এবং আর একটি তদুপরি আচ্ছাদিত করা হয়; তন্মধ্যে সেই উর্দ্ধ মুখ পাত্রটীকে শাখা কহে, এক শূলাও কহে, ইহাতে বপা রক্ষিত হয় এবং তদুপরি আচ্ছাদনার্থ অধোমুখ স্থাপিত পাত্রটিকে বিশাখা কহে।

† ইহা সেই অগ্নিতেই নিক্ষিপ্ত হইয়া থাকে বলিয়া ইহাকে বপাশ্রপনী হোম কহে।

অবদ্যন্ত্যবদানানি সর্ব্বাঙ্গেভ্যোঽন্যত্র বামাচ্চ সক্থ্নঃ ক্লোম্নশ্চ। ২

'বামাৎ' সক্থ্নঃ, 'ক্লোম্নঃ চ', অন্যত্র, বামসক্থি ক্লোম চ বর্জয়িত্বা অন্যেভ্যঃ 'সর্ব্বাঙ্গেভ্যঃ' 'অবদানানি' মাংসানি 'অবদ্যন্তি' ক্ষুরেণ খণ্ডখণ্ডীকুর্ব্বন্তি। ২

বাম সক্থি (উরু) ও ক্লোম (পিত্তকোষ) ব্যতীত সমস্ত অঙ্গ হইতেই খণ্ডখণ্ডীকৃত ভাবে মাংস গ্রহণ করিবে। ২

বামংসক্থ্যন্বষ্টক্যায় নিদধ্যাৎ। ২

তদখণ্ডিতং 'বামং সক্থি 'অন্বষ্টক্যায় অনুপদবক্ষ্যমাণায় কর্ম্মণে' নিদধ্যাৎ সংস্থাপয়েৎ। ২

বাম সক্থিটি সমস্তই 'অন্বষ্টক্য' কার্য্যে ব্যবহারার্থ থাকিবে*। ৩

* এতাবতা অষ্টকা কার্য্যে বাম সকথি ও ক্লোম ভিন্ন অপর সমস্ত মাংসই গ্রহণীয় হইল এবং অন্বষ্টক্য (পরেই বলা হইতেছে) কার্য্যে বাম সকথি মাত্র ব্যবহৃত হইবে স্থিরীকৃত হইল পরং ক্লোম অব্যবহার্য্যই থাকিল সুতরাং উহা ফেলিয়া দিবে॥

तस्मिन्नेवाग्नौ श्रपयत्योदनचरुञ्च मांसचरुञ्च पृथङ्-मेक्षणाभ्यां प्रदक्षिण मुदायुवन्। ४

'तस्मिन्नेव' एकस्मिन् 'अग्नौ' 'ओदनचरुञ्च मांसचरुञ्च' उभावेव चरू 'पृथङ्मेक्षणाभ्यां पृथक्पृथक्स्थापिताभ्यां मेक्षणाभ्यां 'प्रदक्षिणं' दक्षिणावर्त्तेन मेक्षणचालनं यथा स्यात्तथा 'उदायुवन्' ऊर्द्धमौषण्मिश्रयन् 'श्रपयति' श्रपयेत्, पचेदिति। ४

সেই এক অগ্নিতেই* ওদনচরু ও মাংসচরু; এ উভয় চরুই পাক করিবে পরং দুই চরুই মধ্যে মধ্যে পৃথক্ পৃথক্ দুই মেক্ষণ দ্বারা ঘাঁটিয়া দিতে হইবে†। ৪

शृतावभिघार्योदगुद्वास्य प्रत्यभिघारयेत्। ५

'शृतौ' तौ चरू 'अभिघार्य' घृतेन, 'उदक्' अग्नेरुत्तरतः 'उद्वास्य' संस्थाप्य 'प्रत्यभिघारयेत्' घृतेनेव। ५

ঐ চরুদ্বয় সুসিদ্ধ হইলেই ঘৃত-সংবরা দিয়া অগ্নির উত্তর ভাগে নামাইয়া তাহাতে পুনশ্চ ঘৃত-সংবরা দিবে। ৫

* অর্থাৎ আমিষ নিরামিষের বিভিন্ন ব্যবস্থা হইবে না।

† যাহাতে উপর্মধ্যে ও চতুষ্পার্শে এক রস সুপক্ক হয় এস্থলে 'পৃথক্ পৃথক্ দুই মেক্ষণ দ্বারা' বলায় ইহাই প্রকাশ পাইতেছে যে মাংসের হাতা, পায়সের হাঁড়িতে এবং পায়সের হাতা মাংসের হাঁড়িতে দেওয়া নিষিদ্ধ।

कंसे रस मवासिच्य प्लक्षशाखावति प्रस्तरेऽवदानानि कृत्वा स्थालीपाकावृतावदानानां कंसेऽवद्यति स्विष्टकृतश्च पृथक् । ६

मांसचरुस्थालीतः निचोद्य 'रसं' मांसयूषं 'कंसे' कांस्यपात्रे 'अवासिच्य' पातयित्वा 'प्लक्षशाखावति' प्लक्षशाखानिर्मिताच्छादनविशिष्टे 'प्रस्तरे' प्रस्तरनिर्मितकुण्डे 'अवदानानि' यूषहीनमांसखण्डानि 'कृत्वा' स्थापयित्वा 'च' अपि 'स्विष्टकृतः' स्विष्टकृद्यागार्थं 'पृथक् कंसे' पूर्वस्थापितयूषाधारातिरिक्तकांस्यपात्रे 'स्थालीपाकावृता स्थालीपाकरीत्या 'अवदानानां' मांसानां किञ्चिदंशम् 'अवद्यति' सङ्कल्प्य गृह्णाति । ६

মাংসের যূষটুকু একটি কাংস্য পাত্রে ঢালিয়া রাখিয়া মাংসগুলি একটী পাথরের কুণ্ডীতে রাখিবে এবং পুনশ্চ ঐ মাংস হইতেই কিঞ্চিদংশ স্থালীপাক নিয়মে কাটিয়া লইয়া স্বিষ্টকৃৎ যাগের জন্য অপর কাংস্য পাত্রে রাখিবে । ৬

चरोरुद्धृत्य बिल्वमात्र मवदानैः सह यूषेण सन्नयेत् । ७

ओदनचरुस्थालीतः 'बिल्वमात्र' बिल्वप्रमाणं 'चरोः' अंशम् 'उद्धृत्य' 'अवदानैः' प्लक्षशाखाच्छादितप्रस्तरपात्रस्थितैः मांसखण्डैः 'सह' 'यूषेण' कांस्यपात्रस्थेन मांसरसेण

'समर्धयेत् एकीकुर्यात् तत्रैव यूषपात्रे यूषमध्ये एव स्थापये-दिति । ६

ওদন চরুর স্থালী হইতে বেল-প্রমাণ চরু লইয়া (সেই পাথর বাটিতে রক্ষিত) মাংস খণ্ডের সহিত (সেই কাংস্য পাত্রস্থ) যূষে মিশাইবে। অর্থাৎ সেই যূষের পাত্রে যূষের মধ্যে রাখিবে। ৭

चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वाष्टर्चप्रथमया जुहुयादग्नावग्निरिति । ८

'चतुर्गृहीतम् आज्यम्' (पूर्ववत्) गृहीत्वा 'अष्टर्च-प्रथमया' अष्टानां ऋचां समाहारोऽष्टर्चम् (म० ब्रा० २,२,९—१६), तत्र या प्रथमा ऋक्, तया 'अग्नावग्निः' (म० ब्रा० २,२, ९)—'इति'· 'अनया जुहुयात्' गृहीतं तत् । ८

পূর্ব্বোক্ত রীতিতে চতুর্গৃহীত আজ্য গ্রহণ করিয়া 'অগ্না-বগ্নিঃ (ম০ ব্রা০ ২,২,৯—১৬)'—ইত্যাদি মন্ত্রাষ্টকের প্রথম মন্ত্রপাঠ করিয়া হবন করিবে। ৮

प्रस्रीतात् तृतीयमात्र मवदाय द्वितीयातृतीयाभ्यां जुहोत्युत्तरस्यां स्वाहाकारं दधातेव·मेवावरे चतुर्थी-पञ्चमीभ्याञ्षष्ठीसप्तमीभ्याञ्च शेष मवदाय सौविष्ट-कृत मष्टम्यां जुहुयात् । ९

'सन्नीतात्' (पूर्व्वीनात्) यूषपात्रे नीतात् बिल्वप्रमाणात् श्रौदनचरोः 'तृतीयमात्रम्' एकतृतीयांशम् 'अवदाय' कर्त्तयित्वा 'द्वितीयातृतीयाभ्याम्' "श्रौलूखलाः—इडायास्पदम् (म० ब्रा० २,२,१०—११)"—इत्येताभ्यां ऋग्भ्यां 'जुहोति' जुहुयात्। तत्र च 'उत्तरस्याम्' तृतीयस्याम् "इडायास्पदम्"—इत्येतस्याम् एव अन्ते 'स्वाहाकारं दधाति' स्वाहापदं प्रयुज्यात्। 'अवरे' अपरे द्वे तृतीयमात्रे 'चतुर्थी-पञ्चमीभ्याम्' "एषैव सा या पूर्व्वा—एषैव सा या प्रथमा (म० ब्रा० २,२,१२—१३) इत्येताभ्याम् ऋग्भ्यां षष्ठी-सप्तमीभ्यां "यां देवाः प्रति—संवत्सरस्य प्रतिमां (म० ब्रा० २,२, १४—१४"—इत्येताभ्यां जुहुयादिति। 'सौविष्टकृतम्' स्विष्टकृदर्थं 'अंशम्' इत्येताभ्यां ऋग्भ्यां 'च' एव मेव "उत्तरस्यां स्वाहाकार"—इत्येतन्नियमेनैव स्थालीपाकरीत्या यद् गृहीतम्, तत् 'अवदाय' गृहीत्वा अष्टम्या' "अन्वियन्नो (म० ब्रा० २,२, १६)"—इत्यमयर्चा 'जुहुयात्'। ८

पূর্ব্বোক্ত বিল্ব প্রমাণ যে ওদনচরু মাংসের সহিত মিশাইয়া যূষের মধ্যে নীত হইয়াছে, তাহা হইতেই এক তৃতীয়াংশ গ্রহণ করিয়া দ্বিতীয় ও তৃতীয় মন্ত্রে একটী আহুতি প্রদান করিবে; তাহার তৃতীয়টীর শেষেই স্বাহা শব্দ প্রয়োগ করিবে। অপর দুই তৃতীয়াংশও চতুর্থ ও পঞ্চম মন্ত্রে এবং ষষ্ঠ ও সপ্তম মন্ত্রে, এইরূপ নিয়মে অর্থাৎ শেষ মন্ত্রের শেষে স্বাহা যোগ করিয়া যথাক্রমে দুইটী আহুতি প্রদান করিবে। সর্ব্বশেষে অষ্টম মন্ত্রটি পাঠ

করিয়া স্বিষ্টকৃৎ যাগের জন্য পূর্ব্ব-গৃহীত (পৃথক্ কাংস্য পাত্রে রক্ষিত) মাংস খণ্ডগুলি হবন করিবে। ৯

मांसाष्टकायाः अवश्यकर्त्तव्यता मुपदिशति,—

यद्यु वा अल्पसम्भारतमः स्यादपि पशुनैव कुर्वीतापिवा स्थालीपाकं कुर्वीतापि वा गोग्रास माहरेदपि वारण्ये कक्ष मुपाधाय ब्रूयादेषा मेऽष्टकेति—न त्वेव न कुर्वीत न त्वेव न कुर्वीत। १० ॥ १

'यदि' 'उ' अपि 'वै' निश्चयेन 'अल्पसम्भारतमः' अत्याल्पा- योजनः पुरुषः स्यात्, 'अपि' तथापि 'पशुना' समानां ग्राम्याणां पशूना मन्यतमेन येन केनापि 'कुर्वीत' 'एव' सम्पादयीतैव एता मष्टकाम्। 'अपि वा पश्वभावेऽपि 'स्थालीपाकं' 'कुर्वीत' एव। 'अपि वा' स्थालीपाककरणसामर्थ्याभावेऽपि 'गोग्रासम् आहरेत्';—एतेनापि सिद्धेवामाष्टकाकृत्यम्। अपि वा 'अरण्ये' 'कक्षम् उपाधाय' कक्षं दर्शयित्वा, ऊर्द्ध्वबाहुर्भूत्वेति यावत्, 'एषा मे अष्टका'—'इति' 'ब्रूयात्,' एतेनापि सिद्धेवामाष्टका कृत्यम्। 'तु' प्रत्युत गोपशुलाभे मांसाष्टकां 'न कुर्वीत'— इति 'न एव'। द्विर्वचनं प्रपाठकसमाप्तिद्योतकमिति समाप्ता मांसाष्टका। १० ॥ १

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रपाठके प्रथमखण्डस्य सामश्रमिकृतं व्याख्यानं समाप्तम् ॥ ४ । १ ॥

যদিও বিশেষ আয়োজন না করিতে পারে, তথাপি পশু দ্বারাই মাংসাষ্টকা করিবে। যদি পশুর দ্বারা করিতে না পারে ত স্থালীপাকের দ্বারা করিবে। অভাবে গোগ্রাস দান করিলেও চলিবে। তাহার সামর্থ্যও না থাকিলে বনে গিয়া বাহুদ্বয় তুলিয়া বলিবে—'এই আমার মাংসাষ্টকা'। পরং 'মাংসাষ্টকা' করিবে না ইহা কোন রূপেই হইতে পারে না ॥ ১০। ১

(১) মাংসাষ্টকা সমাপ্ত।

ইতি চতুর্থ প্রপাঠকের প্রথম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৪,১

अन्वष्टक्य माह,—

श्वस्ततोऽन्वष्टक्य मपरश्वो वा । १

'ततः' अष्टकाकार्यादनन्तरम् । 'श्वः' द्वितीयदिने 'अपरश्वः' तृतीयदिने 'वा' 'अन्वष्टक्यम्' अन्वष्टकाख्यं कुर्यादिति । १

অষ্টকা কার্য্যের পরদিনে বা তৎপরদিনে অন্বষ্টক্য করিবে। ১

दक्षिणपूर्वेऽष्टमदेशे परिवारयन्ति तथायतं तथामुखैः कार्यम् । २

वास्तुभूमौ 'दक्षिणपूर्व्वे' दक्षिणपूर्व्वयोर्दिशोरन्तराले आग्नेयकोणे, 'अष्टमदेशे' वास्तुस्थानाष्टमे भागे, 'तथायतं' दक्षिणपूर्व्वायतं स्थानम्, 'तथामुखैः' आग्नेयाभिमुखैः स्थापित-सम्भारादिभिः 'छन्नम्' अन्यच्छन्नम् कार्य्यं यथा स्यादेवं प्रशस्तं कृत्वा 'परिवारयन्ति' परितः आच्छादयन्ति, आच्छादयेयुर्जना यजमानकर्म्मकरा इति। २

বাস্তু ভূমির আগ্নেয় কোণে, অষ্টমভাগ স্থান ব্যাপিয়া, দক্ষিণ-পূর্ব্ব দিকে বিস্তৃত, ঐ আগ্নেয়াভিমুখে স্থাপিত দ্রব্যাদির দ্বারা কার্য্য সম্পন্ন করিবার ব্যাঘাত না হয়, এরূপ প্রশস্ত একটি মণ্ডপ প্রস্তুত করাইবে। ২

चतुरवरार्द्ध्यान् प्रक्रमान् पश्चादुपसञ्चारं उत्तरार्द्धे परिवृतस्य लक्षणं कृत्वाग्निं प्रणयन्ति। ३

'परिवृतस्य' तस्य मण्डपस्य 'अवरार्द्ध्यान्' अपरार्द्धे विहितान् 'चतुःप्रक्रमान्' अन्यूनान् द्वादशपदभूमीः विहाय ततः 'पश्चात्' 'उपसञ्चारः' गमनागमनमार्गः भवेत्, 'उत्तरार्द्धे' तु 'लक्षणं' पूर्व्वोक्तं 'कृत्वा' 'अग्निं प्रणयन्ति'। ३

সেই মণ্ডপের মধ্যে উপরিভাগে অন্যূন দ্বাদশ পদ ভূমি ত্যাগ করিয়া তৎপশ্চাৎ গমনাগমনের পথ রাখিয়া নিম্নার্দ্ধে লক্ষণ করিয়া তাহাতে অগ্নি প্রণয়ন করিবে। ৩

पश्चादग्नेरुलूखलं दृंहयित्वा सकृत्सङ्गृहीतं व्रीहि-मुष्टिमवहन्ति सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्याम्। ४

'अग्नेः पश्चात्' उलूखलं' दृंहयित्वा दृढं स्थापयित्वा तत्र 'सकृत्' एकवारेणैव 'सङ्गृहीत' 'व्रीहिमुष्टिम्' 'कतिपयमुष्टि-परिमितं धान्यं यथा च कृत्यं सम्पद्येत 'सव्योत्तराभ्याम्' उभाभ्यामेव 'पाणिभ्यां' मुसलं गृहीत्वा 'अवहन्ति' अवहन्यात् । ४

অগ্নির পশ্চাদ্ভাগে দৃঢ়রূপে উদূখল স্থাপন করিয়া তাহাতে একবারেই কয়েক মুষ্টি পরিমাণ ধান্য লইয়া উভয় হস্তে মুশল ধরিয়া ধান্যাবঘাত করিবে। ৪

यदा वितुषाः स्युः सकृदेव सुफलीकृतान् कुर्वीत ।५

तेनावघातेन 'यदा' ते धान्यसङ्घाताः 'वितुषाः' विगततुषाः 'स्युः' तदा 'सकृदेव' एकवारेणैव तान् अवहतधान्यसमूहान् 'सुफलीकृतान्' शूर्पादिना तुषान् पृथक्कृत्य तण्डुलरूपान् 'कुर्वीत' । ५

পূর্ব্ববিহিত অবঘাতের দ্বারা যখন ধান্যগুলি তুষসম্বন্ধ-শূন্য হইবে তখন শূর্পাদির দ্বারা ঝাড়িয়া সেই তুষগুলি উড়াইয়া দিবে (এইরূপে তণ্ডুল প্রস্তুত হইল)। ৫

अथामुष्माच्च सक्थ्नो मांसपेशी मवकृत्य नवायां सूनायां मणुशश्छेदयेद्यथा मांसाभिघाराः पिण्डा भविष्यन्तीति । ६

'অথ'. অপরে 'চ' 'অমুষ্মাৎ' অষ্টকায়ৈ হতায়াঃ গোঃ 'সক্থ্নঃ' রক্ষিতবামসক্থিভাগাৎ 'মাংসপেশীম্' 'অবকৃত্য' কর্ত্তনেন গৃহীত্বা 'নবায়াং' 'সূনায়াং' ব্যঞ্জনকর্ত্তন্যাং তথা 'অণুশঃ' ছেদয়েৎ 'যথা' চ কর্ত্তিতাঃ তে 'মাংসাভিঘারাঃ' ঘৃতমিশ্রিতাঃ সন্তঃ 'পিণ্ডাঃ' পিণ্ডাকারাঃ ভবেয়ুর্নাম । ৬

এ দিকে সেই পূর্ব্ব-রক্ষিত বাম উরু হইতে মাংস-পেশী-গুলি কাটিয়া লইয়া নূতন বঁটিতে অতি সূক্ষ্মরূপে কুচি কুচি করিয়া কাটিবে ; এত কুচি কুচি করিবে, যাহাতে উহা ঘৃত-সংবরায়ুক্ত হইলেই অর্থাৎ কিঞ্চিৎ ঘাঁটিলেই পিণ্ডাকার হইয়া যাইবে অর্থাৎ দলা বাঁধিয়া যাইবে । ৬

তস্মিন্নেবাগ্নৌ শ্রপয়ত্যোদনচরুঞ্চ মাংসচরুঞ্চ পৃথঙ্-মেক্ষণাভ্যাং প্রসব্য মুদায়ুবন্ । ৭

'তস্মিন্নেব' একস্মিন্ 'অগ্নৌ' 'ওদনচরুঞ্চ মাংসচরুঞ্চ' উভাবেব চরূ 'পৃথঙ্মেক্ষণাভ্যাং' পৃথক্ পৃথক্ স্থাপিতাভ্যাং মেক্ষণদ্বয়াভ্যাং 'প্রসব্যং' বামাবর্ত্তেন মেক্ষণচালনং যথা স্যাৎ তথা 'উদায়ুবন্' ঊর্দ্ধমীষন্মিশ্রয়ন্ 'শ্রপয়তি' শ্রপয়েৎ, পচে-দিতি । ৭

শৃতাবভিঘার্য্য দক্ষিণোদ্বাস্য ন প্রত্যভিঘারয়েৎ । ৮

'শৃতৌ' তৌ চরূ 'অভিঘার্য্য' ঘৃতেন, 'দক্ষিণা' অগ্নের্দক্ষিণতঃ 'উদ্বাস্য' সংস্থাপ্য 'ন প্রত্যভিঘারয়েৎ' অষ্টকায়ামিবাত্র প্রত্যভিঘারণং ন কুর্ব্বীতেতি । ৮

ঐ চরুদ্বয় সুসিদ্ধ হইলেই ঘৃত-সংবন্না দিয়া অগ্নির দক্ষিণে নামাইবে এবং তাহাতে পূর্ব্ববৎ পুনশ্চ ঘৃত-সংবন্না দিবে না। ৮

दक्षिणार्द्धे परिवृतस्य तिस्रः कर्षूः खानयेत् पूर्वोपक्रमाः प्रादेशयामाश्चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तथावखाताः । ९

'परिवृतस्य' तस्य मण्डपस्य 'दक्षिणार्द्धे' दक्षिणेऽंशे 'तिस्रः कर्षूः' त्रीन् गर्त्तान् 'खानयेत्'; ताश्च कर्षवः 'पूर्वोपक्रमाः' पूर्वदिगारभ्य क्रमेणारब्धाः, 'प्रादेशयामाः' प्रादेशपरिमित-दीर्घाः, 'चतुरङ्गुलपृथ्वीः'; चतुरङ्गुलप्रशस्ताः, 'तथा अवखाताः' चतुरङ्गुलखातविशिष्टाः भवेयुरिति । ९

পরিবৃত সেই যজ্ঞমণ্ডপের দক্ষিণাংশে তিনটি গর্ত্ত খনন করাইবে; ঐগুলি দীর্ঘে প্রাদেশ পরিমিত, প্রশস্তে চতুরঙ্গুল মাত্র এবং সেই চতুরঙ্গুল খাতও হইবে। ৯

पूर्वस्याः कर्ष्वाः पुरस्ताल्लक्षणं कृत्वाग्निं प्रणयन्त्यपरेण कर्षूः पर्याहृत्य लक्षणे निदध्यात् । १०,११

'पूर्वस्याः कर्ष्वाः' प्रथमस्य गर्त्तस्य 'पुरस्तात्' 'लक्षणं' पूर्वोक्तरूपं 'कृत्वा' तत्र 'अग्निं' 'प्रणयन्ति' प्रणयेयुरिति । किञ्च; 'अपरेण कर्षूः' कर्षूणाम् अपरपार्श्वेऽदूरे एव अग्निं 'पर्याहृत्य' परित आहृत्य 'लक्षणे' पूर्वोक्ते 'निदध्यात्' स्थापयेत् । १०,११

প্রথম গর্ত্তটির সম্মুখেই লক্ষণ পূর্ব্বক অগ্নি প্রণয়ন করিবে এবং যে লক্ষণদ্বয়ে অগ্নি আহৃত হইবে, উহা সেই গর্ত্তগুলির অনতিদূরে অপর পার্শ্বে রাখিয়া দিবে। ১০,১১

সকৃদাচ্ছিন্নং দর্ভমুষ্টিংস্তৃণোতি কর্ষূশ্চ পূর্বোপক্রমাঃ। ১২,১৩

'আচ্ছিন্ন' ঈষচ্ছিন্নং কিঞ্চিন্মূলচ্ছিন্নং 'দর্ভমুষ্টিম্' 'সকৃৎ' একবারং 'স্তৃণোতি' স্তৃণুয়াৎ, অগ্নেরন্তর্দিক্ষু। 'চ' অপি 'পূর্বোপক্রমাঃ কর্ষূঃ' স্তৃণুয়াদেব। ১২,১৩

মূল ভাগে কিঞ্চিৎ ছিন্ন কুশামুষ্টি একবারেই অগ্নির চতুর্দ্দিকে ছড়াইয়া দিবে এবং পূর্ব্বাদিক্রমে সেই গর্ত্তগুলিও তাহাতে আস্তৃত করিবে। ১২,১৩

পশ্চাৎ কর্ষূণাংস্তরং মাস্তারয়েদ্দক্ষিণাগ্রৈঃ কুশৈর্দক্ষিণাপ্রবণম্। ১৪

'কর্ষূণাং' গর্ত্তানাং 'পশ্চাৎ' 'দক্ষিণাগ্রৈঃ কুশৈঃ' 'দক্ষিণাপ্রবণম্' 'স্তরণম্' 'আস্তারয়েৎ'। ১৪

ঐ গর্ত্তত্রয়ের পশ্চাদ্ভাগে দক্ষিণাগ্র কতিপয় কুশার দ্বারা দক্ষিণা-প্রবণ স্বরূপে স্তরাস্তরণ করিবে। ১৪

তস্মিন্নোপদধ্যাসন। ১৫

'तत्र' कर्षूणां पश्चादेव 'वृषीं' काष्ठासनं 'च' 'उपदध्यात्' स्थापयेदिति। १५

সেই স্থলেই বৃষীও (পীঁড়ি) স্থাপন করিবে। ১৫

अस्मा आहरन्त्येकैकशः सव्यं बाहु मनु चरुस्थाल्यौ मेक्षणे कंसं दर्वी मुदक मिति। १६

'अस्मै' अस्य यजमानस्य 'सव्यं बाहुम् अनु' लक्षीकृत्य वामभागे इति यावत् 'चरुस्थाल्यौ' मांसौदनयोः 'मेक्षणे' चरुा-व्यावर्त्तनसाधने 'कंसम्' अन्नाधारभूतं कांस्यपात्रम् 'दर्वीम्' परिवेशनसाधनम्, 'उदकम्' च 'एकैकशः' क्रमात् 'आह-रन्ति' आहृत्य स्थापयेयुः। १६

এই যজমানের বামভাগে মাংস ও চরুর হাঁড়িদ্বয়, এবং উহাদের হাতাদ্বয়, কাংস্যপাত্র, পরিবেশনের হাতা ও জল আহৃত হইয়া রক্ষিত থাকিবে। ১৬

पत्नी बर्हिषि शिलां निधाय स्थगरं पिनष्टि तस्या-स्त्वैवाञ्जनं निघृष्य तिस्रो दर्भपिञ्जूलीरञ्जति सव्यन्तरा-स्तैलञ्चोपकल्पयेत् क्षौमदशाञ्च। १७—२०

'पत्नी' यजमानस्य, 'बर्हिषि' कुशोपरि 'शिलां' पेषणा-धारभूतां 'निधाय' संस्थाप्य, तत्र 'स्थगरं' चन्दनादिकं गन्ध-द्रव्यं 'पिनष्टि' पेषणं कुर्यात्। किञ्च 'तस्याम्' एव शिलायाम्

'अञ्जनं' सौवीरं 'निघृष्य' घर्षयित्वा तेन 'तिस्रः दर्भपिञ्जूलीः' 'व्यन्तराः' अन्तरः पुनःपुनरवकाशः, तत्सहिताः कृत्वा 'अञ्जति' अञ्जेत्। 'च' अपि 'तैलम्' 'उपकल्पयेत्' करतल-मर्द्दनादिना पेषणेनैव वा तिलानाम्। 'क्षौमदशां' क्षुमनिर्मित-वसनस्य 'दशां' प्रान्तस्थितदशास्थसूत्रम् 'च' अपि 'उपकल्पयेत्' क्षौमवसनप्रान्ततो निष्काश्य रक्षेत्। १७—२०

যজমান পত্নী, পাতিত কুশাসমূহের উপরি শিলা রাখিয়া তাহাতে স্থগর (চন্দ্রনাদি) পেষণ করিবে। এবং তাহাতেই অঞ্জন ঘষিয়া [সেই অঞ্জন দ্বারা তিনটি দর্ভপিঞ্জূলী, ব্যন্তরা করিয়া অর্থাৎ কিঞ্চিৎ কিঞ্চিৎ ফাঁক রাখিয়া (সজারুর কাঁটার ন্যায়) রঙ্গাইবে। সেই শিলাতেই তৈলও সম্পাদন করিবে এবং রেশমী বস্ত্রের দশী হইতে সূত্র নিষ্কাশন করিয়াও রাখিবে। ১৭—২০.

शुचौ देशे ब्राह्मणाननिन्द्यानयुग्मानुदङ्मुखानुप-वेश्य दर्भान् प्रदायोदकपूर्वं तिलोदकं ददाति पितु-र्नाम गृहीत्वासावेतत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वा मनु याꣳश्च त्वं मनु तस्मै ते स्वधेति। २१

'शुचौ देशे' पवित्रे स्थाने (कर्षूणां 'दक्षिणत एव; यथा च तेषां मध्यत एव कर्षूपिण्डाः स्युः) 'अनिन्द्यान्' पाङ्क्तेयान्, 'अयुग्मान्' त्रीन् 'ब्राह्मणान्' 'उदङ्मुखान्' 'उपवेश्य' तेभ्यो

'দর্ভান্' আসনার্থং 'প্রদায়', 'পিতুঃ' স্বস্য 'নাম' 'গৃহীত্বা' "অসাবেতত্তে"—ইত্যাদিমন্ত্রেণ 'উদকপূর্বং' উদপ্রদানপূর্বম্, 'তিলোদকম্' তিলৈর্মিশ্রিত মুদকং 'দদাতি' দদ্যাৎ। ২১

সেই তিনটি গর্ত্তের দক্ষিণে কুশাসনে পাঁক্তেয় ব্রাহ্মণ-ত্রয়কে উত্তরাভিমুখে বসাইয়া স্বীয় পিতার নামোচ্চারণ করত তাঁহাদের এক জনার হস্তে প্রথমে কিঞ্চিৎ জল দিয়া তৎপরে "অসাবেতত্তে"—ইত্যাদি মন্ত্র পাঠ করত তিলমিশ্র উদক দান করিবে। ২১

অপ উপস্পৃশ্যৈব মেবেতরয়োঃ। ২২

'ইতরয়োঃ' স্বপিতামহপ্রপিতামহয়োঃ প্রতিনিধিব্রাহ্মণয়োঃ অপি 'এব মেব' উদকপূর্বং তিলোদকদানম্, পরম্ 'অপ উপস্পৃশ্য' জলস্পর্শনং কৃত্বা। একস্মৈ ব্রাহ্মণায় স্বপিতৃনামোচ্চারণপূর্বক মুদকদানং ত দনু তিলোদকদানঞ্চ কৃত্বা ততো জলস্পর্শেন হস্তধৌতিং কৃত্বৈবাপরস্মৈ দ্বিতীয়ব্রাহ্মণায় স্বপিতামহনামোচ্চারণপূর্বক মুদকদানং ত দনু তিলোদকদানঞ্চ প্রকল্প্য ততঃ পুনরপি জলস্পর্শং প্রকল্প্য তৃতীয়ব্রাহ্মণায় স্বপ্রপিতামহনামোচ্চারণপূর্বক মুদকদানং ত দনু তিলোদকদানঞ্চ কুর্যা-দিতি। ২২

পিতামহ ও প্রপিতামহের প্রতিনিধি স্বরূপে অপর ব্রাহ্মণ দুইটিকেও ঐরূপ জল দান পূর্ব্বক তিলজল দান

করিবে পরং একজনাকে দিয়া অপরকে দি'বার সময়ে হস্ত ধৌত করিতে হইবে। ২২

तथा गन्धान्। २३

'गन्धान्' अपि तेभ्यः 'तथा' एव दद्यात्। २३

গন্ধাদিও সেইরূপেই তাঁহাদিগকে প্রদান করিবে। ২৩

अग्नौ करिष्यामीत्यामन्त्रणं होष्यतः। २४

'होष्यतः' होमं करिष्यतो यजमानस्य "अग्नौ करिष्यामि" —'इति' उक्त्वा 'आमन्त्रणं' कर्त्तव्य मिति। २४

হোম করিবার পূর্ব্বেই যজমান, সেই ব্রাহ্মণত্রয়কে জিজ্ঞাসাকরিবে,—'অগ্নিতে পিতৃগণের অর্চ্চনা করিব ?'। ২৪

कुर्वित्युक्ते कांसे चरू समवदाय मेक्षणेनोपघातं जुहुयात् स्वाहा सोमाय पितृमत इति पूर्वांस्वाहाग्नये कव्यवाहनायेत्युत्तराम्। २५ ॥ २ ॥

तैः आमन्त्रितब्राह्मणैः "कुरु"—'इति' 'उक्ते' होमकरणे प्रवृत्तो यजमानः 'कांसे' कांस्यपात्रे 'चरू' ओदनचरुं मांसचरुञ्च 'समवदाय' एकीकृत्य 'मेक्षणेन' तदीयं किञ्चिद् गृहीत्वा 'उपघातं जुहुयात्' उपघातनामहवनं यागारम्भसूचकं होमं कुर्यात्। तत्र 'पूर्वाम्' आहुतिं "स्वाहा सोमाय पितृमते"—

इति, 'उत्तराम्' आहुतिं "स्वाहाग्नये कव्यवाहनाय"—
'इति' । २५ ॥ २ ॥

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयखण्डस्य
व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम् ॥ ४ । २ ॥

সেই জিজ্ঞাসিত ব্রাহ্মণগণ, এক বাক্যে 'কর' বলিলে কাংস্য পাত্রে মাংসচরু ও ওদনচরু, উভয় চরুই একত্র গ্রহণ করিয়া তাহার কিঞ্চিদংশ মেক্ষণের দ্বারা লইয়া উপঘাত হোম* করিবে। তন্মধ্যে "স্বাহা সোমায় পিতৃ-মতে (ম০ ব্রা০ ২,৩,১)"—এই মন্ত্রে প্রথম আহুতি প্রদত্ত হইবে এবং "স্বাহাগ্নয়ে কব্যবাহনায় (ম০ ব্রা০ ২,৩,২)"—এই মন্ত্রে দ্বিতীয় আহুতি প্রদত্ত হইবে। ২৫ ॥ ২ ॥

চতুর্থ অধ্যায়ের দ্বিতীয় খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ৪,২

अत ऊर्द्ध्वं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कार्य्यम् । १

---

* প্রারম্ভ সূচক হোমকে উপঘাত হোম কহে। (১প্র ৮খ০ ২-৪ সূত্র) এতাবৎপর্য্যন্ত অষ্টক্য কার্য্যের আরম্ভ হইল।

'অতঃ ঊর্দ্ধম্' ইত আরভ্য অন্বষ্টক্যসমাপ্তিং যাবত্। 'প্রাচীনাবীতিনা' দক্ষিণস্কন্ধেন উপবীতং হৃত্বা, 'বাগ্যতেন' নিয়তবাগ্ ভূত্বা 'অন্যম্' এতদন্বষ্টক্যং নাম কার্য্যমিতি। ১

ইহার পর হইতে অন্বষ্টক্য কার্য্য সমাপ্তি পর্য্যন্ত যে যে ক্রিয়া করিতে হইবে, তাহা প্রাচীনাবীতি হইয়া* করিবে এবং তৎকালে প্রয়োজনাতিরিক্ত বাক্য ব্যবহার করিবে না। ১

সব্যেন পাণিনা দর্ভপিঞ্জূলীং গৃহীত্বা দক্ষিণায়াং লেখা মুল্লিখেদপহতা অসুরা ইতি। ২

'সব্যেন' বামেন 'পাণিনা' 'দর্ভপিঞ্জূলীং' স্তরাত্ 'গৃহীত্বা' দক্ষিণে পাণৌ "অপহতা অসুরা (ম০ ব্রা০ ২,৩,৩)"—'ইতি মন্ত্রেণ 'দক্ষিণায়াং লেখাম্' তয়ৈব পিঞ্জূল্যা 'উল্লিখেত্' তাস্ত কর্ষূষ্বিতি। ২

বাম হস্তে স্তর হইতে একটি দর্ভপিঞ্জুলি টানিয়া লইয়া দক্ষিণ হস্তে গ্রহণকরত তদ্দ্বারা "অপহতা অসুরা (ম০ ব্রা০ ২,৩,৩),—এই মন্ত্রে সেই তিনটি কর্ষূর মধ্যেই ক্রমে দক্ষিণাভিমুখী রেখাপাত করিবে। ২

---

* ১৪পৃ০ ৩য় ও ৪ র্থ সূত্র দেখ।

सव्येनैव पाणिनोल्मूकं गृहीत्वा दक्षिणार्द्धे कर्षूणां निदध्याद्ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना इति । ३

'सव्येन एव पाणिना' 'उल्मूकं' ज्वलदग्निं 'गृहीत्वा' आनीय दक्षिणे पाणौ 'कर्षूणां' तासां मध्ये 'दक्षिणार्द्धे' (तथाच रेखाप्रान्तमुखे इति फलितम्) "ये रूपाणि (म० ब्रा० २,३,४)"—इति मन्त्रं सर्वत्रैव पठन् तं हस्तस्थ मुल्मूकं 'निदध्यात्' स्थापयेत् । ३

বাম হস্তেই উল্মুক লইয়া দক্ষিণ হস্তে করিয়া সেই কর্ষূগুলির মধ্যে দক্ষিণার্দ্ধে অর্থাৎ রেখাপাতের অগ্রভাগে "যে রূপাণি (ম০ ব্রা০ ২,৩,৪)"—এই মন্ত্রটি পাঠ করত স্থাপন করিবে। ৩

अथ पितॄनावाहयत्येत पितरः सोम्यास इति । ४

'अथ' अनन्तरम् । तत्रैव "एत पितरः सोम्यासः (म० ब्रा० २,३,५)"—'इति' 'पितॄन्' पितृपितामहप्रपितामहान् यथाक्रमेण 'आवाहयति' आवाहयेदित्यर्थः ।

অনন্তর সেই কর্ষূত্রয়ে এককালেই পিতা, পিতামহ ও প্রপিতামহ;—এই তিন ব্যক্তির, "এত পিতরঃ! (ম০ ব্রা০ ২,৩,৫)"—মন্ত্র পাঠানুসারে আবাহন করিবে। ৪

अथोदपात्रान् कर्षूषु निदध्यात् । ५

'अथ' आवाहनानन्तरम्, 'कर्षूषु' 'उदपात्रान्' त्रीन् एकैकक्रमेण 'निदध्यात्' स्थापयेदिति । ५

তদনন্তর সেই কর্ষূ গুলিতে এক একটী জলপাত্র স্থাপন করিবে। ৫

सव्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वावसलवि पूर्वस्यां कर्ष्वां दर्भेषु निनयेत् पितुर्नाम गृहीत्वासाववनेनिक्ष्व ये चात्र त्वा मनु यांश्च त्व मनु तस्मै ते स्वधेति । ६

'सव्येन एव पाणिना' 'उदपात्रं' इतः पूर्वमेव स्थापित मुदकपात्रं 'गृहीत्वा', तदुदकपात्रस्थं जलम् 'अवसलवि' दक्षिणहस्तवृद्धाङ्गुष्ठमूलेन पितृतीर्थेण यथा 'पितुर्नाम गृहीत्वा' स्वपितृनामग्रहणपूर्वकं "असाववनेनिक्ष्व"—इति मन्त्रं पठन् 'पूर्वस्यां कर्ष्वां' पातिता ये दर्भाः, तेषु 'दर्भेषु' 'निनयेत्' अवहृतं पितरं प्रापयेदिति । ६

বাম হস্তের দ্বারাই সেই কর্ষূ সমীপে স্থাপিত জলপাত্র গ্রহণ করিয়া দক্ষিণ হস্তের বৃদ্ধাঙ্গুষ্ঠ-মূল-পথে জল ঢালিয়া সেই জল, পিতৃনাম গ্রহণ পূর্ব্বক 'অসৌ অবনেনিক্ষ্ব'—ইত্যাদি মন্ত্র পাঠ করিয়া পূর্ব্ব-কর্ষূ-পাতিত দর্ভে আহূত স্বীয় পিতাকে প্রাপ্ত করাইবে ;—ইহাকেই নিনয়ন কহে। ৬

अप उपस्पृश्यैव मेवेतरयोः । ७

'इतरयोः' पितामहप्रपितामहयोरर्थयोरपि निनयनम् 'एव मेव' कार्यम् अपरयोः कर्ष्वोर्यथाक्रमेणेति । तत्र च प्रतिवारम् अप उपस्पर्शनं कर्त्तव्य मिति । ७

পিতামহ ও প্রপিতামহের উদ্দেশেও এই রূপেই নিনয়ন করিবে পরং প্রতিবারই জলস্পর্শ করিতে হইবে অর্থাৎ পিতৃনিনয়নের পরে হস্তপ্রক্ষালণ করিয়া পিতামহ-নিনয়ন করিতে হইবে পুনশ্চ হস্তপ্রক্ষালণ করিয়া প্রপিতামহের জন্য নিনয়ন করিবে । ৭

सव्येनैव पाणिना दर्वीं गृहीत्वा सन्नीतात् तृतीय-मात्र मवदायावसलवि पूर्वस्यां कर्ष्वां दर्भेषु निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वासावेष ते पिण्डो ये चात्र त्वा मनु याꣳश्च त्व मनु तस्मै ते स्वधेत्यप उपस्पृश्यैव मेवेतरयोः । ८, ९

यथा पूर्वं निनयनं कृतम्, तथैव तिसृष्वेव कर्षूषु पिण्ड दानञ्च कार्यं मिति फलितार्थः । अत्र मन्त्रे "असावेष ते पिण्डः"—इत्येव विशेषः । पूर्वस्यामिति 'दर्वीम्' । 'सन्नीतात्' पूर्वं कांस्यपात्रे ओदनचरुर्मांसचरुश्च सन्नीतः, तस्मात् । 'तृतीय-मात्रम्' एकतृतीयांश मिति । ८, ९

পূর্ব্বগৃহীত কাংস্য পাত্রস্থ মিশ্রিত চরু* দর্বীর দ্বারা কাটিয়া তিন ভাগ করিয়া ঐকৈকক্রমে কর্ষূত্রয়ে (মধ্যে২ হাত ধুইয়া) দর্ভোপরি স্বীয় পিতাদির নাম গ্রহণ করত "অসাবেষ তে পিণ্ডঃ"—এই মন্ত্রে যথাক্রমে তিনটি পিণ্ড-দান করিবে। ৮, ৯

यदि नामानि न विद्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथि-वीषद्भ्य इति प्रथमं पिण्डं निदध्यात् स्वधा पितृभ्यो-ऽन्तरिक्षसद्भ्य इति द्वितीयꣳस्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्य इति तृतीयम्। १०

'यदि' 'नामानि' पित्रादीनाम्, 'न विद्यात्'? तर्हि 'प्रथमं पिण्डं', "स्वधा०"—'इति' मन्त्रेण 'निदध्यात्' तत्र कर्षूमध्ये पूर्ववदित्येव ;—'द्वितीयं' पिण्डं "स्वधा०"—'इति' मन्त्रेण निदध्यादित्येव ;—'तृतीयं' पिण्डं "स्वधा०"—इति मन्त्रेण निदध्यादित्येव। १०

যদি পিতাদির নাম অবিজ্ঞাত থাকে, তবে প্রথম পিণ্ড, পৃথিবীস্থায়ী পিতৃগণের উদ্দেশে, দ্বিতীয় পিণ্ড অন্তরীক্ষস্থায়ী

* গত দ্বিতীয় খণ্ডের ১৫শ সূত্র দেখ

পিতৃগণের উদ্দেশে এবং তৃতীয় পিণ্ডটি দ্যুলোকগত পিতৃগণের উদ্দেশে, সেই সেই কর্ষূ মধ্যেই পূর্ব্ব কথিতানুসারেই স্থাপিত হইবে। ১০

निधाय जपत्यत्र पितरो मादयध्वं यथाभाग मावृषायध्व मित्यपर्यावृत्त्य। ११

पिण्डान् त्रीनेव तिसृषु कर्षूषु यथोपदिष्टं 'निधाय' 'अपर्यावृत्य' पर्यावर्त्तनं वर्जयित्वा एकत्रैव स्थितो यजमानः "अत्र पितरः (म० ब्रा० २,३,६)"—'इति' मन्त्रं 'जपति' जपेदिति। ११

সেই গর্ত্তত্রয়ে পিণ্ডত্রয় পূর্ব্বোক্তরীতিতে স্থাপন করণানন্তর যজমান একস্থানে বসিয়াই* "অত্র পিতরঃ (ম০ ব্রা০ ২,৩৬)"—এই মন্ত্র পাঠ করিবে। ১১

पुरोच्छ्वासादभिपर्यावर्त्तमानो जपेदमी मदन्त पितरो यथाभाग मा वृषायिषतेति। १२

'उच्छ्वासात्' नासिकया श्वासत्यागात् 'पुरा' प्रागेव 'अभिपर्यावर्त्तमानः' तिस्रः कर्षूः अभिव्याप्य 'परि' सर्वतः (अनुक्र-

---

* অর্থাৎ প্রত্যেক গর্ত্তের নিকটে গিয়া মন্ত্র পাঠ করিতে হইবে না।

ष्फेनेति भाव) 'आवर्त्तमानः' आवर्त्तनं कुर्वाणो यजमानः "अमी मदन्त (म० ब्रा० २,३,७)"—'इति' जपेत् अभिपर्यावर्त्तनश्चैतद्वामत एव पैत्रे सव्यस्यैव सर्वत्र विधानात् । १२

উচ্ছ্বাসের পূর্ব্বেই অর্থাৎ একনিঃশ্বাসেই সমগতিতে বামাবর্ত্তে গর্ত্তগুলি ঘুরিয়া আসিবে এবং তৎকালেই "অমী মদন্ত (ম০ ব্রা০ ২,৩,৭)"—এই মন্ত্র পাঠ করিবে। ১২

सव्येनैव पाणिना दर्भपिञ्जूलीं गृहीत्वावसलवि पूर्वस्यां कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वासावेतत्त आञ्जनं ये चात्र त्वा मनु याꣳश्च त्व मनु तस्मै ते स्वधेत्यप उपस्पृश्यैव मेवेतरयोः । १३,१४

यथा पूर्वं निनयनं पिण्डदानञ्च कृतम्, तथैव 'दर्भपिञ्जूलीं' पत्नया सौवीराञ्जनेनाक्तां स्थितां क्रमतोऽप उपस्पृश्य पिण्डानामुपरि दद्यादिति । तदत्र मन्त्रे "असावेतत्त आञ्जनम्"—इत्येव विशेषः । १३,१४

বাম হস্তেই সেই অঞ্জনাক্ত দর্ভ-পিঞ্জূলীত্রয়* লইয়া দক্ষিণ হস্তের বৃদ্ধাঙ্গুষ্ঠমূল পথে পূর্ব্বাদি গর্ত্তক্রমে স্থিত পিণ্ডত্রয়ের

---

* ২য় কণ্ডিকার ১৭—২০ সূত্র দেখ।

উপরি একৈকক্রমে, "অসাবেতৎ ত আঞ্জনম্"—এই মন্ত্র পাঠ করত প্রদান করিবে এবং প্রথম ও দ্বিতীয় পিণ্ডে পিঞ্জূলী-দানানন্তর এক একবার হাত ধুইবে। ১৩, ১৪

तथा तैलं तथा सुरभि। १५,१६

'तथा' पिञ्जूलीदानोक्तप्रकारेणैव 'तैलं' पत्न्यापादितं तेनैव मन्त्रेण तास्वेव कर्षूषु दद्यात्। किञ्च 'तथा' तेनैव प्रकारेण 'सुरभि पत्न्या' पिष्टं स्थगरं तेनैव मन्त्रेण तास्वेव कर्षूषु दद्यात्। परमुभयत्रैव "असावेतत्ते तैलम्"—इति, "असावेतत्ते सुरभि"—इति चोहनं कर्त्तव्य मेव। १५,१६

তৎপরে ঐ পিঞ্জূলী-দান অনুসারেই ঐ মন্ত্রেই তত্তদুপরি (পত্নী কর্ত্তৃক পূর্ব্বেই সম্পাদিত) তৈল এবং সুগন্ধি (চন্দনাদি) প্রদান করিবে। বিশেষত মন্ত্রে 'আঞ্জন' শব্দের পরিবর্ত্তে 'তৈল' ও 'সুরভি' শব্দ ব্যবহৃত হইবে। ১৫,১৬

अथ निह्नुते पूर्वस्यां कर्ष्वां दक्षिणोत्तानौ पाणी कृत्वा नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः शूषायेति मध्यमायांसव्योत्तानौ नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो रसायेत्युत्तमायां दक्षिणो-

त्तानौ नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो मन्यव इत्यथाञ्जलिकृतो जपति नमो वः पितरः पितरो नमो व इति । १७—२१

'अथ' सुरभिदानानन्तरं 'निह्नुते' निह्नवनं नमस्करणं कार्य्यमिति । तत्र 'पूर्वस्याम्' 'उत्तमायां' च 'कर्षां' 'दक्षिणोत्तानौ' 'पाणी' 'कृत्वा', 'मध्यमायां' तु 'सव्योत्तानौ' पाणी कृत्वा, ततो तिसृष्वेव कर्षूष्वेकदैव 'अञ्जलिकृतः' 'जपति' जपेत् यथाक्रमेण चतुरो मन्त्रान् "नमो वः (म॰ ब्रा॰ २,३,८—११)" —इत्यादिकानिति । १७—२१

অনন্তর প্রথম পিণ্ডে দক্ষিণোত্তান পাণিদ্বয়ে*, তৎপরে মধ্যম পিণ্ডে বামোত্তান পাণিদ্বয়ে†, তৎপরে শেষ পিণ্ডে পুনশ্চ দক্ষিণোত্তান পাণিদ্বয়ে সর্ব্বশেষে সমস্ত পিণ্ড লক্ষ্য করিয়া অঞ্জলি পূর্ব্বক "নমো বঃ (ম॰ ব্রা॰ ২,৩,৮—১১)"—ইত্যাদি মন্ত্রচতুষ্টয়ে যথাক্রমে চারিটি নমস্কার করিবে। ১৭—২১

गृहानवेक्षते गृहान् नः पितरो दत्तेति । २२

---

* অর্থাৎ দক্ষিণ করতল উর্দ্ধ মুখ (চিত) থাকিবে এবং তদুপরি বাম করতল অধোমুখে (উপুড়) থাকিবে।

† অর্থাৎ বাম করতল উর্দ্ধমুখ ও তদুপরি দক্ষিণ করতল অধোমুখ।

ततः 'गृहान्' स्वगृहिणीम् 'अवेक्षते' अवेक्षेत; "गृहान् नः (म० ब्रा० २,३,१२)"—'इति' मन्त्रं पठन्निति। २२

অনন্তর "গৃহান্ নঃ (ম০ ব্রা০ ২,৩,১২)"—এই মন্ত্র পাঠ করত গৃহিণীকে অবলোকন করিবে। ২২

पिण्डानवेक्षते सदो वः पितरो देष्मेति। २३

ततः "सदो वः (म० ब्रा० २,३,१३)"—'इति' मन्त्रं पठन् 'पिण्डान्' तानेव 'अवेक्षते' अवेक्षेतेति। २३

তদনন্তর "সদো বঃ পিতরো (ম০ ব্রা০ ২,৩,১৪)"—এই মন্ত্র পাঠ করিয়া পিণ্ডগুলি অবলোকন করিবে। ২৩

सव्येनैव पाणिना सूत्रतन्तुं गृहीत्वावसलवि पूर्वस्यां कर्ष्वां पिंडे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वा-सावेतत्ते वासो ये चात्र त्वा मनु याꣳश्च त्व मनु तस्मै ते स्वधेत्यप उपस्पृश्यैव मेवेतरयोः। २४, २५

पत्न्या सम्पादिता क्षौमदशा, तत एव एकैकं 'सूत्रतन्तुं' 'गृहीत्वा' पूर्वादिषु कर्षूषु क्रमात् पित्रादिनामग्रहणपूर्वकं निदध्यात्। मन्त्रे तु "असावेतत् ते वासः"—इत्येव विशेषः। अत्रापि द्वितीयतृतीययोरप उपस्पर्शनं कार्यं मेव। २४, २५

পত্নী কর্ত্তৃক সম্পাদিত সেই রেশমী বস্ত্রের দশী হইতে এক এক খেই সূত্র লইয়া পূর্ব্বাদি গর্ত্ত ক্রমে পিতাদির নামোচ্চারণ পূর্ব্বক "এই তোমার বাস (মং ব্রাং ২,৩, ১৪)"—ইত্যাদি মন্ত্রে পিণ্ডগুলির উপরে প্রদান করিবে। ২৪,২৪

सव्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वावसलवि पिंडान् परिषिञ्चेदूर्जं वहन्तीरिति । २६

'उदपात्र' पूर्व मेव स्थापितं तद् 'सव्येनैव पाणिना गृहीत्वा' 'अवसलवि' पितृतीर्थेन "ऊर्जं वहन्ती: (म० ब्रा० २,३,१५)" —'इति' मन्त्रेण 'पिण्डान्' त्रीन् एकदैव 'परिषिञ्चेत्' । २६

পূর্ব্ব-স্থাপিত সেই জলপাত্র, বাম হস্তেই লইয়া পূর্ব্ব-বৎ পিতৃতীর্থ পথই এককালে তিনটি পিণ্ডেই "ঊর্জ্জং বহন্তীং (মং ব্রাং ২,৩,১৫)"—এই মন্ত্রে পরিষিঞ্চন করিবে। ২৬

मध्यमं पिंडं पत्नी पुत्रकामा प्राश्नीयादाधत्त पितरो गर्भ मिति । २७

'पुत्रकामा पत्नी' "आधत्त (म० ब्रा० २,३,१६)"— 'इति' मन्त्रं पठती 'मध्यमं पिण्डम्' समग्रं तदीयं किञ्चिदंशं वा 'प्राश्नीयात्' । २७

পুত্রাভিলাষ থাকিলে, পত্নী “আধত্ত (ম০ ব্রা০ ২,৩, ১৬)”—এই মন্ত্র পাঠ করত মধ্যম পিণ্ডটি সমস্তই অথবা কিঞ্চিদংশ ভক্ষণ করিবে। ২৭

यो वा तेषां ब्राह्मणाना मुच्छिष्टभाक् स्यात् । २८

'उच्छिष्टभाक्' दौहित्रः श्रद्धासमन्वितश्च । प्राश्नीयादित्येव । २८

সেই ব্রাহ্মণগণের যে কেহ উচ্ছিষ্টভাক্ * তিনিও ঐ ঐ পিণ্ড সমস্ত অথবা কিঞ্চিদংশ ভক্ষণ করিতে পারেন। ২৮

अभून्नो दूतो हविषो जातवेदा इत्युल्मुक मग्नि- रभ्युक्ष्य दग्धं पात्राणि प्रक्षाल्य प्रत्यतिहारयेत् । २९

“अभून्नो (म० ब्रा० २,२,१६)”—'इति' मन्त्रं पठन् 'उल्मुकं' कर्षूदक्षिणार्द्धे स्थापितम् 'अग्निः' 'अभ्युक्ष्य' तदीयेनैव भस्मना 'दग्धं' यथा स्यात् तथा 'पात्राणि' चरुस्थाल्यादीनि 'प्रक्षाल्य' 'प्रत्यतिहारयेत्' आनयेत् मिथ्यादिनेति । २९

---

* দৌহিত্র এবং শ্রদ্ধাবান্।

"অভূন্নো (ম০ ব্রা০ ২,৩ ১৭)"—এই মন্ত্র পাঠকরত গর্ত্ত গুলির দক্ষিণপার্শ্বে রক্ষিত উল্মুকে * জলসিঞ্চন করিয়া সেই ভস্মে চরুস্থালী পাত্রগুলি প্রক্ষালিত করাইয়া আনিবে। ২৯

(২) অন্বষ্টক্য অর্থাৎ মাংসাষ্টকা-শ্রাদ্ধ সমাপ্ত।

অপ্সু পিণ্ডান্‌সাদয়েত্‌ প্রণীতে বাগ্নৌ ব্রাহ্মণং বা ভোজয়েদ্‌ গবে বা দদ্যাদ্‌। ৩০—৩৩

তান্‌ স্ত্রীণৈব 'পিণ্ডান্‌' ভুক্তশেষান্‌ বা পিণ্ডাংশান্‌ 'অপ্সু' নদ্যাদিষু 'সাদয়েত্‌' নিক্ষিপেত্‌। 'বা' অথবা 'প্রণীতে অগ্নৌ' তত্রৈব সাদয়েদিত্যেব, 'বা' অথবা 'ব্রাহ্মণং' যং কমপি ক্ষুধাতুরং 'ভোজয়েত্‌'। 'বা' অথবা 'গবে' যস্মৈ কস্মৈ চিদ্‌ দদ্যাদিতি সমাপ্ত মন্বষ্টক্যম্‌। ৩০—৩৩

সেই সমস্ত পিণ্ডই জলে ফেলিয়া দিবে অথবা সেই অগ্নিতেই দিবে কিংবা কোন ক্ষুধাতুর ব্রাহ্মণকে ভোজন করাইবে, কোন গাভীকে খাওয়াইতেও পারে। ৩০—৩৩

শ্রাদ্ধপ্রসঙ্গাত্‌ বৃদ্ধ্যাদিষু বিশেষ মুপদিশতি ;—

বৃদ্ধিপূর্ত্তেষু যুগ্মানাশয়েত্‌ প্রদক্ষিণ মুপচারঃ। ৩৪, ৩৫,

---

* ৩২০ পৃষ্ঠাতে তৃতীয় সূত্র দেখ।

বৃদ্ধিঃ শরীরবৃদ্ধ্যনুসারেণ সংস্কারা অন্নপ্রাশনাদিকা, পূর্ত্তাস্তু বাপীকূপতড়াগাদয়ঃ, তেষ্বপি কর্ত্তব্যেষু তত্তৎকালেষু প্রাগেব অন্বষ্টক্যবৎ পিতৃপূজনং কর্ত্তব্য মিতি। বিশেষস্তু তেষু 'যুগ্মান্' ব্রাহ্মণান্ 'আশয়েৎ'; ইহ তু 'অযুগ্মান্'—ইত্যুক্তম্ (২১৫পৃ০ ১৪ পং০)। কিঞ্চ ইহোপচারে 'প্রসব্যম্' ইত্যুক্তম্ (২১১ পৃ০ ১২ প০); বৃদ্ধ্যাদিষু তু 'প্রদক্ষিণম্' যথা স্যাৎ তথা 'উপচারঃ' কর্ত্তব্যঃ স্মৃতি। ২৪, ২৫

বৃদ্ধি ও পূর্ত্ত * উপলক্ষে পিতৃলোকের অর্চ্চনা কালেও পূর্ব্বোক্ত অনুষ্ঠান সমস্ত করিতে হইবে। বিশেষত—অন্বষ্টক্য কার্য্যে অযুগ্ম ব্রাহ্মণের ব্যবস্থা আছে †, এখানে যুগ্ম ব্রাহ্মণ ভোজন করাইবে এবং অন্বষ্টক্য কার্য্যে বামাবর্ত্তে চরুপাক ব্যবস্থা করা হইয়াছে ‡, এখানে দক্ষিণাবর্ত্তে চরুপাক করিতে হইবে। ৩৪,৩৫

অথ তেষু দ্রব্যাতিদেশ উচ্যতে ;—

যবৈস্তিলার্থঃ। ২৬ ॥ ২ ॥

---

* শরীর-বৃদ্ধি-অনুসারে অন্নপ্রাশন প্রভৃতি যে সংস্কার হয়, তাহাকে বৃদ্ধি কহে এবং বাপী কূপ তড়াগাদি কার্য্যকে পূর্ত্ত কহে।

† ৩১২ পৃষ্ঠাতে একবিংশ সূত্র দেখ।

‡ ৩১১ পৃষ্ঠাতে সপ্তম সূত্র দেখ।

तिलैः यः अर्थः प्रयोजनं भवेत्, यवैः अपि स एवार्थः सिद्धेद्विति। ३७॥ ३॥

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे चतुर्थप্রপাठके तृतीयस्य खण्डस्य व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम् ॥ ३॥

তিলের দ্বারা যে যে কার্য্য বিহিত হইয়াছে, যবের দ্বারাও তাহা সিদ্ধ হইবে। ৩৭ ॥ ৩ ॥

ইতি চতুর্থ অধ্যায়ের তৃতীয় খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৩ ॥

अथ पिण्डपितृयज्ञः।—

अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिंडपितृयज्ञो व्याख्यातः। १

'पिण्डपितृयज्ञः' पिण्डं शरीरम्, भस्मीभूतं तदुपलक्ष्य यत् पितृपुरुषस्यार्चनम्, तदेव कर्म पिण्डपितृयज्ञ इत्युच्यते। स च यज्ञोऽनेनैव पुरस्तादुक्तेन अन्वष्टक्यविहितेन स्थालीपाकेनैव 'व्याख्यातम्'। तत्र स्थालीपाकनियमो यथा विहितः, अत्रापि तथैवेत्यतिदेशः। १

অন্বষ্টক্য কার্য্যে স্থালীপাকের যে ব্যবস্থা করা হইয়াছে, পিণ্ডপিতৃযজ্ঞেও সেইরূপ হইবে। ১

অমাবাস্যায়াং তচ্ছ্রাদ্ধম্ । ২

'তত্' পিণ্ডপিতৃযজ্ঞ কর্ম 'শ্রাদ্ধম্'—ইত্যাচক্ষতে, 'অমা-বাস্যায়াম্' পিত্রাদিমরণানন্তরং প্রথমায়া মেব বর্ষমধ্যে যস্যাং কস্যাঞ্চিদ্বা কর্ত্তব্যম্ । ২

সেই পিণ্ডপিতৃযজ্ঞ শ্রাদ্ধ, পিত্রাদি বিয়োগের পরে প্রথম অমাবাস্যাতেই করিবে, না ঘটিলে বর্ষ মধ্যে যে কোন অমাবাস্যাতে করিবে । ২

ইতরদন্বাহার্য্যং মাসীনম্ । ২

'ইতরত্' অপর মপি শ্রাদ্ধম্, 'মাসীনম্' মাসি মাসি ক্রমেণ সংবৎসরং যাবত্ 'অন্বাহার্য্যম্' প্রথম মনু প্রথম মিব অব-হার্য্যম্ । ২

অপর একাদশ অমাবাস্যাতেও একাদশটি শ্রাদ্ধ ঐরূপ করিতে হইবে । ৩

দক্ষিণাগ্নৌ হবিষঃ সংস্করণং তত্রৈবাতিপ্রণয়ঃ । ৪,৫

আহিতাগ্নেরিতি । ৪, ৫

আহিতাগ্নি যজমানগণ এই শ্রাদ্ধীয় হবি, দক্ষিণাগ্নিতে সংস্কৃত করিবে এবং তাহাতেই পূর্ব্বোক্ত অতিপ্রণয় করিবে । ৪,৫

शालाग्नावनाहिताग्नेः । ६

अनाहिताग्नेः 'शालाग्नौ' गृह्याग्नौ एव । ६

অনাহিতাগ্নির, গৃহ্যাগ্নিতেই উহা সম্পন্ন হইবে। ৬

एका कर्षूः । ७

नात्रान्वष्टक्यवत् कर्षूत्रयमिति भावः । ७

এস্থলে অন্বষ্টক্য কার্য্যের ন্যায় কর্ষূত্রয় হইবে না প্রত্যুত একটীমাত্র কর্ষূ হইবে। ৭

तस्या दक्षिणतोऽग्नेः स्थानम् । ८

'तस्याः' कर्ष्वाः । नान्वष्टक्यवत् पूर्वत इति भावः । ८

সেই কর্ষূর দক্ষিণদিকে অগ্নির স্থান হইবে; অন্বষ্টক্যের ন্যায় কর্ষূর পূর্ব্বে হইবে না। ৮

नात्रोल्मुकनिधानं न स्तरो नाञ्जनाभ्यञ्जने न सुरभि न निष्ठीवन मुदपात्रान्तो वासस्तु निदध्यात् । ९—११

'अत्र' पितृपितृयज्ञे अन्वष्टक्यवत् 'उल्मुकनिधानं', 'स्तरः', 'अञ्जनाभ्यञ्जने', 'सुरभि' 'निष्ठीवनं' च 'न' भवति, ततश्च

'उदपात्रान्तः' एवासौ यज्ञः, 'तु' अपि अत्र 'वासः निदध्यात्' न अन्वष्टक्यवत् दशासूत्रमिति समासा प्रासङ्गिकी कथा। ९—१५

এই পিণ্ডপিতৃযজ্ঞে অন্বষ্টক্যের ন্যায় উল্মুক-নিধান, স্বস্তর, অঞ্জনাভ্যঞ্জন, সুরভি-দান ও নিহ্নবন করিতে হইবে না। সুতরাং ইহা উদপাত্রান্তই পরিসমাপ্ত হইবে এবং ইহাতে পিণ্ডে অন্বষ্টক্যবৎ সূত্র না দিয়া বস্ত্র দিতে হইবে। ৯—১৫

পিণ্ডপিতৃযজ্ঞ সমাপ্ত।

प्रकृतमनुसरति।—

माघ्या ऊर्द्ध मष्टम्यां स्थालीपाकः। १६

माघमासीयपौर्णमास्याः परस्तात् कृष्णाष्टम्यां तृतीयाष्टका शाकाष्टकाख्या कर्त्तव्या ; तत्र स्थालीपाकः पूर्ववत् पक्तव्यः। १६

মাঘী পূর্ণিমার পরে যে কৃষ্ণাষ্টমী, তাহাতেই 'শাকাষ্টকা' নামক তৃতীয় অষ্টকা করিবে এবং উহাতেও পূর্ব্ববৎ রীতিতেই স্থালীপাক পাক করিতে হইবে। ১৬

तस्य जुहुयादष्टकायै स्वाहेति जुहोति स्थालीपाकाद्गतान्यच्छाकं व्यञ्जन मन्वाहार्यम्। १७—२०

सर्वं पूर्ववत् ; विशेषतस्त्वत्र 'शाकं' नाम 'व्यञ्जनं' भोजनोपकरणम् 'अन्वाहार्य्यम्' भवेदिति शाकाष्टका। १७–२०

সেই স্থালীপাকের কিঞ্চিদংশ "অষ্টকায়ৈ স্বাহা" মন্ত্রে হোম করিবে; অপরাপর সমস্ত কার্য্যও স্থালীপাক রীতিতেই হইবে। বিশেষত ইহাতে শাক ব্যঞ্জন আহরণ করিতে হইবে। ১৭—২০

ইতি শাকাষ্টকা সমাপ্ত।

अथ वपाहोमः।—

अथ पितृदैवत्येषु पशुषु वह वपां जातवेदः पितृभ्य इति वपां जुहुयाद्देवदैवत्येषु जातवेदो वपया गच्छ देवानित्यनाम्नातेषु तथादेशं यथाष्टकायै स्वाहेति जुहोति स्थालीपाकावृतान्यत्। २१—२४

'अथ' अष्टकाविधानसमनन्तरम्। सर्व्वत्रैव 'पितृदैवत्येषु पशुषु' "वह वपाम् (म० ब्रा० २ ३,१८)"—इति मन्त्रेण,—'देवदैवत्येषु' पशुषु "जातवेदो वपया (म० ब्रा० २,३,१९)"—इति मन्त्रेण,—'अनाम्नातेषु' यत्र संज्ञप्यमानपशौ देवता 'आ' सम्यक् न म्नाता, तादृशेषु, सन्दिग्धदैवत्येषु बहुदैवतेषु वा पशुषु 'तथादेशं' तत्र तत्रैव यथा विहितं तथा विहितानुरूपेणैव मन्त्रेण—'वपां जुहुयात्'। अनाम्नातेषु मन्त्रप्रयोगदृष्टान्त दर्शयति,—'यथा' "अष्टकायै स्वाहा"—'इति' मन्त्रेण 'जु-

होति' 'अष्टकाकर्मणि' अष्टकापशोश्च बहुदेवतात्वात् विद्यमानदेवतात्वाद्वा अनाम्नातदैवतदैवतत्वम् । वपाहोमे 'अन्यत्' सर्वं 'स्थालीपाकावृता' स्थालीपाकरीत्यैव कार्यम् । २१—२४

যে কোন স্থলে পিতৃগণের উদ্দেশে পশু-হনন করিবে, তাদৃশ সর্ব্বত্রই "বহ বপাং (ম০ ব্রা০ ২,৩,১৭)"—এই মন্ত্রে বপাহোম করিবে। যে কোন স্থলে কোন দেবতার উদ্দেশে পশু-হনন করিবে, তাদৃশ সর্ব্বত্রই "জাতবেদো বপয়া (ম০ ব্রা০ ২,৩,১৮)"—এই মন্ত্রে বপাহোম করিবে। যে স্থানে কর্ত্তব্য কার্য্যের দেবতা-নির্ণয়ে সন্দেহ আছে, তাদৃশ স্থলেই বিশেষ মন্ত্র বিহিত হইতেছে, এতাদৃশ স্থলসমূহে নির্দ্দিষ্ট মন্ত্রেই বপাহোম করিবে; যেমন অষ্টকা কার্য্যে "অষ্টকায়ৈ স্বাহা" মন্ত্রই বপাহোমে ব্যবহৃত হইবে। অন্যান্য কার্য্য সমস্ত স্থালীপাক-নিয়মেই করিবে। ২১—২৪

ইতি বপাহোম বিধি।

अथ कक्षहोमं विधत्ते ।—

कक्षे प्रश्नायमाने गोलकानां मध्यमपर्णेन जुहुयादंकुसीद मिति । २५

'कक्षे प्रश्नायमाने' कक्ष तृणम्, कक्ष मिति न स्यात् भवति, तदन्यत्, बहूचे जाति इति यावत् । 'गोलकानां' पला-

मानो (?) 'मध्यमपर्णेन' "यत्कुसीदम् (म॰ ब्रा॰ २,३,१९)"— 'इति' मन्त्रेण 'जुहुयात्' । २५

যখন ঋণ বিলক্ষণ জানায়, তখন, অর্থাৎ বহুঋণ হইলে "যৎ কুসীদম্ (ম॰ ব্রা॰ ২,৩, ১৯)"—এই মন্ত্র পাঠ করত ঋণসংখ্যানুসারে মধ্যম গোলক-পত্র হোম করিবে। ২৫

ইতি ঋণহোম বিধি ।

अथातो हलाभियोगः । २६

'अथ' अनन्तरम् । 'अतः' आरभ्य 'हलाभियोगः' हल-प्रयोग उपदिश्यते इति शेषः । २६

অনন্তর, এই হইতে হলপ্রয়োগ বিধি বলা যাইতেছে। ২৬

पुण्ये नक्षत्रे स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वैताभ्यो देवताभ्यो जुहुयादिन्द्राय मरुद्भ्यः पर्जन्यायाशन्यै भगाय । २७

स्पष्टम् । २७

পুণ্য নক্ষত্র দেখিয়া অর্থাৎ কৃষির উপযুক্তকালে কৃষি-কার্য্যে প্রবৃত্ত হইয়া প্রথমত স্থালীপাক পাক করিয়া এই দেবতাগুলিকে আহুতি প্রদান করিবে;—'ইন্দ্রায় স্বাহা'

মন্ত্রে দেবরাট্ ইন্দ্রকে*, 'মরুদ্ভ্যঃ স্বাহা' মন্ত্রে মরুদ্গণকে †, 'পর্জন্যায় স্বাহা' মন্ত্রে পর্জন্যদেবকে ‡, 'অশন্যৈ স্বাহা' মন্ত্রে অশনিদেবতাকে ¶ এবং 'ভগায় স্বাহা' মন্ত্রে ভগ-দেবতাকে §। ২৭

সীতামাশামরডামনঘাঞ্চ যজেত। ২৮

সীতাদীনি চত্বারি কৃষিযজ্ঞানি চ পূজয়েৎ। ২৮

সীতা, আশা, অরড়া ও অনঘার পূজাও করিবে ‖। ২৮

* যিনি বৃত্রের (মেঘের) সহিত যুদ্ধ করিয়া, বহু অশনি-নিক্ষেপে সেই অসুরের (বলবান্ জলাধারের) দেহ খণ্ড খণ্ড করেন এবং শচীর (কর্ম্মসমস্তের) পতি; যাঁহার প্রভাবে ক্রিয়াসমস্ত সম্পন্ন হয় (সর্ব্বত্র বিদ্যমান ঐশ্বরীয় বল বিশেষ)।

† যে দেবগণ বৃত্রের সহিত যুদ্ধকালে ইন্দ্রের সহায়তা করেন এবং পরে বৃত্রদেহ খণ্ড-খণ্ডীকৃত হইলে উহা পৃথিবীতে বেগে পাতন করেন (বায়ু সমূহ)।

‡ যাহা বেদে বৃত্রাসুর নামেও পরিচিত (মেঘ)।

¶ বজ্র। বস্তুত মেঘাশ্রিত তেজমাত্রকে অশনি কহে, যাহার প্রকাশমান জ্যোতিকে বিদ্যুৎ কহা যায়।

§ ভগশব্দ ঐশ্বর্য্যবাচক এবং কৃষিই সর্ব্বপ্রকার ঐশ্বর্য্যের মূল অতএব যে দেবতার অনুগ্রহে কৃষি সুফল হয়, তাঁহাকেই 'ভগ' দেবতা কহা যায় (সূর্য্য)।

‖ সীতা প্রভৃতি চারিটিই কৃষি-যজ্ঞ।

এতা এব দেবতাঃ সীতাযজ্ঞখলযজ্ঞপ্রবপণপ্রলবন-পর্য্যয়ণেষু। ২৯

যদা 'সীতাযজ্ঞঃ' সীতায়াঃ লাঙ্গলপদ্ধতেশ্চালনম্, 'খলযজ্ঞঃ' খলে শস্যাদীনাং মর্দ্দনম্, 'প্রবপণম্' শস্যবীজানাম্, 'প্রলবনম্' পক্কানাং শস্যানাং ছেদনম্, 'পর্য্যয়ণম্' তৃণবিযুক্ত-ধান্যাদিশস্যানাং গৃহানয়নম্; অত্র সর্ব্বত্রৈব 'এতাঃ' পূর্ব্বোক্তাঃ ইন্দ্রাদয়ঃ 'এব' 'দেবতাঃ' স্মর্ত্তব্যাঃ। ২৯

যৎকালে লাঙ্গল চালাইবে, যৎকালে খলে মর্দ্দন করিবে, যৎকালে বীজ বপন করিবে, যৎকালে পক্ক শস্য সকল ছেদন করিবে এবং যৎকালে প্রস্তুত ধান্যাদি গৃহে আনয়ন করিবে; সকল সময়েই ঐ পূর্ব্বোক্ত ইন্দ্রাদি দেবতাকে স্মরণ করিবে। ২৯

ততো গৃহাগতেষু শস্যেষু—

আখুরাজস্যোৎকরেষু যজেত। ৩০

'উৎকরেষু' মূষিকাস্থানেষু 'আখুরাজস্য' 'যজেত' তত্তৃপ্ত্যর্থ-দানেন তোষয়েৎ। ৩০

পরে শস্যগুলি গৃহে স্থাপিত হইলে ইন্দুর-গর্ত্তে ও ইন্দুর-তোষের জন্য কিছু শস্য প্রদান করিবে। ৩০

तदनन्तरम्—

इन्द्राण्या: स्थालीपाकस्तस्य जुहुयादेकाष्टका तपसा तप्यमानेति। ३१,३२

इन्द्राणीदेवतातोषणाय 'स्थालीपाक:' पक्तव्य:। पक्कस्य च 'तस्य' स्थालीपाकस्य अंशं गृहीत्वा "एकाष्टका तपसा (म० ब्रा० २,३,२०)"—'इति' मन्त्रेण जुहुयात्"। ३१,३२

অনন্তর ইন্দ্রাণী * দেবতার পরিতোষার্থ স্থালীপাক পাক করিবে, ঐ পরিপক্ব স্থালীপাকের কিঞ্চিদংশ লইয়া "একাষ্টকা তপসা (ম০ ব্রা০ ২,৩,২০)"—এই মন্ত্রে আহুতি প্রদান করিবে। ৩১,৩২

स्थालीपाकावृतान्यत् स्थालीपाकावृतान्यत्। ३३ ॥ ४

'अन्यत्' सर्वं यदत्रानुपदिष्टं तत्, 'स्थालीपाकावृता' स्थालीपाकरीत्यैव कार्यम्, न तत्र कश्चिदपि विशेष इति भाव:। द्विरुक्तं खण्डसमाप्तिसूचक मिति हलाभियोग:। ३३ ॥ ४

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रपाठके तृतीयस्य खण्डस्य व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम् ॥ ४ ॥

॥ समाप्तं नित्य-नैमित्तिक-प्रकरणं ॥

---

* ইন্দ্রের অর্থাৎ অন্তর্ব্বলের সহচারিণী, অর্থাৎ শচী ক্রিয়া সমস্ত।

অপর সমস্তই পূর্ব্বোক্ত স্থালীপাক রীতিতে সম্পন্ন করিবে। ৩৩ ॥ ৪

ইতি চতুর্থ অধ্যায়ের চতুর্থখণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ৪। ৪

॥ নিত্য ও নৈমিত্তিক প্রকরণ ও সমাপ্ত * ॥

অত ঊর্দ্ধম্ কাম্যেষু পূর্ব্বেষু চৈকে। ১, ২

'অত ঊর্দ্ধম্' যত্ কিঞ্চিদ্বক্ষ্যমাণং তৎসর্ব্বমেব 'কাম্যেষু' বেদিতব্যম্। 'একে' প্রধানাঃ, গোভিলাদয়ঃ পুনরাচার্য্যাঃ বক্ষ্যমাণমপি কিঞ্চিত্ বিরূপাক্ষজপাদিকম্ 'পূর্ব্বেষু' নিত্য-নৈমিত্তিকেষু 'চ' স্বীকুর্ব্বন্তি। ১,২

ইহার পরে যাহা কিছু বলা যাইবে, তৎসমস্তই কাম্য কর্ম্ম বিষয়ে জানিবা। প্রধান আচার্য্যগণের মতে বক্ষ্যমাণ বিরূপাক্ষজপাদি কতিপয় কার্য্য, পূর্ব্বোক্ত নিত্য নৈমিত্তিক কার্য্যেও ব্যবহৃত হইবে †। ১, ২

* কর্ম্ম ত্রিবিধ—নিত্য, নৈমিত্তিক ও কাম্য। যাহা করিতেই হইবে, না করিলে পাপ, তাহাকে নিত্য কহে। যাহা কোন নিমিত্তানুসারে করিতে হয়; না করিলে সেই উত্থিত নিমিত্ত নির্দ্দোষ হয় না, তাহাই নৈমিত্তিক। কোন কামনা সিদ্ধির জন্য যাহা করা যায়, তাহাকেই কাম্য কহে; কাম্য কর্ম্ম করা না করা, ইচ্ছার উপর নির্ভর করে অর্থাৎ কাম্য কর্ম্ম না করিলেও কোন পাপ হয় না, ক্ষতিও নাই।

† অর্থাৎ কাম্য প্রকরণে বলা হইলেও নিত্য নৈমিত্তিক কার্য্যকালেও ব্যবহৃত হইবে।

अथ सर्वं होमपूर्वकृत्यम् ।—

पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्येदम्भूमेर्भ-
जामह इति । ३

'अग्नेः पश्चाद्' 'भूमौ' 'पाणी' स्वकीयौ 'न्यञ्चौ' आत्माभि
मुखौ वक्रौ 'प्रतिष्ठाप्य' "इदम्भूमेः (म० ब्रा० २,४,१)"—
'इति' मन्त्रं जपेदिति भूमिजपः । ३

অগ্নির পশ্চাৎ ভূমিতে, স্বীয় হস্তদ্বয়, আত্মাভিমুখ বক্র
ভাবে স্থাপিত করত "ইদং ভূমের্ভজামহে (ম০ ব্রা০ ২,৪,
১,)"—এই মন্ত্র জপ করিবে। ইহাকেই ভূমিজপ কহে। ৩

वस्वन्तं रात्रौ धन मिति दिवा । ४

'रात्रौ' भूमिजपं चेत् 'वस्वन्त' वसुपदान्तं मन्त्रं जपेत्
'दिवा' अहनि चेत् 'धनम्'—इत्यन्तं जपेदित्येव । ४

রাত্রিকালে ঐ মন্ত্রটির অন্তে 'বসু' পদ প্রয়োগ করিবে
এবং দিবসে প্রয়োগকালে উহার অন্ত্য পদটি 'ধনম্' পঠিত
হইবে। ৪

इमं स्तोम मिति तृचेन परिसमूहेत् । ५

"कृत्वाग्न्यभिमुखौ हस्तौ स्वस्थानस्थौ सुसंस्थितौ। प्रदक्षिणं तथासीनः कुर्य्यात् परिसमूहनम्"—इति कर्मप्रदीपः। तिसृणा मृचां समाहारः त्रृचः, तेन। एष च त्रृचः उ० आ० ४,१,७, १—२—३ ; म० ब्रा० २,४,२—३—४ । ५

ইমংস্তোম প্রভৃতি তিনটি মন্ত্রে পরিসমূহন * করিবে (এই মন্ত্রত্রয় উ০ আ০ 8, ১, ৭, ১—২—৩ ; এবং ম০ ব্রা০ ২, 8, ২—৩—৪) । ৫

वैरूपाक्षः पुरस्ताद्धोमानाङ्काम्येषु च प्रपदस्तपश्च तेजश्चेति। ६,७

नित्यनैमित्तिककाम्येषु सर्व्वत्रैव 'होमानां' 'पुरस्तात्' 'वैरूपाक्षः' "विरूपाक्षोऽसि (म० ब्रा० २,४,५)"—इति मन्त्रः पठितव्यः। 'काम्येषु' कर्मसु 'प्रपदश्च' "तपश्च तेजश्च (म० ब्रा० २,४,५)"—'इति' प्रपदमन्त्रोऽपि पठितव्यः। ६,७

নিত্য, নৈমিত্তিক ও কাম্য,—এ ত্রিবিধ কার্য্যেই যে কোন হোম হউক, হোমের পূর্ব্বে "বিরূপাক্ষোসি (ম০ ব্রা০ ২, 8, ৬)"—এই মন্ত্র পাঠ করিবে। কাম্য কর্ম সমস্তে "তপশ্চ (ম০ ব্রা০ ২, 8, ৫)" মন্ত্রটিও পাঠ করিবে। ৬, ৭

* ইহা পুরোহিতদের দেখিয়া শিক্ষা করিতে হয়।

जपित्वा प्राणायाम मायम्यार्थमना वैरूपाक्ष मारभ्योच्छ्वसेत् । ८

काम्येषु प्रपद्वैरूपाक्षयोरुभयोरेव जपो विहितः। तत्र प्रपद्जपानन्तरं प्राणायामः कर्त्तव्यः। "पूरककुम्भकरेचकाख्यः प्राणायामः"—इति सन्ध्यासूत्रोक्त एवात्र ग्राह्यः। तत्र पूरक-कुम्भकयोः प्रपद्मन्त्रार्थमननं कर्त्तव्यम्, रेचकारम्भत एव वैरू-पाक्षमन्त्रं जपेदिति। ८

काम्য কর্ম্ম সমস্তে প্রপদ মন্ত্র ও বৈরূপাক্ষ মন্ত্র উভয়ই পাঠ করিবার ব্যবস্থা হইতেছে, তন্মধ্যে প্রপদ মন্ত্র পাঠ করিয়া প্রাণায়াম আরম্ভ করিবে এবং ঐ প্রাণায়ামকালে পূরক ও কুম্ভকে প্রপদ মন্ত্রের অর্থ চিন্তা করিয়া রেচকানু-সারে বৈরূপাক্ষ মন্ত্র জপ করিবে। ৮

ইতি হোম-পূর্ব্বকৃত্য ব্যবস্থা।

अथ भोजननियमः।—

काम्येषु त्रिरात्राभोजनं त्रीणि वा भक्तानि। ९,१०

'काम्येषु' कर्मसु कर्त्तव्येषु 'त्रिरात्रभोजनं' कर्मारम्भादि-वसस्याव्यवहितेषु पूर्वेषु त्रिषु दिवसेषु भोजनं माध्याह्निकं नैशं च न कर्त्तव्यम्। 'वा' असमर्थश्चेत् तेषु दिवसेषु 'त्रीणि' एव 'भक्तानि' भोजनानि कर्त्तव्यानि तथाच तेषु दिवसेषु

মাধ্যন্দিনং নৈশং বা একৈকমেব ভোক্তব্যম্; ন তু যথানিয়মং বারদ্বয়ম্। ৮, ১০

কাম্য কার্য্য করিবার পূর্ব্ব-দিন ত্রয় মধ্যাহ্ন ও নৈশ উভয় আহারই ত্যাগ করিবে, যদি একেবারে উভয় ভোজন ত্যাগ করিতে না পারে ত অন্তত একটী ত্যাগ করিবে অর্থাৎ দিবারাত্রে একবারমাত্র ভোজন করিবে। ৯, ১০

নিত্যপ্রযুক্তানান্তু প্রথমপ্রয়োগেষু। ১১

কঞ্চিত্ কাম মভিলক্ষ্য যত্ কর্ম দ্বিবার মনেকবারং বা ক্রিয়তে, তদেব নিত্যপ্রযুক্ত মিত্যুচ্যতে; তাদৃশানান্তু কর্মণাং 'প্রথমপ্রয়োগেষু' এব পূর্বোক্তো ভোজননিয়মঃ কর্ত্তব্যঃ, ন তু দ্বিতীয়াদিষু। ১১

যে কার্য্য, কোন একটী উদ্দেশ্য সিদ্ধির জন্য অনেক বারই করিতে হয়, তাদৃশ কার্য্যে একবার মাত্র প্রথমবার, পূর্ব্বোক্ত পূর্ব্বদিনত্রয় অভোজন বা এক-ভোজন ব্যবস্থা অর্থাৎ প্রতিবারই কার্য্যারম্ভের পূর্ব্ব দিবসত্রয় অভোজন বা এক-ভোজন করিতে হইবে না॥ ১১

উপোষ্য তু যজনীয়প্রয়োগেষু। ১২

যানি কর্ম্মাণি বহুদিনং যাবৎ প্রতিদিনং যজনীয়তয়া প্রযুজ্যন্তে, তাহ্নিষেষু 'যজনীয়প্রয়োগেষু তু' 'ভপোষ্য' প্রাতরাশা-দিকং মল্পাহার মেব কৃত্বা তত্তদ্যজনং বিধেয়ম্। ১২

যে সকল কার্য্য, কয়েক দিবসে সমাপ্য বা দীর্ঘকাল অনুষ্ঠেয়, তৎসমস্তে প্রতিদিন প্রাতরাশাদিমাত্র অল্পাহার * করিয়াই প্রবৃত্ত হইবে। ১২

উপরিষ্টাদ্ দৈবং সান্নিপাতিকম্। ১৩

'সান্নিপাতিকং' নৈমিত্তিকং কর্ম্ম, 'উপরিষ্টাদ্দৈবং' নিমিত্ত-ঘটনাত্ পর মেব তস্য দীক্ষা ইতি বেদিতব্য মিতি ভোজন-নিয়মঃ। ১৩

নিমিত্ত ঘটনার পরেই নৈমিত্তিক কর্ম্ম সমূহের দীক্ষা কর্ত্তব্য; তাহাই তাদৃশ কর্ম্মের নির্দ্দিষ্ট কাল; তৎপূর্ব্বে অভোজন বা একভোজন বা উপবাস (কিঞ্চিদ্ভোজন) যথাসম্ভব ব্যবস্থিত হইবে॥ ১৩

ইতি ভোজন নিয়ম।

* প্রাতরাশাদিমাত্র অল্পাহারকেই সেকালে 'উপবাস' কহিত; ইদানীং উপবাস শব্দে যাহা বুঝায়, তদানীং তাহাকে 'অভোজন' বলিত। মদীয় "প্রত্নকম্রনন্দিনী" পত্রিকাতে প্রকাশিত "মহাগুরুনিপাতে কর্ত্তব্যাকর্ত্তব্য বিচার" দেখ।

अथ ब्रह्मवर्च्चसकामकर्म ।—

अरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीत दर्भेष्वासीनः प्राक्कूलेषु ब्रह्मवर्च्चसकामः । १४

यः कश्चन 'ब्रह्मवर्च्चसकामः' स्यात्, स एव 'अरण्ये' गत्वा 'प्राक्कूलेषु दर्भेषु' 'आसीनः' सन् 'प्रपदं' "तपश्च (म० ब्रा० २,४,५)"—इति मन्त्रं 'प्रयुञ्जीत' । १४

যে কেহ ব্রহ্মবর্চ্চস কামনা করিবে, সে অরণ্যে গিয়া পূর্ব্বাগ্র পাতিত দর্ভে বসিয়া "প্রপদ" মন্ত্র (ম০ ব্রা০ ২, ৪, ৫) দ্বারা পঠিত মন্ত্র দ্বারা সাধনা করিবে। ১৪

अथ पुत्रपशुकामकर्म ।—

पुत्रपशुकामः । १५

यः कश्चन पुत्रकामः पशुकामो वा स्यात्, स खलु अरण्ये गत्वा 'उदक्कूलेषु' उत्तराग्रेषु दर्भेषु आसीनः, त मेव प्रपद-मन्त्रं प्रयुञ्जीत । १५

যে কেহ পুত্র বা পশু কামনা করিবে, সে অরণ্যে গিয়া উত্তরাগ্র দর্ভে বসিয়া ঐ "প্রপদ" মন্ত্র দ্বারা সাধনা করিবে। ১৫

অথ ব্রহ্মবর্চ্চস-পুত্র-পশুকামকর্ম্ম ।—

উভয়েষূভয়কামঃ । ১৬

'উভয়কামঃ' প্রথমসূত্রোপাত্তং ব্রহ্মবর্চ্চসং দ্বিতীয়সূত্রোপাত্তং পুত্রং পশুং চ যঃ কাময়েত, স খলু অরণ্যে গত্বা যুগপৎ 'উভয়েষু' প্রাক্কূলেষু, তদুপরি পাতিতেষু উদক্কূলেষু চ দর্ভেষু আসীনঃ, তমেব প্রপদং নাম মন্ত্রং প্রযুঞ্জীত । ১৬

প্রথম সূত্রোক্ত ব্রহ্মবর্চ্চস এবং দ্বিতীয় সূত্রোক্ত পুত্র ও পশু, এতদুভয়ই যে কেহ কামনা করিবে, সে অরণ্যে গিয়া পূর্ব্বাগ্র দর্ভ পাতিয়া তদুপরি উত্তরাগ্র দর্ভ পাতিয়া উহাতে উপবিষ্ট হইয়া 'প্রপদ' মন্ত্র দ্বারা সাধনা করিবে। ১৬

অথ পশুস্বস্ত্যয়নকামকর্ম্ম ।—

পশুস্বস্ত্যয়নকামো ব্রীহিযবহোমং প্রযুঞ্জীত সহস্রবাহুর্গৌপত্য ইতি । ১৭

পশূনাং গৃহপালিতানাং গবাদীনাং স্বস্ত্যয়নং কাময়েত চেৎ, "সহস্রবাহুর্গৌপত্যঃ (ম০ ব্রা০ ২,৪,৭)"—'ইতি' মন্ত্রেণ 'ব্রীহিযবহোমং' ব্রীহ্যা যবেন চ আহুতি মন্ত্রো 'প্রযুঞ্জীত' । ১৭

যে কেহ স্বীয় গৃহপালিত গো-মেষাদির স্বস্ত্যয়ন কামনা করিবে, সে "সহস্র বাহু (ম০ ব্রা০ ২,৪,৭)"—এই মন্ত্রে ধান্য ও যব হোম করিবে। ১৭

अथ प्रसादकामकर्म ।—

कौतोमतेन महावृक्षफलानि परिजप्य प्रयच्छेद्य-स्यात्मनि प्रसाद मिच्छेत्तस्मा एकभूयांस्यात्मना-युग्मानि कुर्यात् । १८,१९

'यस्य' कस्य चित् जनस्य पुरुषस्य स्त्रिया वा 'प्रसादम्' प्रसन्नताम् 'इच्छेत्', 'तस्मै' 'कौतोमतेन' मन्त्रेण (म० ब्रा० २,४,८) महावृक्षफलानि गुवाकानि आम्राणि वा 'परिजप्य' 'प्रयच्छेत्'। तानि च फलानि 'एकभूयांसि' एकस्मिन्नेव गुच्छे बहूनि विद्यन्ते चेत्, तर्हि दानात् पूर्वमेव 'आत्मनः' आत्मना स्वयमेव 'अयुग्मानि' विच्छिन्नानि 'कुर्यात्' । १८,१९

যে কোন ব্যক্তির প্রসন্নতা লাভের ইচ্ছা হইবে, সেই ব্যক্তিকে "কৌতোম (ম০ ব্রা০ ২,৪,৮)" মন্ত্র দ্বারা পঠিত কতিপয় মহাবৃক্ষ-ফল প্রদান করিবে; এই ফলগুলি গুচ্ছ হইতে স্বয়ং এক একটি করিয়া ভাঙ্গিবে * ।০১৮,১৯

अथ पार्थिवं कर्म ।—

वृक्ष इवेति पञ्चर्चः । २०

* এতাবতা মহাবৃক্ষ-ফল শব্দে এস্থলে আম্র গুবাক ইত্যাদি

মং ব্রাং ২,৪,৫—১২ । অধিকৃতৌ বিহিতত্ব্যঃ । ২০

"বৃক্ষ ইব (মং ব্রাং ২,৪,১—১৩)"—ইত্যাদি পাঁচটি ঋক্ আছে, তাহার ব্যবহার যথাক্রমে বলা যাইতেছে। ২০

তস্মিন্ প্রথমং পার্থিবং কর্ম । ২১

'তস্মিন্' অধিকৃতে পঞ্চর্চে, তেনৈব পঞ্চর্চেন সমুদিতেন 'প্রথমম্' একং 'কর্ম' 'পার্থিবং' ক্ষেত্রাদ্যর্থং কুর্বীতেতি । ২১

সেই সমুদয় পাঁচটি ঋক্ দ্বারাই প্রথমত পার্থিব কর্ম্ম অর্থাৎ ক্ষেত্রাদির উর্ব্বরতাদি সিদ্ধির জন্য একটী ক্রিয়া অনুষ্ঠিত হইবে। ২১

অর্দ্ধমাস মভুক্ত্বা ঽন্যতরং বা পেয়া মন্যতরং কালম্ । ২২, ২৩

তচ্চ পার্থিবং কর্ম 'অর্দ্ধমাস মভুক্ত্বা' এব কার্যম্ । অভো-জনেঽসমর্থশ্চেৎ 'অন্যতরং কালং' দিবা রাত্রৌ বা একবার মেব 'পেয়া' মণ্ড-দুগ্ধাদিকং পিবেদিতি । ২২,২৩

এই পার্থিব কর্ম্ম, অর্দ্ধমাস অভোজন থাকিয়া সম্পন্ন করিবে। যদি অভোজন না থাকিতে পারে ত এক বেলা-মাত্র পেয়া পান করিতেও পারে। ২২,২৩

যবাত্মানং পরিপশ্যেৎ । ২৪

'যত্র' পেয়ায়াম্ 'আত্মানং' আত্মচ্ছায়াং দর্পণাদাবিব 'পরিপশ্যেৎ' তাদৃশী মেব তরলাং পেয়াং পিবেদিতি । ২৪

যে পেয়াতে স্বীয় মুখ দেখিতে পাইবে, এরূপ তরল পেয়াই পান করিবে।

এতদ্ ব্রত মর্দ্ধমাসব্রতেষু । ২৫

'এতৎ' পার্থিবং কর্ম 'ব্রতম্' উচ্যতে, তচ্চ 'অর্দ্ধমাসব্রতেষু' গণ্যতে । তথাচ শুক্লপ্রতিপদ্যস্যারম্ভঃ পৌর্ণমাস্যাং চ সমাপ্তিঃ সিদ্ধা । ২৫

এই পার্থিব কর্ম্ম একটি ব্রতবিশেষ, ইহা অর্দ্ধ মাস-ব্রতের মধ্যে গণনীয় । এতাবতা ইহা শুক্ল প্রতিপদে আরব্ধ হইয়া পূর্ণিমাতে শেষ হইবে । ২৫

পৌর্ণমাস্যাংরাত্রাববিদাসিনি হ্রদে নাভিমাত্র মবগাহ্যাক্ষততণ্ডুলান্ গন্ধাস্যেন জুহুয়াৎ স্বাহে-ত্যুদকে । ২৬

'পৌর্ণমাস্যাং রাত্রৌ' 'অবিদাসিনি হ্রদে' নিদাঘেঽপি যস্য বিদাসঃ শোষো ন, তাদৃশে জলাশয়ে 'নাভিমাত্র মবগাহ্য'

'অক্ষততণ্ডুলান্' আস্যে কৃত্বা তেনৈব 'আস্যেন' অধিকৃতানাং পঞ্চানামেকৈকেনর্চা 'উদকে' তত্রৈব 'জুহুয়াৎ'; 'অন্তেষু' তাসাং পঞ্চানামৃচাং মন্ত্রেষু চ 'স্বাহা—ইতি' ব্রূয়াদিতি পার্থিবং কর্ম। ২৬

পূর্ণিমার রাত্রে অবিদাসী * জলাশয়ে নাভিমাত্র জলে নামিয়া অবগাহনান্তে মুখে অক্ষত-তণ্ডুল লইয়া, সেই মুখের দ্বারাই, সেই পাঁচটি মন্ত্রে, সেই জলেই, এক একটি করিয়া পাঁচটি আহুতি প্রদান করিবে এবং ঐ পাঁচ মন্ত্রের প্রত্যেকেরই শেষে 'স্বাহা' শব্দও প্রয়োগ করিবে। ২৬

অথ ভোগাদিকামকর্মাণি।—

অথাপরম্। ২৭

পঞ্চানামধিকৃতানামৃচাং সমুদিতানাং ব্যবহারেণ প্রথমং কর্ম পার্থিবং নাম উক্তম্; 'অথ' অনন্তরম্, তাসামেবর্চাং অসমুদিতানাং ব্যবহারেণ 'অপরম্' দ্বিতীয়ং কর্ম আদিত্যোপস্থানাদিকং বক্ষ্যতে ইতি। ২৭

অধিকৃত পাঁচ মন্ত্রেরই দ্বারা প্রথমত পার্থিব কর্ম্ম বলা হইয়াছে, অধুনা সেই পাঁচটির প্রত্যেকের ব্যবহারে এক-একটী অপর কর্ম বলা যাইতেছে। ২৭

---

* যে জলাশয়ের জল, নিদাঘকালেও শুষ্ক হয় না।

प्रथमयाऽऽदित्य- मुपतिष्ठेत भोगकामोऽर्थपति-चक्षुर्विषये सिद्ध्यत्यर्थः । २८

'भोगकामः' पुरुषः, 'प्रथमया' "वृक्ष इव (म० ब्रा० २,४,९)"—इत्यनयर्चा 'आदित्य मुपतिष्ठेत' । क्वोपतिष्ठेत ? इत्याह,—'अर्थपतिचक्षुर्विषये' यतोऽर्थपतेः अर्थं कामयते, तस्यैव चक्षुर्गोचरे प्रदेशे । तथाच 'अर्थः' प्रयोजनं 'सिद्ध्यति'। २८

যে কেহ ভোগ কামনা করিবে, সে "বৃক্ষ ইব (ম০ ব্রা০ ২,৪,৯)" মন্ত্রে সূর্য্যোপস্থান করিবে। যে স্থানে সেই প্রয়োজন সিদ্ধ হইবার সম্ভাবনা, তাদৃশ স্থলেই এই অনুষ্ঠান অনুষ্ঠিত হইবে, তাহা হইলেই প্রয়োজন সিদ্ধ হইবে। ২৮

द्वितीययाऽऽदित्ये परिविष्यमाणेऽक्षततण्डुलान् जुहुयाद् बृहत्पत्रस्वस्त्ययनकामः । २९

पत्रं वाहनम्, बृहत्पत्र हस्त्यश्वादि । 'बृहत्पत्रस्वस्त्ययनकामः' पुरुषः, 'द्वितीयया' "ऋतं सत्ये (म० ब्रा० २,४,१०)"—इत्यनयर्चा 'आदित्ये परिविष्यमाणे' 'अक्षततण्डुलान्' 'जुहुयात्'। "वाताद्यैर्मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रमसोः कराः । मालाभा व्योम्नि दृश्यन्ते परिवेषस्तु सः स्मृतः ॥"-इति ।

বৃহৎ বাহন সকলের অর্থাৎ হস্তী অশ্বাদির স্বস্ত্যয়ন কামনায় "ঋতং সত্যে (ম০ ব্রা০ ২,৪, ১০)"—এই দ্বিতীয়

মন্ত্রে অক্ষত তণ্ডুল হবন করিবে। যে সময়ে সূর্য্যমণ্ডলে পরিবেষ উপস্থিত হয়, সেই সময়ে ইহা অনুষ্ঠিত হইবে। ২৯

তৃতীয়যা চন্দ্রমসি তিলতণ্ডুলান্ ক্ষুদ্রপশু-স্বস্ত্যয়নকামঃ। ৩০

ক্ষুদ্রপশবো গোমেষাদয়ঃ, তৎস্বস্ত্যয়নকামঃ পুরুষঃ, 'তৃতীয়যা' "অভিভাগোঽসি (ম০ ব্রা০ ২,৪,১১)"—ইত্যনয়র্চা 'চন্দ্রমসি' পরিবিষ্যমাণে এব কালে 'তিলতণ্ডুলান্' জুহুয়াদিত্যেব। ৩০

ক্ষুদ্র পশুর অর্থাৎ গো-মেষাদির স্বস্ত্যয়ন কামনায় "অভিভাগোঽসি (ম০ ব্রা০ ২,৪,১১)"—এই তৃতীয় মন্ত্রে কতকগুলি তিলতণ্ডুল হোম করিবে। যে সময়ে চন্দ্রমণ্ডলে পরিবেষ উপস্থিত হয়, সেই সময়ে অনুষ্ঠিত হইবে। ৩০

চতুর্থ্যাদিত্য মুপস্থায়ার্থান্ প্রপদ্যেত স্বস্ত্যর্থ-বানাগচ্ছতি। ৩১

'চতুর্থ্যা' "কাম দুব (ম০ ব্রা০ ২,৪,১২)"—ইত্যনয়র্চা 'আদিত্য মুপস্থায়' 'অর্থান্' অভিলক্ষ্য 'প্রপদ্যেত' যাত্রাং কুর্বীত, তেন সঃ 'স্বস্ত্যর্থবান্' সন্ 'আগচ্ছতি' স্বস্থানমিতি। ৩১

"কোশ ইব (ম০ ব্রা০ ২,৪, ১২)"—এই মন্ত্রে সূর্য্যোপস্থান করিয়া অর্থ লক্ষ্য করত যাত্রা করিলে অর্থ লাভ করিয়া নির্ব্বিঘ্নে প্রত্যাগত হইবে। ৩১

পঞ্চম্যাদিত্য মুপস্থায় গৃহান্ প্রপদ্যেত স্বস্তি গৃহানাগচ্ছতি স্বস্তিগৃহানাগচ্ছতি। ৩২ ॥ ৫ ॥

'পঞ্চম্যা' "আকাশস্যৈষ (ম০ ব্রা০ ২,৪,১৩)"—ত্যনয়র্চা 'আদিত্য মুপস্থায়' 'গৃহান্' অভিলক্ষ্য 'প্রপদ্যেত' যাত্রাং কুর্বীত, তেন সঃ প্রবাসাৎ প্রতিবলিতঃ 'স্বস্তি' যথা স্যাত্তথা 'আগচ্ছতি' প্রত্যায়াতি। দ্বির্বচনং খণ্ডসমাপ্তিদ্যোতনার্থম্। ৩২ ॥ ৫ ॥

ইতি সামবেদীয়ে গোভিলগৃহ্যসূত্রে চতুর্থপ্রপাঠকে পঞ্চমখণ্ডস্য ব্যাখ্যানং সামশ্রমিকৃতং সমাপ্তম্ ॥ ৪। ৫ ॥

"আকাশস্যৈষ (ম০ ব্রা০ ২,৪, ১৩)"—এই পঞ্চম মন্ত্রে সূর্য্যোপস্থান করিয়া স্ব-গৃহ লক্ষ্য করত প্রতিযাত্রা করিলে নির্ব্বিঘ্নে গৃহে আসিয়া পহুঁছিবে। ৩২ ॥ ৫ ॥

ইতি চতুর্থ অধ্যায়ের পঞ্চম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত।

अथाकालमृत्यु पापरोगाख्या मालदेहरत्नाकामकर्म ।—

भूरित्यनकाममारं नित्यं प्रयुञ्जीत न पापरोगा-न्नाभिचाराद्भयम् । १

"भूः (म० ब्रा० २, ४, १४)"—'इति' अनकाममारं, इच्छामरणसाधनं मन्त्रं 'नित्यं' सतत मेव, प्रतिदिनं वा 'प्रयुञ्जीत'। तेन 'न' 'पापरोगात्' कुष्ठादितः, 'न' च 'अभिचारात्' शत्रुकृतात् 'भयम्' स्यात् । १

যাহারা বিনাকষ্টে যথাকালে মৃত্যু কামনা করিবে, তাহারা "ভূঃ (ম০ ব্রা০ ২,৪, ১৪)"—মন্ত্রটী সতত জপ করিবে, এই মন্ত্রের প্রভাবে শত্রুকৃত মারণাদি হইতে ভয় থাকে না এবং কুষ্ঠাদি পাপরোগ হইতেও ভয় হয় না। ১

अथ दारिद्र्यनाशकामकर्म ।—

अलक्ष्मीनिर्णोदो यजनीयप्रयोगो मूर्द्धोधीम इत्ये-कैकया । २

"मूर्द्धोधीमि (म० ब्रा० २,५,१—८)"—'इति' अष्टर्चस्य सूक्तस्य 'एकैकया' ऋचा एकैका आहुतिर्होतव्या। अय मेव पूर्वोक्तो 'यजनीयप्रयोगः'—इत्युच्यते। एतस्य हि कर्मणः प्रभावात् 'अलक्ष्मीनिर्णोदः' दारिद्र्यनाशः भवेदिति । २

"মূর্দ্ধানং দিবো (ম০ ব্রা০ ২, ৫, ১—৮)"—এই অষ্টর্চ্চ সূক্তের এক একটী মন্ত্রে এক একটি আহুতি প্রদত্ত হইবে। ইহা যজনীয়প্রয়োগের মধ্যে গণ্য। এই ক্রিয়ার ফলে দারিদ্র্য দূর হয়॥ ২

যা তিরশ্চীতি সপ্তমী বামদেব্যর্চ্চো মহাব্যাহৃতয়ঃ প্রজাপত ইত্যুত্তময়া। ৩—৬

ইহ যজনীয়প্রয়োগে যা 'সপ্তমী' আহুতিঃ, সা মন্ত্রপাঠক্রমাৎ "অপেহি (ম০ ব্রা০ ২,৫,৭)"—ইত্যনয়া প্রাপ্তা' পরং ন তথাভীষ্টা; অপি তস্যাঃ স্থানে "যা তিরশ্চী (?)"—ইত্যেষা প্রযোক্তব্যা। কিঞ্চ; ততো 'বামদেব্যর্চ্চঃ (উ০ আ০ ১, ১, ১২, ১)'—'মহাব্যাহৃতয়ঃ,' চ জপ্তব্যাঃ; ততঃ "প্রজাপতে (ম০ ব্রা০ ২,৫,৮)"—ইত্যনয়া অষ্টম্যা ঋচা অষ্টমী আহুতির্হোতব্যেতি। ৩—৬

এই যজনীয় প্রয়োগে যে আটটী আহুতি হইবে, তন্মধ্যে সপ্তম ঋকে সপ্তম আহুতি না হইয়া "যা তিরশ্চী (?)" মন্ত্রে ঐ সপ্তমাহুতি হইবে এবং তৎপরে বামদেব্য (উ০ আ০ ১,১, ১২, ১) ঋকত্রয়ের ও তৎপরে মহাব্যাহৃতিগুলির পাঠ করিতে হইবে, ইহার পশ্চাৎ "প্রজাপতে (ম০ ব্রা০ ২,৫, ৮)"—এই অষ্টম মন্ত্রে অষ্ট মাহুতি প্রদত্ত হইবে। ৩—৬

অথ যশস্কামকর্ম্ম ।——

যশোঽহং ভবামীতি যশস্কাম আদিত্য মুপতিষ্ঠেত পূর্ব্বাহ্নমধ্যন্দিনাপরাহ্নেষু প্রাতরহ্নস্যেতি সন্নাময়ন্ । ৭

'যশস্কামঃ' পুরুষঃ, "যশোঽহং (ম০ ব্রা০ ২,৫,৯)"—'ইতি' পঞ্চর্চ্চং সূক্তং পঠন্, তত্র চ তৃতীয়ে মন্ত্রে পঠিতং 'প্রাতরহ্নস্যেতি' পদং 'সন্নাময়ন্' যথাকালং মধ্যন্দিনস্যেতি অপরাহ্নস্যেতি চ পরিবর্ত্তয়ন্, 'পূর্ব্বাহ্নমধ্যন্দিনাপরাহ্নেষু' ত্রিষ্বেব কালেষু 'আদিত্য মুপতিষ্ঠেত' । ৭

যাহারা যশ কামনা করিবে, তাহারা "যশোঽহং (ম০ ব্রা০ ২,৫,৯—১৩)"—এই পঞ্চর্চ্চ সূক্তের পঞ্চ মন্ত্রে প্রাতঃ, মধ্যাহ্ন ও সায়ং তিনকালেই সূর্য্যোপস্থান করিবে। ঐ সূক্তের তৃতীয় মন্ত্রের মধ্যগত 'প্রাতরহ্নস্য' এই পাঠটি যথাকালে পরিবর্ত্তন করিবে অর্থাৎ মধ্যাহ্নকালে তৎস্থানে "মাধ্যন্দিনস্য" ও সায়ং 'অপরাহ্নস্য' বলিবে। ৭

———

অথ স্বস্ত্যয়নকামকর্ম্ম ।—

সন্ধিবেলয়োরুপস্থানং স্বস্ত্যয়ন মাদিত্যনাব মিতি ।৮

'সন্ধিবেলয়োঃ' উভয়োরেব "আদিত্যনাবম্ (ম০ ব্রা০ ২,৫,১৪)"—'ইতি' মন্ত্রং পঠন্ 'উপস্থানং' কর্ত্তব্যম্ । তথাচ 'স্বস্ত্যয়নং' সিধ্যেত্ ।৮

প্রাতঃ ও সায়ং-উভয় সন্ধিবেলাতেই "আদিত্যনাব (ম০ ব্রা০ ২,৫,১৪)"—মন্ত্রে উপস্থান করিবে। ইহাতে স্বস্ত্যয়ন হইবে॥ ৮

উদ্যন্তং ত্বাদিত্যানূদিয়াস মিতি পূর্ব্বাহ্ণে প্রতিতিষ্ঠন্তং ত্বাদিত্যানুপ্রতিতিষ্ঠাস মিত্যপরাহ্ণে। ৯,১০

তত্র, পূর্ব্বাহ্ণে' "উদ্যন্তম্ (ম০ ব্রা০ ২,৫,১৫)"—'ইতি' যজুশ্চ প্রযোক্তব্যম্। 'অপরাহ্ণে' চ "প্রতিতিষ্ঠন্তম্ (ম০ ব্রা০ ২৫,১৬)"—'ইতি' চ যজুঃ প্রযোক্তব্যমেব। ৯, ১০

এই উপস্থানকালে, বিশেষত প্রাতঃসন্ধিকালে "উদ্যন্তং (ম০ ব্রা০ ২,৫,১৫)" মন্ত্রও এবং সায়ং-সন্ধিকালে "প্রতিতিং (ম০ ব্রা০ ২,৫,১৬০)" মন্ত্রও ব্যবহৃত হইবে। ৯,১০

অথ আচিতশতকামকর্ম।

আচিতশতকামোঽর্দ্ধমাসব্রতঃ। ১১

'আচিতশতকামঃ' পুরুষঃ, 'অর্দ্ধমাসব্রতঃ' স্যাৎ। ১১

যে কেহ শত আচিত কামনা করিবে, সে অর্দ্ধমাস-ব্রত অনুষ্ঠান করিবে। ১১

अर्धमासव्रतानुष्ठानप्रकारं विवक्ति,—

तामिस्रादौ व्रीहिकांसौदनं ब्राह्मणान् भोजयित्वा तस्य कणानपरासु सन्धिवेलासु प्रत्यग् ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथेऽग्नि मुपसमाधायादित्य मभिमुखो जुहुयाद्भलाय स्वाहा भल्लाय स्वाहेति । १२

'तामिस्रादौ' कृष्णप्रतिपदि सन्धिवेलायां 'व्रीहिकांसौदनं' पक्त्वा, तेन च 'ब्राह्मणान् भोजयित्वा' 'अपरासु' द्वितीयादिषु 'सन्धिवेलासु' 'तस्य' व्रीहिकांसस्य 'कणान्' "भलाय स्वाहा, भल्लाय स्वाहा (म० ब्रा० २,५,१७ ; १८)"—इति मन्त्रद्वयेन जुहुयात् । कुत्र प्रदेशे ? 'प्रत्यग् ग्रामात् निष्क्रम्य चतुष्पथे' । कथम् ? तत्र चतुष्पथे 'अग्नि मुपसमाधाय, आदित्य मभिमुखः' सन् । १२

কৃষ্ণ পক্ষের প্রতিপৎ তিথিতে সন্ধিবেলায় কাংস পরিমিত তণ্ডুল পাক্ করিয়া তাহাতে কতকগুলি ব্রাহ্মণ ভোজন করাইবে। তদনন্তর অমাবস্যা পর্য্যন্ত প্রতি সন্ধিবেলাতে গ্রামের বাহিরে পশ্চিম দিকে চতুষ্পথে অগ্নি জ্বালিয়া তাহাতে 'ভলায়' ও 'ভল্লায়' এই মন্ত্রদ্বয়ে (ম০ ব্রা০ ২,৫, ১৭ ; ১৮) আদিত্যাভিমুখ হইয়া ঐ তণ্ডুলের কণাগুলি হোম করিবে। ১২

एतयैवावृतापरौ तामिस्रौ । १३

'এতয়া এব আবৃতা' পূর্ব্বোক্তয়া এব রীত্যা 'অপরৌ' দ্বৌ 'তামিস্রৌ' কৃষ্ণপক্ষৌ অবস্থাতব্যৌ। তদেবং ত্রিভিঃ কৃষ্ণপক্ষৈঃ এষোঽর্দ্ধমাসব্রতঃ সম্পাদ্য ইতি। ১৩

এই (পূর্ব্বোক্ত) রীতিতেই আরও কৃষ্ণপক্ষদ্বয় অনুষ্ঠান করিবে। এতাবতা কৃষ্ণপক্ষত্রয়ে এই অর্দ্ধমাস ব্রতটী সম্পন্ন হইবে। ১৩

তামিস্রান্তরেষুব্রহ্মচারীস্যাদাসমাপনাদাসমাপনাৎ ১৪

'তামিস্রান্তরেষু' কৃষ্ণপক্ষমধ্যেষ্বহোরাত্রেষু ব্রতী পুরুষঃ 'আসমাপনাৎ' ব্রতসমাপ্তিং যাবৎ 'ব্রহ্মচারী স্যাৎ'। ১৪ ॥ ৬ ॥

ইতি সামবেদীয়ে গোভিলগৃহ্যসূত্রে চতুর্থপ্রপাঠকে ষষ্ঠখণ্ডস্য ব্যাখ্যানং সামশ্রমিকৃতং সমাপ্তম্ ॥ ৪। ৬ ॥

যে কৃষ্ণপক্ষত্রয়ে এই অর্দ্ধমাস ব্রত অনুষ্ঠান করা যাইবে, তাহাতে ব্রত-সমাপ্তি পর্য্যন্ত ব্রতীকে ব্রহ্মচর্য্যাবলম্বন করিতে হইবে। ১৪ ॥ ৬ ॥

ইতি চতুর্থ অধ্যায়ের ষষ্ঠ খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৪। ৬ ॥

অথ বাস্তুনির্ম্মাণম্।—

অবসানং জোষয়েত। ১

'अवसानं' विरामलक्षणं अन्यवास्तुभिरवेष्टितं वक्ष्यमाण-लक्षणं भूखण्डं 'जोषयेत' सेवेत वासायेति । १

অন্যান্য বাটী হইতে দূরে, বাসবাটী নির্ম্মাণের উপযোগী প্রশস্ত ভূখণ্ড গ্রহণ করিবে। ১

समं लोमशमविभ्रंशि प्राच्य उदीच्यो वा यत्रापः प्रवर्त्तेरन्नक्षीरिण्योऽकण्टका अकटुका यत्रौषधयः स्युः२

तत्र अवसानं 'समं' समतलं स्यात् । तत्र 'लोमशं' घासविशिष्टं स्यात् । तत्र 'अविभ्रंशि' विभ्रंशोऽधःपतनं न यत्र सम्भाव्यते तादृशं स्यात् । 'यत्र' 'प्राच्यः उदीच्यः वा' 'आपः' नद्यादिकाः 'प्रवर्त्तेरन्' विद्येरन् । 'यत्र' च समीपे एव 'अक्षीरिण्यः' 'अकण्टकाः' 'अकटुकाः' 'ओषधयः' 'स्युः' । २

সেই ভূখণ্ডটুকু সমতল হইবে ঘাসে আচ্ছন্ন থাকিবে, পুষ্করিণী-পূর্ত্তিজ প্রভৃতি হঠাৎ অধঃপতনের কারণ-শূন্য হইবে, সেই স্থানের নিকটে পূর্ব্বে বা উত্তরে বৃহৎ জলাশয় থাকিবে এবং যে স্থানের সমীপে ক্ষীরী, কণ্টকী ও কটু ওষধি বৃক্ষ না থাকিবে *, এইরূপ স্থান বাসার্থ মনোনীত করিবে। ২

* ইহার তাৎপর্য্য এখনও বুঝিতে পারিলাম না।

गौरपांशु ब्राह्मणस्य लोहितपांशु क्षत्रियस्य कृष्णपांशु वैश्यस्य । ३—५

पांशवो रेणवः । एवं पांशुपरीक्षां प्रकृत्य तत्र ब्राह्मणादयो वास्तुनिर्माणं कारयेयुरिति भावः । ३—५

যে স্থানের রেণুর বর্ণ, গৌর, ব্রাহ্মণগণ তাহাই মনোনীত করিবে, ক্ষত্রিয়গণের জন্য লোহিত-রেণু স্থানই উপযুক্ত এবং বৈশ্যগণ কৃষ্ণ-রেণু স্থানেই বাস করিবে। ৩—৫

स्थिराघात मेकवर्ण मशुष्क मनुषर ममरुपरिहित मक्लिनम् । ६

'स्थिराघातं' स्वल्पाघातेनैव यन्नावटीभवेत् तत् । 'एकवर्णं' क्वचित् कृष्णं क्वचिद्गौर मेवं बहुवर्णत्वं न दृश्यते यत्र, तादृशम् । 'अशुष्कं' यत्रोत्पद्यमाना ओषधयो न शुष्काः स्युः, तथाविधम् । 'अनुषरं' यत्रोप्तं बीजं प्ररोहेदेव, तादृशम् । 'अमरुपरिहितम्' मरुभूमिभिः अवेष्टितम् । 'अक्लिनम्' क्लिन्नं सजलम्, तद्विपरीतम् । एवम् अवसानं जोषयेतीत्येव । ६

যে স্থানে সামান্য আঘাতেই ধ্বসিয়া না যায়, যে স্থানের নানাভাগে নানা বর্ণ দেখা না যায়, যে স্থানে কোন পুষ্পবৃক্ষাদি রোপণ করিলে শুকাইয়া না যায়, যে স্থানে

শস্যাদি জন্মিবারও শক্তি থাকে, যাহার প্রায় চতুর্দ্দিকেই মরুভূমি না থাকে, এবং যে স্থান জলা না হয়,—ঈদৃশ ভূমিই বাসস্থানের জন্য মনোনীত করিবে। ৬

দর্ভসম্মিতং ব্রহ্মবর্চসকামস্য বৃহত্তৃণৈর্বলকামস্য মৃদুতৃণৈঃ পশুকামস্য। ৭—৯

'ব্রহ্মবর্চসকামস্য' ব্রাহ্মণস্য 'দর্ভসম্মিতং' কুশাবহুলং স্থানং স্যাৎ, তথাচ দৈবং পিত্র্যং বা কর্ম্ম কর্ত্তুং কুশাহরণায় ক্লেশো ন ভবেৎ। 'বলকামস্য' ক্ষত্রিয়স্য 'বৃহত্তৃণৈঃ' আকীর্ণং স্থানং সুবিতম্, তথাচাশ্বাদীনাং ভোজনং সুলভং স্যাৎ। 'পশুকামস্য' বৈশ্যস্য মৃদুতৃণৈঃ পরিব্যাপ্তং স্থানং বাসযোগ্যম্, তথাচ পশুচারণং সুকরং ভবেদিতি। ৭—৯

যে স্থানে কুশ সমধিক জন্মায়, তাহাই ব্রাহ্মণের বাসোপযোগী, যে স্থানে অশ্বাদির খাদ্যোপযুক্ত বৃহৎ তৃণাদি বহুপরিমাণে পাওয়া যায়, তাহাই ক্ষত্রিয়ের উপযুক্ত এবং যে স্থানসকল কোমল তৃণে সমাচ্ছন্ন—চারণ ভূমির জন্য চিহ্নিত হইতে হয় না, তৎসমস্তই বৈশ্যদের বাসভূমির। ৭—৯

যাদাসম্মিতং মণ্ডলদ্বীপসম্মিতং বা যত্র বা শ্বভ্রাঃ স্বয়ং খাতাঃ সর্ব্বতোঽভিমুখাঃ স্যুঃ। ১০

'आद्या इष्टका उच्यते, तत्सम्मितम्, चतुष्कोण मित्यर्थः। मण्डलं वर्त्तुल मुच्यते, मध्योन्नतं क्रमादभितो निम्नं यत्र, तद् द्वीप मुच्यते। तथाच द्वीप मिव मध्योच्चं वर्त्तुल·मपि स्थानं न दोषावहम्। अपि 'वा' 'यत्र' स्थाने 'स्वयं खाताः' अकृत्रिमाः 'सर्व्वतोऽभिमुखाः' 'श्वभ्राः' गर्त्ताः 'स्युः' तत् अचतुरस्र मद्वीप-वर्त्तुल मपि वासार्ह मिति। १०

বাস্তুবাটী নির্ম্মাণের স্থানটী দীর্ঘ—প্রস্থে সমান হউক বা নাই হউক, চতুষ্কোণ হইলেই ভাল হয়; গোল স্থান হইলেও ক্ষতি নাই কিন্তু তাহার মধ্যভাগ ক্রমোচ্চ হওআ চাই; যদি তাদৃশ স্থানও না পাওআ যায় ত ত্রিকোণ, বহুকোণ, অসম-কোণ, প্রভৃতি স্থানও বাটীর জন্য মনোনীত করিতে পারে;—যদি তাদৃশ স্থানের সর্ব্বদিকে অকৃত্রিম কোন খাত থাকে। ১০

अनुद्वारञ्च। ११

'अनुद्वारञ्च' गृहे मनुष्यादिप्रवेशाय वायुप्रवेशाय वा यावन्ति द्वाराणि स्युः, तेषां सर्व्वेषा मेव समसूत्रपातानुकूलानि द्वाराणि यत्र, तादृशं गृहं कुर्व्वीतेत्येव। नात्र नेत्यनुवर्त्तते अप्रस-क्तस्य निषेधाप्रवृत्तेः। ११

গৃহে মনুষ্যাদি প্রবেশার্থ হউক বা বায়ু প্রবেশার্থ হউক যত গুলি দ্বার থাকিবে, সেই দ্বারগুলির সমসূত্রপাতে তৎসদৃশ অপর দ্বারও থাকিবে। ১১

তত্রাবসানং প্রাগ্দ্বারং যশস্কামো বলকামঃ কুর্ব্বীতোদগ্দ্বারং পুত্রপশুকামো দক্ষিণাদ্বারংসর্ব্বকামো ন প্রত্যগ্দ্বারং কুর্ব্বীত। ১২

'তত্র' তাদৃশে স্থানে 'যশস্কামঃ' 'বলকামঃ' পুরুষঃ 'প্রাগ্দ্বারম্' 'অবসানং' বাসগৃহং 'কুর্ব্বীত'। পুত্রকামঃ পশুকামশ্চ পুরুষঃ 'উদগ্দ্বারম্' অবসানং কুর্ব্বীত। 'সর্ব্বকামঃ' পুরুষঃ 'দক্ষিণাদ্বারম্' অবসানং কুর্ব্বীত। 'প্রত্যগ্দ্বারং পশ্চিমদ্বারমবসানং ন কোঽপি কুর্ব্বীতেতি। ১২

ঐরূপ স্থানে বাসগৃহ নির্ম্মাণ করিবে। তন্মধ্যে যিনি বিশেষত যশ ও বল কামনা করেন, তিনি বাড়ীখানি পূর্ব্বদ্বারী করিবেন; যিনি বিশেষত পুত্র ও পশু কামনা করেন, তিনি উত্তরদ্বারী বাস্তু করিবেন; যাহার কোন বিশেষ কামনা নাই অথচ সর্ব্বকামনাই আছে, তিনি দক্ষিণদ্বারী ভিটেই করিবেন; কিন্তু সাবধান! কেহই যেন পশ্চিমদ্বারী বাসবাটী নির্ম্মাণ না করেন। ১২

গৃহদ্বারং যথা ন সংলোকি স্যাত্। ১৩

তথা কুর্ব্বীতেতি। ১৩

বাটীর মধ্যে গৃহগুলির দ্বারগুলি এরূপভাবে থাকিবে, যাহাতে গৃহমধ্যস্থিত মনুষ্যাদি বহির্দ্বার পথে বাহির হইতে দেখা না যায়। ১৩

वर्जयेत् पूर्वतोऽश्वत्थं प्लक्षं दक्षिणतस्तथा। न्यग्रोध मपराद् देशादुत्तराच्चाप्युदुम्बरम्॥ अश्वत्थादग्निभयं विद्यात् प्लक्षाद् ब्रूयात् प्रमायुकान्। न्यग्रोधाच्छस्त्रसम्पीड़ा मक्ष्यामय मुदुम्बरात्॥ आदित्यदेवतोऽश्वत्थः प्लक्षो यमदेवतः। न्यग्रोधो वारुणो वृक्षः प्राजापत्य उदुम्बरः॥ १४

अश्वत्थः—चलदलः, स च आदित्यदेवतः, तं पूर्वतः स्वावासस्य, वर्जयेत्; पूर्वतः स्थितात् अश्वत्थात् अग्निभयं विद्यात्। प्लक्षः—पर्कटी, स च यमदेवतः, तं दक्षिणतः स्वावासस्य, वर्जयेत्; दक्षिणतः स्थितात् प्लक्षात् प्रमायुकान् क्षसितायुष्कान् अल्पायुषः स्वस्तत्र वासिन इति ब्रूयात्। न्यग्रोधः—वटः, स च वृक्षः 'वारुणः' वरुणदेवतः, तम् अपराद्देशात्पश्चिमात् प्रदेशात् स्वावासस्य, वर्जयेत्; पश्चिमस्थितात् न्यग्रोधात् शस्त्रसम्पीड़ा भवेत्। उदुम्बरः—यज्ञवृक्षः, स च प्राजापत्यः प्रजापतिदेवतः, तम् उत्तरात् स्वावासस्य वर्जयेत्; उत्तरस्थितात् उदुम्बरात् अक्ष्यामय मक्षिरोगं भवेदेवेति। १४

অশ্বত্থবৃক্ষের দেবতা আদিত্য, বাস্তুবাটীর পূর্ব্বাংশে অশ্বত্থ বৃক্ষ রাখিবে-না, পূর্ব্বে অশ্বত্থ থাকিলে অগ্নিভয় হয়। পাকুড় গাছের দেবতা যম, বাটীর দক্ষিণাংশে উহা থাকিলে আয়ু হ্রাস হয়। বটতরুর দেবতা বরুণ, গৃহের পশ্চিমাংশে উহা

থাকিলে শস্ত্রাঘাতের আশঙ্কা থাকে। ডুমুর গাছের দেবতা প্রজাপতি, বাসভূমির উত্তরাংশে উহা থাকিলে চক্ষুরোগ জন্মিয়াথাকে। ১৪

তানস্বস্থানস্থান্ কুর্ব্বীতৈতাশ্চৈব দেবতা অভিযজেত ১৫

'তান্' অশ্বত্থাদীন্ পূর্ব্বাদিষ্ববস্থিতান্ 'অস্বস্থানস্থান্' স্বস্থানেভ্য উত্থাপ্যান্যত্রাভিলষিতস্থানেষু সংস্থিতান্ 'কুর্ব্বীত'; অপি 'চ' তত্তদুত্থানকালে 'এতাঃ দেবতাঃ' তত্তদ্বৃক্ষদেবতাঃ 'এব' 'অভিযজীত' হোমাদিভিরর্চ্চয়েত্। ১৫

অনুপযুক্ত স্থানে সমুৎপন্ন অশ্বত্থাদি বৃক্ষ, তুলিয়া উপযুক্ত স্থানে বসাইবে এবং সেই সময়ে সেই সেই বৃক্ষের সেই সেই দেবতা, হোমাদির দ্বারা অর্চ্চনীয় হইবেন। ১৫

তত্র বাস্তুযাগঃ।—

মধ্যেঽগ্নি মুপসমাধায় কৃষ্ণয়া গবা যজেতা-জেন বা শ্বেতেন সপায়সাভ্যাং পায়সেন বা। ১৬—১৯

'মধ্যে' বাস্তুভবনস্য, 'অগ্নিম্' 'উপসমাধায়' পূর্ব্বোক্তবিধিনা প্রজ্বাল্য 'কৃষ্ণয়া গবা' কৃষ্ণায়াঃ গোঃ মাংসাদিনা 'যজেত' —ইতি প্রথমঃ কল্পঃ। 'শ্বেতেন অজেন বা' যজেতেতি দ্বিতীয়ঃ। 'সপায়সাভ্যাম্' গোঽজাভ্যাম্, পায়সেন চ গোঽজয়োরন্যতরেণ চেতি তৃতীয়ঃ। 'পায়সেন' পায়সমাত্রেণৈব 'বা' চতুর্থঃ কল্পঃ। ১৬—১৯

খাস্তুভূমির মধ্যে অগ্নি জ্বালিয়া কৃষ্ণবর্ণা গাভীর মাংসাদির দ্বারা যাগ করিবে, শ্বেত ছাগের মাংসাদির দ্বারাও এ যাগ হইতে পারে, কৃষ্ণ-গোমাংস বা শ্বেত-ছাগমাংসের সহিত যদি পায়স হয় ত যাগ আরও ভাল হয়, অভাব পক্ষে পায়সের দ্বারাই যাগ সম্পন্ন করিতেপারে। ১৬—১৯

বসা মাজ্যং মাংসং পায়স মিতি সংযূয়াষ্টগৃহীতং গৃহীত্বা জুহুয়াদ্বাস্তোষ্পত ইতি প্রথমা বামদেব্যংস্ত্রী মহাব্যাহৃতয়ঃ প্রজাপতয়ইত্যুত্তমা। ২০-২৪

'ইতি' ইমানি বসাদীনি চত্বারি 'সংযূয়' সম্যক্ মিশ্রীকৃত্য মিশ্রিতং তত্ 'অষ্টগৃহীতং' চতুর্গৃহীত মিব গৃহীত্বা 'জুহুযাত্'। তত্র "বাস্তোষ্পতে (ম০ ব্রা০ ২,৬,১)"—'ইতি' মন্ত্রেণ 'প্রথমা' আহুতিঃ। ততো 'বামদেব্যম্' তিস্রঃ প্রযোক্তব্যাঃ। ততশ্চ 'মহাব্যাহৃতয়ঃ' প্রযোক্তব্যাঃ। ততঃ 'প্রজাপতয়ে'—'ইতি' এতস্মাদেবৈব মন্ত্রেণ 'উত্তমা' আহুতির্হোতব্যেতি। ২০—২৪

বসা, ঘৃত, মাংস ও পায়স,—এই চারি সামগ্রী একত্র মিশ্রিত করিয়া (যেরূপে চতুর্গ্রহণ বলা হইয়াছে, সেই রূপে) প্রতিবার অষ্টগ্রহণ করত হোম করিবে। তন্মধ্যে "বাস্তোষ্পতে (ম০ব্রা০২,৬,১)" মন্ত্রে প্রথম আহুতি প্রদত্ত হইবে; অনন্তর বামদেব্য ঋক্‌ত্রয়, তাহার পরে মহাব্যাহৃতিগুলি প্রযুক্ত হইবে; পরে "প্রজাপতয়ে"—এই মন্ত্রটীতে শেষ আহুতি প্রদত্ত হইবে। ২০—২৪

হুত্বা দশ বলীন্ হরেৎ প্রদক্ষিণং প্রতিদিশমবান্তরদেশেষ্বানুপূর্ব্ব্যেণাব্যতিহরন্ । ২৫ ।

'হুত্বা' তন্ত্রবাস্তুহোমানন্তরমেব 'প্রতিদিশং' 'প্রদক্ষিণং' যথা স্যাৎ তথা কৃত্বা, 'অবান্তরদেশেষু' কোণেষু ব্যতিহরো যথা ন ভবেৎ তথা চ কৃত্বা, 'আনুপূর্ব্ব্যেণ' এব 'দশ' সংখ্যাকান্ 'বলীন্' 'হরেৎ' । ২৫

বাস্তুহোম করিয়া তৎপরে প্রদক্ষিণানুসারে প্রতিদিকে ও প্রতিকোণে যথাক্রমে দশটি বলি প্রদান করিতে হইবে । ২৫

বলীনাং স্থানানি মন্ত্রাংশ্চোপদিশতি ;—

ইন্দ্রায়েতি পুরস্তাদ্ বায়ব ইত্যবান্তরদেশে যমায়েতি দক্ষিণতঃ পিতৃভ্য ইত্যবান্তরদেশে বরুণায়েতি পশ্চান্মহারাজায়েত্যবান্তরদেশে সোমায়েত্যুত্তরতো মহেন্দ্রায়েত্যবান্তরদেশে বাসুকয় ইত্যধস্তাদূর্দ্ধং নমোব্রহ্মণ ইতি দিবি । ২৬—৩৩

সুস্পষ্টান্যেতানি । ২৬—৩৩

বাসভূমির পূর্ব্বে, তৎপরে অগ্নিকোণে ইত্যাদি অষ্ট দিকে, তৎপরে নিম্নে ও ঊর্দ্ধে, এই দশ স্থানে 'ইন্দ্রায়' প্রভৃতি দশ মন্ত্রে দশ বলি প্রদত্ত হইবে । ২৬—৩৩

प्राच्यूर्द्ध्वावाचीभ्योऽहरहर्नित्यप्रयोगः संवत्सरे संवत्सरे नवयज्ञयोर्वा । ३४,३५ ॥ ७ ॥

प्राच्यादिदेवताभ्यः पूर्व्वोक्ताभ्यः 'अहरहः' प्रतिदिन मेव बलिहरणं कर्त्तव्यम् ; एवञ्चैषः 'नित्यप्रयोगः'—इति कस्य चिन्मतम् । स्वमते तु संवत्सरे संवत्सरे यदा यदा नवयज्ञौ व्रीहियज्ञो यवयज्ञश्च भवतः तदा तदैवास्या अपि तिसृणां बलिहरणमिति मम । ३४,३५ ॥ ७ ॥

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रपाठके सप्तमखण्डस्य सामश्रमिकृतं व्याख्यानं समाप्तम् ॥ ४ । ७ ॥

পূর্ব্বে ইন্দ্র দেবতার উদ্দেশে, ঊর্দ্ধে ব্রহ্মদেবতার উদ্দেশে এবং অধস্তাৎ বাসুকিদেবতার উদ্দেশে, প্রতিদিনই বলিকর্ম্ম করিতে হয়; অথবা প্রতিবর্ষে যে সময়ে নব ধান্য হয় এবং যে সময়ে যবাদি শস্য নূতন হয়, সেই সেই নবান্নের সময়ে (অর্থাৎ বর্ষে বারদ্বয়) এই বলিত্রয় করিলেও চলে। ৩৪,৩৫ ॥ ৭

ইতি চতুর্থাধ্যায়ের সপ্তম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৪ । ৭ ॥

अथ श्रवणाग्रहायणीमिश्रकर्म ।—

श्रवणाग्रहायणीकर्मणोरक्षतान्सिक्त्वा प्राग्वोदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्य च तुष्पथेऽग्निमुपसमाधाय इयेराक इतोवोक्तयाञ्जलिना जुहुयात् । १

पुरस्तादुक्ते 'श्रवणाग्रहायण्यौ' कर्मणी। तयोः अक्षतबलयश्च विहिताः। तत्र सर्वैरेवाक्षतैर्बलिहरणं मकृत्वा कतिचित् 'अक्षतान्' 'शिष्ट्वा' बलिशेषभूतान् रक्षित्वा, तैरेवाक्षतैः 'अञ्जलिना' "हये राके (म० ब्रा० २,६,२—५)"—'इति' सूक्तान्तर्गतानां चतसृणां ऋचाम् 'एकैकया' 'जुहुयात्'। स च होमः, 'ग्रामात् प्राङ् वा उदङ् वा निष्क्रम्य' 'चतुष्पथे अग्निम् उपसमाधाय' तत्रैव कर्त्तव्य इति। १

ইতি পূর্ব্বে শ্রবণা কর্ম্ম ও আগ্রহায়ণী কর্ম্ম বিহিত হইয়াছে। উক্ত কর্ম্মদ্বয়ে অক্ষত বলিও বলা হইয়াছে*। ঐ অক্ষত বলির সময়ে সমস্ত অক্ষতগুলি বলিকার্য্যে ব্যবহার না করিয়া তাহা হইতে কতকগুলি অক্ষত অবশিষ্ট রাখিবে। তাহাই এক এক অঞ্জলি করিয়া "হয়ে রাকে (ম০ ব্রা০ ২,৬,২—৫)"—ইত্যাদি চারি মন্ত্রে চারিটি আহুতি প্রদান করিবে। এই হোমটী গ্রাম হইতে পূর্ব্ব বা উত্তর নির্গত হইয়া কোন একটি চতুষ্পথে অগ্নি জ্বালিয়া তাহাতেই করিতে হইবে। ১

प्राङुत्क्रम्य वसुवन एधीत्यूर्द्ध्वमुदीक्षमाणो देवजनेभ्यस्तिर्यङितरजनेभ्योऽवाङ्वेक्षमाणोऽनपेक्षमाणाः प्रत्येत्याक्षतान् प्राश्नीयादुपेतैरमात्यैः सह। २—४

* ২৬৯ পৃ০ ৩ প্র০ ৭ খ০ ২২, ২৩ সূ০ দেখ।

'তন্ক্রম্য' তন্ক্রমণং ব্যুৎক্রমণং বিপরীতগমনং প্রতিগমনারম্ভ মিতি যাবৎ, তৎ কৃত্বা তস্য পথ্যেব যত্র কুত্রচিৎ 'প্রাঙ্' প্রাঙ্মুখঃ, 'অর্দ্ধম্' উপরি 'উদীক্ষমাণঃ' 'দেবজনেভ্যঃ' দেবগণানুদ্দিশ্য "বসুবন এধি (ম০ ব্রা০ ২,৬,৬)"—'ইতি' মন্ত্রং পঠেৎ। ততঃ 'তির্য্যঙ্' গৃহগমনায় পশ্চিমাভিমুখো দক্ষিণাভিমুখো বা ভবিতুং তিরশ্চীনঃ সন্, 'অবাঙ্' অধঃ 'অবেক্ষমাণঃ' 'ইতরজনেভ্যঃ' দেবাতিরিক্তপ্রাণিগণানুদ্দিশ্য ত মেব মন্ত্রং পঠেৎ। ততঃ 'অনবেক্ষমাণঃ' পশ্চাদবলোকন মকৃত্বৈব 'প্রত্যেত্য' স্বাবাসং 'উপেতৈঃ' তদানীং তত্রোপস্থিতৈঃ 'অমাত্যৈঃ' বন্ধুবর্গৈঃ 'সহ' 'অক্ষতান্' হোমাবশিষ্টান্ 'প্রাশ্নীয়াৎ' ভুঞ্জীত। ২—৪

পরে বাটিতে ফিরিবার জন্য গমনারম্ভ করিয়া পথিমধ্যে কোন একস্থানে ঊর্দ্ধাভিমুখ হইয়া দেবগণের উদ্দেশে "বসুবন এধি (ম০ ব্রা০ ২,৬,৬)"—এই মন্ত্র পাঠ করিবে। তৎপরে পুনশ্চ পশ্চিমাভিমুখ বা দক্ষিণাভিমুখ অর্থাৎ গৃহাভিমুখ হইতে হইলেই বাঁকিতেই হইবে, সেই বাঁকিবার সময়েই অধোদেশে তাকাইয়া অন্যান্য প্রাণিগণের উদ্দেশে পুনশ্চ ঐ মন্ত্রই পাঠ করিবে। অনন্তর পশ্চাদ্দৃষ্টি না করিয়া স্বস্থানে প্রত্যাগত হইয়াই সে সময়ে সে স্থানে যে সমস্ত আত্মীয়গণ উপস্থিত থাকিবে, তাহাদের সহিত হোমাবশিষ্ট অক্ষতগুলি ভক্ষণ করিবে। ২—৪

স্বস্ত্যয়নম্ । ৫

তস্মিন শ্রবণাগ্রহায়ণীশেষাক্ষতবলিকর্মণা 'স্বস্ত্যয়নং' ফলং ভবেত্, তথাচ স্বস্ত্যয়নকাম এবাস্যাধিকারী । ৫

কথিত শ্রবণা ও আগ্রহায়ণী কর্মদ্বয়ের অবশিষ্ট অক্ষতবলি কর্ম্মের ফল—স্বস্ত্যয়ন, অতএব যাহারা বিশেষ স্বস্ত্যয়ন বাঞ্ছা করিবে, তাহাদেরই ইহা কর্ত্তব্য ।৫

অথ প্রসাদকামকর্ম ।—

বশঙ্গমৌ শঙ্গম্বেতি পৃথগাহুতী ব্রীহিযবহোমৌ প্রযুঞ্জীত যস্যাত্মনি প্রসাদ মিচ্ছেত্তস্মৈ নিত্য-প্রযোগঃ । ৬,৭

'যস্য' জনস্য 'আত্মনি' স্বে প্রসাদম্ 'ইচ্ছেত্', 'তস্মৈ' তদুদ্দেশতঃ "বশঙ্গমৌ (ম০ ব্রা০ ২,৬,৭)"—"শঙ্গম্ব (ম০ ব্রা০ ২,৬,৮)"—'ইতি' আভ্যাং মন্ত্রাভ্যাং 'ব্রীহিযবহোমৌ' ব্রীহিযব-দ্রব্যকহোমৌ 'পৃথগাহুতী' বিভিন্নদ্রব্যহবনৌ 'প্রযুঞ্জীত' কুর্বীত । পৃথগাহুতীত্যুক্ত্যা বশঙ্গমাবিতি মন্ত্রেণ ব্রীহিহোমঃ, শঙ্গম্বেতি মন্ত্রেণ চ যবহোম ইতি । 'নিত্যপ্রযোগঃ' তত্প্রসাদলাভপর্যন্ত-মহরহঃ এবৈষঃ প্রযোগঃ কর্ত্তব্য ইতি । ৬,৭

যে কোন ব্যক্তির নিজপ্রতি প্রসন্নতা ইচ্ছা করিবে, সেই উদ্দেশে "বশঙ্গমৌ (ম০ ব্রা০২,৬,৭)" মন্ত্রে ব্রীহিহোম এবং

"শঙ্খশ্চ (মং ব্রা০২.৬,৮)"—এই মন্ত্রে যবহোম করিবে। যাবৎ কাল উদ্দেশ্য সিদ্ধ না হইবে, তাবৎ প্রতিদিন এ প্রয়োগ অনুষ্ঠেয়। ৬,৭

অথ শঙ্কুশতহোমঃ।—

একাক্ষর্য্যাং অর্দ্ধমাসব্রতে দ্বে কর্ম্মণী। ৮

'একাক্ষর্য্যাম্' "আকূতীং দেবতাং মনসা (ম০ ব্রা০ ২,৬, ৫)"—ইত্যস্যাং ঋচি 'দ্বে কর্ম্মণী' অনুপদবক্ষ্যমাণে বিধীয়েতে, তে চ দ্বে এব 'অর্দ্ধমাসব্রতে' বেদিতব্যে। ৮

"আকূতিং দেবীং (ম০ ব্রা০২,৬,৯)"—এই ঋক্‌টীকে একাক্ষরী কহে। এই একাক্ষরী ঋক্ বিষয়ে যে দুইটি কর্ম্ম বলিতে প্রবৃত্ত হইয়াছি, সেই দুইটীই 'অর্দ্ধমাসব্রত' জানিতে হইবে*। ৮

তত্র প্রথমং কর্ম্ম শঙ্কুশতহবনং নাম, তচ্চ কামনাদ্বয়ভেদাৎ দ্বিবিধম্, তদ্ দ্বিবিধমেবোপদিশতি।—

পৌর্ণমাস্যাং রাত্রৌ খাদিরশঙ্কুশতং জুহুয়াদায়ুষ্কাম আয়সান্ বধকামঃ। ৯,১০

* যদিও এই মন্ত্রের ব্যবহার-ভেদে চারিটী কামনা সিদ্ধ হইয়াথাকে পরং মূলত 'শঙ্কুশত হোম' ও 'স্থণ্ডিলহোম' এই দুইটীই কর্ম্ম সাধ্যোয়।

स्वस्य परस्य वा 'आयुष्कामः' पुरुषः 'खदिरशङ्कुशतं' खादिराणां शङ्कूनां कीलकानां शतं जुहुयात्; स्वस्य परस्य वा वधकामश्चेत् 'आयसान्' लौहविकृतान् शङ्कून् शतं जुहुयादिति। कदेत्युच्यते,—'पौर्णमास्यां रात्रौ' इति। ८,१०

নিজের বা অপরের আয়ুর্বৃদ্ধি কামনা থাকিলে খদির কাষ্ঠের একশত খুঁটি হোম করিবে এবং নিজের বা অপরের আয়ুর্হানি কামনা থাকিলে লৌহের কীলক একশত হোম করিবে; এ দুইটীই পূর্ণিমার রাত্রে কৃত হইবে এবং এতদুভয়েই ঐ একাক্ষরী মন্ত্র ব্যবহৃত হইবে। ইহাই 'শঙ্কুশত হোম' নামক প্রথম কর্ম্ম; ইহা অর্দ্ধমাসব্রত। ৯,১০

अथ स्थण्डिलहोमः।—

अथापरम्। ११

यदुक्तं 'द्वे कर्मणी'-इति, तत्र नवमदशमसूत्राभ्यां द्विविधं शङ्कुशतहवनमुक्तम्; 'अथ' अनन्तरम् 'अपरम्' द्वितीयं कर्म स्थण्डिलहवन मिद मुपदिश्यते। अभिधानापि द्वैविध्य मस्ति। ११

পূর্ব্বেই (অষ্টম সূত্রে) বলা হইয়াছে একাক্ষরী ঋকে দুইটি কর্ম্ম সম্পন্ন হয়, তন্মধ্যে ইতিপূর্ব্বে দ্বিবিধ 'শঙ্কুশত

হোম' কর্ম্ম বলা হইয়াছে অতঃপর 'স্থণ্ডিল হোম' নামক দ্বিতীয় কর্ম্ম উপদিষ্ট হইতেছে ; ইহাও দ্বিবিধ । ১১

প্রাঙ্ প্রোদঙ্ বা গ্রামান্নিষ্ক্রম্য চতুষ্পথে পর্বতে বারণ্যৈঃ স্থণ্ডিলং প্রতাপ্যাপোহ্যাঙ্গারান্ মন্ত্রং মনসানুদ্রুত্য সর্পিরাস্যেন জুহুয়াত্ । ১২

'গ্রামাত্' স্ববাসস্থানাত্ 'প্রাঙ্' পূর্বাভিমুখঃ, 'উদঙ্ বা' অথবা উত্তরাভিমুখঃ 'নিষ্ক্রম্য' নির্গতো ভূত্বা, 'চতুষ্পথে পর্বতে বা' উপস্থিতঃ সন্, 'আরণ্যৈঃ গোময়ৈঃ' 'স্থণ্ডিলং' তাম্রপাত্রং 'প্রতাপ্য' প্রতপ্তং কৃত্বা, 'অঙ্গারান্' গোময়জাতান্ স্থণ্ডিলস্পৃষ্টান্ 'অপোহ্য' দূরীকৃত্য, 'মন্ত্রং' প্রকৃত মেকাক্ষরীনামকং 'মনসা' 'অনুদ্রুত্য' দ্রুতং পঠিত্বা তত্রৈব প্রতপ্তে স্থণ্ডিলে 'আস্যেন' স্বমুখেন 'সর্পিঃ' ঘৃতং জুহুয়াত্ । ১২

বাসগ্রামের পূর্ব্বে বা উত্তরে গিয়া কোন এক চতুষ্পথে বা পর্ব্বত পৃষ্ঠে, বিলঘুটের দ্বারা একখানি স্থণ্ডিল (তাওয়া) ভালরূপে তপ্ত করিয়া, সেই অঙ্গারগুলি সরাইয়া, ঐ একাক্ষরী মন্ত্রটি মনে মনে শীঘ্র পাঠ করত, স্বীয়মুখে ঘৃত লইয়া, তদ্দ্বারা হোম করিবে। ১২

জ্বলন্ত্যাং দ্বাদশগ্রামাঃ ধূমে দশবরাদ্যাঃ অমোঘং কর্মেত্যাচক্ষতে । ১৩—১৫

तादृशे होमे कृते 'ज्वलन्त्यां' शिखायां यजमानस्य 'द्वादश ग्रामाः' लभ्याः भवेयुः, प्रज्वलनाभावेन 'धूमे' सति 'त्र्यवरार्ध्याः' अवरार्ध्यशब्दोऽन्यूनवचनः अतो न्यूनतोऽपि त्रयो ग्रामाः भवेयुः, ज्वालाधूमयोः अल्पत्वबहुत्वाभ्यां लब्धव्यग्रामसङ्ख्याना मल्पत्वबहुत्वे। एवञ्चैतत् सर्वथाप्यनिष्फल मिति 'अमोघं कर्म'—'इति' नाम 'आचक्षते' वृद्धाः। तदेतत् 'स्थण्डिलहोम'—नाम एकाचर्यां द्वितीयं कर्म। १३—१५

ঐ আহুতি প্রদত্ত হইলেই যদি দপ্ করিয়া জ্বলিয়া উঠে, তাহাহইলে অনুষ্ঠাতার দ্বাদশ গ্রাম লাভ হইবে। যদি কিছুমাত্র জ্বালা না হয় প্রত্যুত ধূম দেখা দেয়, তথাপি ন্যূন কল্পে তিনখানি গ্রামও লাভ হইবে (সর্ব্বথা নিষ্ফল হইবেই না); এই জন্যই ইহাকে বৃদ্ধগণ 'অমোঘ কর্ম্ম' বলেন। ইহাই 'স্থণ্ডিলহোম' নামক দ্বিতীয় কর্ম্ম; ইহাও অর্দ্ধমাস-ব্রত। ১৩—১৫

स्थण्डिलहोमस्यैव प्रकारान्तरेण फलान्तरजनकत्व मुच्यते।—

वृत्त्यविच्छित्तिकामो हरितगोमयान् सायं प्रातर्जुहुयात्। १६

यजमानः यदि 'वृत्त्यविच्छित्तिकामः' वृत्तिर्जीवनोपायः तस्य विच्छेदो न स्यात् इत्येवङ्कामः स्यात्, तर्हि तदैव आरण्य-गोमयैः प्रतप्ते स्थण्डिले सर्पिर्होमविनिमयतः 'हरितगोमयान्'

सद्योविच्छिन्नगोमयान् तैरेव भास्येनैव 'सायं प्रातः' 'जुहुयात्' इति समाप्तं मैकाक्षरीजत्यम्। १६

যজমান যদি নিজ জীবিকার বিচ্ছেদ কামনা করেন, তাহা হইলে বিলঘুটের দ্বারা প্রতপ্ত সেই স্থণ্ডিলে ঘৃত হোম না করিয়া সায়ং ও প্রাতঃকালে সদ্যো গোবর মুখের দ্বারা হোম করিবে। একাক্ষরী মন্ত্রে কর্ত্তব্য কর্ম্মদ্বয় সমাপ্ত। ১৬

अथ पण्यहोमः —

त्रिरात्रोपोषितः पण्यहोमं जुहुयादिद मह मिमं विश्वकर्माणा मिति वाससस्तन्तून् गोर्वालानेव मितरेभ्यः पण्येभ्यः। १७—२०

काम्येषु कर्मसु त्रिरात्रभोजनं विहितम् (३४६पृ० ८ सू०), पण्यहोमोऽपि काम्यं कर्म, अत्रापि तत् प्राप्त मिति विशेषं विधत्ते ;—'त्रिरात्रोपोषितः' उपवासस्तु अन्नभोजनं न त्वभोजन मित्युक्तं पुरस्तात् (४७,५१ पृ० १६-२६,१-८ सू०)। 'पण्यहोमं' पण्यं विक्रय्यद्रव्यं, तस्मै होमः पण्यहोमस्तम्। "इद मह मिमं विश्वकर्माणम् (म० ब्रा० २,५,१०)"—'इति' मन्त्रेण 'जुहुयात्'। किं जुहुयादिति होमद्रव्यं विधत्ते ;—'वाससः' वासः पण्यं चेत् तस्य 'तन्तून्' दशासूत्राणि जुहुयात्। गौः पण्यं

येत्, तस्य 'गोः' 'वाऽलान्' पुच्छलोमानि जुहुयात्। 'इतरेभ्यः' अजाविकादिभ्यः पण्येभ्योऽपि 'एवम्' इत्थं स्वकीयं लोमादिकं कृत्स्नं जुहुयादित्येव। १७—२०

যে কোন বস্তুর ব্যবসায় আরম্ভ করিবে, তাহার উন্নতি কামনা থাকিলে ত্রিরাত্রি উপবাস করিয়া* সেই সেই দ্রব্যের একাংশ লইয়া, যথা—বস্ত্রব্যবসায়ে প্রবৃত্ত হইলে দশীর কতকগুলি সূত্র গোব্যবসায়ে প্রবৃত্ত হইলে গাভীর পুচ্ছের কতকগুলি লোম ইত্যাদি "ইদ মহ মিশ্নং (ম০ ব্রা০ ২,৬,১০)" —এই মন্ত্রে হোম করিবে। ১৭—২০

———

अथ यशस्कामसहायकामयोः यजनीयप्रयोगौ।—

पूर्वाहोमो यजनीयप्रयोग इन्द्रामवदादिति च यशस्कामः पूर्वाꣳसहायकाम उत्तराम्। २१, २२ ॥८॥

'पूर्वाहोमः' "पूर्वाहोमं यशसे जुहोमि (म० ब्रा० २,६,११)" —इति होमः "इन्द्रा मवदात् (म० ब्रा० २,६,१२)"—'इति' मन्त्रेण 'च' होमः 'यजनीयप्रयोगः' (२४७पृ० १२सू०) बोध्यः।

---

* কাম্য কর্ম্মে অভোজন ব্যবস্থা আছে ৩৪৬ পৃ০ ৯ সূত্র দেখ। পণ্যহোম কর্ম্মও কাম্য কর্ম্ম; তদনুসারে এস্থলেও অভোজন প্রাপ্ত ছিল, তন্নিবারণের জন্যই উপবাস বিধি হইল; উপবাস শব্দে অন্নভোজন ৪৭ পৃ০ ১৩—২৬ সূত্র, ৫১ পৃ০ ১—৯ সূত্র এবং ৩১৭ পৃ০ ১২ সূত্রের টিপ্পনী দেখ।

तत्र च 'यशस्कामः' चेत् 'पूर्वाम्' ऋचम् प्रयुञ्जीत, 'सहायकामः' चेत् 'उत्तराम्' ऋचम् प्रयुञ्जीतेति। २१,२२॥ ८॥

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमखण्डस्य सामश्रमिकृतं व्याख्यानं समाप्तम्॥ ৪। ८॥

পূর্ণহোমং যশসে জুহোমি (ম० ব্রা० ২,৫,১১)"—এই মন্ত্রে কৃত হোম এবং "ইন্দ্রা মবদাৎ (ম०ব্রা०২,৬,১২)"—এই মন্ত্রে কৃত হোম ; এ উভয় হোমই যজনীয় প্রয়োগ*, তন্মধ্যে যশ কামনা থাকিলে প্রথম মন্ত্রটি প্রযুক্ত হইবে এবং সহায় কামনা থাকিলে শেষ মন্ত্রটি ব্যবহৃত হইবে। ২১,২২॥ ৮॥

ইতি চতুর্থ অধ্যায়ের অষ্টম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত॥ ৮॥

अथ पुरुषाधिपत्यकामकर्म।—

पुरुषाधिपत्यकामोऽष्टरात्र मभुक्त्वौदुम्बरान्त्स्रुव-चमसेध्मानुपकल्पयित्वा प्राङ् वोदङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथेऽग्नि मुपसमाधायाज्य मादित्य मभिमुखो जुहुयादन्नं वा एकच्छन्दस्यम्श्रीर्वा एषेति च। १,२

* ৩৪৭পৃ० ১২শ সূত্র দেখ।

পুরুষাণাং সৈনিকানাং সাধারণানাং বানেকেষাম্ আধিপত্যং যদি কাময়েত, তর্হি তেন অষ্টরাত্র মভোজনং কর্ত্তব্যম্, তত্রৈব চাষ্টরাত্রে 'ঔদুম্বরান্' স্রুবাদী প্রকল্প্য তদষ্টরাত্রান্তে তান্ স্রুবাদীন্ গৃহীত্বা 'প্রাক্ উদক্ বা গ্রামাত্ নিষ্ক্রম্য' যং কঞ্চিদপি চতুষ্পথং প্রাপ্য তত্রৈব 'অগ্নিম্ উপসমাধায়' 'আদিত্যং' মুখম্ 'অভিমুখঃ' সন্ "অন্নং বা একচ্ছন্দস্যম্ (ম০ ব্রা০ ২,৫,১৩)"—ইতি মন্ত্রেণ 'আজ্যং জুহুয়াত্'। ততঃ "শ্রীর্বা এষা (ম০ ব্রা০ ২,৫,১৪)"—'ইতি' মন্ত্রেণ 'চ' পুনরপি আজ্য মেব জুহুয়াদিতি। ১, ২

যে কেহ পুরুষাধিপত্য* কামনা করিবে, সে ব্যক্তি অষ্টরাত্র † অভোজন করিয়া ইতিমধ্যেই উডুম্বর কাষ্ঠের স্রুব, চমস ও ইধ্ম সংগ্রহ করিয়া, তৎসমস্ত সঙ্গে লইয়া গ্রামের পূর্ব্বে বা উত্তরে নির্গত হইয়া কোন এক চতুষ্পথে অগ্নিস্থাপনা করণানন্তর "অন্নং বা (ম০ব্রা০২,৬,১৩)"—এই মন্ত্রে ঘৃতাহুতি প্রদান করিবে এবং তদব্যবহিতেই "শ্রীর্ব্বাএষা (ম০ ব্রা০ ২,৬,১৪)"—এই মন্ত্রে দ্বিতীয় ঘৃতাহুতিও প্রদান করিবে। ১, ২

---

* অর্থাৎ সৈনাপত্য প্রভৃতি উচ্চপদ প্রাপ্তির বাঞ্ছা থাকিলে অথবা বহু লোকে আজ্ঞা করুক, এরূপ অভিলাষ হইলে।

† সামান্যত কাম্য কর্ম্মে ত্রিরাত্র অভোজন ব্যবস্থা আছে (৩৩৬ পৃ০ ৯সূত্র দেখ), এই জন্য এস্থানে বিশেষরূপে অষ্টরাত্র বলা হইল।

अन्नस्य घृत मेवेति ग्रामे तृतीयां गोष्ठे पशु-कामो विदूयमाने चीवरम् । ३—५

ततः 'ग्रामे' प्रत्यागत्य "अन्नस्य घृत मेव (म० ब्रा० २,६, १५)"—'इति' मन्त्रेण 'तृतीयाम्' आहुतिं जुहुयात् आज्य स्यैव। स च पुरुषाधिपत्यकामः पुरुषः यदि 'पशुकामः' अपि तर्हि ग्रामे होतव्यां ता माहुतिं 'गोष्ठे' एव जुहुयात्। तत्रापि तद् गोष्ठं 'विदूयमानम्' आर्द्रं चेत्, तत्र 'विदूयमाने' गोष्ठे 'चीवरं' लौहचूर्णं जुहुयात् नाज्य मिति। ३—५

অনন্তর গ্রামে প্রত্যাগত লইয়া "অন্নস্য ঘৃত মেব (ম০ব্রা০২,৬,১৫)"—এই মন্ত্রে তৃতীয় আহুতি প্রদান করিবে। সেই পুরুষাধিপত্যকাম পুরুষের যদি অনুষঙ্গিক পশু-কামনাও থাকে, তাহা হইতে সেই তৃতীয় আহুতিটি গোষ্ঠে অনুষ্ঠেয়। এবং ঐ গোষ্ঠ যদি আর্দ্রভূমি হয়, তাহা হইলে তৎস্থানে সেই তৃতীয় আহুতিটি ঘৃতের না হইয়া লৌহচূর্ণের হইবে অর্থাৎ ঘৃত হোম না করিয়া তৎপরিবর্ত্তে লৌহচূর্ণ হোম করিবে। ৩—৫

प्रतिभयेऽध्वनि वस्त्रदशानां ग्रन्थीन् बध्नीतोपेत्य वसनवतः स्वाहाकारान्ताभिः सहायानाञ्च स्वस्त्य-यनम्। ६,७

'অধ্বনি' মার্গে 'প্রতিভয়ে' ভয়হেতৌ উপস্থিতে 'বসনবত:' সহচারিণো পান্থজনান্ 'উপেত্য' তৎসমীপং গত্বা 'স্বাহাকারান্তাভিঃ' তাভিরেব "অন্নং বা (ম০ ব্রা০ ২,৬,১৩—১৫)"— ইত্যাদিভিস্তিসৃভিঃ ঋগ্ভিঃ 'বসনদশানাং গ্রন্থীন্' 'বধ্নীত'। এতেন কর্মণা 'সহায়ানাং' সহচারিণা মপি পথিকানাং 'স্বস্ত্যয়নং' ভবেত্, কিম্পুনঃ ভয়প্রাপ্তস্যৈকস্য তস্যেতি। ৬,৭

পথি মধ্যে হঠাৎ কোন ভয়-হেতু উপস্থিত হইলে ঝটিতি সহচারী পান্থগণের সমীপস্থ হইয়া পূর্ব্বোক্ত "অন্নং বা (ম০ ব্রা০ ২,৬,১৩—১৫)"—এই মন্ত্রত্রয় স্বাহাকারান্ত জপ করত বসনের দশাসূত্রগুলি বন্ধন করিবে। ইহাতে সে ভয়-প্রাপ্ত ব্যক্তির ভয় ত দূর হইবেই, তৎসহচারী পথিকদেরও মঙ্গল হইবে। ৬,৭

—

অথ আচিতসহস্রকামকর্ম।—

আচিতসহস্রকামোঽক্ষতসক্ত্বাহুতিসহস্রং জুহুয়াত্। ৮

তাভিস্তিসৃভিঃ ঋগ্ভিঃ স্বাহাকারান্তাভিরেব, একৈকাহুতির্হোতব্যেতি চ। ৮

যে কেহ সহস্র আচিত * কামনা করিবে, সে ব্যক্তি উক্ত মন্ত্রত্রয়েই অক্ষত-সক্তুর এক সহস্র আহুতি প্রদান করিবে। ৮

* ইতিপূর্ব্বে ৬ষ্ঠ খণ্ডে ১৩শ সূত্রে আচিতশতকামের উল্লেখ আছে।

অথ পশুকামকর্ম।—

पशुकामो वत्समिथुनयोः पुरीषाहुतिसहस्रं जुहुयात्। ८

पशून् गवादीन् कामयते यः पुरुषः, सः 'वत्समिथुनयोः पुरीषाहुतिसहस्रं जुहुयात्' स्वाहाकारान्ताभिस्ताभिस्तिसृभि-रेवर्गभिरिति। ८

যে কেহ গোপ্রভৃতি বৃহৎ পশু কামনা করিবে, সে ব্যক্তি, দুইটি বাছুরের গোবর শুষ্ক করাইয়া উক্ত মন্ত্রত্রয় পাঠক্রমে, তৎ সমস্তে একসহস্র আহুতি প্রদান করিবে। ৯

অথ ক্ষুদ্রপশুকামকর্ম।—

अविमिथुनयोः क्षुद्रपशुकामः। १०

अविमिथुनयोः शुष्कैः पुरीषैरिति, ताभिस्तिसृभिः स्वाहा-कारान्ताभिरिति च। १०

যে কেহ মেষাদি ক্ষুদ্র পশু কামনা করিবে, সে ব্যক্তি দুইটি মেষের পুরীষ শুষ্ক করাইয়া, উক্ত মন্ত্রত্রয় পাঠক্রমে তৎ সমস্তে একসহস্র আহুতি প্রদান করিবে। ১০

অথ বৃত্ত্যবিচ্ছিত্তিকামকর্ম।—

वृत्त्यविच्छित्तिकामः कम्बूकान् सायं प्रातर्जुहुयात् क्षुधे स्वाहा क्षुत्पिपासाभ्याꣳस्वाहेति। ११

'कम्बूकान्' तुषान् ; फलीकरणकम्बूकानिति टीकान्तरम्। अन्यद् व्याख्यात मिवैव। ११

যে কেহ নিজ জীবিকার অবিচ্ছেদ কামনা করিবে, সে ব্যক্তি, প্রতিদিন সায়ং ও প্রাতঃ কালে, "ক্ষুধে স্বাহা (ম০ ব্রা০. ২,৬, ১৬ ; ১৭)"—এই মন্ত্রে কতকগুলি তুষ হোম করিবে। ১১

अथ विषदोषनाशकामकर्म।—

मा भैषीर्न मरिष्यसीति विषवता दष्ट मद्भिरभ्युक्षन् जपेत्। १२

'विषवता' सर्पेण, वृश्चिकादिना वा 'दष्ट' स्थानम् 'अद्भिः अभ्युक्षन्' "मा भैषीर्न (म० ब्रा० २,६,१८)"—इति मन्त्रं जपेत्। १२

বিষধর সর্পাদি দংশন করিলে, সেই দষ্ট স্থান ধুইয়া "মা ভৈষীন (ম০ ব্রা০ ২,৬,১৮)"—এই মন্ত্র জপ করিবে। ইহাতে সকল প্রকার বিষ-দোষ নষ্ট হইবে। ১২

इत्स्नातकस्वस्त्ययनकर्म।—

तुरगोपायेति स्नातकः संवेशनवेलायां वैणवं दण्ड मुपनिदधीत स्वस्त्ययनार्थम्। १३

'स्नातकः' कृतसमावर्त्तनो द्वितीयाश्रमाय उद्युक्तः 'संवेशनवेलायां' शयनसमये 'स्वस्त्ययनार्थम्' "तुरगोपाय (मं० ब्रा० २,६,१९)"—इति मन्त्रेण 'वैणवं दण्डं' वंशयष्टिम् 'उप' समीपे स्वस्यैव 'निदधीत' स्थापयीत। १३

স্নাতকগণ *, নিজ নিজ স্বস্ত্যয়নার্থ, শয়নকালে "তুরগোপায় (মং ব্রা০২,৬,১৯)"—এই মন্ত্রে একগাছি বংশযষ্টি নিকটে রাখিবে। ১৩

अथ क्रिमिनाशकामकर्म।—

हतस्ते अत्रिणा क्रिमिरिति क्रिमिमन्तं देशमद्भिरभ्युक्षन् जपेत्। १४

'क्रिमिमन्तं देशम्' व्रणादिक मथउदरादिकञ्च 'अद्भिः अभ्युक्षन्' "हतस्ते अत्रिणा क्रिमिः (मं० ब्रा० २,७,१—४)"—'इति' चतुर्ऋचं सूक्तं, 'जपेत्'। एतेनैव क्रिमिनाशो भवेदिति। १४

* সমাবর্ত্তন সংস্কারের পর হইতে গৃহস্থাশ্রমের পূর্ব্বপর্য্যন্ত আশ্রম-সন্ধিকহে, এই আশ্রমসন্ধি-সমন্বিত দ্বিজগণকেই 'স্নাতক' কহে। এই স্নাতক তিন প্রকার॥ ৩প্র০৫খ০ ২১,২২ ও ২৩ সূত্রে দেখ॥

যে কোন স্থানে ক্রিমি জন্মাইবে, সেইস্থানে জল দিয়া ধুইয়া "হতস্তে (ম০ব্রা০২,৭,৭,—৪)"—এই চারিটি মন্ত্র জপ করিবে; ইহাতেই কি উদর মধ্যগত, কি ব্রণাদিতে জাত, সমস্ত ক্রিমিই বিনষ্ট হইবে। ১৪

पशूनाञ्चेच्चिकीर्षेदपराह्ने सीतालोष्ट माहृत्य वैहायसीं निदध्यात्तस्य पूर्वाह्ने पांशुभिः परिकिरन् जपेत्। १५ ॥ ६ ॥

तदेव क्रिमिनाशनं 'पशूनां' गृहपालितानां गवादीनां 'चिकीर्षेत् चेत्', तर्हि 'अपराह्ने' काले 'सीतालोष्टं' लाङ्गलोत्थं लोष्टम् 'आहृत्य' 'वैहायसी' दिशां 'निदध्यात्' अनावृते ऊर्द्धं स्थापयेदिति यावत्। ततो रात्रिप्रभाते 'पूर्वाह्ने' एव काले 'तस्य' लोष्टस्य 'पांशुभिः' रजोभिः पशोः क्रिमिमन्तं प्रदेशम् 'परिकिरन्' त मेव सूक्तं 'जपेत्'। एतेनैव पशूनां क्रिमिनाशो भवेदिति। १५ ॥ ६ ॥

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रपाठके नवमस्य खण्डस्य सामश्रमिकृतं व्याख्यानं समाप्तम्। ४ ॥ ६ ॥

পশুদের ক্রিমি নাশ করা অভিপ্রেত হইলে, যে কোন দিবস অপরাহ্ণে, লাঙ্গলের কর্ষণে উত্থিত, একটী মাটির ঢেলা লইয়া আসিয়া অনাবৃতস্থলে উর্দ্ধে উহা ঝুলাইয়া

রাখিবে, তৎপর দিবস প্রাতে ঐ ঢেলাটি গুঁড়াইয়া, সেই ধূলিগুলি ক্রিমিস্থলে ছড়াইতে ছড়াইতে ঐ চারিটি মন্ত্র জপ করিবে। ইহাতেই গবাদি পশুর সর্ব্বপ্রকার ক্রিমি নাশ হইবে। ১৫ ॥ ৯ ॥

ইতি চতুর্থ অধ্যায়ের নবম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ৪ ॥ ৯ ॥

অথার্হণীয়প্রয়োগাঃ।—

অর্হণীয়গণ* গৃহাগত হইলে, যেরূপে তাঁহাদের অর্হণা† করিতে হয়, তাহাই এ প্রকরণে বলা যাইবে।

তত্র, উপস্থানবিধিঃ।—

উত্তরতো গাং বদ্ধোপতিষ্ঠেরন্নর্হণা পুত্রবাসসেতি। ১

আচার্য্যাদীনাং ষণ্ণা মন্যতমস্য অর্হণীয়স্য 'উত্তরতঃ' 'গাং বদ্ধা' "অর্হণা পুত্রবাসসা (ম০ ব্রা০ ২,৮,১)"—'ইতি' মন্ত্রং পঠন্, তং অর্হণীয়ম্ 'উপতিষ্ঠেরন্'। ১

আচার্য্য প্রভৃতি অর্হণীয় ব্যক্তির উত্তরে একটি গাভী বন্ধন করিয়া "অর্হণা পুত্রবাসসা (ম০ব্রা০২,৮,১)"—এই মন্ত্রে সেই অর্হণীয়ের উপস্থিতির অনুমোদন করিবে।

---

* চতুর্বিংশ সূত্রে বক্ষ্যমাণ আচার্য্য প্রভৃতি ছয়জনা।

† অর্হণীয় অর্থাৎ অর্চ্চণীয়, পূজনীয় এবং অর্হণা অর্থাৎ অর্চ্চনা, পূজা।

ततः

इद मह मिमां पद्यां विराज मन्नाद्यायाधि-तिष्ठामीति प्रतितिष्ठमानो जपेद्यत्रैन मर्हयिष्यन्तः स्युर्यदा वार्हयेयुः । २

'यत्र' स्थाने 'एनम्' अर्हणीयम् 'अर्हयिष्यन्तः' शिष्यादयः 'स्युः', 'यदा वा' यस्मिंश्च काले ते 'अर्हयेयुः' पूजयेयुः, तत्रैव स्थाने, तदैव काले, सः अर्हणीयः आचार्यादीना मन्यतमः 'प्रतितिष्ठमानः' दण्डायमानः "इद मह मिमां पद्यां विराज मन्नाद्यायाधिष्ठामि (मं० ब्रा० २,८,२)"—'इति' मन्त्रं 'जपेत्' । २

যে স্থানে এই অর্হণীয়কে অর্হণা করিতে শিষ্যাদিরা ইচ্ছা করিবে, এবং যে সময়ে অর্হণা করা সম্ভব, সেই স্থানেই এবং সেই সময়েই, অর্হণীয় ব্যক্তি দাঁড়াইয়া "ইদ মহ মিমং (ম০ ব্রা০ ২,৮,২)"—এই মন্ত্রটি পাঠ করিবে। ২

বিষ্টরাদীনাং পঞ্চানাং ত্রিস্ত্রির্বেদনীয়তা মাহ ;—

विष्टरपाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्कानेकैकशस्त्रिस्त्रिर्वे-दयेरन् । ३

विष्टरादीन् पञ्च 'एकैकशः' प्रत्येकं 'त्रिः त्रिः' उच्चार्य 'वेदयेरन्' निवेदयेरन्, अर्हयितार इति शेषः । ३

বিষ্টর, পাদ্য, অর্ঘ্য, আচমনীয় ও মধুপর্ক ;—এই পাঁচটিই এক একটি করিয়া তিন তিন বার নিবেদন করিবে * । ৩

विष्टरग्रहणविधिः ।—

या ओषधीरित्युदञ्च' विष्टर मास्तीर्याध्युपविशेत् । ४

अर्हणीयो जनः विष्टरं प्राप्य "या ओषधीः (म० ब्रा० २, ८,३ ; ४)"—'इति' ऋचं सूक्तं पठन्, तं विष्टरम् 'उदञ्चम्' उत्तराग्रं कृत्वा आसने 'आस्तीर्य' पातयित्वा, 'अधि' तदुपरि 'उपविशेत्' (आसने इति तु मन्त्रलिङ्गाद् ज्ञायते) । ४

অর্হণীয় ব্যক্তি বিষ্টর পাইয়া, "যা ওষধীঃ (ম০ ব্রা০ ২, ৮,৩)"—এই মন্ত্রদ্বয় পাঠ করত তাহা উত্তরাগ্রভাবে আসনের উপরি পাতিয়া তদুপরি উপবিষ্ট হইবে । ৪

चेत् पृथगृग्भ्याम् । ५

'द्वौ' विष्टरौ प्राप्तौ चेत्, द्वावेव तौ 'पृथगृग्भ्यां' पूर्वसूक्तोक्ता यओषधीरिति सूक्त स्थिताभ्यां विभिन्नाभ्यां व्यवहार्यौ । ५

* এই পাঁচটির পরিচয় এবং তিনবার করিয়া নিবেদন-প্রণালী, বিবাহিত আর্য্যগণ ও তদ্দর্শী অন্যান্য সকলেই অবগত আছেন ।

যদি অর্হয়িতা দুইটী বিষ্টর দিয়াথাকে, তাহা হইলে, পূর্ব্বোক্ত মন্ত্রদ্বয়ের এক একটী পাঠানুসারে ঐ দুইটীই ব্যবহার করিবে। ৫

পাদয়োরন্যম্। ৬

তত্র একং বিষ্টরম্ আসনোপরি আস্তীর্যাধ্যুপবিশেদিত্যুক্তম্; 'অন্যম্' দ্বিতীয়ং তু 'পাদয়োঃ' অধস্তাৎ আস্তীর্য্যাধ্যুপবিশেদিত্যেব। ৬

একটি বিষ্টর আসনের উপরি পাতিবে বলা হইয়াছে; অপরটি পদদ্বয়ের নিম্নে পাতিবে। ৬

পাদ্যগ্রহণবিধিঃ।—

যতো দেবীরিত্যপঃ প্রেক্ষেত। ৭

—অর্হয়িত্রা পাদ্যায় দত্তাঃ 'অপঃ' "যতো দেবীঃ (ম০ ব্রা০ ২,৮,৫)"—'ইতি' মন্ত্রং পঠন্ 'প্রেক্ষেত' অর্হণীয়ো জন ইতি (পাদ্যাদিলক্ষণলস্যা এব টীকায়াঃ পরিশিষ্টে)। ৭

অর্হয়িতৃ—কর্ত্তৃক অর্হণীয় ব্যক্তিকে পাদ্য অর্থাৎ পাদপ্রক্ষালণার্থ জল প্রদত্ত হইলে, উহা "যতো দেবী (ম০ ব্রা০ ২,৮,৫)"—এই মন্ত্রে অর্হণীয় ব্যক্তি নিরীক্ষণ করিবে। ৭

সব্যং পাদমবনেনিজ ইতি সব্যং পাদং প্রক্ষালয়েৎ। ৮

"सव्यं पादमवनेनिजे (म० ब्रा० २,८,६)"—'इति' पठन् अर्हणीयः सः 'सव्यं' वामं 'पादं' प्रक्षालयेत्। ८

অনন্তর সেই অর্হণীয় ব্যক্তি, সেই জলের কতকটা দিয়া "সব্যং পাদ মবনেনিজে (ম০ ব্রা০ ২,৮,৬)"—এই মন্ত্র পাঠ করত স্বীয় বাম পাদ প্রক্ষালণ করিবে। ৮

दक्षिणं पादमवनेनिज इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयेत्। ६

ततः "दक्षिणं पादमवनेनिजे (म० ब्रा० २,८,७)"—'इति' मन्त्रं पठन् स अर्हणीयः 'दक्षिणं पादं प्रक्षालयेत्। ६

তাহার পরে "দক্ষিণং পাদ মবনেনিজে (ম০ ব্রা০ ২, ৮,৭)"—এই মন্ত্র পাঠ করত স্বীয় দক্ষিণ পাদ প্রক্ষালণ করিবে। ৯

पूर्वमन्यमपरमन्य मित्युभौ शेषेण। १०

'शेषेण' अवशिष्टेन पाद्योदकेन 'उभौ' पादौ सव्य-दक्षिणौ एकत्रीकृत्य प्रक्षालयेत्; तत्र च "पूर्वमन्यमपरमन्यम् (म० ब्रा० २,८,८)"—इति मन्त्रः प्रयोक्तव्यः। १०

অবশিষ্ট জলে বাম ও দক্ষিণ উভয় পাদই একত্র ধৌত করিবে; এই সময়ে "পূর্ব্ব মন্য (ম০ ব্রা০ ২,৮,৮)"—এই মন্ত্রটি পাঠ করিবে। ১০

অর্ঘ্যগ্রহণবিধিঃ ।—

অন্নস্য রাষ্ট্রিরসীত্যর্ঘ্যং প্রতিগৃহ্ণীয়াৎ । ১১

"অন্নস্য রাষ্ট্রিরসি (ম০ ব্রা০ ২,৮,৮)"—'ইতি' মন্ত্রং পঠন্, স অর্হণীয়ঃ, অর্হয়িত্রা দত্তম্ 'অর্ঘ্যম্' প্রতিগৃহ্ণীয়াৎ ১১

অন্নস্য রাষ্ট্রিরসি (ম০ ব্রা০ ২,৮,৯)"—এই মন্ত্র পাঠ করিয়া সেই অর্হণীয় ব্যক্তি, অর্হয়িতার প্রদত্ত অর্ঘ্য প্রতিগ্রহ করিবে। ১১

আচমনীয়গ্রহণবিধিঃ ।—

যশোঽসীত্যাচমনীয় মাচামেৎ । ১২

"যশোঽসি (ম০ ব্রা০ ২,৮,১০)"—'ইতি' মন্ত্রং পঠন্, স অর্হণীয়ঃ অর্হয়িত্রা দত্তম্ 'আচমনীয়ম্' অচামনার্থ মুদকং গৃহীত্বা 'আচামেৎ' আচমনবিধিনা আচমনং কুর্যাদিতি । ১২

অনন্তর অর্হয়িতৃকর্ত্তৃক আচমনীয় জল প্রদত্ত হইলে, তাহা "যশোঽসি(ম০ ব্রা০ ২,৮,১০)"—এই মন্ত্রে,পূর্ব্বোক্ত আচমনবিধি অনুসারে, অর্হণীয় ব্যক্তি আচমন করিবে। ১২

মধুপর্কগ্রহণবিধিঃ ।—

যশসো যশোঽসীতি মধুপর্কং প্রতিগৃহ্ণীয়াৎ । ১৩

ततोऽर्हयित्रा दत्तं 'मधुपर्कं' "यशसो यशोऽसि (म० ब्रा० २,८,११)"—'इति' मन्त्रं पठन् अर्हयिता प्रतिगृह्णीयात्। १३

তদনন্তর অর্হয়িতৃ—কর্ত্তৃক মধুপর্ক প্রদত্ত হইলে, অর্হণীয় ব্যক্তি, "যশসো (ম০ ব্রা০ ২,৮,১১)"—এই মন্ত্র পাঠ করত উহা গ্রহণ করিবে। ১৩

यशसो भक्षोऽसि महसो भक्षोऽसि श्रीर्भक्षोऽसि श्रियं मयि धेहीति त्रिः पिबेत्तूष्णीं चतुर्थम्। १४,१५

गृहीतञ्च तं मधुपर्कं "यशसो (म० ब्रा० २,८,१२,)"—'इति' मन्त्रेण 'त्रिः' त्रिवारं 'पिबेत्'; 'तूष्णीम्' अमन्त्रक मेव 'चतुर्थं' पान मिति। १४,१५

গৃহীত সেই মধুপর্ক "যশসো (ম০ ব্রা০ ২,৮,১২)"—এই মন্ত্রে বারত্রয় পাঠ করিবে এবং তৎপরে চতুর্থ বার অমন্ত্রক পান করিবে। ১৪,১৫

भूय एवाभिपाय शेषं ब्राह्मणाय दद्यात्। १६

मधुपर्काधिक्यञ्चेत् 'भूयः' पुनरपि पञ्चमवार मपि अमन्त्रक मेव 'अभिपाय' 'शेषं' पानावशिष्टं 'ब्राह्मणाय' अब्राह्मणे यस्मै कस्मै चित् 'दद्यात्'। १६

যদি মধুপর্ক অধিক প্রাপ্ত হইয়া থাকে (যাহা চারিবার পানেও নিঃশেষ হয় না), তাহা হইলে পঞ্চম বার পানও

করিবে ; এবারেও মন্ত্রপাঠ আবশ্যক নাই। ইহাতেও সমস্ত নিঃশেষিত না হইলে পানাবশিষ্ট মধুপর্ক কোন শ্রদ্ধাবান্ ব্রাহ্মণকে প্রদান করিবে। ১৬

বদ্ধগোমুক্তিপ্রকারঃ।—

আচান্তোদকায় গৌরিতি নাপিতস্ত্রির্ব্রূয়াৎ। ১৭

ততশ্চ 'আচান্তোদকায়' স্বচ্ছচিত্তায় অর্হণীয়ায় 'নাপিতঃ' গবাদের্বিশ্বসিতা 'গৌঃ'—ইতি পদং 'ত্রিঃ' ত্রিবারং 'ব্রূয়াৎ'। বারত্রয়গোপদোচ্চারণমাত্রেঙ্গিতেন 'বদ্ধা গৌরিদানীং মালভ্যতাং ন বা?' ইতি অর্হণীয় মুদ্দিশ্য বিশ্বসিতা নাপিতঃ পৃচ্ছে-দিতি। ১৭

পরে যখন সেই অর্হণীয়, মুখ প্রক্ষালণাদি করিয়া স্বচ্ছ-চিত্ত হইবে তখন খাঁড়াতে নাপিত আসিয়া সেই অর্হণীয়কে বারত্রয় জানাইবে,—"গাভীটী ?" অর্থাৎ এখনই কি গাভীটী কাটিতে হইবে ইহাই ইঙ্গিতে জিজ্ঞাসা করিবে ?। ১৭

ততস্তং নাপিতং কিং প্রতিব্রূয়াদিত্যাহ,—

মুঞ্চ গাং বরুণপাশাদ্ দ্বিষন্তং মেঽভিধেহীতি তং জহ্যমুষ্য চোভয়োরুৎসৃজ গা মত্তু তৃণানি পিবতূদক-মিতি ব্রূয়াৎ। ১৮

"মুঞ্চ গাং (ম০ ব্রা০ ২,৮,১২)"—'ইতি' মন্ত্রং "তং জহ্য-মুষ্য (ম০ ব্রা০ ১,৮,১৫)"—'ইতি' মন্ত্রং চ তং নাপিতং

ब्रूयात्,—इमौ मन्त्रौ पठन्नर्हणीयो गोमोचनायादिशं कुर्या-
दिति। १८

অনন্তর খাঁড়াতে নাপিতের উত্তরে অর্হণীয় ব্যক্তি "মুঞ্চ গাং (ম০ ব্রা০ ২,৮,১৩)" মন্ত্র এবং "তং জহ্যানুষ্য (ম০ ব্রা০ ২,৮,১৪)" মন্ত্র, এই—মন্ত্রদ্বয় পাঠানুরূপ গোমোচনার্থ আদেশ করিবে। ১৮

माता रुद्राणा मित्यनुमन्त्रयेत। १९

तादृशादेशेन मुक्तायां गवि, ता मेव गा मवलोकयन्नर्हणीय एव "माता रुद्राणाम् (२,८,१५)"—'इति' अनेन मन्त्रेण अनुमन्त्रणं कुर्वीतेति। १९

অর্হণীয় ব্যক্তির তাদৃশ আদেশানুসারে বধার্থ বদ্ধ গাভীটিকে খাঁড়াতে নাপিত ছাড়িয়া দিলে, অর্হণীয় ব্যক্তি "মাতা রুদ্রাণাং (ম০ ব্রা০ ২,৮,১৫)"—এই মন্ত্রে সেই গাভী টীকে অনুমন্ত্রণ করিবে। ১৯

गवालम्भनानालम्भनयोर्व्यवस्थामाह,—

अन्यत्र यज्ञात्। २०

'यज्ञात्' यज्ञः श्रौतसूत्राद्यनुसारतोऽनुष्ठेयो ज्योतिष्टोमादिः, तस्मात् 'अन्यत्र' गृह्यसूत्रोक्तविवाहादौ पूर्वोक्तो गोमोचन-विधिः विद्यादिति। २०

শ্রৌত-সূত্রাদি-অনুসারে যে সকল (জ্যোতিষ্টোমাদি) যজ্ঞ অনুষ্ঠিত হইয়া থাকে, তদ্ভিন্নস্থানে, অর্থাৎ গৃহ্যসূত্রোক্ত বিবাহাদিস্থানেই উল্লিখিত গো-মোচন ব্যবস্থা জানিতে হইবে। ২০

কুরুতেত্যধিযজ্ঞম্। ২১

'অধিযজ্ঞম্' যজ্ঞম্ অধিকৃত্য আদেশবচনং তু 'কুরুত' বক্তায়াঃ তস্যাঃ গোঃ আলভনম্ 'ইতি' এব। ২১

যজ্ঞে,—খাঁড়াতে কর্ত্তৃক এইরূপ জিজ্ঞাসিত হইলে "কর" অর্থাৎ "সেই গাভীটীকে বধ কর"—ইহাই আদেশ করিতে হইবে। ২১

অর্হণীয়পরিগণনম্।—

ষডর্ঘ্যার্হা ভবন্তি। ২২

অর্ঘ্যার্হাঃ অর্ঘ্যপ্রাপ্তিযোগ্যাঃ 'ষট্' এব ভবন্তি। ২২

অর্হণীয়-সংখ্যা ছয়টীমাত্র। ২২

কে তে? ইত্যাহ,—

আচার্য ঋত্বিক্ স্নাতকো রাজা বিবাহ্যঃ প্রিয়োঽতিথিরিতি। ২৩

'आचार्य:' कल्पादिसहितसमग्रवेदाध्यापक:, 'ऋत्विक्' होत्रादीनां अन्यतम:, 'स्नातक:' व्रतसमावर्त्तनाकृस्नान:, 'राजा' अभिषिक्तो राज्ये, 'विवाह्य:' विवाहं कर्त्तुं मागत:; 'प्रियोऽतिथि:' विद्यादिगुणवानभ्यागत: ;—इति षट्। २३

আচার্য্য, ঋত্বিক্, স্নাতক, রাজা, বর ও গুণবান্ অতিথি ;— এই ছয় জন। ২৩

अर्हणकालनिर्णयं करोत्याचार्य: ।—

परिसंवत्सरानर्हयेयु: । २४

'परिसंवत्सरान्' वीप्सायां परि; संवत्सरान् प्रतीति यावत्। तथाच प्रतिवत्तीयाद्दिवर्षान्ते तानाचार्यादीनर्हणीयान् 'अर्हयेयु:' पूजयेयु: भिष्यादय इति। २४

অনূ্যন প্রতি-তৃতীয়বর্ষান্তে অর্হণীয়গণের অর্থাৎ আচার্য্যাদির অর্হণা করিবে। ২৪

संवत्सरत्रयमध्येऽप्याह ।—

पुनर्यज्ञविवाहयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च । २५

यज्ञे विवाहे च समागतान् तान् संवत्सरत्रयमध्ये 'पुन:' 'च' अपि अर्हयेयुरित्येव। द्विर्वचन मध्यायसमाप्तिसूचकमिति मम। २५ ॥ १० ॥

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रपाठके दशमस्य खण्डस्य व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम् ॥ ४ । १० ॥

॥ चतुर्थप्रपाठकश्च समाप्त: ॥ ४ ॥

যজ্ঞ এবং বিবাহ উপলক্ষে পূজনীয়গণ সংবৎসরত্রয়ের মধ্যেই পুনশ্চ সমাগত হইলে, তাহাতেও যথাবৎ পূজালাভ করিবেন। ২৫ ॥ ১০ ॥

ইতি চতুর্থাধ্যায়ের দশম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ৪। ১০ ॥

॥ ইতি চতুর্থ প্রপাঠক সমাপ্ত ॥ ৪ ॥

॥ ‡ ॥ ইতি গোভিলগৃহ্যসূত্রং সমাপ্তম্ ॥ ‡ ॥

टीकापरिशिष्टम् ।

इह गृह्यसूत्रे यानि कानिचित् दुर्बोधपदादीनि विद्यन्ते, तेषां मर्म्मादिबोधनायेदम् ।

॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥

प्रथमखण्ड —

१सू. गृह्याकर्म्माणि

"पत्न्यः पुत्राश्च कन्याश्च अनिष्याश्चापरे सुताः ।
गृह्या इति समाख्याता यजमानस्य दायकाः ।
तेषां संस्कारयोगेन शान्तिकर्मक्रियासु च ।
आचार्य्यविहितः कल्पस्तस्माद् गृह्या इति स्थितिः ॥".—इति

गृह्यासङ्ग्रहः १ । २५,२६

एवञ्च गोभिलाचार्य्यप्रणीता इयं स्मृतिः 'गृह्या'—इत्युच्यते, तस्यां यानि कर्म्माणि वक्ष्यमाणानि, तान्येव गृह्याकर्म्माणि । —इत्येकोऽर्थः । अपरार्थस्तु मूलेन साकमेव मुद्रितः । केचित्तु 'गृह्या'—इति कर्म्मणीत्यस्य विशेषणं, पृथक् पदं, सुपांसुलुगित्यात्वेन रूप मिति मन्यन्ते, तथाच 'गृह्येऽस्मी अनुष्ठेयानि कर्म्माणि'—इति तृतीयोऽर्थः सम्पद्यते ।

५ सू. अन्वाहार्य्यवन्ति

"यत् श्राद्धं कर्म्मणां आदौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ।

अमावास्यां द्वितीयं यत् अन्वाहार्यं तदुच्यते ॥" क० प्र० ३
अन्वाहार्यं विद्यते येषां कर्मणां तानीमानि अन्वाहार्यवन्ती-
त्यर्थः। तत्रापि विशेषोऽस्ति, तथाह्युक्तं कर्मप्रदीपे—

"नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्ध मिष्यते।
न सोष्यन्ती-जातकर्म-प्रोषितागत-कर्मसु ॥"—इत्यादि।

६ सू. अभिरूपभोजनम्

"यत्र विद्या च वित्तं च सत्यं धर्मः शमो दमः।
अभिरूपः स विज्ञेयः स्वाश्रमे यो व्यवस्थितः ॥" गृ०स०२।१२

७ सू. अन्त्यां, समिधम्

"आचार्येणाभ्यनुज्ञात आचार्याग्नौ विधिर्यथा।
प्रणीतेऽग्नौ समिद्ध्यादन्तरा सा ब्रह्मचारिणाम् ॥" गृ० २।१८
"नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतया क्वचित्।
न वियुक्तत्वचा चैव न सकीटा न पाटिता।
प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशाखिका।
न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता ॥" क० प्र० १

८ सू. अभ्युक्षेत्

"उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम्।
न्यञ्चताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं मतम् ॥"स्मृ०१।१०३ भा०

१० सू. लक्षणावृत्

अथाहरणाद्यभ्युक्षणान्तं लक्षण मुच्यते, तस्य आवृत् रीति
रिति। गृह्यासंग्रहे तु—

"लक्षणं तत् प्रवक्ष्यामि प्रमाणं दैवतञ्च यत्।

× + + + ।

तस्मात् बलेन पुष्पेण पर्णेनाथ कुशेन वा ।
प्रोल्लिखेल्लक्षणं विप्रः सिद्धिकामस्तु कर्मसु ।
सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोल्लिखेद् दक्षिणेन तु ।
तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत् ।
प्रागग्गता पार्थिवी ज्ञेया आग्नेयी चाप्युदग्गता ।
प्राजापत्या तथा चैन्द्री सौमी च प्राक्कृता स्मृता
उत्करं गृह्य रेखाभ्योऽरत्निमात्रे निधापयेत् ।
द्वारमेकन्तु द्रव्याणां प्रागुदीच्यां दिशि स्मृतम् ।
पार्थिवी चैव सौमी च लेखे द्वे द्वादशाङ्गुले ।
एकविंशतिराग्नेयी प्रादेशिन्यौ उभे स्मृते ।
षडङ्गुलान्तराः कार्या आग्नेयी संस्थितास्तु ताः ।
पार्थिवायास्तु रेखायास्तिस्रस्ता उत्तरोत्तराः ।
शुक्लवर्णा पार्थिवी स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत् ।
प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीलामैन्द्रीं विनिर्दिशेत् ।
पीतवर्णेन सौमी स्याद्रेखाणां वर्णलक्षणम् ।
एष लेखविधिः प्रोक्तो गृह्यकर्मसु सर्वसु ।
सूक्ष्मास्ता ऋजवः कार्या लेखास्ताः सुसमाहिताः ॥" १।४७—५८

११ सू. अग्निं प्रणयन्ति

"कपालैर्भिन्नपात्रैर्वा न त्वामैर्गोमयेन वा ।
अग्निप्रणयनं कार्यं यजमान—भयावहम् ।
अल्पः प्रणीतो विच्छिन्नोऽसमिद्धोपरिप्लुतः ।
त्वरया पुनरानीतो यजमानभयावहः ।
तस्माच्छुभेन पात्रेण नाविच्छिन्नमसंभ्रमं बहु ।

अग्निप्रणयनं कुर्यात् यजमान-सुखावहम् ।
शुभं पात्रन्तु कांस्यं स्यात् तेनाग्निं प्रणयेद् बुधः ।
तस्याभावे शरावेण नवेनाभिमुखञ्च तम् ॥" गृ०सं०१ । ६४ – ६७

१४ सू. अग्निसमाधानं

"आधानस्य तु चत्वार उक्ताः कालाः पृथक् पृथक् ।
(१) ब्रह्मचर्य समिद्, (२) विवाहश्च, (३) विभागः,
(४) परमेष्ठिनः ॥" गृ० सं० १ । ७६.

गोभिलीयानान्तु त्रयएव कालाः । विभागकालस्तु गौतमीयानाम् ।

१७ सू. मथित्वा

अरणिद्वयमिति शेषः । अरणिद्वयलक्षणं त्वेवम्,—
"अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः ।
तस्य प्राग् उदीची शाखा वोदीची वोर्ध्वगापि वा ।
अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता, तन्मय्येवोत्तरारणिः ॥" इत्यादि क०प्र० १
"देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मथ्यो हुताशनः ।" गृ०सं०१ ।८०

१८ सू. उदिते, अनुदिते

"रेखामात्रं तु दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।
उदयं तं विजानीयात् होमं कुर्याद् विचक्षणः ॥" गृ० सं० १ । ७५
"रात्रेः षोडशमे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते ।
अनुदयं विजानीयाद्धोमं तत्र प्रकल्पयेत् ॥" गृ० सं० १ । ७३
समयाध्युषितकालेऽपि होमो मन्वादिभिरुपदिष्टः, परं न
तत्कौथुमानाम्, गोभिलानुक्तेः । तल्लक्षणं त्वेवम्,—
"ततः प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
रविबिम्बं न दृश्येत समयाध्युषितं स्मृतम् ॥" गृ० सं १ । ७४

द्वितीयखण्डे—

१ सू. यज्ञोपवीत

"त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रय मधोवृतम्।
त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात् तस्यैका ग्रन्थिरिष्यते॥" क० प्र० १
"यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतान्तवम्।
* * * * *
द्विगुणं त्रिगुणं वापि एकग्रन्थिकृतं विदुः॥" छ० सं० १।४८—५१

तृतीयखण्डे—

६ सू. जुहुयात्, कृतस्य, अकृतस्य

"होमपात्र मनादेशे द्रवद्रव्ये स्रुवः स्मृतः।
पाणिरेवेतरस्मिंस्तु स्रुचा चात्र न हूयते॥" क० प्र० १
"यवव्रीहिकृतं प्रेयं तण्डुलादि कृताकृतम्।
ओदनं तु कृतं विद्यात् न तस्य करणं पुनः॥" छ०सं०१।८३

८ सू. चरुस्थाल्या, स्रुवेण

"तिर्यगूर्द्ध समिन्मात्रा दृढ़ा नातिवृहन्मुखी।
मृन्मय्यौडुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते॥"क० प्र० २
"खादिरो वाथ पार्णो वा द्वितस्तिः स्रुवः स्मृतः।
स्रुक् वाहुमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः।
स्रुवाग्रे घ्राणवत् खातं द्व्यङ्गुष्ठपरिमण्डलम्।
जुह्वाः शरावखत् खातं, सनिर्वाहं षडङ्गुलम्॥"क०, प्र० १

९ सू. अपराजितायां

"प्रशमवे तथोदीचे होमेष्विष्टकृते तथा।
यस्यां दिशि विधि ।" छ० सं० २।७८

१८ सू. उपांशु

"अनेकाचारयेमन्त्र मौवदोष्ठौ मनागयन्। :
किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ।" म०

चतुर्थखण्डे —

२ सू. अतिथिभिः

"एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।
अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥" मनुः ३।१०२

२१ सू. फलीकरणानाम्, आचामस्य

"कणुकाश्च कणाश्चैव फलीकरणकाः स्मृताः ॥" भ० भा०
"ओदनाद्यद्रवं प्राहुराचामं हि मनीषिणः ॥" भ० भा०

पञ्चमखण्डे—

३ सू. सन्ध्यां उपवसन्

"अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।
सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्वदर्शिभिः ॥"
उपवासदिनकर्त्तव्यताकर्त्तव्यते स्वयमेवोक्ते (४६पृ०, ५० पृ०) ।
"उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।
उपवासः स विज्ञेयो न शरीरविशोषणम् ॥" इति च स्मृत्यन्तरम् ।

१०,११ सू. पूर्णः

"[illegible]ामध्यगतचन्द्रः पूर्ण इत्यभिधीयते ।

१३—२६ सू. स्थण्डिलं, कृशान्, मेक्षणम्, औपवसथिकम्

"वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थण्डिलचत्वरे ।" इत्यमरः ।
"प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्त्तितम् ।" का० ८।५२

"इध्मः सम्मृज्ञावाज्ञां चक्रमयम मेव च।
तुष्णी मैतानि कुर्वीत समस्तयेव मादरेत्,।" गृ० सं० १।१०२
"इध्मजातीय मिध्यार्धप्रमाणं मेचणं भवेत् ।
वृत्तञ्चाङ्गुष्ठपृथ्वग्र मवदानक्रियाचमम् ॥
एषैव दर्वी यस्तत्र विशेषस्त महं ब्रुवे ।
दर्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयोनन्तु मेचणम् ।"—इति क० प्र० २

षष्ठखण्डे-

१—६ सू. औपवसथिकं नाम्नाति—इत्यादि ।

उपवासदिननियमितखाद्यमौपवसथिकमित्यर्थः । तथोक्तं,—
"लवणं मधु मांसञ्च चारांशो येन भूयते ।
उपवासे न भुञ्जीत नोदरात्रौ कथञ्चन ॥" क० प्र० ३
अतएवाह स्मृतिः,—"गृहस्थो ब्रह्मचारी च यस्त्वनश्नंस्तपश्चरेत् ।
प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः ॥"—इति,
"अनड्वान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते त्रयः ।
अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम् ॥"—इति च ।

२१ सू. दर्भवटुं

"ऊर्द्धकेशस्तु भवेद् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ।
कतिभिश्च कुर्य्याद्ब्रह्मा कतिभिश्च विष्टरः स्मृतः ?
पञ्चाशद्भिः कुर्य्याद्ब्रह्मा तदर्द्धेन च विष्टरः ॥" गृ० १ । ८८,८६

"हिराद्यन्थाय मध्ये वै पवित्रस्थान्तदेशतः ।
ग्रन्थिः प्रदक्षिणावर्त्तः स ग्रन्थिसञ्ज्ञकः ॥"—इति पु०
"यज्ञवास्तुनि मुष्ट्याञ्च स्तम्बे दर्भवटी तथा ।
दर्भसङ्ख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि ॥"—इति च क०प्र०
सप्तमखण्डे—

१ सू. उलूखलमुसले, शूर्पम्

"मुसलोलूखले वार्क्षे स्वायते सुदृढे तथा ।
इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पं वैणव मेव च ॥"—इति क० प्र० २

२,३ सू. हविर्निर्वपति

"चूडाकर्मणि सीमन्ते यत्र पाकः सदा गृहे ।
विवाहे चैव लाजानां नोक्तो निर्वपणे विधिः ॥" गृ०स० २।१८

८ सू. अभिघार्योद्वास्य प्रत्यभिघारयेत् ।

"पवित्रान्तर्हितं कृत्वा चरुं प्राज्ञोऽभिघारयेत् ।
उद्वास्य चैवं विधिना एवं तन्त्रं न लुप्यते ।
चतुर्मुष्टिश्चरुः कार्यश्चतुर्णामुत्तरोऽपि वा ॥" गृ० स० २।१८

१६ सू. परिधीन्

"बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः ।
त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्दिशम् ।
प्रागग्रावभितः पश्चादुदगग्रमथापरम् ।
न्यसेत् परिधिमन्यञ्च उदगग्रः स पूर्वतः ॥" क० प्र० २

१७,१८ सू. प्रणीताः

"विहितप्रतिषिद्धाङ्क प्रणीतां नोपकल्पयेत् ।" गृ० स० १।८६

१९ । २० सू. आज्यं, सर्पिस्तैलं दधि पयो यवागूं वा

"अग्निना चैव मन्त्रेण पवित्रेण च चक्षुषा ।
चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाज्य मितरद् घृतम् ।
घृतं वा यदि वा तैलं पयो वा यदि यावकम् ।
आज्यस्थाने नियुक्तानामाज्यशब्दो विधीयते ।
आज्यानां सर्पिरादीनां संस्कारे विधिचोदिते ।
अनधिश्रयणं दध्नः शेषाणां श्रयणं स्मृतम् ।
यथा सीमन्तिका नारी पूर्वगर्भेण संस्कृता ।
एव माज्यस्य संस्कारः संस्कारे विधिनोदिते ॥"

—इति गृ० स० १ । १०६–१०८

२१—२३ सू. पवित्रे

"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदल मेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥" श्रौ० प्र० १

२४ सू. सम्पूय, उत्पुनाति

"पवित्र मन्तरे कृत्वा स्थाल्या माज्यं समावपेत् ।
एतत् सम्पूयनं नाम पश्चादुत्पवनं स्मृतम् ॥" गृ० सं० १ । १०६

२६ सू. प्राश्यं

आज्यसम्बन्धि प्राश्यपात्र माज्यस्थाली मिति यावत् ।
"आज्यस्थाली च कर्त्तव्या तैजसद्रव्यसम्भवा ।
महीमयी वा कर्त्तव्या सर्वास्वाज्याहुतीषु च ।

माज्यस्थाल्याः प्रमाणं तु यथाकामं तु कारयेत् ।
सुदृढां मृण्मयीं भद्रां माज्यस्थालीं प्रचक्षते ॥" का० प्र० २

अष्टमखण्डे

२सू. उपघातं

"पाणिना मेक्षणेनाथ स्रुवेणैव तु यद्धविः ।
हूयते चानुपस्तीर्यं उपघातः स उच्यते ।" इति गृ० स० १ । १११

१५सू. महाव्याहृतिभिः

"भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।" इति का० प्र०

नवमखण्डे —

"व्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः ।
यवाश्चौषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः ॥"—इति का० प्र० भा०

॥ द्वितीयप्रपाठकः ॥

—०—

प्रथमखण्डे —

१सू. सुरोत्तमेन

"'सुरा'—इति निघण्टौ उदकनामसु (१ अ० १२ ख०) पाठभेदेन पञ्चविंशतितमं पदं मस्ति, तदेवात्र धाक्षा सित्याधु- निकानाम् । परं तत्र तथा निगमादर्शनात् उदकार्थस्य सुराशब्दस्याभाव एवाभिविधा मतएवाह ;—

"सवर्णाभिरनिन्द्याभिरद्भिरक्षतमिश्रितैः।
स्नानं चतुर्भिः कलशैः स्त्रीभिः स्त्री यत्र प्लावनम्।
गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेयास्त्रिविधाः सुराः।
पाणिकर्मणि गौड़ी स्यात् तत्या माध्व्यधमा सुरा॥"

—इति गृ० स० २। १५,१६

१३—१६ सू. प्राजनेन, ध्रुवाणा मपां, लाजा

"अवसिक्तान्तु विधिना पाणिग्राहन्तु प्राजनौ।
रक्षणार्थं मनुगच्छेत् समाहं त्र्यहं मेव वा॥" गृ० स०२। २५
महानदीषु या आपः कौप्यान्याश्च कृदेषु च।
गन्धवर्णरसैर्युक्ता ध्रुवास्ता इति निश्चयः॥" गृ० स०२। २५
"अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते।
भृष्टास्तु व्रीहयो लाजा घटाः खाण्डिक उच्यते॥" क० प्र० ३

द्वितीय खण्ड—

२ सू. प्रपदेन

"पादाग्रं प्रपदम्"—इत्यमरः २। ६।७१।

४—१० सू. प्रदक्षिणमग्निं परिणयति

"लाजानाञ्च स्रुवं कुम्भं प्राजनाश्मान मेव च।
प्रदक्षिणानि कुर्वीत दम्पती तु विना मही॥" गृ०स०२। २८
'मही'—इति उदकग्राह्मप्राजनग्राहच विनेत्यर्थः।

तृतीय खण्ड—

११ सू. अनुमन्त्रयते।

"सृष्यन्नामिकाग्रेण क्वचिदालोकयन्नपि ।
अनुमन्त्रणीयं सर्वत्र सर्वदेवानुमन्त्रयेत् ॥" इति.त० प्र० ।

१४ सू. अर्घ्यम

"षडर्घ्यार्हा भवन्ति"—इत्यादि वच्यत्याचार्यः स्वय मेव

(४ । १० । २२)

१७ सू. हविष्यम्

"अयुक्त मनुलवणैरपर्युषित मेव च ।
हविष्य मेतदन्नाद्य मसुरैरप्यसंयुतम् ॥" गृ० स० २ । ७६

२ सू. नदीः

"मासद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥
धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ते परिकीर्त्तिताः ॥" का० प्र० १

पञ्चम खण्डे—

२—६ सू. स्रुवसम्पातम्, क्रासयित्वा

"हुत्वाज्यं परिशेषेण यत् द्रव्य मुपकल्पितम् ।
स्रुवेणैव तु तत् सृष्टं सम्पातं चैव तं विदुः ॥" गृ० स० १ । ११४
"उद्वर्त्तनं नखच्छेदो रोमच्छेदन मेव च ।
स्नपनं मेखलायाच क्रासनानि विदुर्बुधाः ॥" गृ० स०२ ।१८

षष्ठखण्डे—

६—१२सू. न्यग्रोधशुङ्गां, व्रतवती, ब्रह्मबन्धुः

"वटानामपल्लवो शुङ्गः शुङ्गेति परिकीर्त्यते ।

पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मबन्धुस्तथाश्रुतः ॥" क॰ प्र॰ २

सप्तमखण्डे —

४ सू. अलाटुप्रथ्नं

"अलाटु नील मित्युक्तं प्रथ्नः स्तवक उच्यते ।"—इति क॰ प्र॰ २

"भाभी फले अलाटुः स्यात्"—इत्यमरः २ । ४ । १५

५ सू. दर्भपिञ्जूलीभिः,

"एतत्प्रमाणा मेवैके कौशी मेवार्द्रमञ्जरीम् ।

शुष्कां वा शीर्णकुसुमां पिञ्जूलीं परिचक्षते ।"—क॰ प्र॰ १

'एतत्प्रमाणां' प्रादेशप्रमाणा मिति यावत् ।

६, ८ सू. वीरतरेण, शलल्या

"त्रिभिः श्वेतैश्च शललो, प्रोक्तो वीरतरः शरः ।" गृ॰स॰१ । ८५

"...।त्रिश्वेताका शलली तथा वीरतरः स्मृतः ।" क॰ प्र॰ १

९ सू. कृसरः

"तिलतण्डुलसंम्पन्नः कृसरः सोऽभिधीयते ।" क॰ प्र॰ १

नवमखण्डे—

१८, १९ सू. कपुष्णिकां, कपुच्छलम्

"कपुष्णिकाभितः केशा मूर्ध्नि पश्चात् कपुच्छलम् ।" इति क॰प्र॰१

२५ सू. यथागोत्रकुलकल्पम्

"दक्षिणाकपर्दा: वसिष्ठा आत्रेयास्त्रिकपर्दिन: ।
आङ्गिरस: पञ्चचूड़ा मुण्डा भृगो: शिखिनोऽन्ये ॥" ग० सं० २ ।४०

दशमखण्डे—

१ सू. उपनयेत्

"गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरो: ।
बालो वेदाय तद्योगाद् बालस्योपनयनं विदु: ॥"—इति स्मृ०

८ सू. ऐणेयरौरवाजानि

१० सू. मुञ्जकाशताम्बल्य:

"पञ्चचो माणवको ज्ञेय:, एष: कृष्णमृग: स्मृत: ।
रुरुर्गौरमृग: प्रोक्त:, ताम्बल: शण उच्यते ॥" क० प्र० २

॥ तृतीयप्रपाठक: ॥

प्रथमखण्डे—

२०सू. स्नानम्

जलक्रीड़ादिपूर्वकं मज्जन मेव स्नानमिहेष्यते ।
"न गात्रोत्सादनं कुर्यादनापदि कथञ्चन ।
जलक्रिया मवज्ञारं ज्ञतो दण्ड इवाप्लवेत् ॥" क० प्र० २

द्वितीयखण्डे —

४५सू. वरः

"गोर्विशिष्टतमा विप्रैर्वेदेष्वपि निगद्यते ।
न ततोऽन्यद् वरं यस्मात् तस्माद् गौर्वर उच्यते ॥".

—इति क॰ प्र॰ २

तृतीयखण्डे —

६ सू. अक्षतधानाः

"अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ताः भृष्टा धाना भवन्ति ते ।" क॰ प्र॰ २

११ सू. पक्षिणी

"द्वावह्वावेकरात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते ।" इति स्मृ॰

२० सू. निर्घाते

"यदान्तरिक्षे बलवान् मारुतो मरुताहतः ।
पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥" इति ज्यो॰

२९ सू. शिष्टाचारः

"धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः ।
ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥" स्मृ॰

३० सू. अद्भुते

"प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्ति"

—इत्याथर्वणम् ।

चतुर्थखण्डे—

६ सू. नग्निका

"नग्निकां तु वदेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्।
ऋतुमती त्वनग्निका, प्रयच्छेत्तु नग्निकाम्।
अप्राप्ता रजसो गौरी, प्राप्ते रजसि रोहिणी।
अव्यञ्जिता भवेत् कन्या, कुचहीना च नग्निका।
व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुञ्जीत कन्यकाम्।
पयोधरैस्तु गन्धर्वा, रजसाग्निः प्रकीर्त्तितः।
तस्माद्व्यञ्जनोपेता मरजा मपयोधराम्।
अभुक्ताश्चैव सोमाद्यैः कन्यकां तु प्रशस्यते॥"

—इति गृ० सं० २। १७-२०

षष्ठखण्डे—

४ सू. विलयनं

"दध्न्यर्मथितं सर्वं तद्वै विलयनं स्मृतम्।" इति गृ० भा०

सप्तमखंडे—

६ सू. प्रक्रमे

"संयतपदविन्यासस्त्रिपदः प्रक्रमः स्मृतः।
स्मार्त्ते कर्मणि सर्वत्र श्रौते त्वध्वर्युचोदितः॥" इति गृ० भा०

७ सू. कपालम्

"कपालं मृन्मयं पात्रं चक्राघटित मुच्यते।
आसुरं चक्रघटितं दैवे पैत्रे च वर्जयेत्॥"

—इति गृ० सं० २। ७८ भा०

१७ सू. न्यञ्चौ पाणी

"दक्षिणं वामतो बाह्य मात्माभिमुख मेव च ।
करं करस्य कुर्वीत करणे न्यञ्चकर्मण: ॥" क० प्र० २

२० सू. स्थालीपाकावृतान्यत्

"स्थालीपाकावृतान्यत्तु यत्र संज्ञा निपात्यते ।
तत्राज्यभागौ हुत्वैव स्नुच मास्तीर्याचयति ॥" गृ०सं० १ । ११५

अष्टमखण्डे —

१ सू. पृषातके पायसश्चरु:

"पयो यदाज्यसंयुक्तं तत् पृषातक मुच्यते ।
दध्येके । तदुपासाद्य कर्त्तव्य: पायसश्चरु: ॥ क० प्र० २

३ सू. गोनामभि:

"काम्या प्रिया च हव्या च इडा रन्ता सरस्वती ।
मही विश्रुता चाघ्न्या च गोनामानि विदुर्बुधा: ॥"

— इति गृ० सं० २ । ६०

८ सू. नवयज्ञे

"शरद्वसन्तयो: केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाकोवनिन: स्मृत: ।
आश्वयुज्यां तथा कृष्ट्यां वास्तुकर्मणि याज्ञिका: ।
यज्ञार्थतत्त्ववेत्तारो होम मेवं प्रचक्षते ॥" क० प्र०

नवमखण्डे—

४ सू. फलवतीम्

"सफला बदरीशाखा फलवत्यभिधीयते ।" क० प्र० ३

११ सू. जातशिलासु

"घना विकसिताश्मानः स्मृता जातशिलास्तु ताः ।" क० प्र० २

१२ सू. स्वस्तरम्

"स्वस्तरे सर्व मासाद्य यथा यदुपयुज्यते ।
दैवपूर्वं ततः श्राद्धं मत्वरः शुचिरारभेत् ॥" क० प्र० २

"पारिभाषिक एव स्यात् कालो गोवाजियज्ञयोः ।
अन्यस्यानुपदेशात्तु स्वस्तरारोहणस्य च ॥" गृ० स०

तृतीयखण्डे—

८,१० सू. अपूपान्, त्रैयम्बकप्रमाणान्

"त्रैयम्बकं करतल मपूपा मण्डकाः स्मृताः ।" क० प्र० २

१८ सू. उल्मुकेन

"अङ्गारोऽलात मुल्मुकम्"—इत्यमरः २,८,३० ।

२५ सू. स्रोताꣳसि

"सप्त तावन्मूर्द्धन्यानि तथा स्तनचतुष्टयम् ।
नाभिः श्रोणिरपानश्च गोः स्रोतांसि चतुर्दश ॥" क० प्र० २

———

॥ चतुर्थप्रपाठकः ॥

—०—

प्रथमखण्डे—

१ सू. सर्वाङ्गेभ्य

"हृज्जिह्वाक्रोडसक्थीनि यकृद्वृक्कौ गुदं स्तनाः ।
श्रोणिः स्कन्धसटा पार्श्वं पञ्चाङ्गानि प्रचक्षते ॥

एकादशाना मङ्गला मवदानानि सङ्ख्यया।
पार्श्वस्य हकसक्थ्योश्च द्विलादाङ्गुष्ठतुर्दश॥", क॰ प्र॰ ३

द्वितीयखण्डे —

१५ सू. वृषीं

"वृषीं कुर्यादुदङ्मुखीम्" ग॰ सं १। ३८ काष्ठासनमित्यर्थः।
"मङ्कुषैवोपवेशश्च द्वादशाङ्गुल इष्यते" ग॰ स॰ १। ८४.
वृथ्यपरपर्याय उपवेशः इति नारायणोपाध्यायाः।

१७—२० स्रगरं

"स्रगरं सुरभि ज्ञेयं चन्दनादि विलेपनम्।" क॰ प्र॰ २

तृतीयखण्डे —

६ सू. पूर्वस्यां कर्ष्वां

"पुरतो यात्मनः कर्षूः सा पूर्वा परिकीर्त्त्यते।
मध्यमा दक्षिणेनास्यास्तद्दक्षिणात उत्तमा॥" क॰ प्र॰ २

८ सू. एवमेवेतरयोः

"पितुरुत्तरकर्ष्वन्ते मध्यमे मध्यमस्य तु।
दक्षिणे तत्पितुश्चैव पिण्डान् पर्वणि निर्वपेत्॥" क॰ प्र॰ २

१० सू. पिण्ड

पिण्डप्रमाणं त्वाह "पिण्डान् दत्वा बिल्वप्रमाणकान्।" क॰ प्र॰ १

३४ सू. वृद्धिपूर्त्तेषु

"वृद्धिः पुरुषसंस्कारः" — इत्येव भट्टभाष्यम्।

"वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदान मारामाः पूर्त्त मित्यभिधीयते ॥" आतूकर्णः ।

चतुर्थखण्डे—

२५ सू. गोलकानां

"पाश्याम्या गोलकावेव" क० प्र० १

पञ्चमखण्डे—

५ सू. परिसमूहेत्

"कृत्वाम्यभिमुखौ पाणी स्वस्थानस्थौ सुसंयतौ ।
प्रदक्षिणं तथासीनः कुर्यात् परिसमूहनम् ॥" क० प्र० २

६ सू. वैरूपाक्षः

"विरूपाक्षोऽसि"—इति मन्त्रः । म० ब्रा० २,४,५

७ सू. प्रपदः

"तपश्च तेजश्च"—इति मन्त्र । म० ब्रा० २,४,५

२६ सू. अविदासिनि

"मध्ये स्थण्डिल मन्ते च वारिणा परिसंवृतम् ।
अनिदासिनं ह्रदं विद्यात्ताद्दृशं कर्मणो विदुः ॥"

—इति गृ० सं० २ । १२

२८ सू. उपतिष्ठेत

"तदसंसक्तपार्ष्णिर्वा एकपादर्द्धपादपि ।
कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्द्ध्वबाहुरथापि वा ॥" भ० आ०

२६ सू. परिविष्यमाणो

"वातार्यै र्मण्डलीभूता: सूर्याचन्द्रमसो: करा: ।
मालाभा: व्योम्नि दृश्यन्ते परिवेषस्तु स स्मृत: ॥"

—इति भरतधृत-साहसाङ्क:।

षष्ठखण्डे—

११ सू. आचितशतकाम:

"सुवर्णविस्तो हेम्नोऽक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले।
तुला स्त्रियां पलशतं भार: स्याद् विंशतिस्तुला:।
आचितो दश भारा: स्यु: शाकटो भार आचित:॥"

—इति अ० को० २,६,८७

१२ सू. व्रीहिकांसौदनं, कणान्

"द्रोण: स्यात् कांसमानक:" व्रीहीणां कांसं व्रीहिकांसम्, तस्य ओदनं भक्तं व्रीहिकांसौदनम्, तम्।

"कणुकाश्च कणाश्चैव फलीकरणकङ्गुशा:।" ह० मा०

सप्तमखण्डे—

८ सू. अनुषरम्, अमरुपरिच्छितम्, अकिलिनम्।

"उर्वरा सर्वसस्याढ्या स्यादूष: क्षारमृत्तिका।
ऊषवानूषरो,द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली॥" अ० को०२,१,५

"किलिनं सजलं प्रोक्तं। दूरखातोदको मरु:।" ल०प्र० ३

६ सू. दर्भसम्मितं

दर्भै: सम्मितं आच्छन्नम्।

अतएव श्रुत्यान्तरे,—"यम्मिन् कुशवीरणप्रभूतम्"

१० सू. शाद्रासम्मितं, मण्डलद्वीपसम्मितम्, सर्वतः

"शाद्रा चैवेष्टका स्मृता" (क० प्र० ३)। तया सम्मितं तुल्यं चतुरस्र मिति यावत्। मण्डलं वर्त्तुलम्। "द्वीप मुन्नत माख्यातम्" (क० प्र० ३)। तत्सम्मितं तत्तुल्य मिति।

"दिशाश्च विदिशाश्चैव यत्र नोक्ता विचारणा।
सर्वतस्तत्र शब्दोऽयं विधियोगे निपात्यते॥" गृ० स०१। ८६

२६—३२ सू. इन्द्राय, पितृभ्यः

"अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते।
बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः॥"—इति,
"स्वधाकारेण निनयेत् पित्र्यं बलि मतः सदा।"
—इति च विशेषोपदेशात् "इन्द्राय नमः"—इत्यादि "पितृभ्यः स्वधा"—इति च बोध्यम।

अष्टमखण्ड —

८ सू. दर्शाच्चर्यां

"अकूतिं देवीं मनसा प्रपद्ये (म० ब्रा० २,६,९)"—इत्ये-तस्मिन् मन्त्रे "एक मक्षरम्"—इति दर्शनादय मेव मन्त्र एका-क्षरीति व्यवदिश्यतेऽत्र।

९ सू. खदिरशङ्कुशतं

"सत्वचः शङ्कवः कार्यास्तीक्ष्णाग्रा वीतकण्टकाः।
समित्प्रपत्रसंयुक्ताः सूचीतुल्यास्तथायताः॥" क० प्र० २
"शंकुश्चैवोपवेशश्च द्वादशाङ्गुल इष्यते"॥ गृ० स० १। ८४

२१ सू. पूर्णाहोम:

"पूर्णहोमं यशसे जुहोमि (म० ब्रा० २,६,११)"— इति पूर्णाशब्दान्वितमन्त्रेण होम: ।

नवमखण्डे—

५ सू. चीवरम्

"लौहचूर्णन्तु चीवरम्" क० प्र० ३

११ सू. कम्बूकान्

"फलीकरणकक्षुयाम्"—इति भट्टभाष्यम् । कणान्—इत्येव तन्निष्कर्षार्थंइति मत्तुहृदः । तुषानित्येवास्मद्गुरुवचनम् । तदर्थनिर्णये भूमिदेवा: प्रमाणम् ।

१३ सू. संवेशनवेलायां

"स्यान्निद्रा शयनं स्वाप: स्वप्न: संवेश इत्यपि ।" श० को० १,७,३६

दशमखण्डे—

४ सू. विष्टरम्

"ब्रह्मविष्टरयोश्चापि सन्देहे समुपस्थिते ।
ऊर्द्धकेशो भवेद् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टर: ।
कतिभिस्तु भवेद् ब्रह्मा ? कतिभिर्विष्टर: स्मृत: ?
पञ्चाशद्भि: कुशैर्ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टर: ॥"

—इति गृ० स० १ । ८८,८९ ।

"यज्ञवास्तुनि मुष्टयाश्च स्तम्बे दर्भवटौ तथा ।
दर्भसङ्ख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि ।" क० प्र० ।

७ सू. अपः=पाद्यम्

"पादार्थमुदकं पाद्यं केवलं जलमेव तत्।
तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनापि निवेदयेत्॥" गृह्यान्तरम्।

११ सू. अर्घ्यम्

"दध्यक्षतसुमनस आपश्चेति चतुष्टयम्।
अर्घ्यं एष प्रदातव्यो गृह्ये ये अर्घ्यार्हाः स्मृताः॥" गृ० २। ६२

अष्टाङ्गमर्घ्यलक्षणञ्चैवम्,—

"दध्यक्षतसुमनसो घृतं सिद्धार्थका यवाः।
पानीयञ्चैव दर्भाश्च अष्टाङ्गो ह्यर्घ्य उच्यते॥" गृ० स० २। ६३
"कांस्येनैवार्हणीयस्य निनयेदर्घ्यमञ्जलौ।" का० प्र० ३

१३ सू. मधुपर्कम्

"सर्पिषा मधुना दध्ना अर्चयेदर्हयन् सदा।
ऋषिप्रोक्तेन विधिना मधुपर्केण याज्ञिकः॥
कंसे क्षिपेत् मासिच्य कंसेन परिसंवृतम्।
परिश्रितेषु देयः स्यान्मधुपर्क इति ध्रुवम्॥"
—इति गृ० स० २। ६४,६५।

"साक्षतं सुमनोयुक्त मुदकं दधिसंयुतम्।
अर्घ्यं दधिमधुभ्याञ्च मधुपर्को विधीयते।
कांस्यापिधानं कांस्यस्थं मधुपर्कं समर्पयेत्।" का० प्र० ३
"दधनि पयसि वाथवा कृताम्ने मधुदद्यान्मधुपर्कमेतदाहुः।
दधिमधुसलिलेषु सक्तवः पृथगेते विहिताश्चयस्तु मन्थाः॥"
—इति गृ० स० २। ६८।

१६ सू. शेषं

पीतावशिष्टम् । नास्योच्छिष्टता ; तथाहि—
"मधुपर्के तथा सोमे अप्सु प्राणाहुतीषु च ।
अनुच्छिष्टो भवेद्द विप्रो यथा वेदविदो विदुः ।
प्राणाहुतिषु सोमेषु मधुपर्के तथैव च ।
आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥"
—इति गृ० स० २ । ६६,६७ ।

२३ सू. आचार्यः, ऋत्विक्

"उपनीय तु यः शिष्यं वेद मध्यापयेद् द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यञ्च त माचार्यं प्रचक्षते ॥" म० स० २।१४०
"अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान् ।
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ॥" म०स०२।१४३

अग्निनामानि (गृ० सं० १प्र०)

"लौकिकः पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्त्तितः ।
अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ॥ २
पुंसवने चान्द्रमसः शुङ्गाकर्म्मणि शोभनः ।
सीमन्ते मङ्गलो नाम प्रागल्भो जातकर्म्मणि ॥ ३
नाम्नि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा ।
सभ्यनामाऽथ चूड़े तु व्रतादेशे समुद्भवः ॥ ४
गोदाने सूर्य्यनामा तु केशान्ते ह्यग्निरुच्यते ।
वैश्वानरो विसर्गे तु विवाहे योजकः स्मृतः ॥ ५

चतुर्थ्यान्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथापरे ।
आवसथ्ये भवो ज्ञेयो वैश्वदेवे तु पावकः ॥ ६
ब्रह्मा वै गार्हपत्ये स्यादीश्वरो दक्षिणे तथा ।
विष्णुराहवनीये तु अग्निहोत्रे त्रयोऽग्नयः ॥ ७
लक्षहोमे तु वह्निः स्यात् कोटिहोमे हुताशनः ।
प्रायश्चित्ते विधिश्चैव पाकयज्ञे तु साहसः ॥ ८
देवानां हव्यवाहस्तु पितॄणां कव्यवाहनः ।
पूर्णाहुत्यां मृडो नाम शान्तिके वरदस्तथा ॥ ९
पौष्टिके बलदश्चैव क्रोधोऽग्निश्चाभिचारके ।
वश्यार्थे कामदो नाम वनदाहे तु दूतकः ॥ १०
कोष्ठे तु जठरो नाम क्रव्यादो मृतभक्षणे ।
समुद्रे वाडवो ज्ञेयः क्षये संवर्त्तको भवेत् ॥ ११
एतेऽग्नयः समाख्याताः आवयेद् ब्राह्मणः सदा ।
सप्तचिंशतिविख्याता ज्ञातव्याश्च द्विजेन तु ॥ १२"

॥ इति टीकापरिशिष्टं समाप्तम् ॥

इतिश्रीधामगाचार्यसत्यव्रतसामश्रमिभट्टाचार्यविरचितया
'व्याख्यान'–नाम–टीकया तत्परिशिष्टेन च समन्वितं
वङ्गानुवादेन च मण्डितं

गोभिल-गृह्यसूत्रं समाप्तम् ॥